...दनुभूतिस्वरूपाचार्यवि...

...रस्वतव्याकरणम्

(पूर्वार्द्धम्)

श्रीनागपुरीयतपागच्छाभिधाधिराजाचारभट्टारकश्रीचन्द्रकीर्ति-
सूरिकृतचन्द्रकीर्तिटीकासमन्वितं पं० रामेश्वरदत्त-
विरचितटिप्पण्या समलंकृतञ्च ।

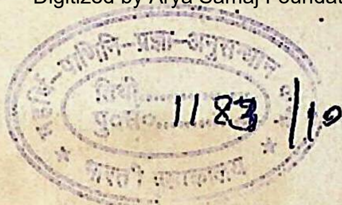

साहित्य-शास्त्रि—
पं० रामतेजपाण्डेयेन संशोधितम् ।

तच्च
काशीस्थ-भार्गवपुस्तकालयेन,
"विद्याविलास" यन्त्रालये मुद्रयित्वा प्रकाशितम् ।

THE

SÂRASWATA VYÂKARNAM

(PŪRVARDHAM.)

OF

SHRI ANUBHUTI SWAROOPACHARYA

With

THE CHANDRAKIRTI COMMENTARY

and

NOTES OF RAMESHWARDATTA PANDEYA

Edited by

PT. RAM TEJ PANDEYA

SAHITYASHASTRI

PUBLISHED BY

Bhargava Pustakalay Gaighat

BENARES CITY.

1930.

Printed by Jaykrishna Das Gupta,
at the Vidya Vilas Press Benares City.

प्रस्तावना।

भो भोः कुलक्रमागतानेकानवद्यहृद्यप्रतिपद्यमानविद्याधरीकृतविद्याधराः अभीष्टसाधनकल्पद्रुमायमाणविद्यावितरणाः पदवाक्यप्रमाणपारावारीणवर्या महामतयो धीरा विदितमेवात्रभवतां निखिलजगतीतलमुखतिलकायमानमिदं श्रीमताऽनुभूतिस्वरूपाचार्येण विरचितं "सारस्वतव्याकरणम्" वेदाङ्गविदां मनस्तुष्टिं जनयतीति।

अस्मिंश्च ग्रन्थेऽनुभूतिस्वरूपाचार्यैः बालानां सुखबोधाय सूत्रवृत्तितत्तदुदाहरणानि च यथावद्व्याख्यातानि सन्ति। यद्यपि पाणिनीयव्याकरणवदाक्षेपसमाधानादयो विशेषतया नोपक्लृप्तास्तथापि यथानायासेनैव मन्दमतीनामपि सुबन्ततिङन्तकृदन्तसमासतद्धिताद्युदाहरणानां सम्यग्बोधः स्यात् तथाऽस्य रचना कृता।

अपि च ग्रन्थनिर्माणहेतुरित्थं श्रूयते—कस्मिंश्चित्काले श्रीमदनुभूतिस्वरूपाचार्यः विद्वन्मण्डलीषु 'पुंक्षु' इति जगाद। तदाकर्ण्य क्षुद्राशयैः परच्छिद्रान्वेषिभिः कतिपयैर्विद्वद्भिः 'अशुद्धोऽयं प्रयोगः—अशुद्धोऽयं प्रयोगः' इति कोलाहलं कृतम्। उक्तं च तैः 'यदि भवदुक्तः 'पुंक्षु' इति प्रयोगः शुद्धश्चेत्कथं तत्सिद्धिः ?'। अनुभूतिस्वरूपाचार्येणोक्तं 'मा कोलाहलं कुर्वन्तु भवन्तः श्वोऽहं दर्शयिष्याम्येनं प्रयोगम्'। अनन्तरं व्यथितमना भवनमागत्य निशीथिनीप्राये रात्रौ भगवतीं शारदां तुष्टाव। सा च निजभक्तस्यार्त्तस्तवेनार्द्रीभूय झटिति तत्सम्मुखमुपस्थिता उवाच च तं 'वरं वृणीष्व वत्स !'। इत्थं प्रीतां भगवतीमवलोक्याचार्यवर्यैः प्राक् एतद्व्याकरणमेव वृतम्। तस्याः प्रसादादेकरात्रिमध्य एवेमं ग्रन्थं विरच्य प्रभाते दर्शयित्वा विरोधिमण्डलं लज्जयाञ्चकार। सरस्वत्याः कृपया एष विनिर्मितोऽतः "सारस्वत" इति नाम्ना विख्यातः शिष्यप्रशिष्यशाखापरम्परया विकसितश्च जगतीतले।

ग्रन्थश्चाऽयं बहुषु स्थानेषु प्रकाशितोऽपि क्वचिदशुद्धतया क्वचिन्मूलपाठसंकीर्णतया क्वचित्पाठरहिततया अविन्यस्तसुलभवाच्याक्षरतया मूल्याधिकतया च पठनपाठनादौ विदुषां क्लेशं जनयतीत्यनुभूय 'काशीस्थभार्गवपुस्तकालयाधिपतिना' विद्याविलासयन्त्रालये मुद्रयित्वा विदुषां पुरतः स्थापितः।

अत्र च विद्वज्जना गुणैकपरिमार्गणतत्पराः कण्टकाविद्धसरोजमुकुलवत् भीषणतर-महासरीसृपनक्राद्याक्रान्तरत्नाकरवत् सतुषपलालसस्यादिपिञ्जरितमञ्जरीवच्च मानुषीम-नीषासुलभदोषाणामपरिहार्यतया सम्भाव्यमानदोषादप्येतस्मात्—

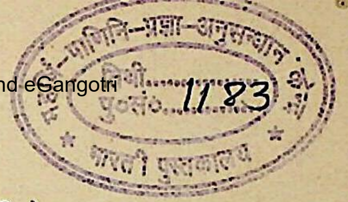
सत्पक्षपातिनो हंसा नूनं नालीकवल्लभाः ।
गुणा गृह्णीत मा दोषं नीरक्षीरविवेकिनः ॥

इति विचार्य निसर्गत एव गुणग्रहणपरा भवेयुरिति प्रार्थयते ।

विदुषां वशंवदः—

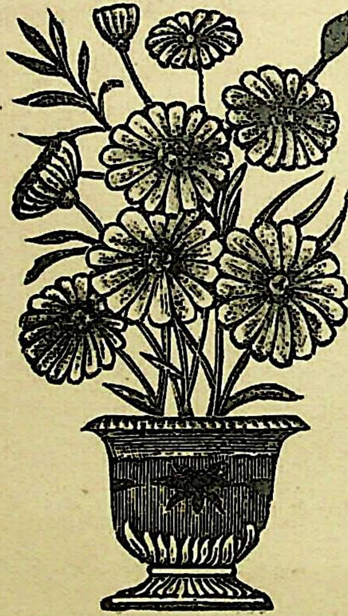
रामतेज पाण्डेयः

साहित्य-शास्त्री ।

सारस्वतविषयानुक्रमणिका ।

इति ।

पुस्तक-प्राप्तिस्थानम्—

भार्गव-पुस्तकालय गायघाट,

बनारस सिटी।

॥ श्रीः ॥

सारस्वतव्याकरणम् ।

चन्द्रकीर्तिनाम्न्या व्याख्यया समलंकृतम् ।

पूर्वार्द्धम् ।

संज्ञाप्रक्रिया १

प्रणम्य परमात्मानं बालधीवृद्धिसिद्धये ।
सारस्वतीमृजुं कुर्वे प्रक्रियां नातिविस्तराम् ॥ १ ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

नमोऽस्तु सर्वकल्याणपद्मकाननभास्वते ।
जगत्त्रितयनाथाय पराय परमात्मने ॥ १ ॥
नमः श्रीगुरवे चारुबुद्धये दत्तसिद्धये ।
मतिप्रदानशीलायै सरस्वत्यै नमो नमः ॥ २ ॥

अथ श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यः श्रीअनुभूतिस्वरूपो निःशेषविघ्नसंघातशान्त्यर्थं सत्स्वपि देवेष्वपरेष्वैहिकामुष्मिकफललिप्सुस्तांश्च फलद्वयदानक्षमानपास्य भगवन्नमस्कृतिपूर्वकं सारस्वतीं प्रक्रियां चिकीर्षुः सरस्वतीदत्तवर आदावेव प्रस्तावनाश्लोकमाह—**प्रणम्येत्यादि** ॥ अथैतस्य साधनापूर्वं व्याख्यालेशः प्रारभ्यते–'णम् प्रह्वीभावे'। 'आदेः ष्णः स्नः' नम् प्रपूर्वः। 'समासे क्यप्' इति क्यप्

ननु 'मंगलादीनि मंगलमध्यानि मंगलान्तानि च शास्त्राणि प्रथंते' इति भाष्योक्तेः शिष्टाचाराच्च ग्रन्थसमाप्त्यपेक्षितप्रारिप्सितप्रत्यूहापोहादिप्रबन्धकशमनाय श्रीमद्भगवत्स्तुतिरूपं मंगलं ग्रन्थकृच्छिक्षार्थं निबध्नाति—प्रणम्येति। सारस्वतीमिति टिड्ढाणञिति ङीप्। प्रक्रियन्ते प्रकृतिप्रत्ययादिविभागेन व्युत्पाद्यन्ते शब्दा यया सा प्रक्रिया। तस्याश्च सरस्वतीप्रोक्तत्वेन सिद्धत्वात्तामनूद्य ऋजुत्वं विधीयते। तस्या एव च ऋजुत्वाभावान्मृदं घटं करोतीतिवत्कर्मत्वम्। अत एव सरस्वत्या प्रोक्तानि सूत्राणि सारस्वतानि तत्संबन्धिनी सारस्वतीति व्याख्याने 'वृद्धाच्छः' इति छः स्यात्। तस्य च वृद्धसंज्ञापूर्वकत्वेन संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इत्यनित्यत्वेन कथंचित्समाधानेऽपि शैषिकादणः शैषिकाणो निषेधः। सरस्वतीप्रोक्तप्रक्रियाकरणे च पिष्टपेषादिदोष इत्यादि निरस्तम्। अभूततद्भावात्क्वौ योगे च्विप्राप्तावपि महाविभाषानुवृत्तेर्न। अत्र यद्यप्यस्य बालव्युत्पादकत्वात्परगामित्वक्रियाफलस्य 'स्वरित ञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले' इति नि-

प्रत्ययः । य । 'स्वरहीनं परेण संयोज्यम्' । 'प्रादेश्च तथा तौ सुनमाम्' इति नकारस्य णकारः । प्रथमैकवचनं सि । 'अव्ययाद्विभक्तेर्लुक्' इति सिलोपः । प्रणम्येति सिद्धम् ॥ (अग्रे) परमात्मानम् । परा प्रकृष्टा मा लक्ष्मीः कान्तिर्वा यस्य स परमः । यद्वा परैर्योगिभिर्मीयते ज्ञायते इति परमः । यद्वा परान् शत्रुन् रागद्वेषादीन् मिनाति हिनस्तीति परमः । यद्वा मानं माः ज्ञानं, परं प्रकृष्टं मा ज्ञानं यस्य स परमः ॥ अत सातत्यगमने । अतति सातत्येन गच्छति तांस्तान् भावानित्यात्मा । मनिण् प्रत्ययः । मनिणो णित्त्वात् 'अत उपधायाः' इति वृद्धिः ॥ परमश्चासावात्मा च परमात्मा तं परमात्मानम् । द्वितीयैकवचनम् अम् 'नोपधायाः' इति दीर्घः त्म इत्यस्य त्मा । 'स्वरहीनं परेण संयोज्यम्' । 'मोऽनुस्वारः' परमात्मानमिति सिद्धम् ॥ (अग्रे) बालधीवृद्धिसिद्धिः कलू बलू कामधेनू । बलू बलन्ति दीव्यन्ति गृहेष्विति बालाः । यद्वा बलन्ति चलन्ति दुर्बोधार्थादिति बाला'ज्वलादेर्णः' इति णप्रत्ययः । 'अत उपधायाः' इति वृद्धिः ब इत्यस्य वा । 'स्वरहीनं परेण संयोज्यम्' ॥ (अग्रे) ध्यै चिन्तायाम् । ध्यै ध्यायते इति धीः । 'क्विप्' इति क्विप् प्रत्ययः । 'ध्यायतेः क्विपि संप्रसारणं दीर्घता च' इति सम्प्रसारणं यकारस्येकारः, तस्य दीर्घता च । ध्यै इत्यस्य धी । 'क्विपः

यमादात्मनेपदमयुक्तं तथाप्यस्य वेदान्तानुसारित्वेन तत्त्वतः परगामित्वाभावात्तज्जन्यापूर्वस्यात्मगामित्वेन वात्मने पदम् । 'य्वोर्विहसः' इति दीर्घविधेर्दीर्घसंज्ञापूर्वकत्वेनानित्यत्वाद्दीर्घविधेरल्पापेक्षत्वेनान्तरंगत्वात् 'असिद्धं बहिरंगमन्तरंगे' इति वत्वस्यासिद्धत्वाद्वा कुर्वे इत्यत्र दीर्घाभावः । आरंभासमाप्तेर्वर्त्तमानत्वम् । वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वेति वा सूत्रपाठादिक्रमातिक्रमेण च प्रयोगानूकुलसूत्रादिक्रमकरणादृजुकरणम् । अतश्च स्वकपोलकल्पितत्वाद्यनवकाशात्साक्षात्सरस्वतीप्रणीतत्वेनाप्रक्रियोत्कर्षश्च । केचित्तु सरस्वतीसंज्ञकसंन्यासकृतत्वेन नवीनसूत्रवृत्त्यादिकृत्यक्रियाकरणप्रतिज्ञेति व्याख्यन् तन्न । 'सूत्रसप्तशतं यस्मै ददौ साक्षात्सरस्वती' इत्यादिना सर्वदेशप्रसिद्धत्वं च विरुद्धम् । ननु ऋजुत्वमात्रं वै विधीयते तदा यां कांचित् प्रक्रियामनूद्य ऋजुत्वं विधीयतामित्यत आह । किं विशिष्टां प्रक्रियाम् । न अतिविस्तरः शब्दबाहुल्यं यस्यां सा तथा तां न अतिविस्तरा नातिविस्तरेति मयूरव्यंसकादित्वात्तत्पुरुषो वेति । नैकधेत्यादिवन्निषेधार्थनकारेण समासात्सानुबंधकग्रहणे न निरनुबंधकस्येति 'अन्स्वरे' इत्यनादेशो न । नेति पृथक्पदं वा । अयं भावः–व्याकरणस्य तावदनादिपरंपराप्राप्तसाधुशासनत्वेन तेषां चानन्तत्वात्पाणिन्यादिभिरपि प्रयोगैकशरणैः पृषोदरादीनियथोपदिष्टमित्यादिनाऽलाक्षणिकानामेव साधुत्वाभिधानाद्बालव्यामोहकविस्तरमसहंत्या परमकरुणाकररूपया श्रीसरस्वत्यापि चवापि तु—शब्दविपरीतविधानयोगविभागतंत्रधर्मादिभिः समस्तसाधुशब्दाननुशासन्त्या प्रक्रियां प्रकल्प्यानुभूतिस्वरूपाय स्वभक्तायानुभाविता । स च सर्वातिशयां तामनूद्य ऋजुत्वमर्जयति । ननु "स मस्करी शुभां चक्रे प्रक्रियां चतुरोचिताम्" इत्यन्तेऽभिधानादृजुत्वमात्रविधानमयुक्तमिति चेन्नैवम् । तत्रापि प्र-

सर्वापहारी लोपः' इति सिद्धम् ॥ अग्रे–वृधु वर्धने । वर्धनं वृद्धिः । 'क्तिः' इति क्तिप्रत्ययः । ति । 'तथोर्धः' इति तिस्थाने धिः । 'झबे जबाः' इति धस्य दः । 'स्वरहीनं परेण संयोज्यम्' ॥ अग्रे–षिधू शास्त्रे माङ्गल्ये च । षिधू । 'आदेः ष्णः स्नः' सिधू । सेधनं सिद्धिः । क्तिप्रत्ययादिकं प्राग्वत् । अत्र शब्दा-शब्दानभिज्ञा बाला न तु स्तनंधयाः । यदि वा अधीतान्यशास्त्रा अप्यनभ्य-स्तशब्दशास्त्रा बालाः । सर्वशास्त्रेषु शब्दशास्त्रं प्रधानम् । यतः 'अनधीत्य शब्द-शास्त्रं योऽन्यच्छास्त्रं समीहते मूढः । सोऽहेः पदानि गणयति निशि तमसि जले चिरगतस्य ॥, तथा च । 'अङ्गीकृतं कोटिमितं च शास्त्रं नाङ्गीकृतं व्याक-रणं च येन । न शोभते तस्य मुखारविन्दं सिन्दूरबिन्दुर्विधवाललाटे ॥' इति व-चनात् । धियो वृद्धिर्धीवृद्धिः । तेषां बालानां या धीवृद्धिर्बुद्धिवृद्धिर्व्युत्पत्तिस्तस्याः सिद्धिः बालधीवृद्धिसिद्धिः । तस्यै बालधीवृद्धिसिद्धये चतुर्थ्येकवचनं ङे । ए । 'ङिति' द्धि इत्यस्य द्धे । 'स्वरहीनं परेण संयोज्यम्' । बालधीवृद्धिसिद्धये ॥ अग्रे सरस्वती सृ गतौ । सृ 'वचादेरस्' गुणः । 'स्वरहीनं०' सरः प्रसारणं मुखे मुखे अस्त्यस्या इति 'मान्तोपधाद्वत्त्विनौ' इति अस्त्यर्थे वतुः । 'ङ्वितः' इतीपू ।

क्रियामनूद्य शुभत्वविधानात् । तस्मात्सुष्ठूक्तम् । ननु "श्रेयांसि बहुविघ्नानि" इति श्रेयःसाध-नभूते प्रक्रियार्जवकरणे विघ्नैर्भवितव्यमत आह । किं कृत्वा परमात्मानं प्रणम्येति ॥ परा जग-त्कारणतयोत्कृष्टा मा माया शक्तिर्यस्य स परमः । यस्य मायाऽचिन्त्यानन्तशक्तिरिति । परैरुप-निषद्भागैः सदनुमानैर्वा मीयते ज्ञायते इति वा परमः । अतति विश्वं व्याप्नोति विषयानादत्ते वा स आत्मा परमश्चासावात्मा चेति परमात्मा कार्यकारणविलक्षणो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावः । तं परमात्मानमिति । पृथक्पदे एव वा । प्रकर्षेण भक्तिश्रद्धातिशयेन नत्वा । प्रथमं प्रकर्षवाचि-प्रशब्दप्रयोगः । श्रीशब्दादिवत्स्वरूपतो मांगलिकत्वादेतदध्येतॄणां प्रज्ञाप्रकर्षध्वन्यर्थत्वाच्च । पूर्व-कालार्थक्त्वाक्यारम्भात्पूर्वमाचरणीयत्वं नत्यादेर्द्योत्यते । ननु "सिद्धार्थं ज्ञातसम्बन्धं श्रोतुं श्रोता प्रवर्तते । शास्त्रादौ तेन वक्तव्यः सम्बन्धस्तत्प्रयोजनम् ॥ यावत्प्रयोजनं नोक्तं सम्बन्धो न निरू-प्यते । सम्बन्धानभिधायित्वादूभ्रष्टा भवति संगतिः ॥" इति प्रयोजनं वक्तव्यमित्यत आह । किमर्थम् । बालधीवृद्धिसिद्धये इति । बले कामधेनुत्वाद्बलन्ति दुर्बोधादिति बालाः शाब्दव्यु-त्पत्तिरहितास्तेषां धियो वृद्धिर्व्युत्पत्तिस्तस्याः सिद्धिर्निष्पत्तिस्तस्यै । अयं भावः 'रक्षोहागमल-घ्वसंदेहाः प्रयोजनानि' इत्यादिमहाभाष्योक्तव्याकरणप्रयोजनानां 'रक्षाद्यपि यदत्रोक्तमन्वाख्या-नप्रयोजनम् । न तदप्यन्यतः सिद्धेरल्पसिद्धेस्ततोऽपि वा' इत्यादिना तंत्रवार्तिककारैरध्ययनादि-भिरेव वेदपाठस्येव रक्षादेरपि तत एव सम्भवान्नातीव प्रयोजनत्वमुक्तमतः केवलं साधुत्वासा-धुत्वज्ञानमेव प्रयोजनत्वेन विज्ञायते विचारविशेषश्च विस्तरभयान्नेहोक्तः । अत्र च प्रक्रियार्जवो विषयः, बालव्युत्पत्तिः प्रयोजनम्, जन्यजनकभावः सम्बन्धः, शब्दव्युत्पत्त्यव्युत्पन्नश्चाधिकारी इत्यनुबन्धचतुष्टयमपि तत्तत्पदैः समसूचि इति प्रासादिकाः ।

'स्वरहीनं०' । ततः सरस्वत्या प्रणीतानि सूत्राणि सारस्वतानि । ततः सारस्वतेभ्यः सूत्रेभ्यो जाता सारस्वती ! 'कारकात्क्रियायुक्ते' अण्प्रत्ययः । अ । 'आदिस्वरस्य ञ्णिति वृद्धिः' स इत्यस्य सा । 'यस्य लोपः' ईकारलोपः 'स्वरहीनं०' । 'त्रण ईप्' ईतीप् प्रत्ययः । 'स्वरहीनं०' । द्वितीयैकवचनम् अम् । 'अमृशसोरस्य, अलोपः ॥ सरस्वत्या प्रणीतानि यानि सूत्राणि इति युक्त्या । 'वृद्धाच्छः' 'यस्य लोपः' इति पाणिनीयस्य छप्रत्ययस्य सम्भवः । छस्य इयादेशः । तदा सारस्वतीया इति भवति । तेन सरस्वत्या प्रणीता या सा सारस्वती तां सारस्वतीम् । इत्येके ॥ अग्रे—ऋजु । द्वितीयैकवचनम् अम् । 'अमृशसोरस्य' इत्यकारस्य लोपः । 'मोऽनुस्वारः' । ऋजुम् । 'वोर्गुणात्' इति विकल्पेन ईप् । तेन स्त्रीलिङ्गेऽपि ऋज्वी, ऋजुरिति रूपद्वयं स्यात् । अग्रे—कुर्वे । डुकृञ् करणे । कृ आत्मनेपदे वर्तमानोत्तमपुरुषैकवचनम् । ए । 'तनादेरुप्' इति उप्प्रत्ययः । उ । गुणः । कर् । 'स्वरहीनं०' करु । 'ङित्यदुः' क इत्यस्य कुः । 'उ वम्' 'राद्यपो द्विः' । जलतुम्बिकान्यायेन रेफस्योर्ध्वगमनम् । 'स्वरहीनं०' कुर्वे इति सिद्धम् । अग्रे—प्रक्रियाम् । पुनः डुकृञ् करणे । कृ प्रपूर्वः । प्रक्रियन्ते व्युत्पाद्यन्ते साध्यन्ते शब्दा अनयेति प्रक्रिया । 'सदोणादयः' इत्यप्रत्ययः । 'अयकि' कृ इत्यस्य क्रि । 'नुधातोः' इतीय् क्रिय् । 'स्वरहीनं०' क्रिय् । 'आबतः स्त्रियाम्' 'सवर्णे दीर्घः सह' तां प्रक्रियाम् । 'अमृशसोरस्य' 'मोऽनुस्वारः' । अथवा डुकृञ् करणे । कृ । 'स्त्रियां यजां भावे कृञो यवाक्' इति यक् । रिङ् । क्रिया कृत्या । अथवा क्रियादयः शान्ता निपात्याः । कृ । ततः 'कृञः श च' कृञो भावादौ श स्यात् । क्यप् च' स्त्रियां शित्त्वात् भावे यक् रिङादेशः । प्रपूर्वः । प्रक्रिया तां प्रक्रियाम् । द्वितीयैकवचनम् अम् । 'अमृशसोरस्य' 'मोऽनुस्वारः' ॥ ततोऽग्रे स्तृ विस्तारे । स्तृ विपूर्वः विस्तरतीति विस्तरः । 'पचिनन्दिग्रहादेरयुणिनिः' इत्यप्रत्ययः । मतान्तरे 'मदाम' इत्यप्रत्ययः । गुणः । विस्तरः । 'स्वरहीनं०' । अतिपूर्वः अतिविस्तरः । निषेधार्थे नञ्पूर्वः । न विद्यते अतिविस्तरः शब्दबाहुल्यं यस्यां सा नातिविस्तरा तां नातिविस्तरामित्यत्र नाकादिवत् 'अनुस्वरे' इत्यनेन नञोऽनादेशप्रतिषेधः । यद्वा केचित्तु बहुव्रीहौ नञो अनादेशमेव नेच्छन्ति । अथ वा न इति पृथगेव पदम् । ततः 'सवर्णे दीर्घः सह' । 'आबतः स्त्रियाम्' इति आप्प्रत्ययः । 'सवर्णे०' द्वितीयैकवचनम् अम् । 'अमृशशसोरस्य' 'मोऽनुस्वारः' इति प्रथमश्लोकस्य साधना ॥

अथ व्याख्या । प्रणम्य, परमात्मानम्, बालधीवृद्धिसिद्धये, सारस्वतीम्, ऋजुम्, कुर्वे, प्रक्रियाम्, नातिविस्तराम्, एवमस्मिन् श्लोके अष्टौ पदानि सन्ति ॥

अथान्वयः । अहमनुभूतिस्वरूपाचार्यः सारस्वतीं प्रक्रियामृजुं सरलां कुर्वे विदधे । लोकप्रसिद्धशब्दव्युत्पादनार्थमीषद्रचयामीत्यर्थः । कुर्वे इत्यस्य पठनपाठनादुत्पन्नस्य पुण्यरूपफलस्य कर्तृगामित्वादात्मनेपदप्रयोगो युक्त एव । किंनामधेयां प्रक्रियाम्? । सारस्वतीं सरस्वतीप्रणीतसूत्रसम्बन्धिनीमित्यर्थः । ननु शास्त्रादौ मङ्गलाचरणं विना शास्त्रसमाप्तिर्न स्यादत आह–किं कृत्वा? । परमात्मानं परमेश्वरं प्रणम्य प्रकर्षेण मनोवाक्कायैर्नत्वा । परमात्मनि नमस्कृते सर्वेऽपि देवा नमस्कृताः स्युः । यथोक्तं भागवते–'यथा तरोर्मूलनिषेचनेन तृप्यन्ति तत्स्कन्धभुजोपशाखाः । प्राणोपहाराच्च यथेन्द्रियाणां तथैव सर्वार्हणमच्युतेज्या' । इति । तथा च प्रशब्दस्य माङ्गलिकत्वादादौ प्रयोगः । तथा च—'प्रशब्दश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा । कण्ठं भित्त्वा विनिर्यातौ ततो माङ्गलिकावुभौ' । ननु 'प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्तते' अतोऽत्र प्रक्रियाया ऋजुकरणे किं प्रयोजनमित्यत आह–कस्यै? बालधीवृद्धिसिद्धये । सत्स्वपि महाभाष्यादिषु तेषां गहनत्वेन बालानां सम्यगप्रबोधात् । स्वल्पबुद्धीन् जनांस्तेषु चानादरान् सम्भाव्येमां प्रक्रियामवैयाकरणजनबुद्धिवर्धनानिष्पत्त्यर्थं कुर्वे इत्यर्थः । चिकीर्षितायामपि प्रक्रियायां वक्रत्वकरणे भूयांसो जना निरादरा बोभूयन्ते तन्निरासार्थमाह–ऋजुमिति । सरलामित्यर्थः । सरस्वतीदत्तसूत्राणां क्रममुत्सृज्य प्रयोगसाधनार्थं यत्र तत्र स्थितानां सूत्राणामनुक्रममेलनेन ऋजुं सरलां कुर्वे इत्यर्थः । ननु भो, ऋजुमित्येव कथं कृतम् ऋज्वीमिति कथं न स्यात् । तत्रोच्यते–'वोर्गुणात्' इत्यनेन सूत्रेण वा ईप्रत्ययः । द्वे रूपे ऋजुम् ऋज्वीमिति भवतः । परं छन्दोभङ्गभिया नोच्चार्यते । ऋजुरपि प्रक्रिया विस्तरबाहुल्यादध्येतुमशक्या अत आह—नातिविस्तराम् । विस्तरः शब्दबाहुल्यं तेन रहितां स्वल्पग्रन्थां प्रचुरार्थामित्यर्थः । एतावता सर्वाण्यपि सूत्राण्यादायोदाहरणसाधनार्थं बालव्युत्पत्त्यर्थं च दीपिकाकल्पामिमां प्रक्रियां कुर्वे इति भावः ॥ अत्र बालधीवृद्धिः प्रयोजनम् । शब्दा विषयाः । अधिकारिणो बालाः । प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः सम्बन्धः । इति प्रथमश्लोकस्य व्याख्या॥१॥

इन्द्रादयोऽपि यस्यान्तं न ययुः शब्दवारिधेः ।
प्रक्रियां तस्य कृत्स्नस्य क्षमो वक्तुं नरः कथम् ॥ २ ॥

ननु विस्तरः कथं निरस्तः इत्याशङ्कानिवारकं स्वगर्वापहारसूचकं च द्विती-

यच्छ्लोकमाह–इन्द्रादयोऽपीति । अथैतस्य साधना । 'इदि परमैश्वर्ये' । इन्दति ईष्टे इतीन्द्रः 'नमादेरः' इद् अग्रे रप्रत्ययः । 'इदितो नुम्' इति नुमागमः इ अग्रे न् द्र । 'नश्चापदान्ते झसे' नकारस्यानुस्वारः । 'स्वरहीनं०' ॥ अग्रे 'डुदाञ् दाने' दा आङ्पूर्वः । आदीयत इत्यादि । 'नङ्कौ' इति किप्रत्ययः । इ । 'आतोऽनपि' इत्याकारलोपः । 'स्वरहीनं०' 'सवर्णे दीर्घः सह' इन्द्र आदिर्येषां ते इन्द्रादयः । प्रथमाबहुवचनम्–जस्–अस् । 'ए ओ जसि' दि इत्यस्य दे । 'ए अय्' 'स्वरहीनं०' 'स्रोर्विसर्गः' इन्द्रादयः ॥ अग्रे अपि प्रथमैकवचनम् सि 'अव्ययाद्विभक्तेः' सिलोपः मध्ये 'अतोऽत्युः' 'उओ' 'एदोतोऽतः' अलोपः ॥ अग्रे यद् षष्ठ्येकवचनम्–ङस् 'त्यदादेष्टेरः स्यादौ' इति यदित्यस्य य । 'ङस्स्य' अग्रे—अन्तम् । द्वितीयैकवचनम् अम्—'अम्शंसोरस्य' 'मोऽनुस्वारः' ॥ अग्रे–नेति प्रथमैकवचनं सि । 'अव्ययाद्विभक्तेर्लुक्' ॥ अग्रे 'या प्रापणे' । या । परोक्षाप्रथमपुरुषबहुवचनम्—उस् । 'द्विश्च' इति द्वित्वम् । या या उस् इति स्थिते 'ह्रस्वः' पूर्वयास्थाने यः । 'अतोऽनपि' इत्याकारलोपः । 'स्वरहीनं०' 'स्रोर्विसर्गः' ॥ अग्रे 'शप् आक्रोशे' । शप् शपति आक्रोशति जिह्वामिति शब्दः । उणादिषु दप्रत्ययः 'चपा अबे जबाः' पस्य बः । 'स्वरहीनं०' ॥ अग्रे 'डुधाञ् धारणपोषणयोः' । धा वारिपूर्वः । वारि धीयते यत्र स वारिधिः । 'नङ्कौ' इति किप्रत्ययः । इ । 'आतोऽनपि' इत्याकारलोपः । 'स्वरहीनं०' शब्दानां वारिधिः शब्दवारिधिः । यद्वा शब्दा एव वारीणि धीयन्ते अस्मिन्निति शब्दवारिधिः । षष्ठ्येकवचनम् ङस् । 'ङिति' धिस्थाने धे । 'ङस्य' इत्यकारलोपः 'स्रोर्विसर्गः' अग्रे प्रक्रियामिति द्वितीयैकवचनम् अम् । 'अम्शसोरस्य' ॥ अग्रे तद् षष्ठ्येकवचनं ङस् । 'त्यदादेष्टेरः स्यादौ' 'ङस्स्य' ॥ अग्रे कृत्स्नस्येति षष्ठ्येकवचनम् ङस् 'ङस्स्य' ॥ अग्रे 'क्षम् सामर्थ्ये' क्षम् । क्षमते इति क्षमः 'पचिनन्दि०' इत्यप्रत्ययः । 'स्वरहीनं०' प्रथमैकवचनान्तम् । 'स्रोर्विसर्गः' ॥ 'वच परिभाषणे' वच् । 'तुम् तदर्थायां भाविष्यति' इति तुम्प्रत्ययः । 'चोः कुः' 'स्वरहीनं०' । प्रथमैकवचनान्तम् । 'अव्ययाद्विभक्तेर्लुक्' ॥ अग्रे 'नॄ विक्षेपे' नॄ । न्रियते विक्षिप्यते कामादिभिरिति नरः । 'स्वरादः' इत्यप्रत्ययः । गुणः । नरः । 'स्वरहीनं०' प्रथमैकवचनान्तम् । 'स्रोर्विसर्गः' ॥ अग्रे किंशब्दस्य तृतीयैकवचनं टा । 'टा ना स्त्रियाम्' । 'तत्रादिर्गणो विभक्त्यर्थे निपात्यते, इति विभक्तिसहितस्य किमित्यस्य कथं निपातः इति द्वितीयश्लोकसाधनिका ॥

अथ व्याख्या । इन्द्रादयोऽपीति । अस्मिन् श्लोके चतुर्दश पदानि सन्ति तान्याह-इन्द्रादयः, अपि, यस्य, अन्तम्, न, ययुः, शब्दवारिधेः, प्रक्रियाम्, तस्य, कृत्स्नस्य, क्षमः, वक्तुम्, नरः, कथम् ॥

अथान्वयः । इन्द्रादयो देवाः अपिशब्दाद्व्यासवाल्मीक्यादय ऋषयोऽपि । अथवा । इन्द्रादयोऽष्टौ महाव्याकरणकर्तारोऽपि यस्य शब्दवारिधेः शब्दसमुद्रस्य व्याकरणस्यान्तं पारं न ययुर्न प्रापुः । तस्य कृत्स्नस्य समग्रस्य शब्दवारिधेः प्रक्रियां शब्दव्युत्पादनविधां वक्तुं नरः सल्लक्षणो मनुष्यः कथं क्षमः कथं समर्थो भवति । अतः कारणात् संक्षेपतः कथयामीत्यर्थः । इन्द्र आदिर्येषां ते इन्द्रादयः । 'इन्द्रश्चन्द्रः काशकृत्स्नाऽपिशली शाकटायनः । पाणिन्यमरजैनेन्द्रा जयन्त्यष्टौ हि शाब्दिकाः' इति ॥ २ ॥

तत्र तावत्संज्ञा संव्यवहाराय संगृह्यते ॥

अथ प्रथमं संज्ञाप्रक्रियायां विवक्षितायां संज्ञाव्याख्यानसूचिकां फक्किकामाह-तत्र तावत्संज्ञेति । तत्र तस्यां सारस्वतीप्रक्रियायां तावदादौ प्रथममेव समानस्वरादीनां संज्ञा नाम मया संगृह्यते । कस्मै प्रयोजनाय ? संव्यवहाराय सम्यक्शास्त्रव्यवहाराय । शास्त्रे हि संज्ञां विना न सम्यगवबुध्यते । यथा किल लोकेऽपि श्रूयते-अयं राजा अयममात्यः अयं यज्ञदत्तः अयं देवदत्त इत्यादि । तथाऽत्रापि समानादिसंज्ञा शास्त्रव्यवहाराय संगृह्यते इति भावः ॥

अइउऋऌ समानाः ॥ अनेन प्रत्याहारग्रहणाय वर्णाः परिगण्यन्ते । तेषां समानसंज्ञा च विधीयते ॥ नैतेषु (१) सूत्रेषु संधिरनुसंधेयोऽविवक्षितत्वात् । विवक्षितस्तु संधिर्भवतीति नियमात् । लौकिकप्रयोगनिष्पत्तये समयमात्रत्वाच्च ॥

तत्र मातृकायां प्रथमं पठितत्वात् प्रथमं स्वराणामेव संज्ञामाह-सूत्रम् । 'अ इ उ ऋ ऌ समानाः ।' अश्च, इश्च, उश्च, ऋश्च, ऌश्च, अइउऋऌ । प्रथमाबहुवचनान्तम् । साङ्केतिकत्वाज्जसूलोपः । यतः 'सूत्रे विभक्तिर्नैवास्ति वृत्तौ यत्रोपलभ्यते । एकद्वित्वबहुत्वादि तत्साङ्केतिकमुच्यते' । समानाः । समानं तुल्यं

---

(१) संहितैकपदेत्यादिकथनात्पूर्वं समासे वाक्यत्वाभावेन विवक्षाया असंभवादविवक्षितत्वादित्यादिकमनर्थकं संपद्येत । अतो न द्विपदमित्याहुः । वस्तुतस्तुनैतेषु संधिः सूत्रत्वादित्येव वक्तुमुचितम् । तथा च द्विपदत्वेपि न दोषः । इदमुक्तं-भोभगोअघोअपूर्वस्ययोशीतिपाणिनिसूत्रे असंधिः सौत्रः इतिभट्टोजिदीक्षितैः औनिपात इति सूत्रेण संधिविरहात् ।

मानं परिमाणं येषां ते समानाः प्रथमाबहुवचनान्तम् । 'सवर्णे०' 'स्रोर्विसर्गः' ॥ यद्वा । अ इ उ ऋ लृ इति प्रत्येकं प्रथमैकवचनान्तानि साङ्केतिकानि पञ्चैव भिन्नानि पदानि । समाना इति प्रथमाबहुवचनान्तम् । एवं षट्पदमिदं सूत्रम् । षट्पदत्वमेव युक्तम् । यतः 'संहितैकपदे नित्या नित्या धातूपसर्गयोः । नित्यासमासे वाक्ये तु सा विवक्षामपेक्षते' इति । यद्यपि 'अइकौ च मत्वर्थे' इत्यादौ समासेऽपि सन्धिर्न तथाऽप्यसार्वत्रिकोऽयं विधिरिति ॥ केचित्तु—एकस्विति सन्धिरेव दृश्यते ॥ एतत्सूत्रं कार्यद्वयविधायकं वर्णपरिगणनानिरूपकं समानसंज्ञानिरूपकं चेत्यर्थः । तदेवाह—अनेनेति अनेनोक्तवक्ष्यमाणसूत्रसमुच्चयेन प्रत्याहारग्रहणाय वर्णा अक्षराणि परि सामस्त्येन गण्यन्ते संख्याक्रियन्ते परिपाट्या प्रकाश्यन्ते । च पुनस्तेषां पूर्वोक्तानाम् अइउऋलृअक्षराणां समानसंज्ञा समान इति नाम विधीयते क्रियते । अथवा अभिधीयते कथ्यते ॥ ननु पञ्चानामकारादीनां न्यासवैसादृश्ये कथं समानसंज्ञा संजाघटीति ? अत्रोच्यते । एकमात्रत्वेन समानत्वमेतेषाम् ॥ ननु अइउऋलृ इत्यादिषु सूत्रेषु संधिः कथं न कृतस्तत्राह—नैतेष्विति । एतेषु उक्तवक्ष्यमाणेषु सूत्रेषु संधिर्नानुसंधेयः कर्तव्यः । कस्मात् ? अविवक्षितत्वात् । वक्तुमिष्टो विवक्षितः । यद्वा वक्तुमिच्छा विवक्षा विवक्षा जाता अस्येति विवक्षितः न विवक्षितोऽविवक्षितः तस्य भावोऽविवक्षितत्वं तस्मादविवक्षितत्वात् । वक्तुमवाञ्छितत्वात् । हेत्वन्तरमाह—विवक्षितस्त्विति । तु पुनर्विवक्षित एव संधिर्भवति नाविवक्षित इति नियमात् गुर्वाम्नायनिश्चयात् । यत्र सन्धौ कृते कार्यभ्रंशो भवति सोऽविवक्षितः सान्धिर्यथा—अ इ उ ऋ लृ इत्यस्य य्व्लृ इति स्यात् । यत्र च सन्धौ कृते कार्यसिद्धिर्भवति स विवक्षितः संधिः । यथा-ई च ऊ च ए च य्वे इत्यादिषु न निषेधः । हेतुमाह—लौकिकेति । लोक्यन्ते विलोक्यन्ते शब्दापशब्दा अनेनेति लोको व्याकरणं लोके भवा लौकिका अनादिसिद्धास्ते च ते प्रयोगाश्च लौकिकप्रयोगास्तेषां निष्पत्तिः सिद्धिः लौकिकप्रयोगनिष्पत्तिस्तस्यै लौकिकप्रयोगनिष्पत्तये । समयमात्रत्वात्सूचनामात्रकृत्वात् । विभक्त्यादिसङ्केतरूपत्वाच्छास्त्रस्येति सन्धिर्न कृतः । अस्य व्याकरणस्य सङ्केतरूपत्वात् विभक्त्यनुपलम्भेऽपि अर्थानुसारेण साङ्केतिकं पदं व्यवहर्तव्यम् ॥ चशब्दो हेत्वन्तरसूचकः । अत्र केऽप्याहुः । लोके भवा लौकिका बालास्तेषां प्रयोगनिष्पत्तिस्तस्यै सूचनमेवोक्तमत्रास्तीति भावः । अस्य व्याकरणस्य सङ्केतरूपत्वात् । विभक्त्यनुपलम्भेऽप्यर्थानुसारेण साङ्केतिकं पदं व्यवहर्तव्यम् । कृते हि सं-

धिकार्ये अच्ल्ल इति पदं भवति तत्पाठे मन्दबुद्धयो जनाः सायासाः संजायन्ते यकारादीनां च स्वरसंज्ञाप्रसक्तिर्भवति अतोऽत्र सन्धिर्न कृतः ॥

ह्रस्वदीर्घप्लुतभेदाः सवर्णाः ॥ एते(१)षां ह्रस्वदीर्घप्लुतभेदाः परस्परं सवर्णा भण्यन्ते । 'लोकाच्छेषस्य सिद्धि' रिति वक्ष्यति। ततो लोकत एव ह्रस्वादिसंज्ञा ज्ञातव्याः । एकमात्रो ह्रस्वः । द्विमात्रो दीर्घः । त्रिमात्रः प्लुतः । व्यञ्जनं चार्धमात्रकम् ॥

[एकमात्रो भवेद्ध्रस्वो द्विमात्रो दीर्घ उच्यते ।
त्रिमात्रस्तु प्लुतो ज्ञेयो व्यञ्जनं चार्धमात्रकम् ॥
चाषस्तु वदते मात्रां द्विमात्रं त्वेव वायसः ।
शिखी रौति त्रिमात्रं तु नकुलस्त्वर्धमात्रकम् ॥]

अथैतानेव भिन्नतया विवृण्वन्नाह—'ह्रस्वदीर्घ०' । ह्रसति हीयते दीर्घापेक्षया इति ह्रस्वः । दृणाति विदारयत्युच्चार्यमाणो मुखमिति दीर्घः । प्लवते लङ्घते ह्रस्वदीर्घाविति प्लुतः । ततो ह्रस्वाश्च दीर्घाश्च प्लुताश्च ह्रस्वदीर्घप्लुतास्ते च ते भेदाश्च ह्रस्वदीर्घप्लुतभेदाः। प्रथमाबहुवचनान्तम्। सदृशा वर्णाः सवर्णाः । 'सवर्णे दीर्घः सह' 'स्रोर्विसर्गः' ॥ एतेषां समानानां ह्रस्वदीर्घप्लुतभेदाः परस्परमन्योन्यं स्वजातीयेन सवर्णा भण्यन्ते कथ्यन्ते । यथा अ, ह्रस्वः । आ, दीर्घः । आ ३, प्लुतः ॥ इ, ह्रस्वः । ई, दीर्घः । ई ३, प्लुतः ॥ उ, ह्रस्वः । ऊ, दीर्घः, । ऊ ३, प्लुतः ॥ ऋ, ह्रस्वः । ॠ, दीर्घः, ॠ ३, प्लुतः॥ ऌ, ह्रस्वः । ॡ, दीर्घः । ॡ ३, प्लुतः॥ एतेषां समानानामेव सवर्णत्वं न तु सन्ध्यक्षराणाम् । तेन हरे अत्रे ए इत्यत्र 'सवर्णे दीर्घः सह' इति न भवति ॥ ननु सरस्वतीसूत्रेष्वनुक्तं ह्रस्वादीनां लक्षणं कुतो ज्ञायते इत्यत आह--लोकादित्यादि । शेषस्य व्याकरणेऽनुक्तस्य सिद्धिर्निष्पत्तिर्लोकादन्यव्याकरणात् ज्ञेया । लोकात् गुरुपारम्पर्याद्वा अवगन्तव्येति शेषः । अस्य ग्रन्थस्यान्ते ('लोकात्–') इति पदं वक्ष्यति कथयिष्यति ॥ ततो लोकत इत्यादि ॥ ततस्तस्मात्कारणाल्लोकतोऽन्यव्याकरणादेव ह्रस्वादिसंज्ञा ज्ञातव्याः । तथा हि तदेव लोकोक्तमेन ह्रस्वादीनां लक्षणमाह––एक० । एका मात्रा उच्चारणकाले यस्य स एकमात्रो ह्रस्व उच्यते । मात्रा कालविशेषः स्यात् । अक्षिस्प-

(१) अन्तरोक्तानां अइउऋऌवर्णानामेवाङ्गुल्या निर्देशः । समानो वर्णो येषां ते सवर्णा इत्यन्वर्थसंज्ञाश्रयणा सजातीया इति तथा चाकारस्याकारेणैव सावर्ण्यं न तु विजातीयैरीकारादिभिरिति बोध्यम् ॥

न्दनप्रमाणः कालो मात्रा द्विमात्रो० । द्वे मात्रे उच्चारणकालो यस्य स द्विमात्रो दीर्घः । त्रिमात्रः० । तिस्रो मात्रा उच्चारणकालो यस्य स त्रिमात्रः प्लुतः । अर्धमात्रायां भवमार्धमात्रिकं व्यञ्जनमुच्यते ॥ केचित्तु व्यञ्जनं चार्धमात्रकमिति नोच्चरन्ति । व्यञ्जनस्यात्रानधिकारित्वात् ॥ यतः 'चाषो वदत्येकमात्रां द्विमात्रं वायसो वदेत् । त्रिमात्रं च शिखी ब्रूयान्नकुलश्चार्धमात्रकम्' इति ॥

एषामन्येऽप्युदात्तादिभेदाः सन्ति । उच्चैरुपलभ्यमान उदात्तः । नीचैरनुदात्तः । समवृत्त्या स्वरितः । सानुनासिको निरनुनासिकश्च ॥

किमेतावन्त एव भेदा इत्याशङ्क्याह—एषामित्यादि । एषां समानानां ह्रस्वादिभिन्नानामप्यन्येऽपि लोकगम्या उदात्तादिभेदाः उदात्तः १, अनुदात्तः २, स्वरितः ३, इति त्रयो भेदाः सन्ति ॥ उदात्तादीनां लक्षणमाह-उच्चैरित्यादि । वेदपाठकरणन्यासे उच्चैः स्थाने उपलभ्यमानः प्राप्यमाणो वा उदात्तः प्रोच्यते । नीचैःस्थाने उच्चार्यमाणोऽनुदात्तः । नोच्चैर्न नीचैरिति समवृत्त्या स्वरेणोच्चार्यमाणो वर्णः स्वरितः उदात्तादीनां तु प्रयोजनं वेद एव ॥ अत्र तु प्रसङ्गवशादुक्तम् ॥ मुखनासिकाभ्यां कृत्वोच्चार्यमाणो वर्णः सानुनासिकः । तद्विपरीतो निरनुनासिकः । निर्गता नासिका उच्चार्यमाणकाले यस्मात्स निरनुनासिकः । किन्तु केवलं मुखेनोच्चार्यमाणो वर्ण इत्यर्थः ॥ सानुनासिकः निरनुनासिकश्चेति पदं क्वचिन्न दृश्यतेऽपि । अनयोरत्र लक्षणस्यानुक्तत्वात् । अथ समाहृत्याह-यथा पञ्च समानाः ह्रस्वदीर्घप्लुतभेदात्पञ्चदश । तेऽप्युदात्तानुदात्तस्वरितभेदात्पञ्चचत्वारिंशत् भवन्ति । ते च सानुनासिकनिरनुनासिकभेदान्नवेति भेदाः समानानाम् ॥

एऐओऔ संध्यक्षराणि ॥ एषां ह्रस्वा न सन्ति ॥ उभये स्वराः ॥ अकारादयः पञ्च, एकारादयश्चत्वारश्चोभये स्वरा उच्यन्ते । (अइउऋऌएऐओऔ) ॥

सूत्रम्—ए ऐ ओ औ संध्यक्षराणि । द्विपदमिदं सूत्रम् । ए ऐ ओ औ प्रथमाबहुवचनान्तम् । सांकेतिकत्वाज्जसलोपः ॥ यद्वा—ए, प्रथमैकवचनान्तम् । ऐ, प्रथमैकवचनान्तम् । ओ, प्रथमैकवचनान्तम् । औ, प्रथमैकवचनान्तम् । सांकेतिकानि चत्वारि पदानि । एवं पञ्चपदम् ॥ संध्यक्षराणि यथा समानानामेव सन्धिना कृत्वा एषां निष्पत्तिः । यथा—अकारइकारयोगे एकारः । अकारएकारयोगे ऐकारः । अकार आकारयोगे औकारः । अकारउकारयोगे ओकारः । यद्वा समानानां व्यञ्जनानां च सन्धौ मध्ये वर्तन्ते इति सन्ध्यक्षराणि इति सन्ध्य-

क्षरसिद्धिः । सन्ध्यक्षरशब्दस्य प्रथमाबहुवचनान्तम् । 'जस्शसोः शिः' इ । 'नुमयमः' इकारात्पूर्वं नुमागमः । 'नोपधायाः' रस्थाने रा । 'ष्रुर्नोणो०' 'स्वरहीनं०' ॥ ए ऐ, ओ औ, एतानि चत्वार्यक्षराणि सन्ध्यक्षरसंज्ञकानि भवन्ति । ततश्चैषां सन्ध्यक्षराणां ह्रस्वभेदा न भवन्ति । एकमात्रकालाभावात् दीर्घप्लुता भवन्ति । परं सवर्णत्वं न । एतेषां सन्ध्यक्षराणामष्टचत्वारिंशद्भेदा भवन्ति यथा चतुर्णां सन्ध्यक्षराणां दीर्घप्लुतभेदादष्ट । तेषां चाष्टानां प्रत्येकमुदात्तानुदात्तस्वरितभेदाच्चतुर्विंशतिः । तेषां च सानुनासिकनिरनुनासिकभेदाद(१)ष्टचत्वारिंशदिति ॥

अथ समानसन्ध्यक्षराणामिति मिलितानां संज्ञामाह--सूत्रम्-'उभये स्वराः' द्विपदमिदं सूत्रम् । उभौ प्रकारावयवौ येषां ते उभये । उभयशब्दस्य प्रथमाबहुवचनान्तम् । 'जसी' 'अइ ए' ॥ स्वराः स्वयमनाश्रितत्वेन राजन्ते शोभन्ते इति स्वराः । प्रथमाबहुवचनान्तम् । 'सवर्णे०' 'स्रोर्विसर्गः' ॥ अकारादयः पञ्च अ इ उ ऋ ऌ । चत्वार एकारादयश्च-ए ऐ ओ औ । एते उभये मिलिताः नवसंख्याः स्वरा उच्यन्ते कथ्यन्ते । चकारात्समानानां ह्रस्वदीर्घभेदमेलनेन चतुर्दश स्वरा भवन्ति । यथा-अ आ इ ई उ ऊ ऋ ॠ ऌ ॡ ए ऐ ओ औ ॥ केचित्तु अकारादयः पञ्च उभये उभयप्रकाराः ह्रस्वदीर्घा इति, चत्वार एकारादयश्च स्वरा उच्यन्ते इति व्याकुर्वन्ति ॥ परं न तत्सूत्रानुसारि । यदा 'उभये' इत्यनेन अकारादय एव उभयप्रकारा गृह्यन्ते तदा चत्वार एकारादयः इति सूत्रे कुतः प्राप्यते ॥

अवर्जा नामिनः ॥ अवर्णवर्जाः स्वरा नामिन उच्यन्ते ॥

अथैतेष्वेव विशेषमाह-सूत्रम् 'अवर्जा नामिनः' द्विपदं सूत्रम् । अम् अवर्णं वर्जयन्तीत्यवर्णवर्जाः प्रथमाबहुवचनान्तम् । 'सवर्णे०' 'स्रोर्विसर्गः'॥ नामिन्शब्दस्य

---

[१] पाणिनीयमतेन स्वराणामष्टादशभेदकोष्ठकम् ।

अ इ उ ऋ ऌ	अ इ उ ऋ ए ओ ऐ औ	अ इ उ ऋ ऌ ए ऐ ओ औ
एकमात्रा ह्रस्वभेदाः ।	द्विमात्रा दीर्घभेदाः ।	त्रिमात्राः प्लुतभेदाः ।
१ उदात्तानुनासिकः	७ उदात्तानुनासिकः	१३ उदात्तानुनासिकः
२ उदात्ताननुनासिकः	८ उदात्ताननुनासिकः	१४ उदात्ताननुनासिकः
३ अनुदात्तानुनासिकः	९ अनुदात्तानुनासिकः	१५ अनुदात्तानुनासिकः
४ अनुदात्ताननुनासिकः	१० अनुदात्ताननुनासिकः	१६ अनुदात्ताननुनासिकः
५ स्वरितानुनासिकः	११ स्वरितानुनासिकः	१७ स्वरितानुनासिकः
६ स्वरिताननुनासिकः	१२ स्वरिताननुनासिकः	१८ स्वरिताननुनासिकः

प्रथमाबहुवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' 'सोर्विसर्गः' ॥ अवर्णवर्जा अकाराकाररहिताः स्वराः इ ई उ ऊ ऋ ॠ ऌ ॡ ए ऐ ओ औ एते नामिन उच्यन्ते । नमनं नामः सोऽस्त्येष्विति नामिनः । अवर्णो नामी नोच्यते । लिपिन्यासे तस्य सरलत्वात् ॥

अनुक्रान्तास्तावत्स्वराः ॥

अथ स्वरोपसंहारमाह—अनुक्रान्ता इत्यादि । तावदादौ स्वरा अनुक्रान्ता अनुक्रमेण कथिताः ।

अथ प्रत्याहारजिग्राहयिषया व्यञ्जनान्यनुक्रामति ॥

अथ व्यञ्जनान्याह—व्यज्यन्ते प्रकटीक्रियन्तेऽर्थाः प्रत्याहारा वा एभिरिति व्यञ्जनानि ॥ कया ? ग्राहयितुमिच्छा जिग्राहयिषा प्रति कार्यं कार्यमाह्रियन्ते आनीयन्ते इति प्रत्याहारा अबादयस्तेषां प्रत्याहाराणां जिग्राहयिषा प्रत्याहारजिग्राहयिषा तया प्रत्यारजिग्राहयिषया कृत्वा व्यञ्जनान्यनुक्रामति अनुक्रमेण कथयति ॥

हयवरल ॥ ञणनङम ॥ झढधघभ ॥ जडदगब ॥
छठथखफ ॥ चटतकप ॥ शषस ॥ आद्यन्ताभ्याम् ॥

प्रत्याहारं जिघृक्षता आद्यन्ताभ्यामेते वर्णा ग्राह्याः । आदिवर्णोऽन्त्येन गृह्यमाणस्तन्नामा प्रत्याहारः । तथाहि—अकारो वकारेण गृह्यमाणोऽवप्रत्याहारः ।

कानि तानि व्यञ्जनानि । सूत्रम् हश्च यश्च वश्च यावल्लश्च इति द्वन्द्वः । प्रथमाबहुवचनान्तम् । साङ्केतिकम् । हय यावदाद्यन्ताभ्यां द्विपदम् । आदिश्च अन्तश्च आद्यन्तौ ताभ्याम् । तृतीयाद्विवचनान्तम् 'आद्भि' ॥ अथवा पञ्चमीद्विवचनान्तम् ॥ यद्वा हयवरलेति त्रयस्त्रिंशदपि प्रथमैकवचनान्तानि साङ्केतिकानि पदानि । 'आद्यन्ताभ्यां' तृतीयाद्विवचनान्तम् । एवं चतुस्त्रिंशत्पदं सूत्रम् ॥ केचित्तु आद्यन्ताभ्यामित्येकपदं सूत्रं पृथक् मन्यन्ते ॥ क ख ग घ ङ इति क्रमं विहाय हयवरलेति क्रमः प्रत्याहारग्रहणार्थं कृतः । प्रतिकार्यमाह्रियते इति प्रत्याहारः तं प्रत्याहारं जिघृक्षता ग्रहीतुमिच्छता छात्रेण पुरुषेण वा आद्यन्ताभ्यां कृत्वा आद्यन्तवर्णाभ्यां सह एते हकारादयः सकारपर्यन्ताः वर्णास्त्रयस्त्रिंशद्वसा ग्राह्याः । प्रत्याहारं व्यञ्जयन्नाह—आदिवर्णः आदौ वर्णः आदिवर्णः सोऽन्तस्थेन वर्णेन अक्षरेण सह गृह्यमाणः उच्चार्यमाणो वा अबप्रत्याहारादिस्तन्नामा प्रत्याहार उच्यते । तदेवाद्यन्तकं वर्णात्मकमेवं नाम यस्य स तन्नामा ॥ अकार इत्यादि सुगमम् । न वरम् ॥

स च अइउऋऌएऐओ औ हयवरलञणनङमझढधघभजडदगब इति अबप्रत्याहारः । चटतकप इति चपप्रत्याहारः ॥ झढधघभ इति झभप्रत्याहारः । जडदगब इति जबप्रत्याहारः ॥ एवं यत्र यत्र येन येन प्रत्याहारेण कृत्यं भवति स स तत्र तत्र ग्राह्यः । प्रत्याहाराणां संख्याऽनियमस्तु नास्ति ॥

स च अबप्रत्याहारः इत्येतावत्संख्याक इत्यमुना प्रकारेणैतावता एकोनत्रिंशद्वर्णप्रमाणा संख्या यावत्संपद्यते भवति । आकारादिसवर्णग्रहणात्तु चतुस्त्रिंशद्वर्णप्रमाणसंख्या यस्य सः । एवं चटतकप इति पञ्चभिरक्षरैः चपप्रत्याहारो भवति । आद्यन्तयोश्चकारपकारग्रहणेन चपः । एवं झढधघभ इत्याद्यन्तयोर्झकारभकारयोर्ग्रहणेन झभः । एवं जडदगब इत्यत्र जकारबकारयोर्ग्रहणेन जबः । एवममुना प्रकारेण यत्र यत्रोदाहरणे येन प्रत्याहारेण सह कृत्यं कार्यं भवति स स प्रत्याहारस्तत्र तत्रोदाहरणे ग्राह्यः ॥ प्रत्याहाराणां संख्यानियमस्तु नास्ति यत् इयन्त एव प्रत्याहाराः सन्तीति केऽप्याहुः ॥ अनियमं व्यावर्तयितुमाह—संख्याया अनियमो नास्ति । किं तर्हि नियम एव ॥ कथमाह—यतः । 'हसो झबो जबश्चैव यपो अब इलश्चपः । जमो झमः खसः प्रोक्तो झसश्च छत ईरितः । यमो हबः खपश्चोक्तो डबश्च ढभ इष्यते । रसो वसः शसः ख्यातो झपो अब उदाहृतः ॥ ऊ उच्यते ततः प्राज्ञैः प्रत्या(१)हारा उदाहृताः । सौत्रा एते स्फुटं ज्ञेयास्तथा चान्ये यथामति ॥' यदि वा—'भवलत एकैकस्मात् याभ्यां मः स्यात्पबौ चतुर्भ्यः स्तः सः । बड्भ्यः स्यादित्थं प्रत्याहारास्तु विंशतिर्ज्ञेयाः ॥' झभ, अब, झल, छत, यम, जम, यप, झप, खप, चप, अब, जब, झब, हस, वस, रस, झस, खस, शस, एवमेते विंशतिः प्रत्याहाराः ॥

हसा व्यञ्जनानि ॥ हकारादयः सकारान्ता वर्णा हसा व्यञ्जनानि भवन्ति । स्वरहीनं व्यञ्जनम् ॥ तेष्वकारः सुखोच्चारणार्थत्वादित्संज्ञकः ॥

---

[१] बालबोधाय प्रत्याहारसंग्रहोऽयं क्रियते ।

१ हस	२ झब	३ जब	४ यप	५ अब	६ इल
७ चप	८ जम	९ झभ	१० खस	११ झस	१२ छत
१३ यम	१४ हब	१५ खप	१६ डब	१७ ढभ	१८ रस
१९ वस	२० शस	२१ छप	२२ अव	२३ ओ	२४ भव

अथ हसानां संज्ञामाह--सूत्रम् 'हसा व्यञ्जनानि' हसशब्दस्य प्रथमाबहुवचनान्तम् 'सवर्णे०' 'स्रोर्विसर्गः' ॥ व्यज्यन्ते प्रकटीक्रियन्ते अर्था यैस्तानि व्यञ्जनानि ॥ अथवा, विगतमञ्जनं स्वरलक्षणं येभ्यस्तानि । प्रथमाबहुवचनान्तम् । जस् । 'जस्शसोः शिः' 'नुमयमः' 'नोपधायाः' 'हकारहीनं०' हकारमारभ्य सकारं यावत्त्रयस्त्रिंशदक्षराणि हसाः हससंज्ञानि प्रोच्यन्ते । द्वितीयनाम्नि व्यञ्जनानि प्रोच्यन्ते। व्यञ्जनलक्षणमाह--'स्वरहीनं व्यञ्जनम्' यत्स्वरहीनं तद्व्यञ्जनं यत्स्वरेभ्यो हीनं रहितम् । यद्वा स्वरेभ्यो हीनं व्यतिरिक्तम् अन्यत् । यद्वा स्वरत्वहीनमपरं यदक्षरं तद्व्यञ्जनसंज्ञं कथ्यते ॥ ननु हकारादयः सस्वरा वर्णाः कथं व्यञ्जनसंज्ञाः ? इत्याह--तेषु व्यञ्जनेषु अकारः सुखोच्चारणार्थत्वात् । सुखेनोच्चारणमेव अर्थः प्रयोजनं यस्य स सुखोच्चारणार्थस्तस्य भावः सुखोच्चारणार्थत्वं तस्मात् । इत्संज्ञकः ॥

कार्यायेत् ॥ (१)प्रत्ययाद्यतिरिक्तः कस्मैचित्कार्यायोच्चार्यमाणो वर्ण इत्संज्ञो भवति ॥ यस्येत्संज्ञा तस्य लोपः ॥ वर्णादर्शनं लोपः ॥ वर्णविरोधो लोपश् ॥ मित्रवदागमः ॥ शत्रुवदादेशः ॥ स्वरानन्तरिता हसाः संयोगः ॥ कुचुटुतुपु वर्गाः॥ उकारः पञ्चवर्णपरिग्रहणार्थः ॥

इतो लक्षणमाह--'कार्यायेत्' द्विपदं सूत्रम् । कार्यशब्दस्य चतुर्थ्येकवचनान्तम् । 'ङेरक्' 'एअय्' 'सवर्णे०' 'स्वरहीनं०' ॥ इत् एति गच्छति इत् । प्रथमैकवचनान्तम् 'हसेपः सेः' पदद्वये न संधिः 'अइ ए' ॥ प्रत्ययादीति । आदिशब्दात् प्रत्ययागमादेशोपदेशेभ्योऽतिरिक्ताधिकः प्रत्ययादतिरिक्तः । अप्प्रत्ययादिः आगमातिरिक्तः । नुडागमादिः उपदेशः शिष्याख्यारूपः हयवरलेत्यादिः आदेशः 'पुंसोऽसुङ्' इत्यादिरूपः एषु कस्मैचित्कार्यायोच्चार्यमाणो वर्ण इत्संज्ञकोऽनुबन्धसंज्ञको भवतीति ॥ कृत्यमाह—यस्येत्संज्ञा तस्य लोपः क्रियते । उच्चरितप्रध्वंसिनो ह्यनुबन्धा इति ॥ लोपलक्षणमाह—वर्णाद० ॥ वर्णानामक्षराणामदर्शनमविलोकनं प्रध्वंसाभावो लोप उच्यते ॥ वर्णानां विरोधः संधिकार्यवर्जनं यस्मिन् स लोप एव लोपश् कथ्यते । एकं वर्णं विनाशयत्यन्यस्योत्पत्तिं प्रतिबध्नातीति लोपश् । तत्का-

[१] यत्तु प्रत्ययाद्यतिरिक्तः इति प्रत्ययादयः प्रत्ययागमादेशास्तदतिरिक्त इति तद्भिवर्णं च तत्सर्वमापाततः सिद्धम् । यत्तु प्रत्ययः परस्य बोधस्तदादिकारणमुत्तमवृद्धवाक्यप्रयोगस्तदतिरिक्त इति तदपि प्रकृतानुपयुक्तत्वादपेक्षितम् यथाग्रहस्तदेत्थं योज्यः । प्रत्ययादिषु अतिरिक्तः लौकिकसिद्धप्रयोगोच्चारणादधिक इति कथंचित्प्राचां ग्रन्थे स्पष्टम् ।

र्थं —'लोपशि पुनर्न सन्धिः'। यथा—त आगता इत्यादि॥ (आगच्छतीत्यागमः)॥ आगमो मित्रवत्। मित्रं मित्रस्य समीपे आगत्योपविशति तथागमोऽप्यायाति। यथा 'नः सक् छते' इति सगादिः॥ आदेशः शत्रुवत्। यथा शत्रुः शत्रुं विनाश्य तत्स्थाने तिष्ठति तथा आदेशोऽप्यादेशिनं विनाश्य तस्य स्थाने भवति। शसः सकारस्य नकारादेशवत्॥ अथ संयोगसंज्ञामाह—'स्वरानन्तरिता०' इति। अन्तरं जातं येषां तेऽन्तरिताः न अन्तारिता अनन्तरिताः स्वरैरनन्तरिताः स्वरानन्तरिताः स्वरान्तररहिता ईदृशा हसा व्यञ्जनवर्णाः संयोगसंज्ञा उच्यन्ते। अत्र बहुवचनं जात्यभिप्रायेण। तेन द्वयोरपि हसयोः संयोगसंज्ञा स्यात्। यद्वा हसौ च हसाश्च हसाः एकशेषः समासः। संयोगकार्यं तु 'संयोगान्तस्य लोपः' इत्यादि॥ वर्गसंज्ञामाह—कुचुटुतुपु इति। कुश्च चुश्च टुश्च तुश्च पुश्च कुकुटुतुपु प्रथमाबहुवचनान्तम्। सांकेतिकम्। वर्गाः प्रथमाबहुवचनान्तम्। 'सवर्णे दीर्घः०' 'स्रोर्विसर्गः'॥ एते पञ्चवर्गसंज्ञका भवन्ति। तत्कार्यं 'स्तोः श्चुभिः श्चुः' 'ष्टुभिः ष्टुः' 'कुप्वोः ᳵक ᳶपौ वा' इत्यादि। उकारे हेतुमाह—उकारः स्वरेषु पञ्चमी मात्रा उकारस्तेन कु इत्युक्ते कखगघङ। चु इत्युक्ते चछजझञ। टु इत्युक्ते टठडढण। तु इत्युक्ते तथदधन, पु इत्युक्ते पफबभम इत्येतानि (लौकिकपाठे) पञ्च पञ्चाक्षराणि गृह्यन्ते।

अरेदोन्नामिनो गुणः॥ नामिस्थानिकाः अर् ए ओ गुणसंज्ञका भवन्ति॥ आरैऔ वृद्धिः॥ आ अर् ऐ औ एते वृद्धिसंज्ञा भवन्ति॥

अथ गुणसंज्ञामाह—'अरेदो'० अर् च एत् च ओत् च अरेदोत् प्रथमाबहुवचनान्तम् सांकेतिकम्। अत्र तपरकरणमसंदेहार्थम्। नामिनः षष्ठ्येकवचनान्तम्। 'स्वरहीनं०' स्रोर्विसर्गः'॥ गुणः प्रथमैकवचनम्। 'स्रोर्विसर्गः'॥ मध्ये-'हवे' 'उओ'॥ यद्वा अर् प्रथमैकवचनान्तम्। एत् प्रथमैकवचनान्तम्। ओत् प्रथमैकवचनान्तम्। नामिनः षष्ठ्येकवचनान्तम्। गुणः प्रथमैकवचनान्तम्। इति पञ्चपदं वा सूत्रम्। नामिस्थानिका नामिनां स्थाने जाता ऋकारस्य, ॠकारस्य, च अर्, इकारस्य ईकारस्य च ए, उकारस्य ऊकारस्य ओ, एते च त्रयो गुणसंज्ञका भवन्ति। ऌकारस्तु सावर्ण्यात् ग्राह्यः। तेन ऌकारस्य अल् गुणः। तत्कार्याणि 'गुणः' 'उपधाया लघोः' इत्यादीनि॥ अथ वृद्धिसंज्ञामाह—'आरैऔ०' इति। आ च आर् च ऐ च औ च आरैऔ प्रथमाबहुवचनान्तम्। सांकेतिकत्वाद्विभक्तिलोपः 'वृद्धिः' प्रथमैकवचनान्तम्। अथवा आ प्रथमैकवचनान्तम्।

आर् प्रथमैकवचनान्तम् । ऐ प्रथमैकवचनम् । औ प्रथमैकवचनम् । वृद्धिः प्रथमैकवचनान्तम् । एवं पञ्चपदं सूत्रम् । अकारस्य आ वृद्धिः । ऋकारस्य आर् वृद्धिः । इवर्णस्य एकारस्य ऐ वृद्धिः उवर्णस्य ओकारस्य च औ वृद्धिः । एते चत्वारः वृद्धिसंज्ञका उच्यन्ते । ऋकारऌकारयोः सावर्ण्यादेव ऌकारस्याल् वृद्धिः । तत्कार्याणि आदिस्वरस्य ञ्णिति वृद्धिः 'धातोर्नामिनः' 'अत उपधायाः' इत्यादीनि ॥

अन्त्यस्वरादिष्टिः ॥ अन्त्यो यः स्वरस्तदादिवर्णष्टिसंज्ञो भवति ॥ अन्त्यात्पूर्व उपधा ॥ अन्त्याद्वर्णमात्रात्पूर्वो यो वर्णः स उपधासंज्ञो भवति ॥

अथ टिसंज्ञामाह—अन्त्यस्वरादिः प्रथमैकवचनान्तम् । टिः प्रथमैकवचनान्तम् । द्विपदम् । अन्ते भवोऽन्त्यः योऽसौ स्वरः अन्त्यस्वरः स आदौ यस्य सोऽन्त्यस्वरादिः प्रथमैकवचनान्तम् । 'स्रोर्विसर्गः' । टिः प्रथमैकवचनान्तम् । 'स्रोर्विसर्गः' मध्ये 'विसर्जनीयस्य सः' । 'ष्टुभिः ष्टुः' 'स्वरहीनं०' । अन्त्यो यः स्वरस्तदादिवर्णः सोऽन्त्यस्वर एवादौ यस्य सोऽन्त्यस्वरादिस्तेन सहैव अन्त्यस्वरादारभ्य वर्णष्टिसंज्ञो भवति । अथवा अन्त्यः स्वरस्तदादिवर्णश्च सोऽन्त्यस्वर एवादौ यस्य सोऽन्त्यस्वरादिस्तेन सहैव अन्त्यस्वरादारभ्य वर्णष्टिसंज्ञो भवति । अथवा अन्त्यः स्वरस्तदादिवर्णश्च सोऽन्त्यस्वर एवादौ यस्य सोऽपि वर्णष्टिसंज्ञको भवति । स्वरान्तशब्दस्यान्तिमः स्वर एव टिसंज्ञः । हसान्तशब्दस्यान्त्यो हसस्तत्पाश्चात्यः स्वरश्च द्वावपि टिसंज्ञकावित्यर्थः । तत्कार्यं तु 'डिति टेः' इत्यादि । यथा अचिन्त्यमहिमा । हरौ सखा ॥ अथोपधासंज्ञामाह—सूत्रम् । अन्त्यादिति । पञ्चम्येकवचनान्तम् । 'ङसिरत्' 'सवर्णे०' । पूर्वः प्रथमैकवचनान्तम् । 'स्रोर्विसर्गः' ॥ उपधाप्रथमैकवचनान्तम् । 'आपः' त्रिपदम् । अन्त्याद्वर्णमात्रात्केवलादक्षरात्पूर्वो वर्णः स उपधासंज्ञको भवति । तत्कार्याणि 'नोपधायाः' 'अत उपधायाः' इत्यादीनि राजन्शब्दवत् ॥

असंयोगादिपरो ह्रस्वो लघुः ॥ विसर्गानुस्वारसंयोगपरो दीर्घश्च गुरुः ॥ मुखनासिकाभ्यामुच्चार्यमाणो वर्णोऽनुनासिकः ॥ मुखेनोच्चार्यमाणो निरनुनासिकः ॥ अः इति विसर्जनीयः ॥ वर्णशिरोबिन्दुरनुस्वारः ॥ कस्य पुनः किं स्थानमित्यपेक्षायां अकुहविसर्जनीयानां कण्ठः । इचुयशानां तालु । ऋटुरषाणां मूर्धा । ऌतुलसानां दन्ताः । उपूपध्मा-

नीयानामोष्ठौ । ञमङणनानां नासिका च । एदैतोः कण्ठतालु । ओदौतोः कण्ठोष्ठम् । वकारस्य दन्तोष्ठम् । जिह्वामूलीयस्य जिह्वामूलम् । नासिकाऽनुस्वारस्य ॥ [≍क≍ख इति कखाभ्यां प्रागर्धविसर्गसदृशो जिह्वामूलीयः । ≍प≍फ इति पफाभ्यां प्रागर्धविसर्गसदृश उपध्मानीयः । शषसहा ऊष्माणः । कादयो मावसानाः स्पर्शाः । यरलवा अन्तस्थाः ॥]

॥ इति संज्ञाप्रक्रिया ॥

अथ लघुसंज्ञामाह—असंयोगादीति । असंयोगादयः संयोगविसर्गानुस्वाराः परे अग्रस्था यस्मात्स संयोगादिपरः न संयोगादिपरः असंयोगादिपरः एवंभूतो ह्रस्वो वर्णो लघुरुच्यते । तथा चोक्तं प्राकृतच्छन्दोग्रन्थे 'पिछुडी लघुअं कुंडउ केवल वन्नउ जोय । ए तीनउ लघु जाणिये अवर सवे गुरु होय' । यथा । ककिकु तथा अइउऋऌ एतेषामग्रे विसर्गानुस्वारसंयोगा न भवन्ति तदैतेषां लघुसंज्ञा । अथ गुरुसंज्ञामाह—विसर्गानुस्वार इति विसर्गानुस्वारसंयोगाः परे अग्रे वर्तमाना यस्मात्स विसर्गानुस्वारसंयोगपरः । विसर्गपरो यथा अः । अनुस्वारपरः अं । संयोगपरो यथा अस्य । एवंभूतो ह्रस्वोऽपि गुरुः पुनर्दीर्घश्च । आ ई ऊ का की कू रूपः स्वभावादेव गुरुरुच्यते । मुखनासिकाभ्यामिति रूढिपदम् । अन्यथा द्विवचनं न संभवति । यथोक्तं प्रक्रियाकौमुद्याम् 'द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम्' । एषां द्वन्द्व एकवत्साध्यः । एकवचनान्तो भवतीत्यर्थः । प्राण्यङ्गे दन्तौष्ठं मुखनासिकम्, तूर्याङ्गे मार्दङ्गिकपाणविकम् । सेनाङ्गे रथिकाश्वारोहमिति वचनात् । मुखनासिकाभ्यां द्वाभ्यामुच्चार्यमाणो वर्णोऽनुनासिकसंज्ञ उच्यते । 'ञणनङम अनुनासिका' इति । मुखादनु पश्चान्नासिकां स्पृशन्तीत्यनुनासिकाः । चतुर्दश स्वराः, त्रयस्त्रिंशद्व्यञ्जनानि, अनुस्वारः, विसर्गः, जिह्वामूलीयः, उपध्मानीयः, प्लुतश्च एवं द्विपञ्चाशदक्षराणि । एतेषामष्टौ स्थानानि सन्ति । तान्याह—अकुहविसर्जनीयानां कण्ठः । इचुयशानां तालु । ऋटुरषाणां मूर्धा । ऌतुलसानां दन्ताः उपूपध्मानीयानामोष्ठौ । जिह्वामूलीयस्य जिह्वामूलम् । अनुस्वारस्य नासिका । एदैतोः कण्ठतालु । ओदौतोः कण्ठौष्ठम् । वकारस्य दन्तौष्ठम् । आ ई ऊ ऋ ऌ प्लुताश्च । एते एतेषां सवर्णग्रहणेनैव गृह्यन्ते । यवरलैर्ञणनङमैश्च संयुक्तस्य हस्योरः स्थानम् यतः—

"हकारं (१)पञ्चमैर्युक्तमन्तःस्थाभिश्च संयुतम् ।
औरस्यं तद्विजानीयात्कण्ठ्यमाहुरसंयुतम् ॥
अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कण्ठः शिरस्तथा ।
जिह्वामूलं च दन्ताश्च नासिकौष्ठौ च तालु च ॥
गजकुम्भाकृतिर्वर्ण ऋवर्णः स प्रकीर्तितः ।
एवं वर्णा द्विपञ्चाशन्मातृकायामुदाहृताः ॥"

वर्णग्रहणे सवर्णग्रहणम् । कारग्रहणे केवलग्रहणम् । तपरकरणं तावन्मात्रार्थम् ॥ ॥ इति संज्ञाप्रक्रिया ॥ १ ॥

वर्णग्रहणे सवर्णग्रहणं, कारग्रहणे केवलग्रहणं, तपरग्रहणे तावन्मात्रग्रहणमिति शिष्टसंकेतः ॥

इति संज्ञाप्रक्रिया संज्ञाधिकारः ॥ 'प्रक्रियात्वधिकारोऽथ' इति हेमसूरिः ।
अथवा—'प्रक्रिया तूत्पादने स्यादधिकारप्रकारयोः' ॥

अथ स्वरसंधिः २

अधुना स्वरसंधिरभिधीयते ॥ दधि आनय इति स्थिते ॥

अधुनेति । संज्ञाकथनानन्तरं स्वरसंधिरभिधीयते कथ्यते । अक्षराणामन्योन्यं संधानं मेलनं संधिः तत्राप्यादौ स्वरसंधिः स्वराणां सधिः स्वरसंधिः ॥ ननु सति अकारे इकारसंधिरादावेव कथं प्रतिपादितः ? । तत्रोच्यते—इकारः सावित्रीरूपः शक्तिरूपः । सा च सर्वजगत्सृष्टिकर्त्री । तस्मात्पूर्वं प्रतिपादितः ॥

इ यं स्वरे ॥ इवर्णो यत्वमापद्यते स्वरे परे ॥ द(२)ध् य् आनय इति तावद्भवति ॥

सूत्रम्—'इ यं स्वरे' इ प्रथमैकवचनान्तम् । सांकेतिकम् । यम् द्वितीयैकवचनान्तम् । 'अम्शसो०' 'मोऽनुस्वारः' । स्वरे सप्तम्येकवचनान्तम् । 'अ इ ए' सिद्धम् ॥ यद्वा इश्च ईश्च इ प्रथमैकवचनान्तम् । 'नपुंसकस्य' इति ह्रस्वः ।

(१) व्यञ्जनानि त्रयस्त्रिंशत् स्वराश्चैवं चतुर्दश । अनुस्वारो विसर्गश्च जिह्वामूलीय एव च ॥ गजकुंभाकृतिर्वर्णः प्लुतश्च परिकीर्तितः । एवं वर्णा द्विपञ्चाशन्मातृकायामुदाहृताः ॥

(२) नन्वत्र संयोगान्तस्य लोपः इत्यनेन यलोपः कथं न स्यादिति चेत्सत्यम् । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे इति न्यायेनान्तरङ्गलोपं प्रति बहिरङ्गस्य यादेशस्य असिद्धत्वादिति गृहाण ।

'नपुंसकात्स्वमोर्लुक्' 'वर्णग्रहणे सवर्णग्रहणम्' इति वचनात् इवर्ण इकार ईकाररूपो यत्वं यकारमापद्यते प्राप्नोति स्वरे परे । 'ह्रस्वदीर्घप्लुतभेदा' इति अकारस्य स्वरत्वे आकारस्यापि स्वरत्वं सिद्धमेव । दधि अग्रे आनय । 'इ यं स्वरे' अनेन सूत्रेण इकारस्य यकारः । दध्य् आनय इति जातम् । ननु दधि आनयेत्यत्र 'नामिनः स्वरे' इति नुमागमः कथं न क्रियते ? तत्राह--'नामिनः स्वरे' इति तु स्यादिविभक्तिसप्तकस्वरे परे भवति न त्वन्यत्र । तर्हि 'यस्य लोपः' कथं न क्रियते ? तत्राह—'यस्य लोपः' इति तु ईपि, तद्धिते (कृते) स्वरे यकारे च परे सति भवति न त्वन्यत्र । दध्य् आनयेत्यत्र 'संयोगान्तस्य लोपः' इत्यस्य प्राप्तौ । 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' इति यलोपनिषेधः । यद्वा । 'संयोगान्तस्य लोपः' इति स्वाभाविकसंयोगान्तविषयः ॥ प्रक्रियायां तु 'संयोगान्तस्य०' इति लोपे प्राप्ते 'यणः प्रतिषधो वाच्यः' ।

हसेऽर्हहसः ॥ स्वरात्परो रेफहकारवर्जितो हसो हसे परे द्विर्भवति । इति धकारस्य द्वित्वम् ॥

कृत्यान्तरमाह—सूत्रम्—'हसेऽर्हहसः' ॥ हसे सप्तम्येकवचनान्तम् । 'अ इ ए' र् च ह् च र्ह् न र्ह् यत्र स अर्ह् । प्रथमैकवचनान्तम् 'हसेपः सेर्लोपः' हसः प्रथमैकवचनान्तम् । स । 'सोर्विसर्गः' । हसे अर्ह् । 'एदोतोतः' अकारलोपः । 'स्वरहीनं०' सिद्धम् । स्वरात् ह्रस्वस्वरात्परोऽग्रे वर्तमानो रेफहकारवर्जितोऽन्यो हसो हसप्रत्याहारसम्बन्धी वर्णो हसे परे सति द्विर्भवति । द्वयोर्भावो द्वित्वम् । एकस्य द्वौ भवत इत्यर्थः । इति धकारस्य द्वित्वम् । द्वित्वे कृते पुनर्द्वित्वं न भवति । अनवस्थादोषप्रसङ्गात् । द्वित्वविधानात् द्वावेव शिष्येते इति दध्ध्य् आनयेति जातम् ॥

झबे जबाः ॥ झसानां झबे परे जबा भवन्ति । इति पूर्वधकारस्य दकारः सवर्णत्वात्, 'वर्ग्यो वर्ग्येण सवर्णः' इति वचनात् । यथासंख्यं वा वक्तव्यम् ॥ स्वरहीनं परेण संयोज्यम् ॥ दध्ध्या(१)-नय इति सिद्धम् ॥

---

(१) द्वित्वं धस्यैव यस्यैव नोभयोरुभयोरपि । दध्यानयादिषु प्राज्ञैर्बोध्यं रूपचतुष्टयम् ॥ अत्र धकारयकारयोर्द्वित्वविकल्पाच्चत्वारि रूपाणि । यत्तु नरोत्तमः । वाणीप्रणीतसूत्राणामिति प्रतिज्ञाय तदतिरिक्तविधानेन प्रतिज्ञाभङ्ग इत्याद्याशङ्क्यात्र रामो बभ्रामेत्युक्तवान् तत्स्वमतिभ्रमादेव । तथा रामाभिप्रायमज्ञात्वा तदुक्तौ दूषणार्पणम् । चकारानवबोधेन स्वयं भ्रान्तो नरोत्तमः ॥ नरोत्तमतया तस्य न नाम विहितं बुधैः । तृणोत्तमतया किन्तु रलयोरैक्यभावनात् ।

(तक्रं न रोचतेऽस्माकं दुग्धं च मधुरायते ।
अन्नप्ररोचनार्थाय दध्यानय वरानने ॥ ८ ॥
दधि न श्रूयते कर्णे घृतं स्वप्ने न दृश्यते ।
मुग्धे दुग्धस्य का वार्ता तक्रं शक्रस्य दुर्लभम् ॥ ९ ॥
कृतस्य करणं नास्ति मृतस्य मरणं न हि ।
पिष्टस्य पेषणं नास्ति द्वितीये त्रितयं न हि ॥ १० ॥)

सूत्रम् । 'झबे जबाः' झबे सप्तम्येकवचनान्तम् । 'अ इ ए' । जबाः प्रथमाबहुवचनान्तम् । 'सवर्णे०' 'स्रोर्विसर्गः' । वृत्तिः सुगमा । अत्र सूत्रे झसानामिति पदं 'खसे चपा झसानाम्' इति सूत्रादनुवर्तते । अन्यत्राप्यनुवृत्तिः सरस्वतीदत्तसूत्रपाठक्रमादवगन्तव्या । अत्र तु मया न कथयिष्यते । अनेन सूत्रेण पूर्वधकारस्य दकारः । ननु झसास्त्रयोविंशतिः जबाः पञ्चैव तेन यथासंख्यमिति धकारस्य दकार एव कथं क्रियते ? तत्राह—सवर्णत्वात् धकारस्य दकारो भवति । ननु धकारदकारयोः सावर्ण्यं कथमित्याह—वर्ग्यो वर्ग्येण सवर्ण इति । वर्गे भवो वर्ग्यो वर्णः वर्ग्येण स्ववर्गान्तर्वर्तिना अक्षरेण सह सवर्णो भवतीति । सवर्णत्वात् धस्य दः ॥ यद्वा—यथासंख्यं झढध, जडदेत्यनेनापि धस्य दः । अत्र तु सवर्णत्वात् यथासंख्यमित्युभयत्रापि धस्य दकारो भवति । परम् अग्निमथ्थ्यामित्यत्र सवर्णत्वादेव थकारस्य दकारो भवति । न तु यथासंख्यम् ॥ स्वरेण हीनं रहितं यदक्षरं तत्परेण अग्रस्थितेन स्वरेण वर्णेन सह संयोज्यम् । दध्यानयेति सिद्धम् । एवम् स्वस्ति अस्तु स्वस्त्यस्तु । हरि अनुभवः । हर्यनुभवः ॥

गौरी अत्र इति स्थिते । इ यं स्वरे । गौर् य् अत्र तावद्भवति । यत्वे कृते अर्ह इति विशेषणान्न रेफस्य द्वित्वं किंतु ? ॥ राद्यपो द्विः ॥ स्वरपूर्वाद्रेफात्परो यपो द्विर्भवति । इति यकारस्य द्वित्वम् । गौर् य् य् अत्र । ज(१)लतुम्बिकान्यायेन रेफस्योर्ध्वगमनम् । स्वरहीनं परेण संयोज्यम् । गौर्य्यत्र ॥

इकारोदाहरणमाख्याय ईकारोदाहरणमाह—गौरी अग्रे अत्र 'इ यं स्वरे' गौर्

---

(१) जलतुम्बिकान्यायस्त्वित्थमुच्यते—
'तुम्बिका तृणकाष्ठं च तैलं जलसमागमे । ऊर्ध्वस्थाने समायान्ति रेफाणामीदृशी गतिः ॥१॥
रेफः स्वरपरं वर्णं दृष्ट्वारोहति तच्छिरः । पुरः स्थितं यदा पश्येदधः संक्रमते स्वरम् ॥२॥
इति क्वचित्पुस्तके दृश्यते ।

य् अत्र इति जातम् । ततोऽर्हे इति सूत्रोक्तविशेषणात् रेफहकारयोर्द्वित्ववर्जनादत्र रेफस्य द्वित्वं न भवति । ततः किं कर्तव्यमित्याह—सूत्रम्—'राद्यपो द्विः' ॥ रादिति पञ्चम्येकवचनान्तम् । 'ङसिरत्' 'सवर्णे०' ॥ यपः प्रथमैकवचनान्तम् । स्—'स्रो विंसर्गः' । 'द्वित्रिभ्यां सुच्' 'स्रोर्विसर्गः' ॥ द्विम् प्रथमैकवचनान्तम् । 'अव्यया द्विभक्तेर्लुक्' इति लोपः । 'चपा अबे जबाः' सन्धिः । यपः अग्रे द्विः । अत्र 'हबे' 'उ ओ०' सिद्धम् । स्वरः पूर्व आदौ यस्य स स्वरपूर्वः तस्मात् स्वरात्परस्माद्रेफात्परोऽग्रस्थो यपो द्विर्भवति इति यकारस्य द्वित्वम् ॥ 'जलतुम्बि०' यथा तुम्बी जलस्योपरि तिष्ठति तथा रेफोऽपि वर्णस्योपरि गच्छति नत्वधः ॥ 'स्वरहीनं०' गौर्य्यत्रेति सिद्धम् । केचित्तु दीर्घस्वराग्रस्थात् रेफात् परस्य यपस्य द्वित्वं नेच्छन्ति तन्मते गौर्यत्रेति सिद्ध्यति । एवं नदी एषा नद्येषा ।

स्वर इत्यनुवर्तते । एवमन्यत्रापि यत्र न सूत्राक्षरैः कार्यसिद्धिस्तत्र सर्वत्र सूत्रान्तरात्पदान्तरानुवृत्तिर्ज्ञातव्यः ॥ ग्रन्थभूयस्त्वभयान्नास्माभिर्लिख्यते ॥

इतोऽग्रे स्वरसंधिं यावत् सर्वेष्वपि सूत्रेषु 'स्वरे' इति पदमनुवर्तते अन्वागच्छति । अनुक्तमपि ज्ञेयमित्यर्थः । यथा 'इ यं स्वरे' इत्यत्र स्वरे इति पदम् । तथा तत्र 'उ वम्' इत्यादिष्वपि प्राग्वत् । ज्ञेयम् । एवमनुना प्रकारेण अन्यत्र योगेष्वपि यत्र केवलसूत्राक्षरैः कार्यसिद्धिर्न भवति तत्र योगे सूत्रान्तरादन्यसूत्रात्पदान्तरस्य अन्यपदस्यानुवृत्तिर्ज्ञेया ग्रन्थस्य शास्त्रस्य भूयस्त्वभयात् प्राचुर्यभयात् सूत्रे तत्तत्पदमस्माभिर्न लिख्यते ॥ केचित्तु आभिः सरस्वतीभिर्न लिख्यते स्म इति व्याकुर्वन्ति ॥ शेषं सुगमम् ॥

उ वम् ॥ उवर्णो वत्वमापद्यते स्वरे परे । [हसेऽर्हेहसः । 'झबे जबाः']
मधु+अत्र मद्ध्वत्र [मधु अरिः मद्ध्वरिः । वधू आसनं वद्ध्वासनम्] ॥

सूत्रम्—'उ वम्' ॥ उ प्रथमैकवचनान्तम् । साङ्केतिकम् । यद्वा—उश्च ऊश्च ऊ प्रथमैकवचनम् । 'नपुंसकस्य' इति ह्रस्वः । 'नपुंसका०' ॥ वम् इति द्वितीयैकवचनान्तम् । 'अम्शसोः०' 'मोऽनुस्वारः' ॥ तपरकरणं विना कारग्रहणं च विना वर्ण एव गृह्यते । तेन उ इत्युक्ते उवर्णः उकार ऊकाररूपो वत्वं वकारं प्राप्नोति स्वरे परे ॥ 'मधु अग्रे अत्र' अत्र 'उ वम्' इति उकारस्य वकारः । 'हसेऽर्हेहसः' इति धकारस्य द्वित्वम् । 'झबे जबाः' इति पूर्वधकारस्य दकारः । 'स्वरहीनं०' मद्ध्वत्रेति सिद्धम् । मधु क्षौद्रमत्र वर्तते । एवं वधू आसनं वद्ध्वासनम् ॥

ऋ रम् ॥ ऋवर्णो रत्वमापद्यते स्वरे परे । पितृ अर्थः पित्रर्थः । [मातृ अर्थः मात्रर्थः] ॥

सूत्रम्—'ऋ रम्' ॥ ऋ प्रथमैकवचनान्तम् । साङ्केतिकत्वात् सिलोपः । रं द्वितीयैकवचनान्तम् । 'अमृशसोः०' 'मोऽनुस्वारः' ॥ ऋवर्णस्य रकारो भवति स्वरे परे । पितृ अग्रे अर्थः । 'ऋ रम्' 'हसेऽर्हहसः' 'स्वरहीनं०' पित्रर्थः ॥

ऌ लम् ॥ ऌवर्णो लत्वमापद्यते स्वरे परे । ऌ अनुबन्धः लनुबन्धः [ऌ आकृतिः लाकृतिः] ॥

सूत्रम्—'ऌ लम्' । प्रथमैकवचनान्तम् । साङ्केतिकत्वात् ॥ लं द्वितीयैकवचनान्तम् । 'अमृशसोः०' 'मोऽनुस्वारः' ॥ ऌवर्णस्य लकारो भवति स्वरे परे ॥ ऌ अग्रे अनुबन्धः । 'ऌ लम्' स्वरहीनं०' लनुबन्धः ॥ ऌ लकार अनुबन्धः इत्संज्ञो यस्य धातोः स लनुबन्ध उच्यते । एवं ऌ अग्रे आकृतिः लाकृतिः । ऌ इत् लित् ।

ए अय् ॥ एकारो अय् भवति स्वरे परे । ने अनं नयनम् ॥

सूत्रम्–'ए अय्' ॥ ए प्रथमैकवचनान्तम् । साङ्केतिकम् । अय् प्रथमैकवचनान्तम् । 'हसेपः०' एकारस्य अय् भवति स्वरे परे । णीञ् प्रापणे णी । 'आदेः ष्णः स्नः' नी 'भावे युट्' 'युवोरनाकौ' इति युस्थाने अनः । गुणः । ने अनम् 'ए अय्' अनेन एकारस्य अय् भवति । 'स्वरहीनं०' 'अतोऽम्' 'अमृशसोः०' 'मोऽनुस्वारः' नयनमिति सिद्धम् ।

ओ अव् ॥ ओकारो अव् भवति स्वरे परे । भो अति भवति ।

सूत्रम्—'ओ अव्' ॥ ओ प्रथमैकवचनान्तम् । साङ्केतिकम् । अव् प्रथमैकवचनान्तम् । 'हसेपः०' ॥ व्याख्या सुगमा । भो अग्रे अति । 'ओ अव्' 'स्वर०' भवति इति सिद्धम् ॥

क्वचित्स्वरवद्यकारः । यथाध्वपरिमाणे गो यूतिः गव्यूतिः । अन्यत्र गवां मिश्रीभावो गोयूतिः ॥

क्वचित्प्रयोगान्तरे यकारः स्वरवदवसेयः । स्वरेण तुल्यः स्वरवत् । स्वरे सति यत्कार्यं भवति तत् यकारे परेऽपि भवतीत्यर्थः । यथा अध्वपरिमाणे मार्गपरिमाणे वाच्ये सति गो अग्रे यूतिः अत्र यकारस्य स्वरत्वात् 'ओ अव्' 'स्वरहीनं०' गव्यूतिः । क्रोशद्वयम् । अन्यत्र तु मार्गप्रमाणाभावे गवां मिश्रीभावः एकीभावे समूहीभवने गोयूतिरित्येव तिष्ठति सिद्धम् । एवं पितृ अग्रे यं पित्र्यमित्यपि ज्ञेयम् ॥

ऐ आय् ॥ऐकार आय् भवति स्वरे परे । नै अकः नायकः ॥

सूत्रम्—'ऐ आय्' ॥ ऐ प्रथमैकवचनान्तम् । साङ्केतिकम् । आय् प्रथमैकवचनान्तम् । 'हसे पः०' ॥ ऐकारः आय् भवति स्वरे परे । नै अग्रे अकः । 'ऐ आय्' 'स्वरहीनं०' नायकः ॥

औ आव् ॥ औकार आव् भवति स्वरे परे । तौ इह ताविह ॥

सूत्रम्—'औ आव्' ॥ औ प्रथमैकवचनान्तम् । साङ्केतिम् । आव् प्रथमैकवचनान्तम् । 'हसेपः०' ॥ औकारः आव् भवति स्वरे परे । तौ अग्रे इह । 'औ आव्' 'स्वरहीनं०' ताविहेति सिद्धम् ॥

य्वर्लोपश् वा पदान्ते ॥ पदान्ते स्थितानामयादीनां यकारवकारयोर्लोपश् वा भवति । ते आगताः त आगताः तयागताः । तस्मै एतत् तस्मा एतत् तस्मायेतत् । पटो इह पट इह पटविह । तौ इमौ ता इमौ ताविमौ । तस्मै आसनं तस्मा आसनम् तस्मायासनम् । असा इन्दुः असौ इन्दुः असाविन्दुः ॥ **लोपशि पुनर्न सन्धिः ॥** छन्दसि तु भवति । हे सखे इति हे सखेति हे सखयिति ॥

सूत्रम्—'य्वोर्लोपश वा पदान्ते' ॥ य् च व् च य्वौ तयोः षष्ठीद्विवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' 'स्रोर्विसर्गः' । लोपश् प्रथमैकवचनान्तम् । 'हसेपः०' । वा तृतीयैकवचनान्तम् । 'अव्यया०' ॥ पदान्ते सप्तम्येकवचनान्तम् । 'अ इ ए' सिद्धम्—पदान्ते ॥ आदिशब्दात् 'ए अय्' 'ओ अव्' 'औ आव्' एभिः सूत्रैर्जातानामयादीनां सम्बन्धिनोर्यकारवकारयोर्वा लोपश् भवति । ते अग्रे आगताः । उभयत्रापि 'ए अय्' एकत्र यकारलोपः । अन्यत्र 'स्वरहीनं०' । ते आगताः तयागताः त आगताः ॥ वटो इह वटविह वट इह । 'ओ अव्' शेषं प्राग्वत् ॥ एवं तस्मै आसनं तस्मायासनं तस्मा आसनं । तस्मै इदं तस्मायिदं तस्मा इदम् ॥ असौ इन्दुः असाविन्दु असाइन्दुः । तौ इमौ ताविमौ ता इमौ ॥ ननु 'त आगताः' अत्र 'सवर्णे०'तथा पट इहेत्यत्र 'अ इ ए' इति सन्धिः कथं न क्रियते ? तत्राह—लोपशीति । लोपशि कृते पुनः पूर्वापरवर्णयोर्मिथो घटनस्वरूपः सन्धिः कार्यान्तरसाधनं च न भवति । यथा त आगताः । राजभ्यामत्र 'आह्वि' इति आ न भवति । नन्युक्तमानित्यमिति क्वापि लोपशि कृतेऽपि संधिर्भवति । यद्वा 'छन्दसि तु भवती'ति तुशब्ददर्शनात् कुत्रचिल्लौकिकोदाहरणेऽपि लोपशि कृते सन्धिर्भवति । यथा दामोदरः, राजाश्वः, पञ्चाग्निः, दण्डिषु, इत्यादिषु कार्यान्तरसङ्घातरूपश्च सन्धिर्भवति ॥

पुनर्विशेषमाह--छन्दसि वेदे लोपशि कृतेऽपि सन्धिर्भवति । यथा हे सखे अग्रे इति । 'ए अय्' 'य्वोर्लोपश् वा०' इति यकारलोपः । छान्दसिकत्वान्न संधिनिषेधः । तेन 'अ इ ए' ॥

एदोतोऽतः ॥ पदान्ते स्थितादेकारादोकाराच्च परस्याकारस्य लोपो भवति । ते अत्र तेऽत्र । पटो अत्र पटोऽत्र ॥

सूत्रम्–'एदोतोऽतः' ॥ एच्च ओच्च एदोत् पञ्चम्येकवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' 'स्रोर्वि०' । एदोतः अग्रे अतः । मध्ये–'अतोऽत्युः' 'उओ' 'एदोतोऽतः'इत्यकारलोपः । अतः षष्ठ्येकवचनान्तम् । स्वरहीनं०' 'स्रोर्वि०' 'एदोतोऽतः' ॥ तपरकरणमसन्देहोच्चारणार्थम् । अत इत्यत्र तपरकरणं तावन्मात्रग्रहणार्थम् । पदान्ते स्थितादेकारात् ओकारात् परस्याकारस्य लोपो भवति । ते अग्रे अत्र । पदान्ते स्थितौ यावेकारौकारौ ताभ्यां परस्याकारस्य लोपो भवति । चम्पकपटवासन्यायादखण्डाकारस्तिष्ठति । तेऽत्र । एवं पटो अत्र पटोऽत्र (वर्तते) इति सिद्धम् । 'ए अय्' 'ओ अव्' इति तु पदमध्ये भवति अत्र 'सामान्यशास्त्रतो नूनं विशेषो बलवान् भवेत्' इति न्यायाऽङ्गीकर्तव्यस्तेन 'ए अय्' 'ओ अव्' इति न भवति ॥

सवर्णे दीर्घः सह ॥ सवर्णस्य सवर्णे परे सह दीर्घो भवति । श्रद्धा अत्र श्रद्धात्र । दधि इह दधीह । मधु उदकं मधूदकम् । भानु उदयः भानूदयः । पितृ ऋणं पितॄणम् ।

सूत्रम्--'सवर्णे दीर्घः०' ॥ सवर्णे इति सप्तम्यन्तम् । 'अ इ ए' सदृशो वर्णः सवर्णः । दीर्घः प्रथमैकवचनान्तम् । 'स्रोर्वि०' । सह प्रथमैकवचनान्तम् । सु । 'अव्यया०' ॥ पूर्वापरयोः सदृशस्वरयोर्मिलनेनाद्यो दीर्घो भवति । श्रद्धा अत्र श्रद्धात्र ॥ यदुक्तम्--

'क्रमेण वैपरीत्येन गुरूणां गुरुभिः सह । लघूनां लघुभिः सार्धं गुरूणां लघुभिः सह ॥
लघूनां गुरुभिः सार्धं चतुर्धेति सवर्णता' ॥ १ ॥ इति ॥
अदीर्घो दीर्घतां याति नास्ति दीर्घस्य दीर्घता । पूर्वदीर्घस्वरं दृष्ट्वा परलोपो विधीयते ॥ २ ॥

दधि अग्रे इह दधीह । भानु अग्रे उदयः भानूदयः । पितृ अग्रे ऋणं पितॄणम् । दण्ड अग्रे अग्रं दण्डाग्रम् ।

**सामान्यशास्त्रतो नूनं विशेषो बलवान्भवेत् ।
परेण पूर्वबाधो वा प्रायशो दृश्यतामिह ॥ १ ॥**

ननु दधि इह अत्र कथम् 'इ यं स्वरे' इति यत्वं न भवतीत्याह--सामा-

न्येति । नूनं निश्चितं सामान्यशास्त्रतः सामान्यसूत्रात् विशेषो विशेषशास्त्रं विशेषसूत्रं बलवान् भवेत् । तत्र बहुव्यापकं सामान्यम् । अल्पव्यापको विशेषः । दधि इह इत्यत्र 'इ यं स्वरे' इति सामान्यसूत्रं स्वराणां बहुत्वात् । 'सवर्णे दीर्घः' इति विशेषसूत्रं तस्य सवर्णस्यैकत्वात् । पक्षान्तरमाह—परेणेत्यादि । वा अथवा इह व्याकरणे प्रायशो बाहुल्येन बहुषु स्थानेषु परेण अग्रेतनसूत्रेण पूर्वसूत्रस्य बाधो निषेधो दृश्यताम् । यथा 'इ यं स्वरे' इति सूत्रं प्राक् प्रतिपादितं तस्य हि 'सवर्णे दीर्घः०' इति सूत्रेण बाधः । तदेवाह—प्रायशो बाहुल्येनेह व्याकरणे एवं दृश्यताम् इति । अनेनोत्सर्गापवादावुक्तौ । ततः 'उत्सर्गापवादयोरपवादविधिर्बलवा'निति न्यायो दर्शितः । एकस्मिन्नेवोदाहरणे सूत्रद्वयसंभवे सामान्यविशेषयोर्यद्विशेषसूत्रं तल्लगति । पूर्वोक्तपरोक्तयोः सूत्रयोर्यत्परोक्तं सूत्रं तत्प्राप्नोति न तु पूर्वोक्तमिति भावः । एवं भानु उदयः अत्र 'उ वम्' इति सामान्यम्, 'सवर्णे दीर्घः०' इति विशेषः । एवमन्यत्रापि ॥ श्लोकार्थोऽयम् ॥

अ इ ए ॥ अवर्णे इवर्णे परे सह ए भवति । तव इदं तवेदम् । मम इदं ममेदम् ॥

सूत्रम्—'अ इ ए' ॥ अ प्रथमैकवचनान्तम् । सांकेतिकम् । इ सप्तम्येकवचनान्तम् । सांकेतिकम् । ए प्रथमैकवचनान्तम् । सांकेतिकम् । तव अग्रे इदम् 'अ इ ए' अवर्णे इवर्णे परे सह उभयोर्योगेन ए भवति । तव इदं तवेदम् इत्युदाहरणम् । गङ्गा इयं गङ्गेयम् ॥

[सर्वविधिभ्यो लोपविधिर्बलवान् ॥]

हलादेरीषादौ टेर्लोपो वक्तव्यः ॥ हल ईषा हलीषा । लाङ्गल ईषा लाङ्गलीषा । मनस् ईषा मनीषा । शक अन्धुः शकन्धुः । कर्क अन्धुः कर्कन्धुः । कुल अटा कुलटा । सीमन् अन्तः सीमन्तः केशवेशे । अन्यत्र सीमान्तः । पतत् अञ्जलिः पतञ्जलिः । सार अङ्गः सारङ्गः पशुपक्षिणोः । अन्यत्र साराङ्गः ॥ अद्य ओम् अद्योम् । शिव आ इहि शिवेहि ॥

'हलीषा लाङ्गलीषा च मनीषाद्यों तथैव च ।
शकन्धुरथ कर्कन्धुः सीमन्तः कुलटा तथा ॥ १ ॥
पतञ्जलिश्च सारङ्ग एते प्रोक्ता हलादयः ॥'

४

अत्रापि विशेषमाह [हलादे०] अत्र हल आदिर्यस्य स हलादिः तस्य हलादेः षष्ठ्येकवचनान्तम् । ङिति 'ङसिङसोरस्य' इत्यकारलोपः 'स्रोर्विसर्गः' । ईषा आदिर्यस्य स ईषादिः तस्मिन् ईषादौ । सप्तम्येकवचनान्तम् । ङि 'ङे यै डित्' औ डित्त्वाट्टिलोपः । 'स्वरहीनं०' । टेः षष्ठ्येकवचनान्तम् । अस् । 'ङिति' 'ङसिङसोः०' 'स्रोर्विसर्गः' 'नामिनो रः' 'राद्यपो द्विः' । लोपः प्रथमैकवचनान्तम् । 'स्रोर्विसर्गः' । वक्तव्यः प्रथमैकवचनान्तम् । 'स्रोर्विसर्गः ॥ हलादेः शब्दगणस्य ईषादौ गणे परे टेः 'अन्त्यस्वरादिष्टिः' इति टेर्लोपो वक्तव्यः । हल अग्रे ईषा अनेन टेर्लोपः । 'स्वरहीनं०' हलीषा । आदिशब्दान्मनम् ईषा । मनीषा । लाङ्गल ईषा लाङ्गलीषा । अद्य अग्रे ओम् अद्योम् । शक अन्धुः शकन्धुः । कुल अटा कुलटा । सीमन् अन्तः सीमन्तः । पतत् अञ्जलिः पतञ्जलिः । सार अङ्गः सारङ्गः । इत्यादयोऽपि तथैव ज्ञेयाः ॥

उ ओ ॥ अवर्णे उवर्णे परे सह ओ भवति ॥ तव उदकम् तवोदकम् । गङ्गा उदकं गङ्गोदकम् ॥

सूत्रम्—'उ ओ' ॥ उ सप्तम्येकवचनान्तम् । साङ्केतिकम् । ओ प्रथमैकवचनान्तम् वृत्तिः कण्ठ्या । तव उदकं तवोदकम् । गङ्गा उदकं गङ्गोदकम् ॥

ऋ अर् ॥ अवर्णे ऋवर्णे परे सह अर् भवति । तव ऋद्धिः । तवर्द्धिः । 'राद्यपो द्विः' ॥

सूत्रम्—'ऋ अर्' ॥ ऋ सप्तम्येकवचनान्तम् । सांकेतिकम् । अर् प्रथमैकवचनान्तम् । 'हसेपः०' ॥ अर्थो वृत्तितो ज्ञेयः तव अग्रे ऋद्धिः । 'ऋ अर्' 'जलतुम्बिकान्यायेन रेफस्योर्ध्वगमनम्' । तवर्द्धिः इति सिद्धम् ॥

क्वचिदार् ॥ अवर्ण ऋवर्णे परे सह क्वचिदार् भवति । ऋण ऋणं ऋणार्णम् ॥ ऋते च तृतीयासमासे एवाऽऽर् ॥ शीतेन ऋतः शीत ऋतः शीतार्तः ॥ अन्यत्र परम ऋतः परमर्तः ॥

सूत्रम्—'क्वचिदार्' ॥ क्वचित् सप्तम्येकवचनान्तम् । 'अव्यया०' । आर् प्रथमैकवचनान्तम् । 'हसेपः०' 'चपा अबे०' ॥ वृत्तेरर्थो ज्ञेयः । तृतीयासमासान्ते पदे इत्यर्थः ॥ क्वचित्प्रयोगान्तरे अवर्णे ऋवर्णे परे सति सह उभयोर्योगेन आर् भवति । ऋण ऋणम् । 'क्वचिदार्' 'राद्यपो द्विः' 'स्वरहीनं०' 'जलतुम्बिका०' ऋणार्णम् । एवं शीतार्तः । दुःखार्तः । वसनार्णम् कम्बलार्णम् । दशार्णम् । वत्सतरार्णम् । प्रार्णम् ॥

ऌ अल् ॥ अवर्ण ऌवर्णे परे सह अल् भवति । तव ऌकारः तवल्कारः ॥ **रलयोः सा(१)वर्ण्यं वा वक्तव्यम् ॥** परि अङ्कः । पर्य्यङ्कः । पल्य्यङ्कः ॥

सूत्रम्—'ऌ अल्' ॥ ऌ सप्तम्येकवचनान्तम् । सांकेतिकम् । अल् प्रथमैकवचनान्तम् । 'हसे पः०'॥ वृत्तेरर्थो ज्ञेयः । तव अग्रे ऌकारः 'ऌ अल्' 'राघपो द्विः' 'स्वरहीनं०' तवल्कारः ॥ नन्वत्र लकारोऽस्ति रकारो नास्ति 'राघपो०' इति कथं लगति तत्राह—रलयोरिति । रकारलकारयोः सावर्ण्यं सदृशत्वं वक्तव्यम् । तेन 'राघपो द्विः' इति ककारस्य द्वित्वं तवल्कार इति सिद्धम् । रकारलकारयोः उपचाराद्वा ग्रहणाद्वा वेदे ऋकारऌकारयोरपि सावर्ण्यं वक्तव्यम् । होत्ऌकारः । सवर्णे होतॄकारः । अत्र ऋऌवर्णयोरसवर्णत्वेपि 'रलयोर्—' इत्यनेन सावर्ण्यम् । 'ऋऌवर्णस्थानिनोः प्रायः सावर्ण्यं रलयोर्भवेत् । तथा वेदे सवर्णत्वं स्यादृकारऌकारयोः' । परि अग्रे अङ्कः पर्य्यङ्कः । एवं पलि अग्रे अङ्कः पल्य्यङ्कः। उभयत्रापि 'इ यं स्वरे' 'राघपो द्विः' 'स्वरहीनं०' सिद्धम् ॥

ए ऐ ऐ ॥ अवर्ण एकारे ऐकारे च परे सह ऐकारो भवति । तव एषा तवैषा । तव ऐश्वर्यं तवैश्वर्यम् ॥

सूत्रम्—'ए ऐ ऐ' ॥ ए सप्तम्येकवचनान्तम् । सांकेतिकम् । ऐ सप्तम्येककवचनम्–सांकेतिकम् । ऐ प्रथमैकवचनान्तम् । सांकेतिकम् ॥ वृत्तिः कण्ठ्या । उदाहरणे तव अग्रे एषा 'ए ऐ ऐ' तवैषा । तव अग्रे ऐश्वर्यम् 'ए ऐ ऐ' तवैश्वर्यम् । इति सिद्धम् ॥

ओ औ औ ॥ अवर्ण ओकारे औकारे च परे सह औकारो भवति । तव ओदनः तवौदनः । तव औन्नत्यं तवौन्नत्यम् ॥

सूत्रम्—'ओ औ औ' ॥ ओ सप्तम्येकवचनान्तम् । सांकेतिकम् । औ सप्तम्येकवचनान्तम् । औ प्रथमैकवचनान्तम् । सांकेतिकम् ॥ वृत्तिः कण्ठ्या । उदाहरणम् । तव ओदनम् । 'ओ औ औ' तवौदनम् । तव अग्रे औन्नत्यम् । तवौन्नत्यम् । गङ्गा अग्रे ओघः गङ्गौघः ॥

ओष्ठोत्वोर्वौ ॥ अवर्णस्य ओष्ठोत्वोः परयोः समासे सति सह वा ओ भवति । बिम्ब ओष्ठः बिम्बोष्ठः बिम्बौष्ठः । स्थूल ओतुः स्थूलोतुः स्थूलौतुः ॥ समासे किम् ? तव ओष्ठः तवौष्ठः ॥

(१) रलयोर्डलयोश्चैव शसयोर्बवयोस्तथा । वदन्त्येषां च सावर्ण्यमलंकारविदो जनाः ॥१॥

सूत्रम्—'ओष्ठोत्वोर्वौ' ॥ ओष्ठश्च ओतुश्च ओष्ठोतू तयोः ओष्ठोत्वोः सप्तमीद्विवचनान्तम् । 'उ वम्' 'स्वरहीनं०' । वा तृतीयैकवचनान्तम् । 'अव्यया०' । ओ प्रथमैकवचनान्तम् । सांकेतिकम् । 'ओ औ औ' ॥ अवर्णस्य ओष्ठोत्वोः शब्दयोः परयोः ओष्ठौत्वोः ओकारेण सह वा अकारस्य ओकारो भवति समासे सति ॥ पक्षे 'ओ औ औ' ॥ यदा—'ओष्ठोत्वोर्वा' इति सूत्रम् । तदा ओष्ठोत्वोः परयोः अवर्णस्य वा लोपो भवतीति व्याख्या ॥ बिम्ब अग्रे ओष्ठः । बिम्बाकारावोष्ठौ यस्य स बिम्बोष्ठः बिम्बौष्ठः । स्त्रीचेत् बिम्बोष्ठी बिम्बौष्ठी वा । अनेन एकत्र अकारलोपः । 'स्वरहीनं०' । द्वितीये 'ओ औ औ' तथैव स्थूलश्चासावोतुश्च स्थूलोतुः स्थूलौतुर्वा । स्थूलमार्जार इत्यर्थः । समास इति किम् । हे छात्र ओष्ठं पश्य छात्रौष्ठं पश्येत्येकमेव रूपम् । एवं तवौष्ठः ॥

[गवादेरवर्णागमोऽक्षादौ वक्तव्यः] । गो अक्षः गवाक्षः । गो इन्द्रः गवेन्द्रः । गो अग्रं गवाग्रम् । गो आजिनं गवाजिनम् । स्व ईरम् स्वैरम् । स्व ईरिणी स्वैरिणी । अक्ष ऊहिनी (१)अक्षौहिणी सेना । प्र ऊढः प्रौढः ॥ [इति गवादयः ॥ अविहितक्षणप्रयोगो गवादौ द्रष्टव्यः ॥

गवाक्षश्च गवेन्द्रश्च गवाग्रं च गवाजिनम् ।
स्वैरमक्षौहिणी प्रौढ एते प्रोक्ता गवादयः ॥ १ ॥]

इति स्वरसन्धिप्रक्रिया ॥ २ ॥

गो आदिर्यस्य स गवादिस्तस्य गवादेः षष्ठ्येकवचनान्तम् । 'ङिति' 'ङसिङसोरस्य' 'स्रोर्विसर्गः' गवादेः ॥ अवर्णस्य आगमः अवर्णागमः प्रथमैकवचनान्तम् । 'स्रोर्विसर्गः' ॥ अक्ष आदिर्यस्य सः अक्षादिस्तस्मिन् अक्षादौ सप्तम्येकवचनान्तम् । 'ङेरौ डित्' डित्वाट्टिलोपः । 'स्वरहीनं०' । वक्तव्यः प्रथमैकवचनान्तम् ।

---

(१) सेनाविशेषस्य संज्ञा तथा हि अक्षौहिण्यामित्यधिकैः सप्तत्याह्यष्टभिः शतैः । संयुक्तानि सहस्राणि गजानामेकविंशतिः ॥२१८७०॥ एवमेव रथानान्तु संख्यानं कीर्तितं बुधैः ॥ पंचषष्टिसहस्राणि षट्शतानि दशैव तु ॥ संख्यातास्तुरगास्तज्ज्ञैर्विनारथतुरङ्गमैः ६५६१० नृणां शतसहस्राणि सहस्राणि नवैव तु ॥ शतानि त्रीणि चान्यानि पंचाशत्तु पदातयः । शतानि त्रीणि चान्यानि पंचाशत्तु पदातयः ॥ ३२८०५० ॥ सप्ततिसहिताष्टशताधिकैकविंशतिसहस्राणिगजाः । इयन्त एव रथाः । दशोत्तरषट्शताधिकानि पंचषष्टिसहस्राणि अश्वाः । पंचाशदुत्तरशतत्रयसहितं नवसहस्राधिकमेकलक्षपदातय इत्यक्षौहिणीलक्षणम् ।

'स्रोर्विसर्गः' सिद्धम् । अत्र अकारागम एव रूपसिद्धिः । वर्णग्रहणं तु चिन्त्यम् । यद्वा । अश्चासौ वर्णश्च अवर्णः । अकारवर्ण एव इत्यर्थः । गो अक्षः । अवर्णागमः । 'ओ अव्' 'स्वरहीनं०' 'सवर्णे दीर्घः०' ॥ गवाजिनं गोचर्म । प्र अग्रे ऊढः । अवर्णागमस्य वैयर्थ्यान्न 'सवर्णे दीर्घः सह' किन्तु 'उ ओ' 'ओ औ औ' प्रौढः । एवं प्र ऊढिः प्रौढिः । स्व अग्रे ईरम् । अवर्णागमः । 'अ इ ए' 'ए ऐ ऐ' स्वैरम् । एवं स्व ईरिणी स्वैरिणी । अक्ष अग्रे ऊहिनी । अवर्णागमः । 'उ ओ' 'ओ औ औ' अक्षौहिणी सेनाविशेषः । ['सा सेनाऽक्षौहिणी नाम खागाष्टैकद्विकैः(२१८७०) गजैः । रथैश्चैभि (२१८७०) हयैस्त्रिघ्नैः (६५६१०) पञ्चघ्नैश्च पदातिभिः (३२८०५०)' इति] ॥

इति स्वरसन्धिः ।

प्रकृतिभावः ३

अथ प्रकृतिभाव उच्यते-॥ नामी ॥ अदसोऽमी सन्धिं न प्राप्नोति । अमी आदित्याः ॥ अमी अश्वाः ॥ अदस इति किम् ? अमो रोगस्तद्वान् । अमी असौ अम्यसौ ।

अथ स्वरसन्धिकथनानन्तरं प्रकृतिभाव उच्यते । प्रकृतेर्भावः भवनं सत्ता प्रकृतिभावः । प्रकृतेर्यथावस्थितस्वरूपस्य भावोऽवस्थितिर्वा प्रकृतिभावः । संधियोग्या अपि स्वराः केचित्प्रकृतिस्था एवं तिष्ठन्ति । तस्मात्प्रकृतिरुच्यते । [सन्धिसम्भवेऽपि प्रकृतिस्था ये तिष्ठन्ति ते प्रगृह्या उच्यन्ते ।] तत्रादिमं सूत्रम्— 'नामी' ॥ न प्रथमैकवचनान्तम् । 'अव्यया०' ॥ अमी प्रथमाबहुवचनान्तम् । 'त्यदादेः०' सकारलोपः जसी 'दस्य मः' 'अ इ ए' 'एरी बहुत्वे' एकारस्य ईकारः । अमी प्रथमैकवचनान्तम् । सांकेतिकम् । 'सवर्णे०' नामीति सिद्धम् । अदस् शब्दस्य जसि यः अमीशब्दो निष्पन्नः स सन्धिं न प्राप्नोति । अमीशब्देन रोगवानप्युच्यते तन्निरासार्थम् 'अदसः' इति पदं प्रयुक्तम् । तत्र सन्धिः । अमी आदित्याः । 'इं यं स्वरे' इति सूत्रप्राप्तावपि सन्धिप्रतिषेधः । एवम् अमी उष्ट्राः सन्धिप्रतिषेधः । एवम्—अमी एडकाः । अमी अश्वाः ॥ अदस इति किम् । अमी असौ अम्यसौ ॥

ग्वे द्वित्वे ॥ ई च ऊ च ए च ग्वे । ईकारान्त ऊकारान्त एकारान्तश्च शब्दो द्वित्वे वर्तमानः सन्धिं न प्राप्नोति ॥ मणीवादिवर्जम् ।

अग्नी अत्र । पटू अत्र । माले आनय ॥(१)मणीवादौ तु सन्धिर्भवति—मणी इव मणीव(२) ॥ दम्पती इव दम्पतीव । जम्पती इव जम्पतीव । जायापती इव जायापतीव रोदसी इव रोदसीव ॥

सूत्रम्—'य्वे द्वित्वे' ॥ ई च ऊ च ए च य्वे प्रथमैकवचनान्तम् । साङ्केतिकम् । द्वित्वे सप्तम्येकवचनान्तम् । 'अ इ ए' इति । य्वे द्वित्वे सिद्धम् । ईकार ऊकार एकारास्त्रयः सिद्धा एव गृह्यन्ते । परं द्विवचने द्विवचनान्तः सन् ईकार ऊकार एकारान्तश्च शब्दः सन्धिं न प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ मण्यादयो न निषिद्धाः । मणी इव इत्यादीन् शब्दान् वर्जयित्वा । मण्यादीनां तु द्विवचने ईकारान्तत्वेऽपि सन्धिर्भवति ॥ अग्नी अत्र प्रथमाद्विवचनान्तम् । 'औ यू' 'सवर्णे०' 'अग्नी अत्र' द्वित्वात् 'इ यं स्वरे' इति यत्वनिषेधः ॥ एवं 'पटू अत्र' वत्वनिषेधः । माले इति द्वितीयाद्विवचनान्तम् । 'औरी' इति ईकारः । 'अ इ ए' माले अग्रे आनय । 'ए अय्' निषेधः ॥ एवं हरी एतौ, विष्णू इमौ, गङ्गे अमू, कुले अमू इत्यादि ॥ मणीवादिवर्जमिति किम् । मणी इव, दम्पती इव, रोदसी इव, सर्वत्र 'सवर्णे०' द्वित्वेऽपि मणीवादिनिषिद्धत्वात् सन्धिः कार्यः ॥

औ निपातः ॥ आकार ओकारनिपातः एकस्वरश्च सन्धिं न प्राप्नोति । आ एवं किल मन्यसे । नो अत्र स्थातव्यम् । उ उत्तिष्ठ । इ इन्द्रं पश्य । । अ अपेहि ॥

सूत्रम्—'औ निपातः' ॥ आ प्रथमैकवचनान्तम् । सांकेतिकम् । 'अव्यया०' । ओ प्रथमैकवचनम् । सांकेतिकम् । 'अव्यया०' । निपात्यते सिद्ध एव इति निपातः प्रथमैकवचनान्तम् 'स्रोर्विसर्गः' । ननु एकस्वरश्चेति पदं सूत्रे नास्ति वृत्तौ कुतो लभ्यते ? तदर्थमाकारादारभ्य ओकारं यावत् औ इति प्रत्याहारमङ्गीकुर्वन्ति इति केचित् । औ प्रथमैकवचनान्तम् । सांकेतिकम् । आकार ओकार एकस्वरा अत्र निपाता एव गृह्यन्ते आङ्उपसर्गवर्जिताः । वाक्ये स्मरणे च यो निपातरूपः आ इत्यक्षरं स संधिं न प्राप्नोति ॥

आग्रहणादाङो न निषेधः । तथा चोक्तम्—

'इषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाऽभिविधौ च यः ।
एतमातं ङितं विद्याद्वाक्यस्मरणयोरङित् ॥ १ ॥

---

(१) 'मणीवादिवर्जमिति किम्' ।

(२) मणीवोष्ट्रस्य लम्बेते प्रियौ वत्सतरौ मम । ह्रियमाणौ तु तौ दम्यौ मकिस्तत्रेदमब्रवीत् ॥ १ ॥

आकारस्तु निपातो यो ङिदङिद्भेदतो द्विधा।
तत्रापि च ङिदाकारः संधिं प्राप्नोति न त्वङित्॥ २॥
ओत्तमैरेक्षसे न त्वमामृतादेन्द्रतोऽखिलैः।
आ एवं सर्ववेदार्थं आ एवं सद्वचो हरेः॥ ३॥
अहो आहो उताहो च नो हो हंहो अथो इमे।
मिथोयुक्ताश्च ओदन्ता निपाता अष्टधा मताः॥ ४॥

तथा ओकारः। 'आहो अहो उताहो च नो हो हंहो अथो अमी। भो भो (ऽ)युक्ताश्च ओदन्ता निपाताश्चाष्टधा स्मृताः'। भो भो इत्यादिषु निपातरूप ओकारः सोऽपि संधिं न प्राप्नोति। नो अत्र अहो ईशाः। अथो एवम् हे हे इत्येतयोरपि प्रगृह्यत्वमिति केचित्। हे अम्ब। हे ईश॥ तथा एकस्वरः एक एव स्वरः एकस्वरः। यद्वा केवलः स्वरमात्र एव न तु हसयुक्तो यथा प्रादात् इत्यादिवत्। यद्वा एकस्वरः सदृशस्वरः अकार इकार उकाराणां निपातरूपाणां यः कश्चिदादौ भवति तादृश एव स्वरः अग्रेऽपि भवति तदा संधिं न प्राप्नोति। यथा अ अपेहि। इ इन्द्रं पश्य। उ उत्तिष्ठ। अ इति निर्भर्त्सने। अपेहि दूरीकुरु। इ इति सम्बोधने विस्मये वा। इ इन्द्रं पश्य॥ उ इति सम्बोधने रोषोक्तौ वा। उ उत्तिष्ठ॥ आग्रहणादाङ उपसर्गेण सह संधिर्भवति। उदाहरणं कण्ठ्यम्। 'अत्राकारनिपातस्तु ङिदाङिद्भेदतो द्विधा। तत्र यः स्यात् ङित्स एव संधिं प्राप्नोति न त्वङित्।' 'ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ च यः। एतमातं ङितं विद्याद्वाक्यस्मरणयोराङित्।' 'ओत्तमैरेक्षसे न त्वमामृतादेन्द्रतोऽखिलैः। आ एवं सर्ववेदार्थः आ एवं सद्वचो हरेः॥' आ ईषदुत्तमः ओत्तमः ३-२इति ईषदर्थे आङा सह संधिः॥ आ ईक्षसे एक्षसे। आ इहि एहि इत्यादौ क्रियायोगे आङा सह संधिः॥ आ अमृतात् आमृतात्। अमृतं मोक्षं मर्यादीकृत्य इति मर्यादायाम्। आ इन्द्रतः एन्द्रतः। इन्द्रमभिव्याप्येत्यभिविधौ च आङा सह संधिः॥ मर्यादा सीमा अभिविधिः अभिव्याप्तिः। मर्यादा अभिविधिश्च मर्यादाभिविधिः तस्मिन् सर्वोऽपि द्वन्द्वो विभाषयैकवचनान्तः स्यात्। 'एकत्वे द्विगुद्वन्द्वौ' इति नपुंसकत्वम्। अनियममागमानुशासनमिति 'नामिनः स्वरे' इति नुमागमो न, किं तु 'ङेरौ ङित्'॥ तथा आ इति आक्षेपे। आ एवं किल मन्यसे। आ इति वाक्ये। आ एवमीश्वरवचनमिति स्मरणे। स्मरणीयमित्यर्थः। अनाङ् आकारः संधिं न प्राप्नोति॥

प्लुतः॥ प्लुतः संधिं न प्राप्नोति। देवदत्त ३ एहि। देवदत्त ३

अत्र गौश्चरति ॥ दूरादाह्वाने च टेः प्लुतः ॥

सूत्रम्—'प्लुतः' ॥ प्रथमैकवचनान्तम् । 'स्रोर्विसर्गः' ॥ यत्र प्लुतस्तत्र संधिर्न भवति । भो देवदत्त एहि । 'का एषा प्रस्तुताङ्गी प्रचलितनयना हंसलीला व्रजन्ती द्वौ पादौ कुङ्कुमार्द्रौ कनकविरचितौ नूपुरं शब्दयन्ती । इत्थं मार्गे गता सा बहुकुसुमलताबद्धवेणी स्वनन्ती ताम्बूलं वामहस्ते मदननिवासिता गुह्यशालां विवेश ॥' अत्र विचारे टेः प्लुतत्वं तेन संधिर्न । क्वचित्तु संधिः । क्वचित्तु 'प्लुतोऽनितौ' इति सूत्रं पठन्ति । तेन प्लुतोऽपि इति शब्दे परे संधिं प्राप्नोति । यथा हा तात इति हा तातेति ॥ देवदत्तेत्यादौ न संधिर्भवति ॥ प्लुतलक्षणमाह—

दूरादाह्वाने गाने रोदने विचारे गम्यमाने च टेः प्लुतो भवति ।

इति प्रकृतिभावप्रक्रिया ॥

सूत्रम्—'दूरादाह्वाने०' ॥ दूरात् पञ्चम्येकवचनम् । 'ङसिरत्' 'सवर्णे दीर्घः०' आह्वाने सप्तम्येकवचनम् । 'अ इ ए' । टिशब्दस्य षष्ठ्येकवचनान्तम् । 'ङिति' 'ङसिङसोरस्य' इत्यकारलोपः । 'स्रोर्विसर्गः' । प्लुतः प्रथमैकवचनान्तम् । 'स्रोर्विसर्गः' ॥ वृत्तिः कण्ठ्या । प्लुतस्तु उच्चारणमात्र एव न, किंतु ३ लिखनरूपः । इति प्लुतलक्षणम् ॥

॥ इति प्रकृतिभावः ॥

व्यञ्जनसंधिः ४

अथ व्यञ्जनकार्यमुच्यते । चपा अबे जबाः ॥ पदान्ते वर्तमानाश्चपा जबा भवन्ति अबे परे । षट् अत्र षडत्र । वाक् यथा वाग्यथा । ककुप् ऐन्द्री ककुबैन्द्री ।

अथ प्रकृतिभावकथनानन्तरं व्यञ्जनकार्यमुच्यते व्यञ्जनानां संधिः कथ्यत इत्यर्थः ॥ सूत्रम्—'चपा अबे जबाः' चकारपकाराभ्यां गृह्यमाणा वर्णाश्चपाः । चपशब्दस्य प्रथमाबहुवचनम् । 'सवर्णे' 'स्रोर्विसर्गः' ॥ अकारपकाराभ्यां गृह्यमाणः प्रत्याहारः अबस्तस्मिन् अबशब्दस्य सप्तम्येकवचनम् । 'अ इ ए' ॥ जकारबकाराभ्यां गृह्यमाणा वर्णा जबाः जबशब्दस्य प्रथमाबहुवचनम् । 'स्रोर्वि०' 'सवर्णे दीर्घः' सिद्धम् ॥ 'चपा जबा अबे' इति वक्तव्ये 'चपा अबे जबाः' इत्युक्तं तेन क्वचित्पदान्तं विनापि जबा भवन्ति । यथा—सद्गुरुर्भवदीयः इत्यादि । तथा क्वचिन्न भवति । यथा—वैवस्वतः । सरस्वान् । मरुत्त्वान् । तडित्त्वान् । वाचाल. । वाचा-

टः इत्यादौ न ॥ अथवा असमासे साक्षादेव पदान्ते । समासादौ त्वन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य पदान्ते इति वाच्यम् । पदान्ते स्थिताश्चपा जबा भवन्ति । चटतकपानां क्रमेण जडदगबा भवन्ति अबे परे । षट् अग्रे अत्र । वाक् अग्रे यथा । उभयत्रापि 'चपा अबे जबाः' इत्यनेन डकारगकारौ भवतः यथा टस्य डः, कस्य गः, 'स्वरहीनं०' षडत्र । वाग्यथा । एवम् अच् अन्ताः अजन्ताः । हरित् अश्वः हरिदश्वः । ककुप् एषा ककुबेषा । इति सिद्धम् । दिश् अम्बरः । दिश् अन्तः । अत्र पदान्ततताश्रयणात् 'दिशाम्' इति कः । पश्चात् 'चपा अबे जबाः' दिगम्बरः । दिगन्तः । वाच् ईशः । अत्रापि पदन्तताश्रयणात् 'चोः कुः' पश्चात् 'चपा अबे जबाः' । वागीशः । अबे परे किम् । वाक् पूतः । षट् कुर्वन्ति ॥

ञमे ञमा वा ॥ पदान्ते वर्तमानाश्चपा ञमे परे ञमा वा भवन्ति । वाक् मात्रं वाङ्मात्रम् । षट् मम षण्मम षड्मम ॥ मयटि नित्यम् । चिन्मयम् ॥

सूत्रम्--'ञमे ञमा वा' ॥ ञकारमकाराभ्यां गृह्यमाणः प्रत्याहारो ञमस्तस्मिन् ञमे । सप्तम्येकवचनम् । 'अ इ ए' ञकारमकाराभ्यां गृह्यमाणा वर्णा ञमाः । ञमशब्दस्य प्रथमाबहुचनम् । 'सवर्णे०' स्रोर्विसर्गः०' वा तृतीयैकवचनान्तम् । 'अव्यया०' ॥ 'आदबे लोपश्' ॥ चपानां ञमप्रत्याहारे परे वा विकल्पेन ञमा भवन्ति । चटतकपानां क्रमेण ञणनङमा भवन्ति । वाग्रहणात्पक्षे जबा अपि भवन्ति । वाङ्मात्रं वाग्मात्रम् । एकत्र ङः अन्यत्र गः । 'स्वरहीनं०' षट् अग्रे मम । एकत्र णः अन्यत्र डः । षण्मम । षड्मम । 'स्वरहीनं०' ॥ तत् नयनं तन्नयनं तद्नयनम् । मयटि प्रत्यये परे तु नित्यमेव ञमाः स्युः । यथा चिन्मयम् वाङ्मयम् । अप्मयः । अत्र न विकल्पः । तथा वाग्रहणादेव क्वचिज्जबस्यापि ञमाः स्युः । यथा मृद्मयः मृन्मयः ॥

चपाच्छः (१)शः ॥ चपादुत्तरस्य शकारस्य छो वा भवति । वाक् शूरः वाक्छूरः वाक्शूरः ॥

सूत्रम्--'चपाच्छः शः' ॥ चपात् पञ्चम्येकवचनान्तम् । 'ङसिरत्' 'सवर्णे०' ॥ चपात् अग्रे छः 'स्तोः श्चुभिः श्चुः' 'स्वरहीनं०' ॥ श इति षष्ठ्येकवच-

---

(१) इत्यत्र पदान्तग्रहणं किम् । विरपशम् । रपेर्विपूर्वादौणादिकशप्रत्यये रूपमेतत् इति प्राञ्चः । तच्चिन्त्यम् । विरपशमित्यस्य छान्दसत्वलाभात् छन्दसि दृष्टानुविधिः स्वीकारात् इत्युक्तं लघुभाष्ये ।

चनान्तम् । 'स्वरहीनं०' 'स्तोर्विसर्गः' सिद्धम् । चपादुत्तरस्य शकारस्य छः छकारो भवति । वा विकल्पेन । वाक् अग्रे शूरः । अनेन शकारस्य छकारः । 'स्वरहीनं०' वाकूछूरः पक्षे वाकूशूरः । इति सिद्धम् । छः शः इति विपरीतग्रहणात् वाक्श्चोततीत्यादौ छत्वं न स्यात् ॥

हो झभाः ॥ चपादुत्तरस्य झभा वा भवन्ति । यद्वर्गगश्चपस्तद्वर्गगश्चतुर्थो भवति । तत् हविः तद्धविः तद्हविः । वाक् हरिः वाग्घरिः वाग्हरिः । ककुप् हासः ककुब्भासः ककुब्हासः ॥

सूत्रम्—'हो झभाः' ॥ हः इति षष्ठ्येकवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' 'स्तोर्विसर्गः' ॥ झभाः प्रथमाबहुवचनान्तम् । 'सवर्णे०' 'स्तोर्विसर्गः' ॥ यस्य वर्गस्य सम्बन्धी चपो हकारात्पूर्वं भवति तस्य वर्गस्य चतुर्थाक्षरं हकारस्थाने भवति । यथा ककारात्परस्य हस्य घः । चकारात्परस्य हस्य झः । टकारात्परस्य हस्य ढः । तकारात्परस्य हस्य धः । पकारात्परस्य हस्य भः । 'यद्वर्गस्य चपः पूर्वं हकारात्किल दृश्यते । हस्य स्थाने भवेद्वर्णस्तद्वर्गस्य चतुर्थकः' वर्गचतुर्थो हस्य सवर्ण इति । वाग्रहणात्क्वचिच्चपादनुत्तरस्यापि हस्य झभा भवन्ति । समिधू होमः समिद्धोमः । हकारस्य धः । 'झबे जबाः' इति सिद्धम् । यद्वा क्वचिदनवसानेऽप्यवसानता ग्राह्या । तेन 'वावसाने' इति धकारस्य तकारः । पश्चात् 'हो झभाः' ॥ इत्यादि । एवं तत् हितः तद्धितः ॥ तत् हविः । 'हो झभाः' इति हकारस्य धकारः पश्चात् 'चपा अबे जबाः' तस्य दः । 'स्वरहीनं०' तद्धविः । तत् घृतमित्यर्थः ॥ वाक् अग्रे हरिः । हस्य घः पूर्ववत् । 'चपा अबे जबाः' इति कस्य गः वाग्घरिः । वाचा कृत्वा हरिः सिंहः इति सिद्धम् ॥ अच् अग्रे हलौ अज्झलौ षट् अग्रे हलानि षड्ढलानि । ककुप् अग्रे हासः ककुब्भासः ॥

स्तोः श्चुभिः श्चुः ॥ स्तोः सकारस्य तवर्गस्य च शकारेण चवर्गेण च योगे शकारचवर्गौ यथासंख्येन भवतः(१) ॥ कस् चरति कश्चरति । कस् शूरः कश्शूरः । तत् चित्रं तच्चित्रम् । तत् शास्त्रं तच्छास्त्रम् ॥

---

(१) इतः परं 'स् च तुश्च स्तुस्तस्य स्तोः' । समाहारद्वन्द्वे एकत्वम् । 'छन्दोवत्सुत्राणि' इतिवचनान्नपुंसकस्य पुंस्त्वम् । श् च चवश्च श्चवस्तैः श्चुभिः । चुशब्दे चवर्गस्थवर्णापेक्षया बहुवचनम् ॥ अकृत्वा सप्तमीमेतां तृतीयामकरोदिला । ततः श्चुभिः श्चुः पूर्वेण संनिपातः परेण वा । इत्यधिकं क्वचित् । अत्रास्थान्यादेशयोर्यथासंख्यमस्ति निमित्तस्थानिनोस्तु न यथासंख्यम् 'न शात्' इति ज्ञापकात् ।

सूत्रम्—'स्तोः श्चुभिः श्चुः' ॥ स् च तुश्च स्तुः तस्य स्तोः षष्ठ्येकवचनान्तम् । 'ङिति' 'ङसिङसोरस्य' इत्यकारलोपः । 'स्त्रोर्विसर्गः' ॥ श् च चुश्च श्चवस्तैः श्चुभिः तृतीयाबहुवचनान्तम् । 'स्त्रोर्विसर्गः' ॥ श् च चुश्च श्चुः प्रथमैकवचनान्तम् । 'स्त्रोर्विसर्गः' ॥ अत्र 'एकत्वं द्विगुद्वन्द्वौ' इति नपुंसकलिङ्गं युज्यते । परं 'छन्दोवत्सूत्राणी'ति छान्दसत्वात्पुंलिङ्गत्वम् । श्चुभिरित्यत्र बहुवचनमयथासंख्येन योगज्ञापकम् । तेन सकारस्य शकारचवर्गयोगे पूर्वतः परतः उभयत्रापि सम्बन्धे सति शकारः स्यात् । तवर्गस्य शकारचवर्गयोगे चवर्गः स्यात् । कस् चरति, कस् अग्रे शूरः उभयत्रापि शकारः । 'स्वरहीनं०' कश्चरति । कश्शूरः ॥ तत् चित्रम् । तस्य चः । 'स्वरहीनं०' तच्चित्रम् । तत् श्रवणं तत् शास्त्रम् । उभयत्रापि तस्य चः । 'चपाच्छः शः' ॥ कस् छादयति कश्छादयति । अत्र सकारस्य शकारः । 'स्वरहीनं०' ॥ सत् अग्रे झंझा । 'स्तोः श्चुभिः श्चुः' इति तस्य चः । 'चपा अबे जबाः' चस्य जः 'स्वरहीनं०' सज्झंझा ॥

न शात् ॥ शकारादुत्तरस्य तवर्गस्य चुत्वं न भवति । विश्नः । प्रश्नः ॥

सूत्रम्—'न शात् ॥ न प्रथमैकवचनम् । 'अव्यया०' ॥ शादिति पञ्चम्येकवचनान्तम् । 'ङसिरत्' 'सवर्णे दीर्घः०' ॥ शकारादुत्तरस्य तवर्गस्य चुत्वं चवर्गो न भवति । प्रश् अग्रे नः, विश् अग्रे नः, रूपद्वयेऽपि चवर्गस्य निषेधः । किन्तु 'स्वरहीनं०' । प्रश्नः प्रच्छनं प्रश्नः । विश्नः विशतीति विश्नः । 'विच्छ गतौ' विच्छनं विश्नः ॥

ष्टुभिः ष्टुः ॥ स्तोः सकारस्य तवर्गस्य च षकारेण टवर्गेण च योगे षकारटवर्गौ यथासंख्येन भव(१)तः । कस् षष्ठः कष्षष्ठः कस् टीकते कष्टीकते । तत् टीकते तट्टीकते । तत् टीका तट्टीका ॥

सूत्रम्—'ष्टुभिः ष्टुः' ॥ ष् च टुश्च ष्टवस्तैः ष्टुभिः तृतीयाबहुवचनान्तम् । ष् च टुश्च ष्टुः प्रथमैकवचनान्तम् । 'स्त्रो०' ष्टुभिरित्यत्रापि बहुवचनमयथासंख्ययोगसूचकम् । स्तोः सकारतवर्गयोः षकारटवर्गयोगे षकारटवर्गौ यथासंख्यं भवतः इत्यर्थः । सकारस्य षकारः तवर्गस्य टवर्गः । कस् अग्रे षष्ठः । कस् अग्रे टीकते उभयत्रापि सस्य षः । 'स्वरहीनं०' कष्षष्ठः । कष्टीकते । कः समर्थो भवतीत्य-

---

(१) 'ष्टुभिरिति बहुवचनात्क्वचित्षकारटवर्गयोगं विनापि षत्वम् अग्निष्टोमः' । इत्ययमपि पाठः क्वचिदधिकः ।

र्थः । टीकृ गतौ सामर्थ्ये च । तत् अग्रे टीकते अनेन तस्य टः 'स्वरहीनं०' तट्टीकते । विद् अग्रे ठलः पूर्वं 'खसे चपाः०' ततः 'ष्टुभिः ष्टुः' विट्ठलः ॥

न षि ॥ षकारे परे तवर्गस्य ष्टुत्वं न भवति । भवान् षष्ठः भवान्षष्ठः ॥

सूत्रम्—'न षि' ॥ न प्रथमैकवचनान्तम् । 'अव्यया०' ॥ षि सप्तम्येकवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' ॥ षकारे परे तवर्गस्य टवर्गो न भवति । भवान् षष्ठः । अत्रानेन 'ष्टुभिः ष्टुः' इति प्राप्तस्य टवर्गस्य निषेधः किन्तु 'स्वरहीनं०' इति प्रकृतिभाव एव ॥

टोरन्त्यात् ॥ पदान्ते वर्तमानाट्टवर्गात्परस्य स्तोः ष्टुत्वं न भवति । षट् नरः षण्नरः । षट् सीदन्ति षट् सीदन्ति ॥

सूत्रम्—'टोरन्त्यात्' ॥ टुशब्दस्य पञ्चम्येकवचनान्तम् । 'ङिति' टु इत्यस्य टो । 'ङसिङसोरस्य' इत्यकारलोपः । 'स्रोर्विसर्गः' ॥ टोः अग्रे अन्त्यः । 'नामिनो रः' 'स्वरहीनं०' अन्त्यशब्दस्य पञ्चम्येकवचनान्तम् । 'ङसिरत्' 'सवर्णे०' ॥ पदान्ते वर्तमानो यष्टवर्गस्तस्मादुत्तरयोः परयोः सकारतकारयोः षकारटवर्गौ न भवतः परं नाम्नवतिनगरीवर्जम् । उदाहरणम् । षट् अग्रे नरः । अत्र टुत्वनिषेधः । ततो 'ञमे ञमा वा' (१)चट ञणः । 'स्वरहीनं०' षण्नरः । पक्षे षड्नरः । ना नरौ नरः इति बहुवचनम् । षट् अग्रे सीदन्ति । अत्र षत्वानिषेधः । नाम्नवतिनगरीवर्जनात् । षण्णाम् । षण्णवतिः । षण्णगर्यः । अत्र 'टोरन्त्यात्' इदं सूत्रं न लगति, किन्तु 'ष्टुभिः ष्टुः' इति भवति । 'स्वरहीनं०' ॥

तोर्लि लः ॥ तवर्गस्य लकारे परे लकारो भवति । तत् लुनाति तल्लुनाति । भवान् लिखति भवाँल्लिखति । अन्तस्था द्विप्रभेदाः ॥ रेफवर्जिता यवलाः सानुनासिका निरनुनासिकाश्च । तत्र सानुनानासिक एव नकारस्य लकारो भवति ।

सूत्रम्—'तोर्लि लः' ॥ तुशब्दस्य षष्ठ्येकवचनम् । 'ङिति' तु इत्यस्य तोः 'ङसिङसोरस्य' 'स्रोर्विसर्गः' ॥ तोः अग्रे लीति सप्तम्येकवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' 'नामिनो रः' जलतुम्बिका० लि । लः । प्रथमैकवचनान्तम् । 'स्रोर्विसर्गः' ॥ तव-

---

(१) स्तोरित्यनुवर्तमाने तोग्रहणं सकारनिवृत्त्यर्थम् तन्न लकारपरस्यासकारस्याभावात् । न च को लुनाति इत्यादावन्तरङ्गेण विसर्गेण भाव्यं खल्लावक इत्यत्रापि परत्वादन्तरङ्गत्वाच्च दत्वे कृते लः तोर्ल्लि इति द्विलकारं पाठ्यम् । ललि चेति छेदः एवं सार्धमात्रा न्यूना भवति ।

गस्योदाहरणम् । तत् अग्रे लुनाति । अनेन तस्य लकारः । 'स्वरहीनं०' तल्लुनाति । भवान् अग्रे लिखति 'तोर्लि लः' इति नस्य लत्वे कृते । अन्तस्था द्विप्रभेदाः । उच्चारणकाले जिह्वाया अन्ते तिष्ठन्तीति अन्तस्थाः । अथवा वर्णानामन्ते तिष्ठन्तीत्यन्तस्थाः । ते के ? यरलवाः ते च द्विप्रकाराः कथं भूताः ? रेफेण रकारेण वर्जिताः शेषा यवला इत्यर्थः । कथं द्विप्रभेदा इत्याह-सानुनासिका निरनुनासिकाश्च तत्र तथदधानां स्थाने लकारो निरनुनासिको भवति । नकारस्य सानुनासिकत्वान्नकारस्थाने लकारोऽपि सानुनासिक एव भवति । तेन पूर्वलकारस्योपरि अर्धानुस्वारो भवति । 'स्वरहीनं०' भवाँल्लिखतीति सिद्धम् ॥

नः सक् छते ॥ नान्तस्य पदस्य छते परे सगागमो भवति ॥ टित्कितावाद्यन्तयोर्वक्तव्यौ ॥ टित्त्वादादौ कित्त्वादन्ते । राजन् चित्रं राजंश्चित्रम् । भवान् तनोति भवांस्तनोति ॥

सूत्रम्—'नः सक् छते' ॥ नः षष्ठ्येकवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' । सक् प्रथमैकवचनान्तम् । 'हसे पः०' । छते इति सप्तम्येकवचनान्तम् । 'अ इ ए' ॥ त्रिपदम् । नान्तस्य नकारान्तस्य पदस्य छते छठथचटतलक्षणे प्रत्याहारे परे सक् इत्यागमो भवति । ककारः स्थाननियमार्थः । तमेवाह—'टित्कितौ०' ट इत् यस्यासौ टित्, क इत् यस्यासौ कित् । टिच्च किच्च टित्कितौ टित्किताावागमौ क्रमेण आद्यन्तयोर्विषये भवतः । टित् आदौ कित् अन्ते इत्यर्थः । अत्र कित्त्वादन्ते । राजन् चित्रं भवान् अग्रे तनोति उभयत्रापि सगागमः । आकार उच्चारणार्थः । एकत्र 'स्तोः श्चुभिः श्चुः' इति सस्य शः । उभयत्रापि 'स्वरहीनं०' 'यदागमास्तद्गुणीभूतास्तद्ग्रहणेनैव गृह्यन्ते' इत्यागमान्तं पदमित्यपदान्तत्वान्नकारस्य 'नश्चापदान्ते झसे' इत्यनुस्वारः ।

शे चग्वा ॥ नान्तस्य पदस्य शे परे वा चगागमो भवति । भवान् शूरः भवाञ्छूरः भवाञ्च्छूरः भवाञ्च्शूरः भवाञ्शूरः ॥

सूत्रम्—'शे चग्वा' ॥ शे इति सप्तम्येकवचनान्तम् । 'अ इ ए' । चक् प्रथमैकवचनान्तम् । 'हसे पः०' । वा प्रथमैकवचनान्तम् । 'अव्यया०' ॥ नान्तस्येति । नकारान्तस्य पदस्य शे शकारे परे वा विकल्पेन चगागमः स्यात् । भवान् अग्रे शूरः । अत्र 'चपाच्छः शः' इति सूत्रस्य विकल्पेन प्राप्त्यर्थं रूपद्वये चगागमः । च । पदत्रयेऽपि 'स्तोः श्चुभिः श्चुः' नस्य ञः । प्रथमरूपे 'चपाच्छः शः' इति शस्य छः । सर्वत्र 'स्वरहीनं०' भवाञ्छूरः । भवाञ्च्छूरः । भवा-

ञ्च्शूरः तृतीयरूपे चगागमाभावे भवाञ्शूरः ॥

ङणनो ह्रस्वाद्‌द्विः स्वरे ॥ ङकारणकारनकारा ह्रस्वादुत्तरा द्विर्भवन्ति स्वरे परे पदान्ते । प्रत्यङ् इदं प्रत्यङ्ङिदम् । सुगण् इह सुगण्णिह । राजन् इह राजन्निह । राजन् इदम् राज न्निदम् ॥

सूत्रम्—'ङ्णनो ह्रस्वा०' ॥ ङ च ण् च ङ्णन् प्रथमाबहुवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' 'स्रोर्विसर्गः' । अग्रे ह्रस्वात् पञ्चम्येकवचनान्तम् । पूर्वं 'हवे' 'उ ओ' । द्विः प्रथमैकवचनान्तम् 'अव्यया०' । 'चपा अबे जबाः' ॥ स्वरे इति सप्तम्येकवचनान्तम् । 'अ इ ए' सिद्धम् । ह्रस्वादुत्तराः परा ये ङकारणकारनकारास्ते द्विर्भावमापद्यन्ते द्वौ भवत इत्यर्थः । स्वरे परे पदान्ते विषये । अत्र पुनः स्वरग्रहणं विभक्तिस्वरनिषेधार्थम् । प्रत्यङ् अग्रे इदम् ॥ गण संख्याने सुपूर्वः । सुष्ठु गणयतीति सुगण् क्विबन्तः । अग्रे इह । राजन् अग्रे इह । सर्वत्रापि द्वित्वम् । 'स्वरहीनं०' प्रत्यङ्ङिदम् । सुगण्णिह । राजन्निह ॥

छः ॥ ह्रस्वादुत्तरश्छकारो द्विर्भवति ॥

सूत्रम्—'छः' ॥ प्रथमैकवचनान्तम् । एकपदम् । वृत्तिः कण्ठ्या । उदाहरणम् । तव अग्रे छत्रम् । अनेन छस्य द्वित्वम् । तवछ्‌ छत्रमिति स्थितम् ॥

खसे चपा झसानाम् ॥ झसानां खसे परे चपा भवन्ति । तव छत्रं तवच्छत्रम् ॥

सूत्रम्—'खसे चपा झसानाम्' ॥ खसे इति सप्तम्येकवचनान्तम् । 'अ इ ए' चपा इति प्रथमाबहुवचनान्तम् । 'सवर्णे०' 'स्रो०' झसानामिति पष्ठीबहुवचनान्तम् । 'नुडामः' 'नामि' इति दीर्घः । 'स्वरहीनं०' 'मोऽनुस्वारः' सिद्धम् । झसानां चपा भवन्ति खसे परे । अत्र यथासंख्यगणनात् छस्य तकारः संभवति । परं 'वर्ग्यो वर्ग्येण सवर्णः' इति वचनात् चकार एव क्रियते । 'स्वरहीनं०' तवच्छत्रमिति सिद्धम् ॥

दीर्घादपि च वक्तव्यः ॥ दीर्घादुत्तरश्छकारो द्विर्भवति । म्लेछः म्लेच्छः । ह्रीछः ह्री(१)च्छः ॥

पक्षान्तरमाह—दीर्घादित्यादि । क्वचित्कस्मिंश्चित्स्थाने दीर्घादुत्तरोऽपि छकारो द्विर्भवति । यथा म्ले अग्रे छः, ह्री अग्रे छः, रूपद्वयेऽप्यनेन द्वित्वे विहिते

---

(१) इतः परम् अपिशब्दाद्दीर्घात्पदान्ताद्वेति वक्तव्यम् ॥ लक्ष्मीछाया लक्ष्मीच्छाया ॥ आङ्माङ्भ्यां च नित्यं वक्तव्यम् ॥ आच्छादयति । माच्छिदत् ॥ इत्यधिकं क्वचित् ॥

वाग्वत् । 'खसे चपा झसानाम्' 'स्वरहीनं०' म्लेच्छः । 'म्लेछ अव्यक्ते शब्दे' । म्लेच्छयतीति म्लेच्छः । अथवा 'म्लै गात्रविनामे' । म्लायते इति म्लेच्छः । ह्रीच्छः । 'ह्री लज्जायां' ह्रीच्छतीति ह्रीच्छः । एवमाच्छादयति । ह्रीच्छति । ऐच्छत् । माऽच्छिदत् । स्त्रीच्छाया इत्यादौ दीर्घात्परस्य छस्य द्वित्वम् ॥

मोऽनुस्वारः ॥ पदान्ते वर्तमानस्य मकारस्यानुस्वारो भवति हसे परे पदान्ते च । तम् हसति तं हसति । पटुम् वृथा पटुं वृथा(१) ॥

सूत्रम्—'मोऽनुस्वारः' ॥ मः षष्ठ्येकवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' 'स्नो०' । मः अग्रे अनुस्वारः प्रथमैकवचनम् । 'स्नो०' । मध्ये । 'अतोऽत्युः' 'उ ओ' 'एदोतोऽतः' मकारस्य हसे परे, अथवा पदान्ते सत्यनुस्वारो भवति । उदाहरणम्—तम् अग्रे हसति । पटुम् अग्रे वृथा उभयत्राप्यनुस्वारः । तं हसति । पटुं वृथा ॥ पदान्ते इति किम् । गम्यते इत्यादावनुस्वारो न ॥

नश्चापदान्ते झसे ॥ नकारस्य मकारस्य चापदान्ते वर्तमानस्यानुस्वारो भवति झसे परे । यशान्सि य(२)शांसि । पुम् भ्यां पुंभ्याम्(३) ।

सूत्रम्—'नश्चापदान्ते झसे' नः षष्ठ्येकवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' 'स्नोर्विसर्गः' । अग्रे च प्रथमैकवचनान्तम् । 'अव्यया०' 'विसर्जनीयस्य०' 'स्तोः श्चुभिः श्चुः' सस्य शः । 'स्वरहीनं०' । अग्रे अपदान्ते । सप्तम्येकवचनान्तम् । 'अ इ ए' 'सवर्णे०' । झसे सप्तम्येकवचनान्तम् । 'अ इ ए' सिद्धम् । चकारः पूर्वोक्तस्य । 'मोऽनुस्वारः' इत्यतो म इत्यस्यानुकर्षणार्थः । तेनोभयोरप्यपदान्ते पदमध्ये वर्त्तमानयोर्नकारमकारयोर्झसे परे अनुस्वारो भवति । यशस् प्रथमाबहुवचनम् । 'जश्शसोः शिः' 'नुमयमः' 'मिदन्त्यात्स्वरात्परो०' 'सन्महतो०' ततो यशान् अग्रे सि । पुम् अग्रे भ्याम् । उभयत्राप्यनुस्वारः । यशांसि पुंभ्याम् । एवं पयान् अग्रे सि पयांसि ॥

ञमा यपेस्य वा ॥ अनुस्वारस्य ञमा (वा) भवन्ति यपे परे । [नन्वेकस्यानुस्वारस्य पञ्च ञमाः प्राप्ताः केन क्रमेण भवन्ति ?]

---

(१) 'कौमारास्त्ववसानेऽप्यनुस्वारमिच्छन्ति ॥ अवसाने वा ॥ अवसाने मकारस्यानुस्वारो वा भवति । देवं देवम् ॥' इत्यधिकः पाठः ॥

(२) ['पयान्सि पयांसि । कम् सः कंसः ।'] इत्यधिकः पाठः ॥

(३) [आक्रम् स्यते ॥] इत्यधिकः पाठः ॥

अस्य यपस्य सवर्णाः। शांतः शान्तः॥ (१) तं करोति तङ्करोति। तं तनोति तन्तनोति। तं जानाति तञ्जानाति ॥(२) संयन्ता सय्यँता। संवत्सरः सव्वँत्सरः। यंलोकं यँल्लोकम् ॥(३) [ङ्णोः कक्टग्वा शरि ॥ ङकारणकारयोः शपसे परे कक्टकावागमौ वा स्तः। प्राङ् षष्ठः प्राङ्क्षष्ठः प्राङ्षष्ठः। सुगण् षष्ठः सुगण्ट्षष्ठः सुगण्षष्ठः॥

मः स्वरे॥ अनुस्वारस्य मकारो भवति स्वरे परे। किं अस्ति किमस्ति॥

सूत्रम्—'ञमा यपे' ञमाः प्रथमाबहुवचनान्तम् 'सवर्णे॰' 'स्रोर्विसर्गः' यमाः। अग्रे यपे। सप्तम्येकवचनान्तम्। 'अ इ ए' प्राक् 'आदवे॰' विसर्गलोपः। अग्रे अस्येति षष्ठ्येकवचनान्तम्। 'त्यदादेष्टेरः स्यादौ' 'दस्य मः' इदमः स्थाने अ। 'एदोतोऽतः' ॥ वा तृतीयैकवचनान्तम्। 'अव्यया॰' ॥ अनुस्वारस्य ञमा वा भवन्ति। पक्षे अनुस्वार एव तिष्ठति यपप्रत्याहारे परे। कथमित्याह—अस्याग्रे वर्तमानस्य यपस्य सवर्णा एव ञमा भवन्ति। अनुस्वारस्य सानुनासिक्यात् ये सानुनासिका ञमास्ते एव भवन्ति। 'वर्ग्यो वर्ग्येण सवर्णः' इति वचनात् वर्ग्ये अक्षरे तद्वर्गस्य पञ्चमाक्षरं भवति। अन्यत्र यादृशो यपोऽग्रे भवति तादृश एव क्रियते। यथा कवर्गे परे ङकारः। चवर्गे परे ञः। टवर्गे परे णः। तवर्गे परे नः। पवर्गे परे मः। यवलेषु परेषु यवला एव स्युः। उदाहरणम्। तम् अग्रे करोति। तम् अग्रे तनोति। ककारे परे अनुस्वारस्य ङः। तकारे परे अनुस्वारस्य नः। 'स्वरहीनं॰' तङ्करोति। तन्तनोति। सं अग्रे यन्ता। अत्रानुस्वारस्य यः। अग्रे च 'अन्तःस्था द्विप्रभेदाः' इति सानुनासिकत्वात् यस्योपरि अर्धचन्द्राकारो बिन्दुः। सय्यँता। एवं संवत्सरः सव्वँत्सरः पुंलिङ्गः पुँल्लिङ्गः॥ अत्र केचित्। 'स्वरे मः' अनुस्वारस्य मकारो भवति स्वरे परे। इति सूत्रं पठ-

---

(१) 'वा पदान्ते॥ पदान्ते वर्तमानस्यानुस्वारस्य ञमा वा भवन्ति यपे परे।' इत्यधिकः पाठः।

(२) 'वर्ग्ये वर्गान्तः॥ वर्ग्ये परे वर्गान्तो भवति। वर्गाभावे पररूपं स्यात्।' इत्यधिकः पाठः।

(३) 'मनयवलपरे हकारेऽनुस्वारस्य ते यथाक्रमं भवन्ति॥ किं ह्मलयति किम्ह्मलयति। किं ह्नुते किन् ह्नुते। किं ह्यः किय्ँ ह्यः। किं ह्वलयति किव्ँ ह्वलयति। किं ह्लादयति किल्ँ ह्लादयति।' इत्यधिकः पाठः।

न्ति परं स्वरे परे पूर्वं 'मोऽनुस्वारः' एव न भवति। किन्तु स्वरहीनमेव स्यात्। [कृष्णो मां अवतु कृष्णो मामवतु। जिनं ईडे जिनमीडे। शं अस्ति शमस्ति। अस्माकं इह अस्माकमिह। 'ङ्णोः कक्टक् वा' ङकारणकारयोः शषसेषु परेषु क्रमेण कक्टक् आगमौ स्तः। प्राङ्षष्ठः प्राङ्क्षष्ठः। लिङ्सु लिङ्क्षु। सुगण् षष्ठः। सुगण्ट्षष्ठः॥

ँछन्दसि॥ अनुस्वारश्छन्दसि ँकारमापद्यते षसहरेफेषु परतः। चतुस्त्रिँशद्वाजिनः। सामयजूँषि। वयँस्याम। सिँहासि। देवानाँराजा॥]

इति व्यञ्जनसंधिप्रक्रिया॥ ४॥

सूत्रम्--'ँछन्दसि'॥ अनुस्वारः ँकारमापद्यते शषसहरेफेषु परतः छन्दसि वेदे। हंसः हँसः। शुचीं षत्। शुचीँषत्। वयं स्याम। संहिता सँहिता। तं रविः तँरविः।] इति चतुर्थसंध्यनुसारेण व्यञ्जनसंधेरवचूरिलेशतो लिखिता॥

॥ इति व्यञ्जनसंधिः॥

विसर्गसंधिः ५

अथ विसर्गसंधिर्निगद्यते॥ विसर्जनीयस्य सः॥ विसर्जनीयस्य सकारो भवति खसे परे। कः तनोति कस्तनोति॥

अथेति। व्यञ्जनकार्यकथनानन्तरं विसर्गाणां संधिर्निगद्यते कथ्यते। द्वौ बिन्दू विसर्गः। सूत्रम्--'विसर्जनीयस्य सः'॥ विसर्जनीयस्य षष्ठ्येकवचनान्तम्। अग्रे सः प्रथमैकवचनान्तम्। 'स्रोर्विसर्गः' सिद्धम्। विसर्जनीयस्य सकाररकारोत्पन्नस्य कृष्णसर्पचक्षुराकारबिन्दुद्वयस्य खसे परे सकारो भवति। [श्लोको यथा-'भृङ्गवद्वालवत्सस्य कुमारीस्तनयुग्मवत्। नेत्रवत्कृष्णसर्पस्य स विसर्ग इति स्मृतः'।] उदाहरणम्। कः अग्रे तनोति अनेन विसर्गस्य सकारः। 'स्वर०' कस्तनोति॥

शषसे वा॥ विसर्जनीयस्य वा सकारो भवति शषसे परे। कः शेते कश्शेते। कः षण्ढः कष्षण्ढः। कः साधुः कस्साधुः।

सूत्रम्--'शषसे वा'॥ द्विपदं। विसर्जनीयस्य शषसेषु परेषु शषसा एव वा भवन्ति। पक्षे विसर्जनीय एव तिष्ठति। कः शेते कश्शेते। कः षण्ढः कष्षण्ढः। कः साधुः कस्साधुः। क्षेपकसूत्रमिदम्॥

६

कुप्वोः ≍क≍पौ वा ॥ विसर्जनीयस्य कवर्गपवर्गसंबन्धिनि खसे परे ≍ क≍पौ वा भवतः । कपावुच्चारणार्थौ । कः करोति क≍करोति । कः खनति क≍खनति । कः पचति क≍पचति । कः पठति क≍पठति ॥ कः फलति क≍फलति ॥

पुनर्विशेषमाह—सूत्रम्—'कुप्वोः ≍क≍पौ वा' ॥ कुश्च पुश्च कुपू तयोः कुप्वोः षष्ठीद्विवचनान्तम् । 'उवम्' 'स्वरहीनं०' स्रोर्विसर्गः' । अग्रे ≍कश्च ≍पश्च ≍क≍पौ । प्रथमाद्विवचनान्तम् । 'ओ औ औ' । वा तृतीयैकवचनान्तम् । 'अव्यया०' ॥ विसर्जनीयस्य कवर्गपवर्गसंबन्धिनि कखपफरूपे खसे परे ≍क≍पौ जिह्वामूलीयोपध्मानीयसंज्ञौ यथासंख्यं वा भवतः । पक्षे विसर्जनीय एव तिष्ठति । अयमर्थः—कखयोः परयोः ≍कः । पफयोः परयोः ≍पः । कपौ ककारपकारावुच्चारणार्थौ अन्यथोच्चरितुमशक्यत्वात् । अतो वज्राकारगजकुम्भाकारौ तिष्ठतः । कः अग्रे करोति । अत्र विसर्गस्य ≍कः । क≍ करोति । कः अग्रे पचति । क≍ पचति । एवं क≍ खनति । क≍ फलति ॥

वाचस्पत्यादयः संज्ञाशब्दा निपातात्साधवः ॥ वाचस्पतिः बृहस्पतिः तस्करः कारस्करः पारस्करः भास्करः हरिश्चन्द्रः । इत्यादि ॥

वाचस्पत्यादयः संज्ञाशब्दाः संज्ञावाचकाः कस्यापि नामप्रतिपादकाः शब्दास्तेऽपि निपातात्साधवः निपातसिद्धा एव ज्ञेयाः । यथा वाचस्पतिः । अत्र 'कुप्वोः ≍क≍पौ वा' इत्यस्य प्राप्तावपि विसर्जनीयस्य सकार एव निपात्यते । एवं भास्करः । श्रेयस्करः । श्रेयस्कामः । अयस्कान्तः । अयस्कुम्भः । अयस्पात्रम् । तमस्काण्डः । दिवस्पतिः । नमस्कारः । अहस्कारः । बृहस्पतिः । तस्करः ॥ शास्त्रान्तरे त्वित्थं दृश्यते प्रक्रियाकौमुद्याम्—'तद्बृहतोः करपत्योश्चौरदेवतयोः सुडागमस्तलोपश्च ।' तत् अग्रे करः । अनेन सुडागमः । तलोपः । तस्करः । बृहत् अग्रे पतिः । सकारागमः । तलोपः । बृहस्पतिः ॥ चकारात् हरिश्चन्द्रः । मस्करः मस्करी, [परिव्राजकवेण्वोः] । कांस्कान् । कस्कः । कस्कादयः । एवमश्वत्थकपित्थदधित्थादिषु स्थाधातोः सस्य तः इत्यादयः साधवः सिद्धा एव ज्ञेयाः । यल्लक्षणेनोपपन्नं तत्सर्वं निपातात्सिद्धमेवेति लक्षणसूत्रमन्तरेण लोकप्रसिद्धरूपोच्चारणं निपातनम् ॥

अह्नो रोऽरात्रिषु ॥ अह्नो विसर्जनीयस्य पदान्ते रो भवति रात्र्या-

दिवर्जितेषु परतः । अहः पतिः अहर्पतिः । अहः गणः अहर्गणः । अहः अत्र अहरत्र । अरात्रिष्विति विशेषणादहोरात्रम् । अहः रूपं अहोरूपम् । अहः रथन्तरं अहोरथन्तरम् (१) ।

सूत्रम्—'अह्नो रोऽरात्रिषु' ॥ अह्नः षष्ठ्येकवचनान्तम् । 'अल्लोपः स्वरे' 'स्रोर्विसर्गः' । अह्नः अग्रे रः प्रथमैकवचनान्तम् । 'स्रोर्विसर्गः' मध्ये 'हवे' 'उ ओ' । रः अग्रे अरात्रिः 'अतोऽस्युः' 'उ ओ' 'एदोतोऽतः' न रात्रयः अरात्रयस्तेषु अरात्रिषु सप्तमीबहुवचनान्तम् । 'क्झित्खः सः' ॥ अहन्शब्दसंबन्धिनो विसर्जनीयस्य पदान्ते रो भवति रात्र्यादिवर्जितेषु रात्र्यादिभिन्नेषु शब्देषु परेषु सत्सु । रकारादिरात्रिरूपरथन्तरादिवर्जितेष्वित्यर्थः । उदाहरणम् । अहन् पतिः । अहन् अग्रे गणः । 'अह्नः' इति सूत्रेण उभयत्रापि नस्य सः । 'स्रोर्विसर्गः' अनेन सूत्रेण विसर्गस्य रः 'राद्यपो द्विः' जल्तुम्बिका० । अह्नो दिवसस्य पतिः अहर्पतिः । अह्नां गणः । अहर्गणः । अत्रान्तवर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य पदान्तत्वं ग्राह्यम् । अरात्रिष्विति विशेषणात् रात्र्यादिवर्जनात्किम् । अहन् अग्रे रात्रम् । 'अह्नः' इति नस्य सः । अरात्रिष्विति कथनात् रनिषेधः । ततो 'हवे' 'उ ओ' अहोरात्रम् । एवमहोरूपम् । प्रशस्तमहः अहोरूपम् । 'अहोरथन्तरं साम श्रेष्ठं साम रथन्तरम्' । अहोरथन्तरम् । पदान्त इति किम् । अह्नोभ्याम् ॥

अतोऽस्युः ॥ अकारात्परस्य विसर्जनीयस्य उकारो भवति अति परतः । एदोतोऽतः । कः अर्थः कोऽर्थः ।

सूत्रम्—'अतोऽस्युः' ॥ अतः पञ्चम्येकवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' 'स्रोर्विसर्गः' । अतः अग्रे अति सप्तम्येकवचनम् । 'स्वरहीनं०' । मध्ये । 'अतोऽस्युः' 'उ ओ' 'एदोतोऽतः' । अग्रे उः प्रथमैकवचनान्तम् । 'स्रोर्वि०' पश्चात् 'इयं स्वरे' 'स्वरहीनं०' सिद्धिः । वृत्तिः कण्ठ्या । अति परतः अकार एव परे इत्यर्थः । तपरकरणं तावन्मात्रग्रहणार्थमुभयत्रापि सवर्णनिषेधार्थम् । उदाहरणम्—कः अग्रे अर्थः । अनेन उकारः 'उ ओ' 'एदोतोतः' कोऽर्थः ।

हवे ॥ अकारात्परस्य विसर्जनीयस्य उकारो भवति हवे परे कः गतः को गतः । देवः याति देवो याति । मनः रथः मनोरथः ॥

सूत्रम्—'हवे' ॥ सप्तम्येकवचनम् । 'अ इ ए' ॥ वृत्तिः सुगमा । उदाहरणम् । कः गतः । अत्र अकारात्परस्य विसर्जनीयस्य हवे परे उकारः । ततः 'उ

(१) 'रूपरात्रिरथन्तरेषु न रेफ इत्यादि' अधिकः पाठः ॥

ओ' को गतः । देवः याति । 'हबे' 'उ ओ' देवो याति ॥ मनः रथः । 'हबे' 'उ ओ' मनोरथः ॥

आदबे लोपश् ॥ अवर्णात्परस्य विसर्जनीयस्य लोपश् भवत्यबे परे । देवाः अत्र देवा अत्र ॥ वाताः वाताः वाता वाताः ॥

सूत्रम्—'आदबे लोपश्' ॥ आत् पञ्चम्येकवचनान्तम् । 'ङसिरत्' 'सवर्णे दीर्घः' आत् अबे सप्तम्येकवचनम् । 'अ इ ए' मध्ये । 'चपा अबे जबाः' । लोपश् प्रथमैकवचनम् । 'हसे पः से०' ॥ यदि वा अश्च आ च आ । पञ्चम्येकवचनान्तम् । ङस् । 'नपुंसकस्य' इति ह्रस्वः । 'ङसिरत्' अवर्णादकाराकाररूपादुत्तरस्य लोपश् भवति अबे परे ॥ उदाहरणम्—देवाः अग्रे अत्र । वाताः अग्रे वाताः । उभयत्रापि विसर्गलोपः । देवा अत्र । वाता वाताः ॥ एवं कः इह क इह ॥

स्वरे यत्त्वं वा ॥ अवर्णात्परस्य विसर्जनीयस्य यत्त्वं वा भवति स्वरे परे । देवाः अत्र देवायत्र देवा अत्र ॥

पुनर्विशेषमाह—सूत्रम्—'स्वरे यत्त्वं वा' ॥ स्वरे सप्तम्येकवचनान्तम् । 'अ इ ए' । यत्त्वं प्रथमैकवचनम् । 'अतोऽम्' 'अम्शसो०' 'मोऽनु०' ॥ तृतीयैकवचनम् । 'अव्यया०' ॥ वृत्तिः कण्ठ्या । वाग्रहणात्पक्षे 'आदबे लोपश्' देवाः अग्रे अत्र । एकत्र यत्त्वम्—'स्वरहीनं०' देवायत्र । अन्यत्र लोपश्—देवा अत्र ॥

भोसः ॥ भोस् भगोस् अघोस् इत्येतस्मात्परस्य विसर्जनीस्य लोपश् भवत्यबे परे । भोः एहि भो एहि । भगोः नमस्ते भगो नमस्ते । अघोः याहि अघो याहि ॥

सूत्रम्—'भोसः' ॥ भोस् शब्दस्य पञ्चम्येकवचनम् । 'स्वरहीनं०' 'स्रोर्विसर्गः' जातीयग्रहणेन तज्जातीयग्रहणम् । यद्वा भोस् इत्यत्र आद्यन्तग्रहणेन प्रत्याहारः सूचितस्तेन भोस्, भगोस्, अघोस्, इत्येतस्मात्पदत्रयात्परस्य विसर्जनीयस्याबे परे लोपश् भवति । उदाहरणम्—भोः अग्रे एहि आगच्छ । भगोः अग्रे नमस्ते । हे भगवन् ते तुभ्यं नमः । अघोः अग्रे याहि । हे अघो हे पाप याहि गच्छ । सर्वत्र 'भोसः' इति सूत्रेण विसर्गलोपश्(१) ।

नामिनो रः ॥ नामिनः परस्य विसर्जनीयस्य रेफो भवति अबे परे । अग्निः अत्र अग्निरत्र । बटुः यजते बटुर्यजते ॥

---

(१) 'यो वा स्वरे । भो एहि भोयेहि' इत्ययं पाठश्चन्द्रिकास्थो वर्द्धितो दृश्यते क्वचिद्धस्तलिखितपुस्तकेषु ॥

सूत्रम्—'नामिनो रः' ॥ नामिनः पञ्चम्येकवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' 'स्रोर्विसर्गः' । अग्रे रः स्रोर्विसर्गः' 'उ ओ' 'नामिनो रः' । अवर्णवर्जस्वरात्परस्य विसर्जनीयस्य अबे परे रेफो भवति । उदाहरणम्—अग्निः अग्रे अत्र । अनेन सूत्रेण रेफः । 'स्वरहीनं०' अग्निरत्र । बटुः अग्रे यजति । 'नामिनो रः' इति रेफः । 'राद्यपो द्विः' जलतुम्बिका० बटुर्य्यजति । बटुर्ब्राह्मणो यजति यज्ञं करोति । एवं पटुरत्र वर्तते ।

रेफप्रकृतिकस्य खपे वा ॥ नामिनः परस्य रेफप्रकृतिकस्य विसर्जनीयस्य खपे परे वा रेफो भवति । गीः पतिः गीर्पतिः गीᳵपतिः । धूः पतिः धूर्पतिः धूᳵपतिः ॥

सूत्रम्—'रेफप्रकृतिकस्य०' । रेफप्रकृत्या उत्पन्नो वा रेफ एव प्रकृतिर्मूलकारणं यस्य स रेफकृतिकस्तस्य । षष्ठ्येकवचनम् । 'ङस्य' । खपे सप्तम्येकवचनम् । 'अ इ ए' । वा तृतीयैकवचनम् । 'अव्यया०' ॥ रेफप्रकृतिकस्य विसर्जनीयस्य वा रेफो भवति खपे परे । उदाहरणम्—गिर् अग्रे पतिः । 'य्वोर्वि हसे' गि इत्यस्य गीः 'स्रोर्विसर्गः' गीः । 'रेफप्रकृति०' अनेन एकत्र रेफः । 'राद्यपो द्विः' 'जलतुम्बिका०' । अन्यत्र—'कुप्वाः ᳲकᳲपौ वा' गीर्पतिः । गीᳵपतिः । गीःपतिः । एवं रूपत्रयम् । एवं धूर्पतिः । धूᳵपतिः धूःपतिः इत्यादि ॥

रः ॥ रेफसम्बन्धिनो विसर्जनीयस्य रेफो भवति अबे परे । प्रातः अत्र प्रातरत्र । अन्तः गतः अन्तर्गतः ॥

सूत्रम्—'रः' ॥ षष्ठ्येकवचनान्तम् । 'स्वरहीनं' 'स्रोर्विसर्गः' ॥ रेफसबन्धिनो रेफाज्जातस्य विसर्जनीयस्य रेफो भवति अबप्रत्याहारे परे । उदाहरणम्—प्रातर् अग्रे अत्र । अन्तर् अग्रे गतः उभयत्रापि 'स्रोर्विसर्गः' । ततः 'रः' इत्यनेन पुनरपि रेफः । 'स्वरहीनं०' प्रातरत्रागन्तव्यम् । अन्तर्गतः । एवं स्वः गतः—स्वर्गतः । पुनः आगतः—पुनरागतः ॥

रि लोपो दीर्घश्च ॥ रेफस्य रेफे परे लोपो भवति पूर्वस्य च दीर्घः । पुनः रमते पुना रमते । शुक्तिः रूप्यात्मना भाति शुक्ती रूप्यात्मना भाति ॥

सूत्रम्—'रि लोपो०' ॥ रि सप्तम्येकवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' । लोपः प्रथमैकवचनान्तम् । 'स्रोर्विसर्गः' । अग्रे दीर्घः । पूर्वम् । 'हबे' 'उओ' । दीर्घः प्रथमैकवचनान्तम् । स्रोर्विसर्गः' । दीर्घः अग्रे च प्रथमैकवचनान्तम् । 'अव्यया०' प्राक् 'विसर्ज-

नीयस्य सः' 'स्तोः श्चुभिःश्चुः' सिद्धम् । सूत्रं चतुःपदम् । रेफेति वृत्तिः सुगमा । पुनः अग्रे रमते । 'रः' इति रेफः । 'रि लोपो०' इति रलोपः पूर्वस्य च दीर्घः । न इत्यस्य ना । शुक्तिः अग्रे रूप्यात्मना भाति 'नामिनो रः' 'रि लोपो०' इति रलोपः, पूर्वस्य च दीर्घः । शुक्ती रूप्यात्मना भाति । शुक्तिः रजताकारेण भासते इत्यर्थः । एवं हरी राजते । शंभू रमते ॥

सैषाद्धसे ॥ सशब्दादेषशब्दाच्च परस्य विसर्जनीयस्य लोपश् भवति हसे परे । सः चरति स चरति । एषः हसति एष हसति ॥

सूत्रम्—'सैषाद्धसे' ॥ स च एष च सैषं तस्मात् । पञ्चम्येकवचनान्तम् । 'ङसिरत्' 'सवर्णे०' । हसे सप्तम्येकवचनान्तम् । 'अ इ ए' मध्ये । 'हो झभाः' 'चपा अबे०' । अत्र समासे कृते 'तदेतदोर्हसे' इति संभवेऽपि 'सैषाद्धसे' इति यत्सूत्रं कृतं ततस्तैरेतैः सकः एषकः । न सः असः इत्यादौ हसे परे विसर्गलोपश्प्राप्तिनिवारणार्थमित्यर्थः । केचित्पुनराहुः—स इति पृथक्पदं पञ्चम्येकवचनान्तं साङ्केतिकम् । एषात्पञ्चम्येकवचनम् । हसे सप्तम्यन्तम् । स एषात् इत्यत्र 'आदबे लोपश्' इति विसर्गलोपशं विधाय पश्चात् 'ए ऐ ऐ' ॥

सैषादिति संहिता—

'सैष दाशरथी रामः सैष राजा युधिष्ठिरः ।
सैष कर्णो महात्यागी सैष भीमो महाबलः ॥'

इत्यादौ पादपूरणे संध्यर्था ज्ञेया(१) ॥

नन्वत्र लोपशि कृते संधिः कथं कृतः इत्यग्रे वक्ष्यति—सैषादिति संहितेत्यादिना । तद् एतद् उभयत्रापि प्रथमैकवचनान्तम् । 'त्यदाष्टेरः स्यादौ' इति दलोपः (?) । 'स्तः' इत्युभयत्रापि तस्य सः । एस इत्यत्र 'किलात्षः सः०' 'स्तोर्विसर्गः' तदेतदोर्निष्पन्नाभ्यां सएषशब्दाभ्यामित्यर्थः । शेषं कण्ठ्यम् । उदाहरणम् । सः अग्रे चरति । एषः अग्रे चरति । एषः अग्रे हसति । उभयत्रापि 'सैषाद्धसे' इति सूत्रे ऋजुतया कर्तव्ये सैषादिति सूत्रमध्ये या अघटमाना अकारैकारयोः 'ए ऐ ऐ' इति संहिता संधिर्दर्शिता सा सएषशब्दयोः 'सैष दाशरथी रामः' इत्यादि अष्टाक्षरात्मकपादपूरणार्थम् लोपशि कृतेऽपि यः 'ए ऐ ऐ' इति संधिर्भवति तज्ज्ञापनार्थमित्यर्थः । श्लोकः—सैषः सः अग्रे एषः 'आदबे लोपश्, 'ए

(१) क्वचिन्नामिनोऽबे लोपश् ॥ नामिनः परस्य विसर्जनीयस्य लोपश् भवति क्वचिदबे परे । भूमिः आददे भूम्याददे ॥ इत्यप्यधिकः पाठः ।

ऐ ऐ' इति संधिर्भवति । एवमपरपादत्रयेऽपि । स एषः दाशरथिः । दशरथस्यापत्यं दाशरथिः दशरथपुत्रो रामो वर्तते । स एषः युधिष्ठिरो राजा युधि संग्रामे स्थिरः युधिष्ठिरः । 'किलात्षः सः कृतस्य' इति षत्वम् । 'ष्टुभिः ष्टुः' स एष कर्णः राजा महात्यागी महादानी वर्तते । स एष भीमो भीमः पाण्डवः महाबलः अतिबलिष्ठो वर्तत इत्यादि । अर्थः सुगमः । इत्यादौ पादपूरणे यः संधिः स एव अर्थः प्रयोजनं यस्याः सा ॥

यदुक्तं लौकिकायेह तद्वेदे बहुलं भवेत् ।
सेमां भूम्याददे सोषामित्यादीनामदुष्टता ॥ १ ॥

पुनर्वैदिकप्रयोगविश्लेषमाह—यदुक्तम् । यत्सूत्रमिहास्मिन् शास्त्रे लौकिकाय प्रयोगाय व्याकरणप्रसिद्धोदाहरणायोक्तं सूत्रादि तद्वेदे छन्दसि बहुलमन्यथा भवति अनिश्चितं विभजनतया भवेत् । क्वचिद्भवति क्वचिन्न भवतीत्यर्थः । उदाहरणम्—सः अग्रे इमाम् । 'आदवे लोपश्' 'अ इ ए' भूमिः अग्रे आददे छान्दसत्वात्क्वचिन्नामिनोऽप्यवे विसर्गलोपश् । ततः 'इयं स्वरे' भूम्याददे ॥ सः अग्रे उषाम् । 'आदवे लोपश्' 'उ ओ' ॥ इत्यादीनामार्षप्रयोगाणां वैदिकप्रयोगाणामदुष्टता न दोष इत्यर्थः । 'स इमां भूमिमपुनात् भूमेश्च रसमाददे' । ततः स उषां गामानयामास ॥

क्वचित्प्रवृत्तिः क्वचिदप्रवृत्तिः क्वचिद्विभाषा क्वचिदन्यदेव ।
विधेर्विधानं बहुधा समीक्ष्य चतुर्विधं बाहुलकं वदन्ति ॥२॥

बाहुलकं कतिविधमित्याह—क्वचिदिति । क्वचित्प्रयोगे अनुक्तस्यापि प्रवृत्तिः अप्राप्तस्यासंभवतः सूत्रस्य प्रापणं प्रवृत्तिः । यथा 'लोपशि पुनर्न संधिः' इति निषिद्धत्वेऽपि 'अ इ ए' इति संधेः प्राप्तिः । क्वचित्प्रयोगान्तरे उक्तस्याप्यप्रवृत्तिः । कथितस्यापि सूत्रस्य निषेधः । यथा भूमिः अग्रे आददे इत्यत्र 'नामिनो रः' इत्यस्याप्राप्तिः । क्वचिद्विभाषा विकल्पः यथा वेदे देवैः देवेभिः । गवेशः गवीशः । क्वचिदन्यदेवोक्तमन्यदेव भवति यथा—भूमिः आददे अत्र विसर्गलोपरूपं कार्यम् अन्यदेव भवति । एवममुना प्रकारेण विधेर्व्याकरणसूत्रस्य विधानं करणं बहुधा बहुप्रकारं समीक्ष्य दृष्ट्वा बाहुलकं वैदिकप्रयोगं चतुर्विधं वदन्ति कथयन्ति । बुधा इत्यध्याहारः । वैदिकं चतुर्धोक्तम् ॥

वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च द्वौ चापरौ वर्णविकारनाशौ ।
धातोस्तदर्थातिशयेन योगस्तदुच्यते पञ्चविधं निरुक्तम् ॥३॥

अथ लौकिकप्रयोगः कतिधा भवतीत्याह—वर्णागम इत्यादि । एको वर्णा-

गमः । च पुनर्वर्णविपर्ययः । पूर्वोच्चरितस्य स्थाने परवर्णोच्चारणं परवर्णस्य स्थाने पूर्ववर्णोच्चारणं वर्णविपर्ययः । पुनर्द्वावपरौ भेदौ । कौ तौ ? वर्णविकारनाशौ । पूर्वावस्थापरित्यागेन अवस्थापरित्यागनं विकारः । सर्वथा लोपो नाशः । वर्णाना-मक्षराणां विकारनाशौ वर्णविकारनाशौ । पञ्चमश्च भेदः धातोस्ताभ्यां वर्णविकारव-र्णनाशाभ्यां कृत्वा पुनर्धातोरर्थातिशयेन च कृत्वा धातोर्योऽर्थातिशयः अधिकता कश्चिद्विशेषो यः अर्थातिशयस्तेन च यो भवति स योग इति नाम्ना पञ्चमो भेदः। तत्तस्मान्निरुक्तं निश्चयेन उक्तोऽर्थो यस्य तन्निरुक्तं व्याकरणोदाहरणम् ॥

वर्णागमो गवेन्द्रादौ सिंहे वर्णविपर्ययः ।
षोडशादौ विकारः स्याद्वर्णनाशः पृषोदरे ॥ ४ ॥

पञ्चविधमुच्यते तानेव पञ्च व्यञ्जयति । अथ लौकिकः प्रयोगः कतिधा भव-तीत्याह—वर्णागम इत्यादि । गवेन्द्रादौ । वर्णागमः 'गवादेरवर्णागमोऽक्षादौ०' इति ॥ एवं हन् हिंसागत्योः हन् अप्रत्ययः । सकारागमः हस इति ॥ सिंहे वर्ण-विपर्ययो भवति । यथा हिंसहिंसायाम् । 'मूर्तौ घनः' इति अप्रत्ययः । हिंस इति स्थिते । हिनस्तीति विग्रहे ततः हिंस इति शब्दे हस्य स्थाने सः सस्य स्थाने हः एवं वर्णविपर्ययः हिंस इति सिद्धम् ॥ षोडशादौ यथा । षट् च दश च इति विग्रहे षष् दश अत्र । 'षष उर्दो डः' षस्य उः दस्य डः इति वर्णविकारः । ततः 'उ ओ' षोडश इति विकारोदाहरणम् ॥ गूढः अग्रे आत्मा । बन्धुजनः अग्रे अज्जुहाव । कुरवः अग्रे आत्महितम् । इत्यादिषु वर्णविकारमाकारस्य अकारं विधाय 'अतोऽत्युः' 'एदोतोऽतः' 'गूढोत्मा' 'बन्धुजनो जुहाव' । कुरवोत्महितम् ॥ पृषोदर वर्णनाशः । यथा पृषत् अग्रे उदरः तकारस्य नाशो लोपः 'उ ओ' पृषो-दरः । पृषन्ति बिन्दवः उदरे यस्य स पृषोदरः मृगः अथवा पृषन्मृगस्तस्योदर-मिवोदरं यस्य स पृषोदरः ॥

वर्णनाशविकाराभ्यां धातोरातिशयेन यः ।
योगः स उच्यते प्राज्ञैर्मयूरभ्रमरादिषु ॥ ५ ॥(१)

॥ इति विसर्गसंधिप्रक्रिया ॥ ९ ॥

---

(१) वित्कम्भनेन विस्कम्भनेन । शुनः शेपं चित् शुनश्चिच्छेपम् । पृषत् उदरं पृषोदरम् ॥ आत्खसयोः ॥ आकारे खसे च परे विसर्जनीयस्य सह उः क्वचिद्भवति । गूढः आत्मा गूढो-त्मा ॥ इत्यप्यधिकः पाठः ।

वर्णनाशेति । वर्णस्याक्षरस्य नाशविकाराभ्यां कृत्वा धातोरातिशयेन अर्थविशेषेण कृत्वा य उत्पद्यते सः प्राज्ञैः पण्डितैः योग इत्युच्यते। क। मयूर भ्रमरादिषु मयूरः भ्रमरः इत्याद्युदाहरणेष्वित्यर्थः । यथा रु शब्दे । रु रु । एकत्र महीपूर्वः । अन्यत्र भ्रमन्पूर्वः मह्यामतिशयेन रौति जल्पतीति मयूरः भ्रमन् सन् अतिशयेन रौतीति भ्रमरः । 'नाम्नि च' इति डः प्रत्ययः डित्त्वाट्टिलोपः । 'स्वरहीनं०' एकत्र विकारः हीस्थाने यू, अन्यत्र वर्णनाशः नकारस्य नाशः लोपः । मयूरः भ्रमरः इति सिद्धम् । अन्येषां मते तु एते पञ्चापि पृषोदरादिभेदा एव ॥

॥ इति विसर्गसंधिः ॥

स्वरान्ताः पुंलिङ्गाः ६

अथ विभक्तिर्विभाव्यते । सा द्विधा । स्यादिस्त्यादिश्च ॥

अथेति पञ्चसन्धिकथनानन्तरं विभक्तिविभाव्यते कथ्यते । विभज्यन्ते पृथक् क्रियन्ते कर्तृकर्मादयो यया सा विभक्तिः ॥ सा विभक्तिर्द्विधा द्विप्रकारा । एका स्यादिः सि औ जस् इत्यादिका । अपरा त्यादिः तिप् तस् अन्ति इत्यादिका ॥

विभक्त्यन्तं पदम् ॥ तत्र स्यादिविभक्तिर्नाम्नो योज्यते ॥

विभक्तेः प्रयोजनमाह सूत्रम्—'विभक्त्यन्तं पदम्' ॥ विभक्तिरन्ते यस्य तद्विभक्त्यन्तं यस्यान्ते विभक्तिस्तत्पदमुच्यते ॥ तत्र विभक्तिद्वयमध्ये स्यादिर्विभक्तिर्नाम्नोऽग्रे योज्यते स्थाप्यते दीयते । त्यादिर्विभक्तिर्धातोरग्रे योज्यते स्थाप्यते ॥

(१)अविभक्ति नाम ॥ विभक्तिरहितं धातुवर्जितं चार्थवच्छब्दरूपं नामोच्यते ॥ कृत्तद्धितसमासाश्च प्रातिपदिकसंज्ञा इति केचित् ॥

नामलक्षणमाह—सूत्रम्—'अविभक्ति नाम' ॥ नास्ति विभक्तिर्यस्य तदविभक्ति प्रथमैकवचनान्तम् । 'नपुंसका०' सेर्लोपः । नामेति नामन् शब्दस्य प्रथमैकवचनान्तम् 'नपुंसका०' 'नाम्नो नो०' नस्य लोपः । सिद्धम् । द्विपदम् । विभक्त्या रहितं धातोर्भ्वादेः पृथक्भूतमर्थयुक्तं शब्दरूपमकारादिवर्णरूपं तन्नाम उ-

(१) विभक्तेरन्यदिति अविभक्तिः । विशेष्यं तु शब्दस्वरूपम् । तन्त्रादिना विभक्त्यन्तमपि लब्धम् । ननु सूत्रे अविभक्तीत्येतावन्मात्रमर्थवद्ग्रहणं कुतो लब्धमिति चेत्, उच्यते—द्वौ नञौ च समाख्यातौ पर्युदासप्रसज्यकौ । पर्युदासः सदृग्ग्राही प्रसज्यस्तु निषेधकृत् ॥ प्राधान्यं तु विधेर्यत्र प्रतिषेधेऽप्रधानता । पर्युदासः सविज्ञेयो यत्रोत्तरपदेन नञ् । इति । तथा च पर्युदासोऽत्र नञ् गृह्यते । तथा च विभक्तेरर्थवत्त्वात् । तत्सदृशमर्थवदेवउपपततीत्यर्थवल्लाभः । तन्त्रादिलब्धविभक्त्यन्तपर्युदासाद्धातुपर्युदासोऽपि ।

च्यते। शब्दरूपं नामेत्युक्ते पदस्यापि नामसंज्ञा स्यात्तन्निवारणार्थमविभक्तीति। तथा सति धातावतिव्याप्तिस्तन्निवारणार्थं धातुवर्जितमिति। तथा सति निरर्थकस्य टस् इत्यादि ध्वनेर्नामत्वं तन्निवारणार्थमर्थवदिति। इदृग्लक्षणं नामोच्यते ॥ च पुनः कृत्तद्धितसमासाः सविभक्तिका अपि नामसंज्ञाः स्युः केचिदित्याहुः। कृतस्तृतीयवृत्तिप्रत्ययाः। तदन्ताः शब्दाः धातवस्तद्धितान्ताः समासाश्च नामसंज्ञका भवन्ति इति। केचिदिति पाणिन्याचार्या वदन्ति। एते सर्वेऽपि प्राति पादिकसंज्ञका नामसंज्ञका उच्यन्ते। तन्मते प्रातिपदिकमिति नामपर्यायः ॥ कृदन्ता धातवः समासतद्धितयोः पदान्यपि नामसंज्ञकानीत्यर्थः ॥

(१)तस्मात् सि औ जस् अम् औ शस् टा भ्यां भिस् ङे भ्यां भ्यस् ङसि भ्यां भ्यस् ङस् ओस् आम् ङि ओस् सुप्॥ तस्मान्नाम्नः पराः स्यादयः सप्त विभक्तयो भवन्ति। तत्राप्यर्थमात्रैकत्वविक्षायां प्रथमैकवचनं सि॥

अकारान्तः पुंलिङ्गो देवशब्दः। देव सि इति स्थिते। इकारः उच्चारणार्थः सेरिति विषेणार्थश्च ॥

सूत्रम्—'तस्माद्यावत्सुप्'॥तद् पञ्चम्येकवचनम्। 'त्यदादेष्टेरः०' दलोपः(?) 'ङसिरत्' 'अतः' इति स्मडागमः। 'सवर्णे०' ॥ सिश्च, औश्च, जस् च, यावत्सुप् च प्रथमाबहुवचनान्तम्। सांकेतिकम्। यद्वा तस्मादिति पञ्चम्येकवचनान्तम्। अग्रे सि औ जस् इत्येकविंशतिरपि सांकेतिकप्रथमैकवचनान्तानि पदानि। एव द्वाविंशतिपदं सूत्रम्। अष्टपदमित्यपि केचित। सुप् इत्यत्र पकारः पाणिनीयानां सु औ जस् इति प्रथमैकवचनस्यापि सु इति संज्ञा. तस्माद्भेदज्ञापनार्थः सुप्प्रत्याहारार्थश्च। अत्र तु सुखमुखोच्चारणार्थ एव। तस्मान्नाम्नः परा एताः पूर्वोक्ताः स्यादयः सप्त विभक्तयो भवन्ति। तत्र सि औ जस् प्रथमा। अम् औ शस् द्वितीया। टा भ्यां भिस् तृतीया। ङे भ्यां भ्यस् चतुर्थी। ङसि भ्यां भ्यस् पञ्चमी। ङस् ओस् आम् षष्ठी। ङि ओस् सुप् सप्तमी। एकैकस्या विभक्तेस्त्रीणि त्रीणि वचनानि एकवचनद्विवचनबहुवचनसंज्ञानि भवन्ति। तत्रापि नाम्नि सप्तसु विभक्तिषु वा अर्थमात्रस्यैकत्वविवक्षायामर्थमात्रस्य घटपटादेरेकस्य वक्तुमिच्छा क्रियते

(१) तस्मादिति पञ्चमी इयं न विश्लेषविधौ विश्लेषस्यात्रासम्भवात्। किन्तु ऋतादिमध्ये दिक्शब्दस्य पाठात्तद्योगे तत्र पूर्वः परो वेतिनियमाभावेऽपि परशब्दएवाध्याहार्यः। समानार्द्धेर्लोपहतिनिर्देशात् तच्छब्दस्य पूर्वपरामर्शित्वान्नाम्नः परामर्शः।

यत्र, तत्र प्रथमैकवचनं सि दीयते । तत्र प्रथमं देवशब्दः । दिवु क्रीडायाम् । दीव्यतीति देवः । 'पचिनन्दिग्रहादेः०' इति अप्रत्ययः । गुणः । देव इति जातम् । ततः 'देव सि' इति स्थिते सति इकार उच्चारणार्थः 'सेर्ङाधेः' 'सेरा' इति सूत्रे विशेषणार्थश्च । इत्संज्ञत्वात् इकारलोपः । देवस् इति स्थिरम् ॥

स्रोर्विसर्गः ॥ सकाररेफयोर्विसर्जनीयादेशो भवत्यधातो रसे पदान्ते च । चकारात्पदान्ते उभयोर्धातुनाम्नोः । देवः ॥

सूत्रम्—'स्रोर्विसर्गः' ॥ स् च र् च स्रौ तयोःस्रोः षष्ठीद्विवचनान्तम् । 'स्वरहीन०' 'स्रोर्विसर्गः' । प्रथमैकवचनान्तम् 'स्रोर्वि०' इति द्विपदम् । मध्ये—'नामिनो०' । सकारस्य रेफस्य च विसर्गो भवति अधातोः नाम्नः शब्दस्य रसे परे । चकारात्पदान्ते तु धातुनाम्नोरुभयोरपि ॥ नाम्नः सकाररेफयोः रसे परे पदान्ते च विसर्गादेशः । चकारात्पदान्ते धातोरपि सकाररेफयोर्विसर्गादेशः—यथा अचकाः । अबिभः ॥ रसे परे धातोर्न-यथा आस्ते बिभर्तीत्यादौ । अनेन विसर्गः । देवः इति सिद्धम् ॥

द्वि(१)त्वविवक्षायां औ । 'ओ औ औ' देवौ ॥

द्वित्वविवक्षायाम् औ । द्वयोर्वक्तुमिच्छा यत्र क्रियते तत्र द्विवचनम् । यथा देवश्च देवश्चेत्येकशेषे 'सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ' इति । देव औ इति स्थिते । 'ओ औ औ' देवौ ॥

बहुत्वविवक्षायां देव जस् इति स्थिते । जकारो जसीति विशेषणा-

---

(१) एकत्वद्वित्वबहुत्वशब्दा इह संख्यापराः सन्ति तेन बहुः पर्वत इति वैपुल्य वाचिनो ग्रहणं न, आश्रसयद्रव्यगतेषु एकत्वद्वित्वबहुत्वेषु सत्सु एकवचन द्विवचन बहुवचनसंज्ञका प्रत्यया भवन्ति ॥

वचननामानि ।

विभक्तिनामानि		एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
	प्रथमा	सि	औ	जस्
	द्वितीया	अम्	औ	शस्
	तृतीया	टा	भ्याम्	भिस्
	चतुर्थी	ङे	भ्याम्	भ्यस्
	पञ्चमी	ङसि	भ्याम्	भ्यस्
	षष्ठी	ङस्	ओस्	आम्
	सप्तमी	ङि	ओस्	सुप्

र्थः । जकारस्येत्सञ्ज्ञायां तस्य लोपः । देव अस् इति स्थिते । दीर्घविसर्गौ । देवाः ॥

एवं देवश्च देवश्च देवश्चेति बहूनामुक्तौ प्रथमाबहुवचनम्—जस् । जकारो जसीति सूत्रविशेषणार्थः । अन्यथा असीत्युच्यमाने शस्ङस्संबान्धनोऽप्यस ईकारः स्यात् । जकार इत्संज्ञकः । देव अस् । 'सवर्णे०' 'स्रोर्विसर्गः' देवाः ॥

अकाराज्जसोऽसुक क्वचिद्वक्तव्यश्छन्दसि ॥ कित्त्वादन्ते । देवासः । ब्राह्मणासः ॥

विशेषमाह— 'अकाराज्जसोऽसुक् क्वचिद्वक्त०्यः' ॥ क्वचित्प्रयोगान्तरे अकारात्परस्य जसः असुक् आगमो भवति छन्दसि वेदविषये । देव जस् । अनेन असुगागमः । कित्त्वादन्ते । 'स्वरहीनं०' 'स्रोर्विसर्गः' 'सवर्णे दीर्घः' देवासः ॥

द्वितीयैकवचने देव अम् इति स्थिते ॥ अम्शसोरस्य ॥ समानादुत्तरयोरम्शसोरकारस्य लोपो भवति अधातोः । देवम् ॥ पूर्ववत् देवौ ॥

कर्मैकत्वविवक्षायां द्वितीयैकवचने देव अम् । सूत्रम्—'अम्शसोरस्य' ॥ अम् च शस् च अम्शसौ तयोः अम्शसोः अम्शस्शब्दस्य षष्ठीद्विवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' 'स्रोर्विसर्गः' अस्येति षष्ठ्येकवचनान्तम् । 'ङस्य' 'नामिनोरः' सिद्धं द्विपदम् । समानात्परस्य अम्शस्संबन्धिनोऽकारस्य लोपो भवत्यधातोः । अक्विबन्तात् शब्दादित्यर्थः । अनेन अकारलोपः । 'मोऽनुस्वारः' देवम् ॥ देवौ पूर्ववत् ॥

बहुवचने देव शस् इति स्थिते । शकारोऽनुबन्धः 'शसि' इति विशेषणार्थः ॥

द्वितीयाबहुवचने शस् । शकारः शसीति विशेषणार्थः । इत्संज्ञकः उच्चारणमात्रः । अस् लिख्यते । 'अम्शसोः' इत्यकारलोपः ॥

सो नः पुं(१)सः ॥ पुंलिङ्गात्समानादुत्तरस्य शसः सकारस्य नकारादेशो भवति ॥ शसि ॥ शसि परे पूर्वस्य दीर्घो भवति ॥ यदादेशस्तद्वद्भवति ॥ देवान् ॥

सूत्रम—'सो नः पुंसः' ॥ सः षष्ठ्येकवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' 'स्रोर्वि०' ।

---

(१) शस् इत्यानुवृत्तं लिङ्गं नामार्थ इति मते पुंस इति पंञ्चमी, यदा तु लिङ्ग प्रत्ययार्थस्तदा पुंस इति षष्ठी । समानान्तान्नाम्नः परस्य पुंसो वाचकस्य शसः सस्य न स्यादिति । उक्तं च–एकं द्विकं त्रिकं चाथ चतुष्कं पञ्चकं तथा । नामार्थ इति सर्वेऽमी पक्षा शास्त्रे निरूपिताः । इति स्वार्थ द्रव्यलिङ्ग संख्या कारकात्मकः पञ्चको नामार्थः । उक्तपञ्चछपूर्वस्य पूर्वस्य नामार्थत्वे परः परौ विभक्त्यर्थौ ज्ञेयः ।

नः प्रथमैकवचनान्तम् 'स्रोर्विं०' पुंस इति पुंसशब्दस्य पञ्चम्येकवचनान्तम् 'स्वरहीनं०' 'स्रोर्विं०' ॥ पुंलिङ्गे वर्तमानात्समानादुत्तरस्याग्रतः शसः सकारस्य नकारादेशो भवति ॥ सूत्रम्—'शसि' सप्तम्येकवचनम् । 'स्वर०' सिद्धमेकपदम् ॥ पूर्वह्रस्वस्य दीर्घो भवति शसि परे । 'यदादेशस्तद्वद्भवति न तु वर्णमात्रविधौ' इति न्यायात् पूर्वस्य दीर्घः । देवान् ॥

तृतीयैकवचने देव टा इति स्थिते । टकारोऽनुबन्धः 'टेन' इति विशेषणार्थः ॥

कर्तृकरणयोरेकत्वविवक्षायां तृतीयैकवचने देव टा इति स्थिते सति टकारोऽनुबन्धः 'उच्चरितप्रध्वंसिनो ह्यनुबन्धाः' इति टकारस्य लोपः 'टेन' इति सूत्रार्थश्च । आ इति स्थिते ॥

टेन ॥ अकारात्परष्टा इन भवति । 'अ इ ए' देवेन ॥

सूत्रम्—'टेन' ॥ टा प्रथमैकवचनान्तम् । सांकेतिकम् । इन प्रथमैकवचनान्तं सांकेतिकम् । अकारान्तशब्दात्परतः टाविभक्तेः इनादेशो भवति सस्वरे एव भवतीति । 'अ इ ए' देवेन ॥

अद्भि ॥ अकार आ भवति भकार परे । देवाभ्याम् ।

देव—भ्याम् ॥ सूत्रम्—'अद्भि' ॥ अत् प्रथमैकवचनान्तम् । 'हसे पः' । भि सप्तम्येकवचनान्तम् 'स्वरहीनं०' 'चपा अबे जबाः' ॥ 'वासु' इति सूत्रादाकारस्यानुवृत्तिः ॥ केचित्तु 'आद्भि' इति पठन्ति । तन्मते आ अत् भि इति त्रीणि पदानि । अकारस्य स्यादिविभक्ति संबन्धिभकारे परे आकारो भवति । देवाभ्यामिति सिद्धम् ॥

देव भिस् इति स्थिते ॥ भ्भ्यः ॥ अकारात्परस्य भिसो भकारस्याकारो भवति । 'अ इ ए' वृद्धिविसर्जनीयौ । देवैः ॥

अकारस्य भिसि छन्दस्येकारो वक्तव्यः ॥ देवेभिः । कर्णेभिः ॥

तृतीयाबहुवचने देव भिस् इति स्थिते ॥ सूत्रम्—'भ्भ्यः' ॥ अथवा । 'भ्भ्यः' भ् भि अः त्रिपदम् । भ षष्ठ्येकवचनान्तं सांकेतिकम् । भि षष्ठ्येकवचनान्तं सांकेतिकम् । अः प्रथमैकवचनान्तम् । 'स्रोर्विं०' 'झबे जबाः' इति भस्य बः । 'इ यं स्वरे' 'स्वर०' इति सूत्रसाधना । वृत्तिः कण्ठ्या । देशैकग्रहणेन देशिग्रहणं तेन भि इत्युक्ते भिसो ग्रहणम् । पूर्वं भकारेकारौ विश्लेष्य वियोज्य इकारात्पूर्वं भकारं विधाय पश्चात् भस्य अः 'अ इ ए' 'ए ऐ ऐ' 'स्रोर्विं०' देवैरिति

सिद्धम् । अत्र तु 'भिस् एस्' इति सूत्रकरणं युक्तम् ॥

अकारस्य भिसि परे छन्दसि वैदिकोदाहरणविषये एकारो वक्तव्यः । देवेभिः कर्णेभिरिति वैदिकप्रयोगः ॥

चतुर्थ्येकवचने देव ङे इति स्थिते । ङकारो ङित्कार्यार्थः सर्वत्र ॥ ङेरक् ॥ अकारात्परस्य ङे इत्येतस्यागागमो भवति । कित्त्वादन्ते । 'ए अय्' 'सवर्णे दीर्घः' ॥ देवाय ॥ देवाभ्याम् ॥

संप्रदानैकत्वविवक्षायां चतुर्थ्येकवचने देव ङे इति स्थिते ङकारो ङित्कार्यार्थं इत्संज्ञकश्च । सर्वत्र ङेङसिङस्ङिषु इत्यर्थः ॥ सूत्रम्—'ङेरक्' ॥ ङेः षष्ठ्येकवचनान्तम् । 'ङसिङसोरस्य' इत्यकारलोपः । 'स्रोर्विसर्गः' ॥ अक् प्रथमैकवचनान्तम् 'हसे पः से०' 'नामिनोरः' 'स्वरहीनं०' सिद्धम् । अकारात्परस्य ङेइत्यस्य अगागमो भवति । कित्त्वादन्ते । 'ए अय्' 'सवर्णे०' 'स्वरहीनं०' देवाय ॥ चतुर्थीद्विवचने देव भ्याम् । 'अद्भि' देवाभ्याम् ।

ए स्भि बहुत्वे ॥ अकारस्य एत्वं भवति सकारे भकारे च परे बहुत्वे सति । देवेभ्यः ॥

चतुर्थीबहुवचने देव भ्यस् इति स्थिते । सूत्रम्—'ए स्भि बहुत्वे' ॥ ए प्रथमैकवचनान्तम् । सांकेतिकम् । स् च भ् च स्भ् तस्मिन् स्भि सप्तम्येकवचनान्तम् । 'स्वरहीन०' ॥ बहुत्वे सप्तम्येकवचनम् । 'अ इ ए' ॥ अकारस्येत्वमेकारो भवति बहुवचने सति सकारभकारादौ विभक्तावित्यर्थः । देवेभ्यः ॥

पञ्चम्येकवचने देव ङसि इति स्थिते । इकारः प्रत्ययभेदज्ञापनार्थः ॥ ङसिरत् । अकारात्परो ङसिरत् भवति ॥ देवात् । देवाभ्याम् । देवेभ्यः ॥

अपादानैकत्वविवक्षायां पञ्चम्येकवचने देव अस् इति स्थिते । सूत्रम् 'ङसिरत्' ॥ ङसिप्रथमैकवचनान्तम 'स्रोर्वि०' अत् प्रथमैकवचनान्तम् । 'हसे पः०' 'नामिनो०' सिद्धम् । अकारादुत्तरो यो ङसि स अत् भवति । 'सवर्णे०' देवात् । पञ्चमीद्विवचने देव भ्याम् इति स्थिते । 'अद्भि' देवाभ्याम् । बहुवचने देवेभ्यः । 'ए स्भि बहुत्वे' 'स्रोर्विसर्गः' ॥

षष्ठ्येकवचने देव ङस् इति स्थिते ॥ ङस्स्य ॥ अकारात्परो ङस् स्यो भवति । देवस्य ॥

संबन्धैकत्वविवक्षायां षष्ठ्येकवचने देव अस् । सूत्रम्—'ङस्स्य' ङस् प्रथमै-

कवचनान्तम् । 'ह्से पः०' स्यः प्रथमैकवचनान्तम् । 'स्रोर्विं०' अकारादिस्यादि-वृत्तिः कण्ठ्या । देवस्य ।

ओसि ॥ अकारस्य ओसि परे एत्वं भवति । 'ए अय्' देवयोः ॥

षष्ठीद्विवचने देव ओस् इति स्थिते सति ॥ सूत्रम्—'ओसि' ओस् शब्दस्य सप्तम्येकवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' ॥ अकारस्य ओसि परे एत्वमेकारो भवति । 'ए अय्' 'स्वरहीनं०' 'स्रोर्विं०' देवयोः ॥

नुडा(१)मः ॥ समानात्परस्यामो नुडागमो भवति । टित्त्वादादौ । उकार उच्चारणार्थः ॥ **नामि** ॥ नामि परे पूर्वस्य दीर्घो भवति । देवनाम् ॥

षष्ठीबहुवचने । देव आम् । सूत्रम्—'नुडामः' ॥ नुट् प्रथमैकवचनान्तम् । 'ह्से पः' ॥ आमः षष्ठ्येकवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' 'स्रोर्विं०' 'चपा अबे०' सिद्धम् । पुंसि समानात् ह्रस्वात् समानात्, दीर्घात्तु आबन्तेष्वीकारान्तेषु नित्यस्त्रीलिङ्गे वर्तमानेष्विति व्याख्येयम् । समानात्परस्य आमः षष्ठीबहुवचनस्येति व्याख्येयम् । अन्यथा 'आम् ङेः' इत्याम् । 'स्त्रियां य्वोः' इत्याम् । 'आमौ' इत्यप्याम् । 'किमोऽव्ययात्' इत्याम् । 'कासादिप्रत्ययान्तात्' इत्याम् वर्तते तत्रातिव्याप्तिः स्यात् । तेन षष्ठीबहुवचनस्यामो नुडागमो भवति । अधातोरेवेत्यनुवर्तितव्यम् । तेन अधातोरक्विबन्ताच्छब्दात् । टित्त्वादादौ । उकार उच्चारणार्थः । इति न इत्यागमः । आमो नुडिति कर्तव्ये नुडाम इति विपरीतकरणं नुटो नित्यत्वसूचकम् । तेन स्त्रीणां वारीणामित्यत्र 'नुडामः' इत्येव स्यात् । 'नामिनः स्वरे' इति न भवति ॥ सूत्रम्—'नामि' ॥ नुट्सहितः आम् नाम् तस्मिन् नामि सप्तम्येकवचनान्तम् 'स्वरहीनं०' सिद्धम् । नुडागमसहिते आमि परे पूर्वस्य दीर्घो भवति ॥ इति दीर्घः । 'स्वरहीनं०' 'मोऽनुस्वारः' देवानाम् ॥

सप्तम्येकवचने देव ङि इति स्थिते । 'अ इ ए' देवे । देवयोः । बहुत्वविवक्षायां देव सुप् इति स्थिते पकारः पित्कार्यार्थः । (पकारस्येत्संज्ञायां लोपः) । 'ए स्भि बहुत्वे' इत्येत्वे कृते ॥ **किला(१)त्षः सः कृतस्य** ॥ कवर्गादिलाच्च प्रत्याहारादुत्तरस्य केनचित्सूत्रेण कृतस्य सकारस्य षकारादेशो भवति । अन्ते स्थितस्य तु न भवति । देवेषु ॥

---

(१) नुट आम इति च्छेदः अत्र समानादित्यनुवर्तते तेन रायामित्यादौ न । अत्राहुः अधातो रित्यनुवर्तनीयां श्रियामित्याद्यर्थं तन्न परणेयाबाधात् ॥

आधारैकत्वविवक्षायां सप्तम्येकवचने देव ङि इति स्थिते । 'अ इ ए' ॥ सप्तमीद्विवचने षष्ठीद्विवचनवत् ॥ देव देव देवेत्येकशेषे सप्तमीबहुवचने देव सु इति स्थिते । 'ए स्मि बहुत्वे' ततः सूत्रम्—'किलात्षः सः कृतस्य' ॥ कुश्च इलश्च किलं तस्मात् । पञ्चम्येकवचनम् । 'ङसिरत्' 'सवर्णे०' ॥ षः प्रथमैकवचनान्तम् । 'स्रोर्वि०' ॥ सः षष्ठ्येकवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' 'स्रोर्वि०' ॥ कृतस्य षष्ठ्येकवचनान्तम् । 'ङस्स्य' ॥ चतुःपदं सूत्रम् । सिद्धम् । वृत्तिः कण्ठ्या । न वरम् । केनचित्सूत्रेण कृतस्यैव सकारस्य षकारो भवति न त्वकृतस्य स्वाभाविकस्य । अन्ते स्थितस्यापि सस्य षत्वं न भवति । यथा हरिस्तत्रेत्यादौ न षत्वम् । तथा नुम्विसर्गान्तरेऽपि षत्वं यथा हवींषि हविःषु इत्यादि । पूर्वं हविस् शब्दोऽस्ति इत्यर्थः । अत्र 'सः षः' इति कर्तव्ये यत 'षः सः' इति विपरीतत्वेन कृतं, तत् क्वचित् किलं विनापि सस्य षत्वज्ञापनार्थं यथा अवष्टम्भः । अम्बष्ठः । अभ्यषुणोत् इत्यादि । देवेष्विति सिद्धम् ॥

आमन्त्रणे सिर्धिः ॥ आमन्त्रणमाभिमुखीकरणं तस्मिन्नर्थे विहितः सिर्धिसंज्ञो भवति ॥

संबोधनमाह—सूत्रम्—'आमन्त्रणे सिर्धिः' ॥ आमन्त्र्यते आहूयते पुरुषोऽनेनेत्यामन्त्रणं तस्मिन् सप्तम्येकवचनम् 'अ इ ए' । सिः प्रथमैकवचनान्तम् । 'स्रोर्वि०' । धिः प्रथमैकवचनान्तम् । 'स्रोर्विसर्गः' 'रात्पो द्विः' पूर्वं 'नामिनो रः' जलतुम्बिकान्यायेन० । त्रिपदं सूत्रमिदं सिद्धम् । आमन्त्रणमिति कोऽर्थः । आभिमुखीकरणम् । अनभिमुख आसमन्तात् प्रकारेण अभिमुखःक्रियतेऽनेनेति आभिमुखीकरणम् । तस्मिन्नर्थे विहितः कृतो यः सिः प्रमैकवचनरूपः स धिसंज्ञो भवति । उदाहरणम् । देव प्रथमैकवचने स् ॥

समानाद्धेर्लोपोऽधा(२)तोः ॥ समानादुत्तरस्य धेर्लोपो भवत्यधातोः ॥

धिसंज्ञायां किं कार्यं तदाह–सूत्रम्–'समानाद्धेर्लोपोधातोः' ॥ समानात् पञ्चम्यन्तम् 'ङसिरत्' 'सवर्णे दीर्घः' । धेः षष्ठ्येकवचनम् 'ङिति' 'ङसिङसोरस्य' इत्यकारलोपः'झबे जबाः' तस्य दः । 'स्वरहीनं०' लोपः प्रथमैकवचनान्तम् 'स्रोर्वि०'

---

(१) कुश्च इलश्च किलं तस्मात्, ष इति प्रथमान्तम् । स इति षष्ठ्यन्तम् । अत्र छर्नोणादे नन्त इत्यनुवर्तते ।

(२) अधातुग्रहणाभावे लोपग्रहणं व्यर्थमित्यतोरिलोपोदीर्घ इत्यतोनुवृत्त्यैव तल्लाभात् ॥

'नामिनोरः' जलतुम्बि० । अधातोः न धातुरधातुस्तस्मात् । अधातुशब्दस्य पञ्चम्येकवचनम् 'ङिति' 'ङसि ङसोरस्य' इत्यकारलोपः । 'अतोऽत्युः' उ ओ' 'एदोऽतोऽतः' चतुः पदं सिद्धम् । समानादुत्तरस्य घेर्लोपो भवति । अत्र समानादिति ह्रस्वसमानात्परस्येति व्याख्येयम् । अन्यथा हे हाहाः, हे हूहूः, हे वातप्रमीः, इत्यादौ विरुध्यति । अधातोः अक्विबन्ताच्छब्दात् । अक्विबन्तोऽधातुरुच्यते क्विबन्तश्च शब्दो धातुरित्यभिप्रायः । अनेन घिलोपः ॥

आभिमुख्याभिव्यक्तये हेशब्दस्य प्राक् प्रयोगः ॥ हे देव हे देवौ हे देवाः ॥ एवं घटपटस्तम्भकुम्भादयोऽप्यकारान्ताः पुंलिङ्गाः ॥

पूर्वं हे शब्दः । एतद्धेतुः । अभिमुखस्य भावः आभिमुख्यं संमुखत्वं वा तस्याभिव्यक्तये प्रकटीकरणाय हे शब्दः प्राक् आदौ प्रयुज्यते इत्यर्थः । हे देव । द्विवचने 'ओ औ औ' देवौ । बहुवचने देव अग्रे जस् इति स्थिते जकारस्येत्संज्ञायां लोपः । देव अस् 'सवर्णे०' 'स्रोर्वि०' हे देवाः ॥ अन्यानपि शब्दानाह—एवं घटपटादयः । अत्र काव्येन विभक्त्यर्थं दर्शयति । 'वृक्षस्तिष्ठति कानने कुसुमिते, वृक्षं लताः संश्रिता, वृक्षेणाभिहता गजा निपतिता, वृक्षाय देयं जलम् । वृक्षादानय मञ्जरीं कुसुमितां, वृक्षस्य शाखोन्नता, वृक्षे नीडमिदं कृतं शकुनिना, हे वृक्ष किं पश्यसि ॥' ['वीरः सर्वसुरासुरेन्द्रमहितो, वीरं बुधाः संश्रिता, वीरेणाभिहतः स्वकर्मनिचयो, वीराय नित्यं नमः । वीराचीर्थमिदं प्रवृत्तमतुलं, वीरस्य घोरं तपो, वीरे श्रीधृतिकीर्तिकान्तिनिचयः, श्रीवीर भद्रं दिश ॥' 'शिष्यः कुरुते पृच्छां बहुना विनयेन तत्त्वबोधाय । आगत्य निजस्थानाद्धर्माचार्यस्य पादान्ते॥' इत्यादि ।]

अकारान्तानामपि सर्वादीनां तु विशेषः । सर्व विश्व उभ उभय अन्य अन्यतर इतर डतर डतम कतर कतम सम सिम नेम एक पूर्व पर अवर दक्षिण उत्तर अपर अधर स्व अन्तर त्यद् तद् यद् एतद् इदम् अदस् द्वि किम् युष्मत् अस्मत् भवत् । एते सर्वादयस्त्रिलिङ्गाः ।

पुनर्विशेषमाह—अकारान्तानामिति । यद्यपि सर्वादयोऽकारान्तास्तथापि सर्वादीनां विशेषो देवशब्दात्कश्चिद्भेदोऽस्ति ॥ के ते सर्वादय इत्याह—सर्व विश्व यावद्भवत् । विश्वशब्दस्य सकलार्थवाचकत्वे सर्वादित्वं, न तु जगद्वाचकत्वे । जगद्वाचकत्वे तु कुलशब्दवत् । समः अतुल्यार्थः, किन्तु सर्वार्थवाचकः । तुल्यार्थत्वे तु राज्ञा समाय इत्यत्र न सर्वादित्वम् । सिमः समग्रार्थवाचकः । नेमः ख-

ण्डवाचकः। पूर्वादीनां तु व्यवस्थायामेव सर्वादित्वम्। स्वाभिधेयापेक्षावधिनियमो व्यवस्थेति विकल्पः। स्वस्याभिधेयो दिग्देशकालस्वभावस्तमपेक्षते तेनैवापेक्ष्यते इति स्वाभिधेयापेक्षः ईदृशो योऽवधेर्मर्यादाया नियमोऽवश्यंभावोऽवधिभावादभ्रंशो व्यवस्थोच्यते। दक्षिणशब्दस्य प्रावीण्ये शृङ्गारनायकवाचकत्वे न सर्वादिकार्यम्। अन्यत्र दक्षिणदेशवाच्यत्वे सर्वादित्वम्। उत्तरशब्दस्य उत्तरदिग्देशवाच्यत्वे सर्वादित्वं, प्रतिवाक्ये तु न सर्वादि कार्यम्। अधरस्य हीनार्थत्वे सर्वादित्वं, न त्वोष्ठवाचकत्वे। स्वशब्दस्य ज्ञातिधनान्यवाचित्वे ज्ञातिधनार्थवर्जं (किन्तु आत्मात्मीयार्थे वाच्ये) सर्वादित्वम्। 'ज्ञातावात्मनि चात्मीये धने स्वाख्या प्रवर्तते' इति। स्वा ज्ञातयः स्वानि द्रव्याणि। इत्यत्र सर्वादित्वं न अन्यत्र तु स्वस्मै रोचते स्वे पुत्राः स्वस्मै पुत्राय देहि। अत्र सर्वशब्दवत्। अन्तरशब्दस्य बहिर्योगे उपसंख्याने च सर्वादित्वं नान्यत्र। 'मध्ये छिद्रे विशेषे च व्यवधाने बहिर्युजि। उपसंव्यानने प्राज्ञाः षडर्थमन्तरं विदुः॥' अन्तरस्मै गृहाय। नगरबाह्याय चाण्डालादिगृहायेत्यर्थः। पुरि तु न भवति—अन्तरायै पुरे कुप्यति। चाण्डालादिबाह्यपुर्यै इत्यर्थः। वस्त्रान्तरेणापिहितं वस्त्रमुपसंख्यानम्। 'अन्तरीयं निवसनमुपसंव्यानमित्यपि।' तत्रार्थे अन्तरे अन्तरा वा शाटकाः। अन्तरस्मै शाटकाय वस्त्रान्तरेण वृताय शाटकायेत्यर्थः। यतः—

'सर्वादिः सर्वनामाख्यो न चेद्गौणोऽथवाऽभिधा।
पूर्वादिश्च व्यवस्थायां समोऽतुल्येऽन्तरोऽपुरि॥
परिधाने बहिर्योगे स्वोऽर्थज्ञात्यन्यवाच्यपि'।

उभ(१)शब्दस्य त्वच्छब्दस्य भवच्छब्दस्य द्विशब्दस्य च तृतीयासमासे तथा हेत्वर्थे सर्वादेः सर्वा विभक्तयो भवन्ति तदर्थम्। 'अव्ययात्सर्वनाम्नष्टेः प्रागकच्' इत्यकच्प्रत्ययार्थं च सर्वादिमध्ये ग्रहणम्। यथा उभौ हेतू। उभाभ्याम्। उभयोः हेत्वोः। त्वत् हेतुः। त्वतं हेतुम्। त्वता हेतुना। त्वते हेतवे। द्वौ हेतू। द्वाभ्यां हेतुभ्याम्। द्वयोर्हेत्वोः। भवान् हेतुः भवन्तं हेतुम्। भवता हेतुनेत्यादि। तथा अज्ञातौ उभौ उभकौ। एवं द्वकौ। भवकान्। भवकन्तौ। भवकन्तः।

---

(१) उभशब्दस्य आख्याताव्ययसर्वादेः इत्येकार्थः सर्वादौ पाठः, द्विवचनपरत्वाभावे तु उभशब्दान्नित्यं मयट् भवतीति न कप्रत्ययादिष्टसिद्धिः। उभयशब्दस्य द्विवचनमस्ति, अनभिधाने प्रमाणाभावादिति हरदत्तः। उभयशब्दस्यायट्प्रत्ययान्तत्वात् प्रथम चरम इति विकल्पे प्राप्ते सर्वादौ पाठसामर्थ्यान्नित्यं संज्ञा भवति विभक्तिनिरपेक्षत्वे नान्तरङ्गत्वाच्च॥

त्वकत् इत्यादि । त्यच्छन्दः प्रायश्छन्दस्येव । एते सर्वादय उच्यन्ते कथ्यन्ते । त्रिलिङ्गाः लिङ्गत्रयधारिणः पुंलिङ्गस्त्रीलिङ्गनपुंसकलिङ्गाः ।

तत्र पुंलिङ्गे रूपनयः । अकारान्तः सर्वशब्दः । सर्वः । सर्वौ ॥ जसी ॥ सर्वादेरकारान्तात्परो जस् ई भवति । (गुरुः शिच्च सर्वस्य वक्तव्यः) । 'अ इ ए' सर्वे । सर्वम् । सर्वौ । सर्वान् । पूर्ववत्प्रक्रिया ॥ ष्रूनों णोऽनन्ते ॥ षकाररेफऋवर्णेभ्यः परस्य नकारस्य णकारादेशो भवति अन्ते स्थितस्य न भवति सर्वानित्यादौ ॥ अवकुप्वन्तरेऽपि ॥ अवप्रत्याहारेण कवर्गेण पवर्गेण च मध्ये व्यवधानेऽपि भवति नान्येन । सर्वेण । सर्वाभ्याम् । सर्वैः ।

तत्र पुंलिङ्गे रूपमाह—सर्व । सृ गतौ । वप्रत्ययः । सरति प्रसरतीति सर्वः । प्रथमैकवचनान्तम् । 'स्रोर्विं०' ॥ सर्वशब्दात् प्रथमाद्विवचनविवक्षायामौ । सर्व औ । 'ओ औ औ' सर्वौ । बहुत्वे विशेषकृत्यमाह—सूत्रम्—'जसी' ॥ जस् प्रथमैकवचनम् । साङ्केतिकम् । ई प्रथमैकवचनान्तम् । साङ्केतिकम् । वृत्तिः सुबोधा । 'गुरुः शिच्च सर्वस्य' इति गुरुत्वात्सर्वस्य जस ई भवति ॥ प्रक्रियायां तु—'जसः शी' शित्त्वात्सर्वस्य । न वरम् । अकारान्तग्रहणं भवच्छन्दनिषेधसूचकम् । अनेन ई । 'अ इ ए' सर्वे ॥ द्वितीयायां देववत् ॥ तृतीयैकवचने सर्व आ । 'टेन' इति इनादेशे कृते 'अ इ ए' ततः सूत्रम्—'ष्रूनोंणोऽनन्ते' ॥ ष् च र् ऋश्च षृः तस्मात् ष्रूः पञ्चम्येकवचनम् । 'ऋतो ङ उः' सच ङित् ङित्वाट्टिलोपः । 'स्वर०' । नः प्रथमैकवचनान्तम् । 'स्रोर्विं०' । 'नामिनो रः' जलतुम्बि० । णः प्रथमैकवचनम् । 'स्रोर्विं०' 'हवे' 'उ ओ' । अनन्तः न अन्तः अनन्तरतस्मिन् अनन्ते सप्तम्येकवचनम् । 'अ इ ए' अतोऽत्युः' 'उ ओ' 'एदोऽतोऽतः' सिद्धम् । पाठसिद्धा वृत्तिः । अन्ते पदान्ते स्थितस्य व्यञ्जनस्य नकारस्य णकारो न भवतीत्यर्थः ॥ नन्वत्र रेफस्याग्रे नकारो नास्ति किंतु मध्ये वकारेकारौ स्तः तत्कथं नकारस्य णकारः स्यादित्याह—सूत्रम्—'अवकुप्वन्तरेऽपि' ॥ अवश्च कुश्च पुश्च अवकुपवः तैरन्तरमवकुप्वन्तरं तस्मिन् सप्तम्येकवचनान्तम् । 'अ इ ए' ॥ अपि प्रथमैकवचनान्तम् । 'अव्यया०' 'एदोतोतः' सिद्धम् । अवप्रत्याहारस्यान्तरे कवर्गस्यान्तरे पवर्गस्यान्तरे अपिशब्दात् जिह्वामूलीयोपध्मानीयानुस्वारनुमविसर्गाणामपि व्यवधाने अन्तरे णत्वं वक्तव्यम् । सर्वेण ॥ सर्वाभ्याम्—'अद्भि' ॥ सर्वैः—'भ्यः' 'अ इ ए' 'एऐऐ' 'स्रोर्विं०' ॥

चतुर्थ्येकवचने सर्व ए इति स्थिते ॥ सर्वादेः स्मट् ॥ सर्वादेरकारान्तात्परस्य चतुर्थ्येकवचनस्य स्मडागमो भवति । [टकारः स्थाननियमार्थः] 'ए ऐ ऐ' सर्वस्मै । सर्वाभ्याम् । सर्वेभ्यः ॥

चतुर्थ्येकवचने सर्व अग्रे ए सूत्रम्—'सर्वादेः स्मट्' ॥ सर्वः आदिर्यस्य सः सर्वादिस्तस्मात् सर्वादेः पञ्चम्येकवचनम् । 'ङिति' 'ङसिङसोरस्य' ॥ अग्रे स्मट् । प्रथमैकवचनान्तम् । 'हसे पः से०' सिद्धम् । अनेन स्मडागमः सस्वर एव । टित्त्वादादौ । 'ए ऐ ऐ' सर्वस्मै ॥ सर्वाभ्याम् । सर्वेभ्यः ॥

पञ्चम्येकवचने—सर्व अत् इति स्थिते ॥ अतः ॥ सर्वादेरकारान्तात्परस्यातः स्मडागमो भवति दीर्घः । सर्वस्मात् । सर्वाभ्यम् । सर्वेभ्यः । सर्वस्य । सर्वयोः ॥

सर्वशब्दात्पञ्चम्येकवचने सर्व अस् । 'ङसिरत्' ततः सर्व अत इति स्थिते । सूत्रम्—'अतः' ॥ षष्ठ्येकवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' स्रोर्वि०' ॥ अकारान्तात्सर्वादेः शब्दात्परस्य ङसिस्थाने जातस्य अत् इत्यस्य स्मडागमो भवति । इत्यनेन स्मडागमः 'सवर्णे०' सर्वस्मात् ॥ द्वित्वे बहुत्वे च देववत ॥ षष्ठ्येकवचने 'ङस्स्य' सर्वस्य ॥ षष्ठीद्विवचने सर्व ओस् । 'ओसि' 'ए अय्' 'स्वरहीनं०' 'स्रोर्वि०' । सर्वयोः ।

सुडामः ॥ सर्वादेरवर्णान्तात्परस्यामः सुडागमो भवति । सर्वेषाम् ।

षष्ठीबहुवचने सर्व आम् इति स्थिते । सूत्रम्—'सुडामः' सुट् ॥ प्रथमैकवचनान्तम् । 'हसेपः०' ॥ आमः षष्ठ्येकवचनान्तम् । 'स्वर०' 'स्रोर्वि०' चपा अबे०' ॥ सर्वादेः परस्यामः सुडागमो भवति । इति-सुट् टित्त्वादादौ । उकार उच्चारणार्थः । ततः—'ए स्भि बहुत्वे' 'किलात्षः सः कृतस्य' 'स्वरहीनं०' 'मोऽनुस्वारः । सर्वेषाम् ।

सप्तम्येकवचने सर्व ङि इति स्थिते ॥ ङि स्मिन् ॥ सर्वादेरकारान्तात्परो ङि स्मिन् भवति । सर्वस्मिन् । सर्वयोः । सर्वेषु । हे सर्व । हे सर्वौ हे सर्वे । इत्यादि ॥

सप्तम्येकवचने सर्व ङि इति स्थिते । सूत्रम्—'ङि स्मिन्' ॥ ङि प्रथमैकवचनान्तम् । सांकेतिकम् । स्मिन् प्रथमैकवचनान्तम् । 'हसे पः' सर्वादेरिति । अनेन ङिस्मिन्नादेशः । सर्वस्मिन्निति सिद्धम् ॥ सप्तमीद्विवचने । 'ओसि' 'ए अय्' 'स्वरहीनं०' 'स्रोर्वि०' सर्वयोः । सप्तमीबहुवचने—'ए स्भि बहुत्वे' 'किलात्षः०' सर्वेषु ॥ पदद्वयप्रक्रिया देववत् ॥ संबोधने । 'समानाद्धेर्लोपोऽधातोः' हे सर्व । हे सर्वौ । हे सर्वे । प्रथमावत् ।

एवं विश्वदीनामेकशब्दपर्यन्तानां रूपं ज्ञेयं डतरडतमौ विहाय । तौ प्रत्ययौ ततस्तदन्ताः शब्दा ग्राह्याः । विश्वः । विश्वौ । विश्वे । इत्यादि ॥

अन्यः अन्यौ अन्ये इत्यादि ॥ इतरः इतरौ इतरे । इत्यादि ॥ कतरः कतरौ कतरे । इत्यादि ॥ एवमेकशब्दपर्यन्तानां रूपं ज्ञेयम् ॥ पूर्वादीनां तु विशेषः । पूर्वः । पूर्वौ ॥ **पूर्वादीनां तु नवानां जस ईकारो वा वक्तव्यः** ॥ पूर्वे-पूर्वाः । पूर्वम् । पूर्वौ । पूर्वान् । पूर्वेण । पूर्वाभ्याम् । पूर्वैः । पूर्वस्मै । पूर्वाभ्याम् । पूर्वेभ्यः ॥ **पूर्वादिभ्यो नवभ्यो ङसिङ्योः स्मात्स्मिनौ वा वक्तव्यौ** ॥ पूर्वस्मात्-पूर्वात् । पूर्वाभ्याम् । पूर्वेभ्यः । पूर्वस्य । पूर्वयोः । पूर्वेषाम् । पूर्वस्मिन्-पूर्वे । पूर्वयोः । पूर्वेषु । हे पूर्व । हे पूर्वौ । हे पूर्वे हे पूर्वाः । एवं परशब्दः । परः । परौ । परे-पराः । इत्यादि ॥ एवमन्तरशब्दपर्यन्तानां रूपं ज्ञेयम् ॥

एवं सर्वशब्दरीत्या डतरडतमौ विहाय तद्वर्जानां विश्वादीनामेकशब्दपर्यन्तानां शब्दानां रूपमवसेयं । परं डतरडतमौ विहाय वर्जयित्वा । यतस्तौ प्रत्ययौ तद्धितोद्भवौ अतस्तदन्ताः कतरकतमादिशब्दा ग्राह्याः । अन्यतरस्य पृथग्ग्रहणेन अन्यतमस्य प्रतिषेधः । अन्यत्सर्ववत् ॥ विशेषमाह-तु पुनः पूर्वादीनां नवानां शब्दानां जस ईकारो वा वक्तव्यः । वा सर्ववज्जसित्यर्थः । अन्यत्र पक्षे देववत् । पूर्वे पूर्वाः परे पराः । इत्यादि ॥ पुनः पूर्वादीनां नवानां ङसिश्च ङिश्च ङसिङी तयोः ङसिङ्योर्विषये स्मात्स्मिनावादेशौ वा वक्तव्यौ । पञ्चम्या एकवचने एकत्र सर्ववत् एकत्र देववत् । पूर्वस्मात् । पूर्वात् । पूर्वस्मिन् पूर्वे । अन्यत्र सर्ववत् । पूर्वः पूर्वौ पूर्वे पूर्वाः । पूर्वम् पूर्वौ पूर्वान् । पूर्वेण पूर्वाभ्याम् पूर्वैः । पूर्वस्मै पूर्वाभ्यां पूर्वेभ्यः । पूर्वस्मात् पूर्वात् पूर्वाभ्यां पूर्वेभ्यः । पूर्वस्य पूर्वयोः पूर्वेषाम् । पूर्वस्मिन् पूर्वे पूर्वयोः पूर्वेषु । हे पूर्व हे पूर्वौ हे पूर्वे हे पूर्वाः । एवं परादयो बोध्याः ।

प्रथमः । प्रथमौ ॥ **प्रथमचरमतयायडल्पार्धकतिपयनेमानां जसी वा** ॥ प्रथमे-प्रथमाः । चरमः । चरमौ । चरमे-चरमाः । शेषं देववत् ॥ नेमे-नेमाः । शेषं सर्ववत् ॥ तयायटौ प्रत्ययौ, तदन्ताः शब्दा ग्राह्याः । तयप्रत्ययान्तो द्वितयशब्दः । द्वितयः । द्वितयौ । द्वितये-द्वितयाः । एवं त्रितयशब्दः, अयट्प्रत्ययान्तो द्वयः त्रयश्च । शेषं

देववत् ॥ एवं नेमपर्यन्तानां रूपं ज्ञेयम् ॥

प्रथमचरमेति सुकरम् ॥ प्रथमचरमाल्पार्धकतिपयानां केवलं जसि विकल्पः । शेषं देववत् ॥ तकट् अयट् प्रत्ययान्तानां द्वयद्वितयादीनां जसि रूपद्वयम् । शेषं देववत् ॥ नेमशब्दस्य जसि विकल्पः । शेषं सर्ववत् ॥ नेमानामिति रूपं यत् दृश्यते तत् 'द्वन्द्वे सर्वादित्वं वा' इति न्यायात् सिध्यति ॥ जसि प्रथमे प्रथमाः । चरमेः—चरमाः । शेषं देववत् ॥ तयायटौ प्रत्ययौ ततस्तदन्ताः शब्दा ग्राह्याः । द्वितये-द्वितयाः । द्वये द्वयाः । शेषं देवशब्दवत् । उभयशब्दस्य अयट्प्रत्ययान्तत्वेऽपि सर्वादिपाठाज्जसि न विकल्पः किन्तु सर्ववत् ॥

तीयस्य सर्ववद्रूपं ङित्सु वा वक्तव्यम् । द्वितीयः । द्वितीयौ । द्वितीयाः द्वितीयम् । द्वितीयौ । द्वितीयान् । द्वितीयेन । द्वितीयाभ्याम् । द्वितीयैः । द्वितीयस्मै—द्वितीयाय । द्वितीयाभ्याम् । द्वितीयेभ्यः । द्वितीयस्मात्–द्वितीयात् । द्वितीयाभ्याम् । द्वितीयेभ्यः । द्वितीयस्य । द्वितीययोः । द्वितीयानाम् । द्वितीयस्मिन्–द्वितीये । द्वितीययोः । द्वितीयेषु । हे द्वितीय । हे द्वितीयौ । हे द्वितीयाः ॥ एवं तृतीयः ॥

तीयस्येति ॥ तीयप्रत्ययान्तस्य द्वितीयतृतीयशब्दयुग्मस्य असर्वादित्वेऽपि ङित्सु वचनेषु विकल्पेन सर्ववद्रूपम् । ङित्सु ङेङसिङिषु वा सर्ववत्त्वमित्यर्थः । द्वितीयस्मै । द्वितीयाय । द्वितीयस्मात् द्वितीयात् । द्वितीयस्मिन् द्वितीये । शेषं देववत् । एवं तृतीयः ॥

उभशब्दो नित्य द्विवचनान्तः । उभौ । उभौ । उभाभ्याम् । उभाभ्याम् । उभाभ्याम् । उभयोः । उभयोः । हे उभौ ॥

उभशब्दो द्विसंख्यावाचकत्वान्नित्यं द्विवचनान्तः । प्रथमाद्वितीयाद्विवचने 'ओ औ औ' । तृतीयाचतुर्थीपञ्चमीद्विवचने 'आद्भि,' षष्ठीसप्तमीद्विवचने 'ओसि' 'ए अय्' 'स्वरहीनं०' 'सोर्विसर्गः' सिद्धम् ॥

उभयशब्दस्य द्विवचनाभावादेकवचनबहुवचने भवतः। उभयः । उभये । उभयम् । उभयान् । उभयेन । उभयैः । उभयस्मै । उभयेभ्यः। इत्यादि ॥

उभयशब्दस्य द्विवचनाभावः द्विवचनान्तप्रयोगदर्शनाभावादिति केचित् । 'सर्वादिः सर्व नामाख्यो न चेद्गौणोऽथ वाऽभिधा । पूर्वादिश्च व्यवस्थायां समो तुल्योऽन्तरोऽपुरि । परिधाने बहिर्योगे स्वोऽर्थज्ञात्यन्यवाच्यपि' यथा । उभयः उभये । इत्यादि । इति सर्वादयः ॥

अकारान्तः पुंलिङ्गो मासशब्दः ॥ मासस्याल्लोपो वा ॥ मासशब्दस्याकारस्य लोपो वा भवति सर्वासु विभक्तिषु परतः ॥ हसेपः सेर्लोपः ॥ हसान्तादीवन्ताच्च परस्य सेर्लोपो भवति ॥ माः-मासः । मासौ मासौ । मासः मासाः । मासं मासम् । मासौ मासौ । मासःमासान् । मासा मासेन । 'स्रोर्विसर्गः' 'आदवे लोपश्' माभ्यां मासाभ्याम् । माभिः मासैः । मासे मासाय । माभ्यां मासाभ्याम् । माभ्यः मासेभ्यः । मासः मासात् माभ्यां मासाभ्यां माभ्यः मासेभ्यः । मासः मासस्य । मासोः मासयोः । मासां मासानाम् । मासि मासे मासोः मासयोः । मास्सु मासेषु । हे माः । हे मास । हे मासौ । हे मासौ हे मासः हे मासाः ॥

मासशब्दे विशेषमाह—सूत्रम्— 'मासस्याल्लोपो वा' ॥ मासस्य षष्ठ्येकवचनान्तम् । 'ङसूस्य' ॥ अतः अकारस्य लोपः अल्लोपः प्रथमैकवचनान्तम् 'स्रोवि०' 'सवर्णे दीर्घः' ॥ वा तृतीयैकवचनम् । 'अव्यया०' इवे 'उ ओ' त्रिपदम् । मासशब्दस्याकारस्य लोपो भवति वा विकल्पेन शसादौ स्वरे परे । सर्वविभक्तिषु परत इत्येके । एतदेव संमतम् । यतः अदूषितं परमतं स्वमतमेवेति । अनेन सप्तस्वपि विभक्तिष्वकारलोपः ॥ सौ त्वल्लोपे कृते—'हसेपः०' 'स्रोर्वि०' । स्वरादौ तु 'स्वरहीनं०' भकारादौ 'स्रोर्वि०' 'आदवे लोपश' । सप्तमीबहुवचने सुपि 'स्रोर्वि०' 'विसर्ज०' 'स्वरहीनं' एवं हसान्तसाधनम् ॥ स्वरान्तप्रक्रिया देवशब्दवत् । माः मासौ । मासः । मासं मासौ मासः । मासा माभ्यां मासिः । मासे माभ्यां माभ्यः । मासः माभ्यां । माभ्यः । मासः मासोः मासाम् । मासि मासोः मास्सु । हे माः हे मासौ हे मासः ॥ 'लतुलसानां दन्ताः' इति स्थानसवर्णत्वात् 'झबे जबाः' इति सकारस्य दकारः स्यात् । माद्भ्याम् माद्भिः माद्सु । इत्यपि केचित् ॥ एवमकारलोपपक्षे साधनम् ॥ पक्षे देवशब्दवत् । मासः मासौ मासाः । इत्यादि ॥ एवमकारान्तप्रक्रिया ॥

आकारान्तः पुंलिङ्गः सोमपाशब्दः । सोमपाः । सोमपौ । सोमपाः । सोमपाम् । सोमपौ ॥ आतो धातोर्लोपः ॥ धातुसम्बन्धिन आकारस्य लोपो भवति शसादौ स्वरे परे । सोमपः । क्विबन्ता धातवो यद्यपि शब्दत्वं प्राप्तास्तथापि धातुत्वं न जहति । सोमपा । सोमपाभ्याम् । सोमपाभिः । सोमपे । सोमपाभ्याम् । सोमपाभ्यः । सो-

मपः । सोमपाभ्याम् । सोमपाभ्यः । सोमपः । सोमपोः । सोमपाम् सोमपि । सोमपोः । सोमपासु । अधातोरिति विशेषणाद्धलोपो नास्ति । हे सोमपाः । हे सोमपौ । हे सोमपाः ॥ एवं कीलालपा शङ्खध्मा, (मधुपा) विश्वपा (धनदा, वर्चोदा) प्रभृतयः ॥

अथ आकारान्तप्रक्रियामाह—तत्राकारान्तः पुंलिङ्गः पुमेव पुमानेव लिङ्गं विवक्षितं यस्य सः पुंलिङ्गः सोमपाशब्दः । पा पाने । पा सोमपूर्वः । 'क्विप्' इति क्विप्प्रत्ययः क्विपः सर्वापहारी लोपः । नावत्वात्स्यादयः । क्विबन्तत्वाद्धातुत्वं न जहति शब्दत्वं च प्रतिपद्यते । प्रथमैकवचने 'स्रोर्विसर्गः' प्रथमाद्विवचने 'ओ औं औ' प्रथमाबहुवचने 'सवर्णे०' स्रोर्विसर्गः' धौ धातुत्वाद्धलोपो न किंतु 'स्रोर्विसर्गः' हे सोमपाः । हे सोमपौ । हे सोमपाः । द्वितीयैकवचने 'सवर्णे०' मोऽनुस्वारः' द्वितीयाद्विवचने 'ओ औ औं' सोमपाः सोमपौ सोमपाः । सोमपां सोमपौ । द्वितीयाबहुवचने सोमपा अस् इति स्थिते । सूत्रम्—'आतो धातोर्लोपः ॥' आतः षष्ठ्येकवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' 'स्रोर्वि०' । धातोः षष्ठ्येकवचनान्तम् । 'ङिति' ङसिङसोरस्य' स्रोर्वि०' 'हबे०' 'उओ०' । लोपः प्रथमैकवचनान्तम् । स्रोर्वि०' 'नामिनो रः' चलतुम्बिका० । सूत्रं सिद्धम् । वृत्तिः सुकार । अनेन शसादौ स्वरादावाकारलोपः । 'स्वरहीनं०' सकारस्य विसर्गः । आमि 'स्वरहीनं०' 'मोऽनुस्वारः' ॥ हस्तादावविशेषः । सोमपासु । अत्र किलाभावात् 'किलात्षः सः कृतस्य' इति न भवति । एवं कीलालपाशङ्खध्माविश्वपाप्रभृतयः ज्ञेयाः । कीलालं रुधिरं पिबतीति कीलालपा राक्षसः ॥

आकारान्तो हाहाशब्दः । हाहाः हाहौ हाहाः । हाहाम् हाहौ हाहान् । आदन्ताच्छसो नत्वाभाव इत्येके । तेन हाहाः । 'सवर्णे दीर्घः सह' । हाहा हाहाभ्याम् हाहाभिः । 'ए ऐ ऐ' हाहै हाहाभ्याम् हाहाभ्यः । हाहाः हाहाभ्याम् हाहाभ्यः । हाहाः हाहौः । 'आकारान्तेषु आबन्तानामेव नुडागमो नान्येषाम्' इति नियमात् । 'सवर्णे दीर्घः सह' । हाहाम् । हाहे हाहौः हाहासु । हे हाहाः हे हाहौ हे हाहाः ॥

आकारान्तो हाहाशब्दस्तस्य च अक्विबन्तत्वान्न धातुसंज्ञा । अतस्तस्य साधना भिन्नैव । हाहाः । प्रथमैकवचने 'स्रोर्वि०' । हाहौ 'ओ औ औ' । हाहाः । हाहां हाहौ हाहान् । आकारान्तत्वाच्छसो नत्वाभावः इत्येके हाहाः ॥ हाहा 'सवर्णे०' । हाहाभ्यां हाहाभिः । हाहै 'ए ऐ ऐ' । हाहाभ्यां हाहाभ्यः । हाहाः

'सवर्णे०' 'स्रोर्वि०' । हाहाभ्यां हाहाभ्यः । हाहा हाहौः । 'ओ औ औ' 'स्रोर्वि०' । हाहाम् । पुंलिङ्गस्य दीर्घसमानत्वान्नुडागमो न किन्तु 'सवर्णे०' 'मोऽनुस्वारः' । हाहे 'अ इ ए' । हाहौ 'ओ औ औ' 'स्रोर्वि०' हाहासु । संबोधनं प्रथमावत् ॥

इकारान्तः पुलिङ्गो हरिशब्दः । तत्र प्रथमैकवचने हरि सि इति स्थिते 'स्रोर्विसर्गः हरिः ॥

इकारान्तसाधनमाह—इकारान्तो हरिशब्दः दशार्थवाचकः । यतः—'अर्कमर्कटमण्डूकविष्णुवासववायवः । तुरङ्गसिंहशीतांशुयमाश्च हरयो दश' । हृञ् हरणे हृ । 'इखखि' इति इप्रत्ययः । 'गुणः' 'स्वरहीनं०' हरि स् प्रथमैकवचने 'स्रोर्वि०'॥

औ यू ॥ इकारान्तादुकारान्ताच्च पर औकारो यू आपद्यते इ ऊ भवतः । हरी ॥

सूत्रम्—'औ यू' ॥ औ प्रथमैकवचनान्तं सांकेतिकम् । यू, इश्च ऊश्च यू द्वितीयाद्विवचनान्तम् । सांकेतिकम् । इकारान्तात्परस्य औ इत्यस्य ई । उकारान्तात्परस्य च ऊ इत्यर्थः । अनेन औस्थाने इ । 'सवर्णे०' ॥

हरि जस् इति स्थिते ॥ ए ओ जसि ॥ इकारान्तस्य च जसि परे एकार ओकारश्च भवति । 'ए अय्' हरयः ॥

सूत्रम्—'ए ओ जसि' ॥ ए प्रथमैकवचनान्तं सांकेतिकम् । ओ प्रथमैकवचनान्तम् । सांकेतिकम् । जसि सप्तम्येकवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' सिद्धम् । इकारस्य जसि परे एकारः उकारस्य च ओकारः । अनेन ए 'ए अय्' 'स्वरहीनं०' 'स्रोर्वि०' ॥

धौ(१) ॥ इकारान्तस्य उकारान्तस्य च धिविषये एकार ओकारश्च भवति । हेहरे । हेहरी । हेहरयः ॥ हरिम् ॥ हरी ॥ हरीन् ॥

संबोधने । सूत्रम्—'धौ' ॥ धिशब्दस्य सप्तम्येकवचनम् । 'ङेरौ डित्' डित्वाट्टिलोपः । एकपदम् । धौ धिविषये इकारस्य एकारः । उकारस्य ओकारः । 'समानाद्धेर्लोपो०' इति धेर्लोपे कृते धौ इत्येकारः । 'सर्पे नष्टे सर्पघृष्टिर्न याति'

(१) ऐ ओधि जशोरिति वाएकयोगो न कृतोयथाक्रमं स्थानिनोरादेशविधानशङ्कानिरासाय । योगविभागो नाम विषयसप्तमीलब्ध्यर्थ इति तन्न विषये सप्तम्याविधानादित्युक्ते तच्चिन्त्यम् ॥

इति न्यायाद्धिलोपेऽपि ।घिविषयो न याति । हे हरे । हे हरी 'औ यू' हे हरयः । 'ए ओ जसि' 'ए अय' 'स्वरहीनं०' 'स्रोर्वि०' ॥

द्वितीयैकबहुवचने । 'अम्शसो०' अकारस्य लोपः । 'मोऽनुस्वारः' द्वितीयाद्विवचने 'औ यू' 'सवर्णे०' द्वितीयाबहुवचने । 'अम्शसो०' 'सो नः पुंसः' 'शसि' इति दीर्घः । हरीन् ॥

टा नाऽस्त्रियाम् ॥ इकारान्तादुकारान्ताच्च परष्टाना (१) भवति अस्त्रियाम् । हरिणा । हरिभ्याम् । हरिभिः ॥

तृतीयैकवचने सूत्रम्—'टा नाऽस्त्रियाम्' ॥ टा प्रथमैकवचनान्तम् । सांकेतिकम् । ना प्रथमैकवचनान्तं सांकेतिकम् । न स्त्री अस्त्री तस्याम् । सप्तम्येकवचनम् । 'स्त्रियां य्वोः' इति ङराम् । 'स्त्रीभ्रुवोः' 'स्वरहीनं०' 'सवर्णे०' 'मोनुस्वारः' सिद्धम् । इकारान्तादुकारान्ताच्च शब्दात्परो यः टा इतिविभक्तिवचनरूपस्तस्य स्थाने ना इति भवति । पुलिङ्गे नपुंसकलिङ्गे च । स्त्रीलिङ्गे तु न भवति ॥ अनेन टा इत्यस्य ना 'ष्रुर्नो णो०' हसादावविशेषः ॥

ङिति । इकारान्तस्य उकारान्तस्य च ङिति परे एकार ओकारश्च भवति । 'ए अय्' । हरये । हरिभ्याम् । हरिभ्यः ॥

सूत्रम्—ङिति' ङ् अनुबन्धो इत् यस्य स ङित् तस्मिन् ङिति । सप्तम्येकवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' एकपदम् इकारान्तस्य ङेङसिङसङिष्वेकारः उकारस्य ओकारः । अनेन चतुर्थ्येकवचने रि इत्यस्य रे । 'ए अय्' 'स्वरहीनं०' हरये ॥

ङस्य ॥ एदुद्भ्यां परस्य ङसिङसोरकारस्य लोपो भवति । हरेः । हरिभ्याम् । हरिभ्यः ॥ हरेः । हर्योः । हरीणाम् ॥

पञ्चम्येकवचने षष्ठ्येकवचने च । 'ङिति' इत्यनेन एकारे कृते ॥ सूत्रम्—'ङस्य' ॥ ङकारेणोपलक्षितः अः ङः तस्य । केचित्तु 'ङसिङसोरस्य' एवं सूत्रं पठन्ति । एकारौकाराभ्यां परस्य पञ्चमीषष्ठ्येकवचनसंबन्धिनोऽकारस्य लोपो भवति । अनेन अकारलोपः । 'स्रोर्विसर्गः' षष्ठीद्विवचने । 'इयं स्वरे' राद्यपो द्विः'

(१) कृतेऽपीनादेशे स्थानिवद्भावेनटात्वमाश्रित्य नाप्रवृत्तेरिति पूर्वपक्षस्योत्तरमुत्तरार्थमस्त्रियां ग्रहणं सूत्रकृताकृतंकथंमु इति सूत्रान्तरं मुशब्दात्परष्टाना भवति । मुशब्दश्चादस एव गृह्यते नान्यस्य पूर्वसूत्रेणैवसिद्धेः । तथा चात्रसूत्रे पुंसीत्यस्यानुवृत्तौ क्लीबे अमुनेति रूपासाधनं कर्तव्यमिति उत्वस्यासिद्धत्वात् ॥

जलतुम्बिका०' । 'स्वरहीनं०' । षष्ठीबहुवचने 'नुडामः' 'नामि' 'ष्रुनों णो०' 'स्वरहीनं' मोऽनुस्वारः ॥

ङेरौ डित् ॥ इदुद्भ्यामुत्तरस्य ङेरौ भवति स च डित् ॥ डिति-टेः ॥ डिति परे टेर्लोपो भवति। हरौ । हर्योः। हरिषु ॥ एवं अग्नि-गिरिरविकविप्रभृतयः पुंलिङ्गाः ॥

सूत्रम्—'ङेरौ' ङित्' ॥ ङे. षष्ठ्येकवचनान्तम् । 'ङिति' 'ङसिङसोरस्य' 'स्रोर्वि०' औ प्रथमैकवचनान्तं सांकेतिकम् 'नामिनो रः' । डित् प्रथमैकवचना-न्तम् । 'हसेपः से०' सिद्धम् । इकारोकाराभ्यां परस्य सप्तम्येकवचनस्य ङि इत्य-स्य औ भवति । सच डित्संज्ञकः । डित्प्रयोजनमाह–सूत्रम्–'डिति टेः' । ड इत् यस्य स डित् तस्मिन् सप्तम्येकवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' । टेः षष्ठ्येकवच-नान्तम् । 'ङिति' 'ङस्य' स्रोर्वि०' वृत्तिः कण्ठ्या । ङकार इत् यस्य तस्मिन्ना-देशे तस्यां विभक्तौ प्रत्यये च परे टेर्लोपो भवति । इति डित्वाट्टिलोपः । 'स्वर-हीनं०' केचित् । 'ङिति' इत्येकारे कृते 'यदादेशस्तद्वद्भवती'ति न्यायात् ङेरौ-कारमिच्छन्ति । हरौ इति सिद्धम् ॥ द्विवचने पूर्ववत् ॥ सप्तमीवहुबचने । 'कि-लात्सः सः' ॥ एवं हरिशब्दवत् अग्न्यादयोऽपि शब्दा ज्ञेयाः ॥ अग्निरविकपि-गिरिमुनिकलिआधिनिधिसंधिविधिप्रभृतयः ॥

उकारान्ताश्च विष्णुवायुभानुप्रभृतयोऽप्येतैरेव सूत्रैः सिद्ध्यन्ति । भानुः । भानू । भानवः । भानुम् । भानू । भानून् । भानुना । भा-नुभ्याम् । भानुभिः । भानवे । भानुभ्याम् । भानुभ्यः । भानोः । भानुभ्याम् । भानुभ्यः । भानोः । भान्वोः । भानूनाम् । भानौ । भान्वोः । भानुषु । हेभानो हेभानू हेभानवः । इत्यादि ॥ एवं वि-ष्णुवायुप्रभृतयः ॥

उकारान्ताश्च वेणुविष्णुभान्वादयोऽप्येतैरेव सूत्रैः सिध्यन्ति । भानुशब्दस्य 'औ यू' इत्यनेन औ इत्यस्य ऊ 'सवर्णे०' भानू । जसि 'ए ओ जसि' 'ओ अव्' भानवः । धौ च 'समानाद्धेर्लोपः०' इति उकारस्य ओकारः । तृतीयैकव-चने 'टा ना स्त्रियाम्' ङित्सु चतुर्थ्येकवचने 'ङिति' इति उकारस्यौकारः 'ओ अव्' ॥ पञ्चमीषष्ठ्योरेकवचने 'ङस्य' इत्यकारलोपः । सप्तम्येकवचने 'ङेरौ ङित्' ॥ ओसि 'उवम्' । सुपि 'किलात्सः सः०' ॥ [उकारान्तः पुंलिङ्गस्तित-उशब्दः । तितउः तितऊ तितावः । 'ए ओ जसि' 'ओ अव्' 'सवर्णे०' । ति-

तउं तितऊ तितऊन् । तितउना तितउभ्यां तितउभिः । तितावे तितउभ्यां तितउभ्यः । तितओः तितउभ्यां तितउभ्यः । तितओः तितवोः तितऊनाम् तितौ तितवोः तितउषु । हे तितओ हे तितऊ हे तितावः ॥]

इकारान्तस्यापि सखिशब्दस्य भेदः । सखि सि इति स्थिते ॥ सेर्डाऽधेः ॥ सखिशब्दस्य सेरधेर्डा भवति । डित्वाट्टिलोपः । सखा । अधेरिति विशेषणादेकारो धिविषये । हेसखे ॥

इकारान्तस्यापि सखिशब्दस्य हरिशब्दापेक्षया भेदो विशेषोऽस्ति तमाह—षण्दाने । सनोति ददातीति सखा । सनेर्ढखिप्रत्ययः । ढित्वाट्टिलोपः सखि इति जातम् । अग्रे सि । सूत्रम्—'सेर्डाऽधेः' ॥ से षष्ठ्येकवचनम् । ङस् 'ङिति' 'ङस्य' 'स्रोर्विं०' । डा प्रथमैकवचनान्तम् सांकेतिकम् । 'नामिनो रः' जलतुम्बि० । न धिः अधिस्तस्य अधेः षष्ठ्येकवचनम् । 'ङिति' 'ङस्य' 'स्रोर्विसर्गः' सवर्णे दीर्घः०' ॥ सखिशब्दसंबन्धिनो धिवर्जितस्य सेर्डाभवति ॥ अनेन सेर्डा । डित्वाट्टिलोपः—'डिति टेः' 'स्रोर्विं०' सेर्डाऽधेरिति सूत्रमध्ये अधेरिति पदग्रहणात् धिविषये डा आदेशो न भवति । ऐकारादेशश्च न भवति । किंतु 'समानाद्धेर्लोपो०' इति धिलोपं विधाय पश्चात् 'धौ' इति सूत्रेण एकार एव भवति । हे सखे इति सिद्धम् ।

ऐ सख्युः ॥ सखिशब्दस्यैकारादेशो भवति धिवर्जितेषु पञ्चसु परेषु ॥ षष्ठीनिर्दिष्टादेशस्तदन्तस्य ज्ञेयः ॥ आयादेशः । सखायौ ॥

प्रथमाद्विवचने सूत्रम्—'ऐ सख्युः' ॥ ऐ प्रथमैकवचनान्तं सांकेतिकम् । सख्युः इति षष्ठ्येकवचनम् । 'ऋङ्ङे' 'इ यं स्वरे' 'स्वरहीनं०' 'ऋतो ङ उः' टिलोपः । 'स्वरहीनं०' 'स्रोर्विं०' द्विपदम् । 'सेर्डाधेः' इति सूत्रादधिरिति पदम् 'ऐ सख्युः' इत्यत्राकर्षणीयम् । तेन सखिशब्दस्य धिवर्जितेषु पञ्चसु स्यादिषु वचनेषु परेषु ऐकारादेशो भवति । 'शत्रुवदादेश' इति वचनात्सर्वस्यापि न कथमैकारः । तत्रोच्यते—'षष्ठीनिर्दि०' षष्ठ्या विभक्त्या निर्दिष्टः कथितः उच्चरितः सूत्रमध्ये यः शब्दस्तस्य प्राप्त आदेशस्तस्यान्तस्य भवति न तु सर्वस्य । यथा 'ऐ सख्युः' इत्यत्र सखिशब्दस्य षष्ठ्या निर्दिष्टत्वात् सखिशब्दस्य प्राप्त ऐकारादेशः सखिशब्दस्यान्तो य इकारस्तस्य भवति । ननु पञ्चस्विति ग्रहणात् सौ परे ऐकारादेशः कथं न क्रियते तत्राह—सौ परे तु ऐकारादेशे कृतेऽप्यकृतेऽपि डादे-

शस्य नित्यत्वात् डादेश एव स्यात् नत्वैकारः ॥ अथवा 'ऐ सख्युः' इति सूत्रे विपरीतकरणात्सौ परे ऐकारो न क्वचित् 'औकारादिचतुर्षु परेषु' इत्येवास्ति । अनेन इकारस्यैकारः 'ऐ आय्' 'स्वरहीनं०' ॥ एवं प्रथमाबहुवचने, द्वितीयैकवचने । द्वितीयाद्विवचने । एतेष्वपि ज्ञेयम् ॥

द्विवचनस्यावा वा छन्दसि ॥ द्विवचनस्यौकारश्छन्दस्याकारमापद्यते । सखाया । सखायः ॥ सखायम् ॥ सखायौ ॥ सखीन् ॥

द्विवचनस्य औ आ वा छन्दसि । द्विवचनस्य प्रथमाद्विवचनस्य औ इत्यस्य छन्दसि वेदे वा आ भवति । सखाया ॥ संबोधने अघेरिति विशेषणादेकवचने ऐकारो न । तत्र हरिशब्दवत् । 'समानाद्धेर्लोपो०' 'घौ०' शेषं प्राग्वत् । द्वितीयाबहुवचने हरिवत् ।

सखि टा इति स्थिते ॥ **सखिपत्योरीक्** ॥ सखिपतिशब्दयोरीगागमो भवति टाङेङिषु परतः । दीर्घत्वा(१)न्ना न भवति । सख्या ॥ **आगमजमनित्यम्** ॥ आगमजं कार्यं अनित्यं स्यात् वा छन्दसि । सखिना सखिभ्याम् सखिभिः । सख्ये सखिभ्याम् सखिभ्यः ॥

तृतीयादौ विशेषमाह—सूत्रम्—'सखिपत्योरीक्०' ॥ सखिश्च पतिश्च सखिपती तयोः सखिपत्योः षष्ठीद्विवचनान्तम् । 'इ यं स्वरे' 'स्वरहीनं' 'स्रोर्विसर्गः' । ईक् प्रथमैकवचनान्तम् । 'हसेपः०' सखिपातिशब्दयोः टाङेङिषु परतः ईगागमो भवति । कित्त्वादन्ते । दीर्घत्वान्ना न भवति । ततो दीर्घः । ईकारान्तत्वात् 'टा ना स्त्रियाम्' इति सूत्रेण टास्थाने ना न भवति । किंतु 'सवर्णे 'इ यं स्वरे' सख्या पत्या इति सिद्धम् ॥ पुनरागमजमनित्यम् । आगमाज्जातमागमजं कार्यमनित्यं क्वचिन्न भवति । इति न्यायात्क्वचिदीकारागमो न भवति । तेन छन्दसि सखिना पतिना इति रूपं भवति । तत्र 'टानाऽस्त्रियाम्' । चतुर्थ्येकवचने ईगागमः । 'सवर्णे०' 'इ यं स्वरे' 'स्वरहीनं०' सख्ये ॥

ऋङ्ङे ॥ सखिपतिशब्दयोर्ऋगागमो भवति ङसिङसोर्ङकारे परे । सख्यृ अस् इति स्थिते ॥ **ऋतो ङ उः** ॥ ऋकारान्तात्परस्य ङसिङसोरकारस्य उकारो भवति स ङित् । ङित्त्वाट्टिलोपः । सख्युः ।

---

(१) यद्यपि ह्रस्वकरणेऽपि विधानसामर्थ्यान्नात्वादिप्रतिषेधो लभ्यते तथापि कौद्धिः सवर्णदीर्घे सखी इत्येव स्यादिति दीर्घकरणात्प्रथमेमोटिलोपयोः प्रसक्त्योः पश्चादेशविकृतन्यायेन इडागमे कृते सख्याविति रूपसिध्यर्थं दीर्घविधानस्यावश्यकत्वात् ॥

सखिभ्याम् । सखिभ्यः । सख्युः । सख्योः । सखीनाम् । सप्तम्ये-कवचने 'ङेरौ डित्' इत्यौकारे कृते 'सखिपत्योरीक्' इतीगागमः । सख्यौ । सख्योः । सखिषु ॥

पञ्चमीषष्ठयोरेकवचने विशेषमाह—सूत्रम्—'ऋङ्ङे' ॥ ऋक् प्रथमैकवच-नान्तम् । 'हसेपः०' । ङकारेणोपलक्षितः अः ङः तस्मिन् ङे । सप्तम्येकवचना-न्तम् । 'अ इ ए' अथवा—'अमे अमा वा' ऋङ्ङे' सखिपतिशब्दयोर्ऋगागमो भवति ङसिङसोर्ङकारे परे । 'इ यं स्वरे' सख्य अस् इति स्थिते सति सूत्रम्—'ऋतो ङ उः' ॥ ऋतः पञ्चम्येकवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' 'स्रोर्वि०' ङकारेणोप-लक्षितः अः ङः तस्य षष्ठ्येकवचनान्तम् । सांकेतिकम् । उः प्रथमैकवचनान्तम् । 'स्रोर्वि०' सूत्रमिदं सिद्धम् । ऋकारा० वृत्तिः कण्ठ्या । अनेनोभयत्राप्यकारस्यो-कारः सचोकारः डित्संज्ञकः कल्प्यः । डित्त्वाट्टिलोपः । 'डिति टेः' 'स्वरहीनं०' 'स्रोर्विसर्गः' 'इ यं स्वरे' 'स्वरहीनं०' 'स्रोर्वि०' ॥ षष्ठीबहुवचने 'नुडामः' 'ना-मि०' स्वरहीनं०' 'सोऽनुस्वारः' ॥ सप्तम्येकवचने 'ङेरौ डित्' इत्योकारे कृते डित्त्वाट्टिलोपे च कृते 'यदादेशस्तद्वद्भवति' इति न्यायात् 'सखिपत्योरीक्' इति ईगागमः । 'इ यं स्वरे' ॥ शेषं हरिवत् । एवं सखिशब्दसाधनम् ॥

पतिशब्दस्य प्रथमाद्वितीययोर्हरिशब्दवत्प्रक्रिया । पतिः । पती । पतयः । पतिम् । पती । पतीन् । तृतीयादौ तु सखिशब्दवत्प्रक्रिया । पत्या । पतिभ्याम् । पतिभिः । पत्ये । पतिभ्याम् । पतिभ्यः । पत्युः । पति-भ्याम् । पतिभ्यः । पत्युः । पत्योः । पतीनाम् । पत्यौ । पत्योः । पतिषु । हे पते । हे पती । हे पतयः ॥ पति(१)रसमास एव सखिशब्दवद्वक्तव्यः, ष्टादौ स्वरे प(२)रे ॥ ततः समासान्तस्य नादयो भवन्ति । प्रजापतिना प्रजापतये इत्यादि ॥

पतिशब्दसाधनमाह—पतिशब्दस्य प्रथमाद्वितीययोः साधना हरिशब्दवत् ।

---

(१) पतिशब्दस्यरूपं समासेहरिवत्स्यात्, समासाभावेशसादौसखिवत्, कथंसीतायाः पतये-नमः पराशरश्चाह—नष्टेमृतेप्रव्रजिते क्लीबे च पतिते पतौ । पंचस्वापत्छनारीणां पतिरन्योविधीयते इति उच्यते पतिशब्दोयमाख्यातप्रत्ययान्तो यथानाम्नोत्रिर्डिदिति त्रिप्रत्ययेटिलोपेधातो रित्यौ-णादिके इप्रत्यये त्रेरिति त्रिलोपेच निष्पन्नोऽयं पतिशब्दः । पतिमाचष्टे इति पतयति पतयती-तिपतिः । लाक्षणिकत्वादस्यसखिवद्रूपम् ॥

(२) 'षष्ठीयुक्तश्छन्दसि वा । सीतायाः पतये नम इत्यादिप्रयोगदर्शनात्' इत्यधिकं वर्धितं दृश्यते ॥

तृतीयादौ तु सामान्येन सखिशब्दवत् । पत्या, पत्ये, पत्युः, पत्युः, पत्यौ ॥ तत्रापि विशेषमाह—असमास एव समासरहित एव पतिशब्दः सखिशब्दवत्साध्यः । समासान्तस्यं च पतिशब्दस्य नादयो भवन्ति । 'टा नाऽस्त्रियाम्' 'ङिति' 'ङेरौ डित्' 'ङस्स्य' इत्यादि सूत्राणि भवन्ति । यथा प्रजानां पतिः प्रजापतिरिति तत्पुरुषसमासे कृते द्वितीयां यावदविशेषः । तृतीयादौ तु 'टानाऽस्त्रियाम्' इत्यादि सूत्रसमुच्चयेन हरिशब्दवत्साधनेत्यर्थः । प्रजापतिना । प्रजापतिभ्याम् । प्रजापतिभिः । प्रजापतये प्रजापतेः प्रजापतेः प्रजापतौ इति । धौ हे प्रजापते । 'समानोद्धर्लोपो०' हे प्रजापती 'औ यू'। हे प्रजापतयः 'ए औ जसि' । सिद्धम्।

द्विशब्दो नित्यं द्विवचनान्तः । औ इति स्थिते ॥ त्यदादेष्टेरः स्यादौ ॥ त्यदादेष्टेरकारो भवति स्यादौ परे । द्वौ । द्वौ । द्वाभ्याम् । द्वाभ्याम् । द्वाभ्याम् । द्वयोः । द्वयोः ॥ त्यदादीनां धेरभावः ॥

द्विशब्दः संख्यावाचकत्वात् नित्यं द्विवचनान्त एव । द्विवचनमन्ते यस्य सद्विवचनान्तः द्वि० सप्तविभक्तिद्विवचनेष्वपि सूत्रम्—'त्यादादेष्टेरःस्यादौ' ॥ त्यत् आदिर्यस्य सत्यदादिस्तस्य । त्यदादेः षष्ठ्येकवचनान्तम् । ङिति' 'ङस्य' 'स्रोर्विं०' टेः षष्ठ्येकवचनम् । प्राग्वत् । 'विसर्जनी०' 'ष्टुभिः ष्टुः' 'स्वरहीनं०' । अः प्रथमैकवचनान्तम् । 'स्रोर्वि०' 'नामिनो रः' स्वरहीनं०' । स्यादौ सप्तम्येकवचनम् 'ङेरौ डित्' डित्त्वाट्टिलोपः । 'स्वरहीनं०' ॥ त्यद् तद् यद् एतद् इदम् द्वि किम् युष्मद् अस्मद् एते त्यदादयः । त्यदादेः शब्दस्य टेः 'अन्त्यस्वरादिष्टिः' इति संज्ञा प्रक्रियोक्तलक्षणायाः स्यादौ विभक्तौ परतोऽकारो भवति । अनेन द्वि इत्यस्य द्व सर्वत्र । रूपद्वये 'ओ औ औ' । रूपत्रये 'आद्धि' । षष्ठीसप्तम्योर्द्विवचने 'ओसि' 'एअय्' 'स्वरहीनं०' ॥ त्यदादीनां संबोधनाभावः । सिद्धोऽयं द्विशब्दः ॥

त्रिशब्दो नित्यं बहुवचनान्तः । त्रि अस् इति स्थिते 'ए ओ जसि' त्रयः । त्रीन् । त्रिभिः । त्रिभ्यः । त्रिभ्यः ॥ त्रि आम् इति स्थिते त्रेरयङ् ॥ त्रिशब्दस्यायङादेशो भवति नामि परे ॥ ङिदन्त्यस्य वक्तव्यः । त्रयाणाम् । त्रिषु ॥

इकारान्तस्त्रिशब्दस्त्रित्वसंख्यावाचकत्वान्नित्यं बहुवचनान्तः बहुवचनमन्ते यस्य सः । प्रथमाबहुवचने त्रि अस् इति स्थिते । 'ए ओ जसि' 'ए अय्' 'स्वर०' ।

शसि 'अमूशसोरस्य' 'सो नः पुंसः' त्रीन् । त्रिभिः त्रिभ्यः त्रिभ्यः । आमि विशेषः । पूर्वं नुडागमः । ततःसूत्रम्—'त्रेरयङ्' ॥ त्रिशब्दस्य षष्ठ्येकवचनम् । 'ङिति' 'ङस्स्य' 'स्रोर्वि०' । अयङ प्रथमैकवचनान्तम् । 'हसे पः०' नामिनो रः' सिद्धम् । त्रिशब्दस्य अयङ इत्यादेशो भवति नुट्सहित आमि परे ॥ ङित् ङकारेत् आदेशः अन्तस्य भवतीति वचनादिकारस्येत्यर्थः । नन्वत्र 'षष्ठीनिर्दिष्टस्य' इत्यनेनान्तस्यादेशप्राप्तौ पुनर् 'ङिदन्तस्य' इति किमर्थमुक्तम् । तत्राह—'गुरुः शिच्च सर्वस्य' इत्यनेन 'षष्टीनिर्दिष्टस्य' इत्यस्य बाधः । अयङिति बह्वक्षरत्वेन गुरुरादेशस्तेन सर्वस्यैव भवति । तन्निवारणार्थं ङिदन्तस्येति । ङित् ङकारेत् य आदेशः स गुरुरपि अन्तस्यैव भवति । इकारस्य अय् इत्यादेशः । नामि इति दीर्घः । 'षरुनोणो०' स्वरहीनं०' 'मोऽनुस्वारः' त्रिशब्दस्य बहुवनचनान्तत्वेऽपि 'त्रेः' इत्येकवचनं शब्दनिर्देशात् । अथवात्रेरित्येकवचननिर्देशात् असमासान्तत्वे एव अयङादेशः ॥ समासान्तत्वेतु न । यथा प्रियास्त्रयो येषां ते प्रियत्रयः तेषां प्रियत्रीणाम् ॥ एवमतिक्रान्तास्त्रीनिति अतिक्रान्तास्त्रयो यैस्ते इति वा अतित्रयस्तेषामतित्रीणामित्यादौ न अयङादेशः ॥ सप्तमीबहुवचने 'क्विलात्षः सः' । हे त्रयः ॥

कतिशब्दो नित्यं बहुवचनान्तास्त्रिषु लिङ्गेषु सरूपः । कति जस् इति स्थिते ॥ कतिशब्दात्परयोर्जश्शसोर्लुक् वक्तव्यः ॥ लुकि न तन्निमित्तम् ॥ लुकि जाते सति तन्निमित्तं कार्यं न स्यात् । कति । कति । कतिभिः । कतिभ्यः । कतिभ्यः । कतीनाम् । कतिषु । त्रिषु सरूपः ॥

का संख्या येषां ते कति । किशब्दात् डतिप्रत्ययः । 'शेषा निपात्याः कत्यादयः—' इति सिद्धस्य कतिशब्दस्य बहुवचनान्तस्यापि जश्शसोर्विशेषमाह—'कतिशब्दात्परयोर्जश्शसोर्लुग्वक्तव्यः' (१)डतिप्रत्ययान्तादिति वा ॥ अनेन जश्शसोर्लोपः कर्तव्यः । 'लुकि न तन्निमित्तम्' इति लुकि कृते सति यस्य लुक् क्रियते स एव निमित्तं कारणं यस्य ईदृशं यत्कार्यं तन्न भवति । तेन 'ए ओ जसि' इति ए, 'शसि' इति दीर्घत्वं च न भवति । शेषं सुगमम् । कतिशब्दस्य

(१) डतिप्रत्ययश्च शेषानिपात्याः कत्यादय इति संगृह्यते, संख्याया इत्यनुवृत्तेः संख्यासंबंधे चडतिर्गृह्यते न तुपातेर्डतिः पतिरिति । कतेरिति तुन सूत्रितं यतिततीनां ग्रहणानापत्तेः । यत्तु कतेरित्येवयुक्तं यतिततीनां लोकेऽदर्शनादित्युक्तंतत्प्रौढिवादमात्रम् । यतितेनागशीर्षाणि ततितेनागवेदना, इत्यादिषुप्रयोगदर्शनात् ॥

संबोधनाभावः ॥ एवं कातिसाहचर्यात् यतितातिशब्दाभ्यां परयोर्जश्शसोर्लुक्वक्तव्यः । 'यति ते नाग शीर्षाणि तति ते नाग वेदनाः' इत्युदाहरणम् । कतिशब्दस्य त्रिष्वपि लिङ्गेषु सदृशरूपाणि ॥

ईकारान्तः पुंलिङ्गः सुश्रीशब्दः ॥ सुश्रीः ॥ य्वोर्धातोरियुवौ स्वरे ॥ धातोरिकारोकारयोरियुवौ भवतः स्वरे परे । सुश्रियौ सुश्रियः । सुश्रियम् सुश्रियौ सुश्रियः । सुश्रिया सुश्रीभ्याम् सुश्रीभिः । सुश्रिये सुश्रीभ्याम् सुश्रीभ्यः । सुश्रियः सुश्रीभ्यम् सुश्रीभ्यः । सुश्रियः सुश्रियोः सुश्रियाम् । सुश्रियि सुश्रियोः सुश्रीषु । हे सुश्रीः हे सुश्रियौ हे सुश्रियः ॥

इकारान्तानुक्त्वा ईकारान्तानाह—ईकारान्तः पुंलिङ्गः सुश्रीशब्दः । श्रिञ् सेवायाम् । सुपूर्वः । क्विप्प्रत्ययः । 'प्रच्छादेर्दीर्घता' इति दीर्घः । क्विपः सर्वापहारी लोपः । सुष्ठु श्रयन्त्येनमिति सुश्रीः। 'क्विबन्ता धातुत्वं न जहति शब्दत्वं च प्रतिपद्यन्ते' इति स्यादयः । प्रथमैकवचने 'स्रो०' ॥ द्विवचने सूत्रम्—'य्वोर्धातोरियुवौ स्वरे०' ॥ ई च ऊ च य्वौ तयोः य्वोः षष्ठीद्विवचनान्तम् । 'इ यं स्वरे' 'उ वम्' 'स्वरहीनं०' 'स्रोर्वि०' । धातोः षष्ठ्येकवचनान्तम् । 'ङिति' 'ङस्य' 'स्रोर्वि०'। इयुवौ प्रथमाद्विचनान्तम् । 'स्वरहीनं' 'नामिनो रः'। स्वरे सप्तमेकवचनम्। 'अ इ ए' ।।धातोरिकारस्य स्वरेपरे इय् ऊकारस्य च उव्। 'इ यं स्वरे' इति सूत्रात्स्वरे इत्यनुवृत्तौ सत्यां पुनः स्वरग्रहणं स्वरकार्यान्तरव्यावृत्त्यर्थम् । अम्शसोरस्य' 'नुडामः' इति निषेधार्थं विभक्तिवर्जस्वरनिषेधार्थं च ॥ ततोऽत्र विभक्तिस्वर एव ग्राह्यः।तेन श्रीअर्थं श्र्यर्थमित्यादावियू न, किं तु 'इ यं स्वरे' इति यत्वम् । अनेन स्वरादावियू । 'स्वरहीनं०' हसादावविशेषः। सुपि । 'क्विला०' ॥ सम्बोधने धातुत्वान्न विलोपः । किं तु 'स्रोर्वि०' हे सुश्रीः हे सुश्रियौ हे सुश्रियः ॥

तथैव सुधीशब्दः सुष्ठु ध्यायतीति सुधीः । सुधियौ । सुधियः । सुधियम् । इत्यादि ॥ एवमूकारान्तः स्वयम्भूशब्दः । स्वयं भवतीति स्वयम्भूः । स्वयम्भुवौ । स्वयम्भुवः । स्वयम्भुवम् । स्वयम्भुवौ । स्वयम्भुवः । स्वयम्भुवा । स्वयम्भूभ्याम् । स्वयम्भूभिः । स्वयम्भुवे । स्वयम्भूभ्याम् । स्वयम्भूभ्यः । स्वयम्भुवः । स्वयम्भूभ्यां । स्वयम्भूभ्यः । स्वयम्भूवः । स्वयम्भुवोः स्वयम्भुवाम् । स्वयम्भुवि ।

स्वयम्भुवोः । स्वयम्भूषु । हे स्वयम्भूः । हे स्वयम्भुवौ । हे स्वयम्भुवः । इत्यादि ॥

एवं सुधीशब्दः । ऊकारान्तः स्वयम्भूशब्दोऽप्येवमेव । एवमूकारान्तो लूशब्दः । लूञ् छेदने इत्यस्माद्धातोः । लूः । लुवौ । लुवः इत्यादि ॥

सेनानीशब्दस्याविशेषो हसादौ । स्वरादौ तु विशेषः । य्वौ वा ॥ धातोरवयवसंयोगः पूर्वो यस्मादीकारादूकाराच्च नास्ति तदन्तस्यानेकस्वरस्य ईकारस्य ऊकारस्य च यकारवकारौ भवतः स्वरे परे वर्षाभूपुनर्भूव्यतिरिक्तभूशब्दसुधीशब्दौ वर्जयित्वा । वाग्रहणादियं विवक्षा । सेनानीः सेनान्यौ सेनान्यः । सेनान्यम् सेनान्यौ सेनान्यः । सेनान्या सेनानीभ्याम् सेनानीभिः । सेनान्ये । सेनानीभ्याम् सेनानीभ्यः । सेनान्यः सेनानीभ्याम् सेनानीभ्यः । सेनान्यः सेनान्योः ॥ सेनान्यादीनां वामो नुड्वक्तव्यः ॥ सेनानीनाम्—सेनान्याम् । सेनानी ङि इति स्थिते ॥ आम् ङेर्नियश्च ॥ आबन्तादीबन्तान्नीशब्दाच्चोत्तरस्य ङेरामादेशो भवति सेनान्याम् सेनान्योः सेनानीषु । हे सेनानीः हे सेनान्यौ हे सेनान्यः ॥ एवं ग्रामणीप्रभृतयः ॥

णीञ् प्रापणे । 'आदेः ष्णः स्नः' नीः सेनापूर्वः । सेनां नयतीति सेनानीः । क्विप्प्रत्ययान्तः । सेनानीशब्दस्येकारान्तधातोरपि हसादावविशेषः । स्वरादौ तु विशेषस्तमेव सूत्रद्वारा व्याख्याति । 'य्वोर्धातोरियुवौ स्वरे०' अनेन । 'इ यं स्वरे' 'उ वम्' इत्येतयोर्बाधो जातः । 'य्वोर्धातो०' इत्यस्य बाधनार्थं पूर्वं 'य्वौ वा' इति सूत्रं पठ्यते । य् च व् च य्वौ प्रथमाद्विवचनान्तम् । वा तृतीयैकवचनान्तम् । 'अव्यया०' ॥ यस्मादीकारादूकाराच्च पूर्वमादौ वर्तमानो धातोरवयवसंयोगः । सुश्री यवक्रीवत् द्व्यक्षरादिसंयोगो नास्ति तदन्तस्य स एव धात्ववयवसंयोगपूर्वकत्वरहितः ईकारः ऊकारो वा अन्ते यस्य स तदन्तस्तस्य पुनरनेकस्वरस्य द्व्यादिद्वित्रिस्वरपूर्वस्य शब्दस्य सम्बन्धिनः ईकारस्य यकारः । ऊकारस्य च वकारः ॥ ननु 'णीञ् प्रापणे' अयं धातुरेकस्वरः कथमनेकस्वरत्वम् । उच्यते—कारकपूर्वस्यापि क्विबन्तग्रहणेन ग्रहणादनेकस्वरत्वम् । अत्र वाशब्दो व्यवस्थावाचको न तु विकल्पार्थस्तेन वर्षाभूपुनर्भूदृन्भूकारभूकरभू एभ्योऽतिरिक्तोऽन्यो यो भूशब्दः स्वयम्भू–दृन्भू–कमलभू–नाभिभू–अङ्गभू–आत्मभू–म-

नोभू-कारभू-प्रभृतिकस्तस्य सम्भवे सत्यपि 'य्वौ वा' इति न भवति । किं तु 'य्वोर्धातोरियुवौ स्वरे' इति ॥ तथा सुधीशब्दस्यापि सम्भवे सत्यपि 'य्वौ वा' इति न भवति । किं तु 'य्वोर्धातोरियुवौ स्वरे' इत्येव भवति । अत एतौ वर्जयित्वा अपर ईकारोकारयोः पूर्वोक्तलक्षणयोर्यकारवकारौ भवतः । वाग्रहणादियं विवक्षा ज्ञेया । कुतः निपातानामनेकार्थत्वात् । धातोः संयोगपूर्वकत्वे सुश्रियौ यवक्रियौ कटप्रुवौ इत्यादौ न यकारवकारौ । किं तु इयुवावेव ॥ एकस्वरे तु नीः नियौ । धीः धियौ । लूः लुवौ । भूः भुवौ भुवः । इत्यादौ न यकारवकारौ ॥ बहुव्रीहिसमासे अनेकस्वरस्यापि इयुवौ भवतः । यथा सुधीः सुधियौ सुधियः । परमधिय इत्यादि ॥ धात्ववयवसंयोगपूर्वकत्वे एव यकारवकारौ न भवतः । तेन उन्नीः उन्न्यौ उन्न्यः । इत्यादौ स्वाभाविकधात्ववयवसंयोगपूर्वकत्वाभावात् यत्वं न भवति ॥ वर्षाभू, पुनर्भू, दृन्भू, कारभू, इत्यत्र भूशब्दस्य वत्वम् । अन्यत्र च उवेव । वाशब्दस्य व्यवस्थावाचकत्वात् इयं विवक्षा लभ्यते ॥ अनेन स्वरादौ सर्वत्र यकारः 'स्वर०' ॥ आमि विशेषः । सेनान्यादीनामामः षष्ठिबहुवचनस्य नुडागमो वक्तव्यः । अनेन एकत्र नुडागमः । 'स्वरहीनं०' 'मोऽनुस्वारः' ॥ अन्यत्र 'य्वौ वा' इति यकारः 'स्वरहीनं०' । सप्तम्येकवचने सूत्रम्-'आम् ङेः' आम् प्रथमैकवचनान्तम् । 'हसे पः०' ङेः षष्ठ्येकवचनान्तम् । 'ङिति' 'ङस्य' स्रोर्विसर्गः' ॥ केचित्तु 'आम् ङेर्नियश्च' इति सूत्रं पठन्ति तन्मतं साधु । यतो नीशब्दादित्यनुवृत्तिर्न दृश्यते । आबन्तात् स्त्रीलिङ्गे आप्प्रत्ययान्तान्नीसब्दाच्चोत्तरस्य ङेः सप्तम्येकवचनस्य आम् भवति । अनेन आमि कृते 'य्वौ वा' इति यकारः । 'स्वरहीनं०' 'मोऽनुस्वारः । धातुत्वाद्धेर्लोपो न । शेषं सुकरम् । एवं ग्रामणी अग्रणी प्रधीशब्दप्रभृतयोऽपीकारान्ता धातुशब्दा ज्ञेयाः ॥

एवमूकारान्तो यवलूशब्दः । यवलूः यवल्वौ यवल्वः । यवल्वम् यवल्वौ यवल्वः । यवल्वा यवलूभ्याम् यवलूभिः । यवल्वे यवलूभ्याम् यवलूभ्यः । यवल्वः यवलूभ्याम् यवलूभ्यः । यवल्वः यवल्वोः यवलूनाम् । यवल्वाम् यवल्वि यवल्वोः यवलूषु । हे यवलूः हे यवल्वौ हे यवल्वः ॥ एवं वर्षाभूपुनर्भूप्रभृतयः ॥

ऊकारान्ताश्च यवलूखलपूदृन्भूकरभूकारभूवर्षाभूपुनर्भूप्रभृतयोऽप्येवम् । परं सप्तम्येकवचने नीशब्दाभावात् ङेराम् । न भवति । तेन यवल्वि पुनर्भ्वि वर्षाभ्वि इति रूपम् ॥ वर्षासु भवतीति वर्षाभूर्मण्डूकः । यवान् लुनातीति यवलूः । एते क्विप्प्रत्ययान्ताः ॥

ईकारान्तो वातप्रमीशब्दः। वातप्रमीः वातप्रम्यौ वातप्रम्यः। वातप्रमीम् वातप्रम्यौ वातमीन्। वातप्रम्या वातप्रमीभ्याम् वातप्रमीभिः। वातप्रम्ये वातप्रमीभ्याम् वातप्रमीभ्यः। वातप्रम्यः वातप्रमीभ्याम् वातप्रमीभ्यः। वातप्रम्यः वातप्रम्योः वातप्रम्याम्। वातप्रमी वातप्रम्योः वातप्रमीषु। हे वातप्रमीः हे वातप्रम्यौ हे वातप्रम्यः॥

अमि वातप्रमीमाहुः शसि वातप्रमीनिति।
ङौ तु वातप्रमी शेषं ग्रामणीसदृशं भवेत्॥ ३३॥

ईकारान्तो वातप्रमीशब्दः। वातप्रमीशब्दस्य प्रथमैकवचने 'सोर्वि०' वातप्रम्यौ। धातुत्वाभावात् 'य्वौ वा' इति न, किं तु 'इ यं स्वरे' वातप्रम्यः। वातप्रमीं वातप्रम्यौ वातप्रमीन्। वातप्रम्या वातप्रमीभ्यां वातप्रमीभिः। वातप्रम्ये वामप्रम्यः वातप्रम्यः मातप्रम्याम्। सप्तम्येकवचने 'सवर्णे दीर्घः' वातप्रमी वातप्रम्योः वातप्रमीषु। हे वातप्रमीः। 'अमि वातप्रमीं रूपम्। शसि वातप्रमीनिति। ङौ तु वातप्रमी शेषं ग्रामणीसदृशं विदुः'॥

तथैवोकारान्तो हूहूशब्दः। हूहूः हूह्वौ हूह्वः। हूहूम् हूह्वौ हूहून्। हूह्वा हूहूभ्याम् हूहूभिः। इत्यादि॥

एवम् ऊकारान्तो हूहूशब्दः। हूहूः हूह्वौ 'उवम्' हूह्वः। स्वरे परे सर्वत्र 'उवम्'। शसि हूहून्। आमि हूह्वाम्—हूह्वि॥

ऋकारान्तः पितृशब्दः। पितृ सि इति स्थिते॥ सेरा॥ ऋकारान्तात्परस्य सेरा भवति सच डित्। डित्त्वाट्टिलोपः। पिता॥ अर् पञ्चसु॥ ऋकारस्यार् भवति पञ्चसु स्यादिषु परेषु। पितरौ। पितरः पितृ धि इति स्थिते॥ धेरर्॥ ऋकारान्तात्परस्य धेरर् भवति स च डित्। डित्त्वाट्टिलोपः॥ हे पितः। हे पितरौ। हे पितरः॥ पितरम्। पितरौ पितॄन्॥ ऋरम्॥ पित्रा। पितृभ्याम्। पितृभिः। पित्रे पितृभ्याम्। पितृभ्यः॥ ऋतो ङ उः॥ पितुः पितृभ्याम् पितृभ्यः। पितुः। पित्रोः पितॄणाम्॥ ङौ॥ ऋकारस्यार् भवति ङौ परे। पितरि। पित्रोः। पितृषु। एवं जामातृभ्रात्रादयः॥

ऋकारान्तानाह—ऋकारान्तः पितृशब्दः। पा रक्षणे पाति रक्षतीति पिता। पितृशब्दो निपातसिद्धो न तृप्रत्ययान्तः। पितृशब्दात् प्रथमैकवचने सूत्रम्—

'सेरा' ॥ सेः षष्ठ्येकवचनान्तम् 'ङिति' 'ङस्य' 'स्रोर्विसर्गः' । आ प्रथमैकवचनान्तम् । सांकेतिकम् । 'नामिनो रः' ॥ ऋकारान्ता० इति । ऋकारान्तात्परस्य सेः आ इत्यादेशः स्यात् । स च आ डित्संज्ञकः । डित्त्वाट्टिलोपः । 'स्वरहीनं०' ॥ सूत्रम्—'अर् पञ्चसु ॥ [अर् प्रथमैकवचनम् सि । 'हसेपः सेः' ॥] पञ्चन्शब्दस्य सप्तमीबहुवचनम् । 'नाम्नो नो०' ॥ स्यादिषु पञ्चसु वचनेषु परेषु ऋकारो अर् भवति । स्थानाशून्यार्थं सेरपि ग्रहणम् ॥ सिविषये तु 'सेरा' इत्याकारप्राप्तौ 'अर् पञ्चसु' इत्यरप्राप्तौ च विशेषत्वान्नित्यत्वाच्च सेरा एव भवति ॥ केचित्तु प्रथमं 'अर् पञ्चसु' इत्यरं विधाय ततो यदादेशस्तद्वद् भवतीति 'सेरा' इति सेरा ।ततष्टिलोपः। 'स्वरहीनं०'पिता ॥ पितृशब्दात् प्रथमाद्विवचने बहुवचने च अनेन अर् । 'स्वरहीनं०' ॥ धौ कृत्यमाह—सूत्रम्—'धेरर्' ॥ धेः षष्ठ्येकवचनान्तम् । 'ङिति' 'ङस्य' 'स्रोर्वि०' अर् प्रथमैकवचनान्तम् । 'हसे पः०' 'नामिनो रः' ॥ ऋकारान्ता० इति धेः अर् आदेशो भवति । स च डित् । डित्त्वाट्टिलोपः । 'स्वरहीनं०' 'स्रोर्वि०' शेषं सुकरम् ॥ द्वितीयाबहुवचने—'अमशसोरस्य' 'सो नः पुंसः' 'शसि' ॥ तृतीयायां चतुर्थ्यां चैकत्वे । 'ऋरम्' 'स्वरही०' ॥ हसादावविशेषः । पञ्चमीषष्ठ्योरेकवचने । 'ऋतो ङ उ' 'डिति टेः' इति टिलोपः । 'स्वरहीनं०' 'स्रोर्वि०' ॥ षष्ठीसप्तम्योर्द्विवचने । 'ऋरम्' 'स्वरहीनं०' ॥ षष्ठीबहुवचने 'नुडामः' 'नामि०' 'ष्वर्णोणो०' ॥ सप्तम्येकवचने । सूत्रम्—'ङौ' । सप्तम्येकवचनम् ॥ 'ङेरौ डित्' टिलोपः । 'स्वरहीनं०' एकपदम् ॥ अनेन अर् 'स्वरहीनं०' ॥ सप्तमीबहुवचने 'किलात्षः सः०' ॥ एवं जामातृभ्रात्रादयः शब्दाः साध्याः ॥ जामाता जामातरौ जामातरः ॥ भ्राता भ्रातरौ भ्रातरः ॥ देवा देवरौ देवरः ॥ सव्येष्टा सव्येष्टरौ सव्येष्टरः इत्यादि ॥

एवं नृशब्दः ॥ सेरा । ना । नरौ । नरः । नरम् । नरौ । नॄन् । त्रा नृभ्याम् । नृभिः । त्रे । नृभ्याम् । नृभ्यः । ऋतो ङ उः । नुः । नृभ्याम् । नृभ्यः । नुः । त्रोः ॥ नुर्वा नामि दीर्घः ॥ नृशब्दस्य नामि परे पूर्वस्य दीर्घो वा भवति । नृणां नॄणाम् । ङौ नरि । न्रोः । नृषु । हे नः । हे नरौ । हे नरः ॥

नृशब्दोऽपि पितृशब्दवत् । ना नरौ नरः । नरं नरौ नॄन् । त्रा नृभ्याम् नृभिः । त्रे नृभ्यां नृभ्यः । नुः नृभ्यां नृभ्यः । नुः त्रोः । आमि विशेषमाह—सूत्रम्—'नुर्वा०' ॥ इति नुरिति नृशब्दस्य षष्ठ्येकवचनम् । 'ऋतो ङ उः' ।

वा तृतीयैकवचनम् । 'अव्यया०' मध्ये 'नामिनो रः' । नामि सप्तम्येकवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' । दीर्घः प्रथमैकवचनान्तम् । 'स्रोर्वि०' सिद्धम् ॥ नृशब्दस्य नामि परे दीर्घो वा वक्तव्यः । नॄणां नृणाम् । नरि न्रोः । नृषु । हे नः हे नरौ हे नरः । इति सिद्धम् ॥

'पिता माता ननन्दा वा सव्येष्टृ-भ्रातृ-यातरः ।
जामाता दुहिता देवा न तृनन्ता इमे नव ॥'

कर्तृशब्दस्य पञ्चसु विशेष ॥ स्तु(१)रार् ॥ सकारतृप्रत्ययसंबन्धिन ऋकारस्याऽऽर् भवति पञ्चसु परेषु । कर्तार् सि इति स्थिते । यदादेशस्तद्वद्भवति । सेरा । डित्वाट्टिलोपः । कर्ता । कर्तारौ । कर्तारः । धेरर् । हे कर्तः हे कर्तारौ हे कर्तारः । कर्तारम् । कर्तारौ । कर्तॄन् । कर्त्रा । कर्तृभ्याम् । कर्तृभिः । कर्त्रे । कर्तृभ्याम् । कर्तृभ्यः । ऋतो ङ उः । कर्तुः कर्तृभ्याम् कर्तृभ्यः । कर्तुः कर्त्रोः कर्तॄणाम् । कर्तरि कर्त्रोः कर्तृषु । इत्यादि पूर्ववत्प्रक्रिया ॥ एवं नप्तृहोतृक्षत्तृधातृगोप्तृप्रशास्तृपोतृउद्गातृप्रभृतयः ।

स्वसा नप्ता च नेष्टा च त्वष्टा कर्ता तथैव च ।
होता पोता प्रशास्ता च ह्यष्टौ स्वस्रादयः स्मृताः ॥

डुकृञ् करणे । कृ । 'तृवुणौ' तृप्रत्ययः । 'गुणः' 'राद्यपो०' 'स्वरही०' कर्तृ । करोतीति कर्ता । कर्तृशब्दस्य पञ्चसु विशेषस्तमेवाह—सूत्रम्—'स्तुरार्॥ सृच तृच स्तृ तस्य स्तुः । षष्ठ्येकवचनम् । 'अतो ङ उः' टिलोपः 'स्रोर्वि०' । आर् 'हसेपः' 'नामिनो०' सिद्धम् । सरकारसंबन्धिनः ससहितस्य ऋकारस्य सकारोपलक्षितस्येत्यर्थः । तृप्रत्ययान्तसंबन्धिन इति 'तृवुणौ' इत्यादि कृत्प्रत्ययोत्पन्नतृप्रत्ययस्य च ऋकारस्य स्यादिषु पञ्चसु परेषु आर् भवति । सकारसंबन्धी ऋकारः स्वसृशब्द एव । तेन प्रियतिसृशब्दादावार् न स्यात । प्रियतिस्रा, प्रियतिस्रौ । प्रियतिस्रः इत्यादि । अनेन द्वितीयाद्विवचनान्तं यावत् आर् । तत्र प्रथमैकवचने कर्तार् स् इति स्थिते । ऋकारासंभवे कथं सेराकारस्तत्राह—

(१) तृ इत्युक्ते तृणो न ग्रहणं निरनुबन्धकग्रहणेन सानुबन्धकस्येति न्यायात् इति चेन्न परिभाषाया अनित्यत्वात् । प्रशास्तृशब्दस्यैव तृशब्दस्य तु न ग्रहणं व्याख्यानात् । लक्ष्यानुरोधो व्याकरणान्तरं चात्रमूलम् । नप्त्रादीनां मातृपित्रादीनां तु नेति व्याख्यायां व्याख्यानमेव शरणम्, उभयेषामपि व्युत्पाद्यव्युत्पत्तिपक्षयोः समत्वात् ॥

यदादेशस्तद्वद्भवति यो यस्यादेशः स तद्वदेव भवतीत्यर्थः । ऋकारस्यार् आदेशः स ऋकारवज्ज्ञेयः । ततः । 'सेरा' टिलोपः । सर्वत्र 'स्वरहीनं०' ॥ संबोधने । 'स्तुरार्' ततः । 'घेरर्' टिलोपः 'स्वरहीनं०' 'स्रोर्वि०' हे कर्तः । शेषं सुकरम् ॥ शसि—'अम्शसोरस्य' 'सो नः पुंसः' 'शसि' तृतीयादौ पितृशब्दवत् । यथा तृतीयैकवचने । 'ऋरम्' कर्त्रा कर्तृभ्यां कर्तृभिः । चतुर्थ्येकवचने 'ऋरम्' 'स्वरहीनं०' कर्त्रे कर्तृभ्यां कर्तृभ्यः । पञ्चमीषष्ठयोरेकवचने । 'ऋतो ङ उः' सच डित् डित्वाट्टिलोपः । 'स्वरहीनं०' कर्तुः ॥ कर्त्रोः । 'ऋरम्' 'स्वरहीनं०' ॥ 'नुडामः' 'नामि०' कर्तॄणाम् ॥ सप्तम्येकवचने । 'ङौ' 'स्वरहीनं०' कर्तरि । कर्त्रोः 'ऋरम्' । कर्तृषु 'क्लिलास्षः०' । एवं नप्तृत्वष्टृक्षत्तृहोतृपोतृप्रशास्तृप्रभृतयोऽपि । तथा अन्येऽपि तृप्रत्ययान्ता अवसेयाः । तृप्रत्ययस्यार्थवतो ग्रहणेन नप्त्रादीनामव्युत्पन्नानां संज्ञाशब्दानां ग्रहणं न भवत्यतस्तेषां पृथगुपादानम् । अर्थवतो ग्रहणे नानर्थकस्येति ज्ञापकात् ॥ व्युत्पत्तिपक्षे तु तृग्रहणेनैव सिद्धे नप्त्रादिग्रहणं नियमार्थम् । सिद्धे सत्यारम्भो नियमायेति ॥

उकारान्तस्यापि क्रोष्टृशब्दस्य पञ्चस्वधिषु तृप्रत्ययान्तता वा वक्तव्या ॥ क्रोष्टृ सि इति स्थिते । स्तुरार् । सेरा । क्रोष्टा क्रोष्टारौ क्रोष्टारः । क्रोष्टारम् क्रोष्टारौ । शसि तृप्रत्ययवद्भावाभावात् क्रोष्टून् । अमि शसि तृप्रत्ययवद्भावो वेति केचित् । क्रोष्टुम् क्रोष्टॄन् ॥ तृतीयादौ स्वरादौ तृप्रत्ययान्तता वा वक्तव्या ॥ क्रोष्ट्रा-क्रोष्टुना । क्रोष्टुभ्याम् । क्रोष्टुभिः । क्रोष्ट्रे क्रोष्टवे । क्रोष्टुभ्याम् । क्रोष्टुभ्यः । क्रोष्टुः क्रोष्टोः । क्रोष्टुभ्याम् । क्रोष्टुभ्यः । क्रोष्टुः क्रोष्टोः । क्रोष्ट्रोः क्रोष्ट्वोः । कृताकृतप्रसङ्गी यो विधिः स नित्यः । नित्यानित्ययोर्मध्ये नित्यविधिर्बलवान् । इति प्रथमं नुडागमे कृते स्वरादित्वाभावात् तृप्रत्ययवद्भावो न भवति । क्रोष्टू(१)नाम् । क्रोष्टरि क्रोष्टौ । क्रोष्ट्रोः । क्रोष्ट्वोः । क्रोष्टुषु । अधिष्विति विशेषणाद्धे क्रोष्टो हे क्रोष्टारौ हे क्रोष्टारः ।

क्रुश् आह्वाने । तुन्प्रत्ययः । 'गुणः' 'छशषराजादेः षः' 'ष्टुभिः ष्टुः' क्रोष्टु इति जातम् । उकारान्तस्येत्यादि । यद्यपि क्रोष्टुशब्द उकारान्तस्तथापि

(१) तृवद्भावे कृतेऽकृते च नुडविधिर्नित्यः तृवद्भावस्त्वनित्यः । कौमुद्यां तु आमिपरत्वात्तृज्वद्भावे प्राप्ते नुमचिरतृज्वद्भावेभ्योनुट्पूर्वविप्रतिषेधेनेति नुडेव ॥

तस्य अधिषु घिवर्जितेषु तृप्रत्ययान्तस्येव रूपम् । तृप्रत्ययान्तत्वं वक्तव्यम् । तृ-प्रत्ययान्तवदारादिकमित्यर्थः । ततः पञ्चसु कर्तृवत् । सौ 'स्तुरार्' 'सेरा' । घौ तु भानुवत् । द्वित्वबहुत्वयोः कर्तृवत् । 'स्तुरार्' 'स्वरहीनं०' । शसि विषये तृ-प्रत्ययो विद्यते यस्य स तृप्रत्ययवान् । यद्वा तृप्रत्ययेन तुल्यं तृप्रत्ययवत् । तस्मात् तस्य भावस्तृप्रत्ययवद्भावस्तस्याभावस्तृप्रत्ययवद्भावाभावस्तस्मात् क्रोष्टूनिति भानु-वत्साध्यः । तृतीयादौ हसादौ त्वविशेषः । स्वरादौ वा तृप्रत्ययान्तता । उकारस्य वा ऋकार इत्यर्थः । ऋत्वे कर्तृवत् उत्वे भानुवत् आमि तु विशेषः क्रोष्टु आम् इत्यत्र 'नुडामः' इति नुडागमप्राप्तौ, 'तृतीयादौ स्वरादौ०' इति तृप्रत्ययान्तव-द्भावस्य च प्राप्तौ नुडाम एव स्यादित्याह—आमि नुडागमे कृते हसादित्वाचप्र-त्ययभावस्तृप्रत्ययान्तत्वं नास्ति न भवति । अत्राह परः—ननु पूर्वं तृप्रत्ययभावं विधाय पश्चान्नुडागमः क्रियतां तत्रोच्यते—कृताकृतप्रसङ्गी० कृते अकृतेऽपि प्रसङ्गः प्रयोगप्राप्तिरस्यास्तीति कृताकृतप्रसङ्गी एवम्भूतो यो विधिः स नित्यः । नित्यानित्ययोर्नित्यो विधिर्बलवानिति । एवमभिप्रायः—तृप्रत्ययभावे कृतेऽपि अकृतेऽपि नुडागमो नित्यः तदागममेव च हसादित्वं सिद्धम् । अतः स्वरान्तात्वा-भावाद्वा तृप्रत्ययान्तत्वं न किन्तु क्रोष्टूनामित्येकमेव रूपम् । 'नुडामः' 'नामि०' ॥ सप्तम्येकवचने 'तृतीयादौ वा०' इत्येकत्र तृप्रत्यये कृते 'ङौ' इत्यर् । 'स्वरही-नं०' क्रोष्टरि । द्वितीये उकारान्तत्वात् 'ङरौ ङित' टिलोपः । 'स्वरहीनं०' क्रो-ष्टौ । शेषं सुकरम् । सम्बोधने अधिष्विति विशेषणात् 'समानाद्धेर्लोपो०' 'घौ' हे क्रोष्टो हे क्रोष्टारौ हे क्रोष्टारः ॥

ऋकारान्ता लृकारान्ता एकारान्ताश्चाप्रसिद्धाः ॥

ऋकारान्तानुक्त्वा अन्यानाह—ऋकारान्ता लृवर्णान्ता एकारान्ताश्चाप्रसिद्धा अप्रतीताः । क्वचित् प्रयोगो दृश्यते—'ङेरक्' इत्यादौ ॥

ऐकारान्तः पुंलिङ्गः सुरैशब्दः ॥ रै स्भि ॥ रैशब्दस्याकारादेशो भवति सकारभकारादौ विभक्तौ परतः । सुराः । स्वरादौ सर्वत्रा-यादेशः । सुरायौ सुरायः । सुरायम् सुरायौ सुरायः । सुराया सुराभ्याम् सुराभिः । सुराये सुराभ्याम् सुराभ्यः । सुरायः सुराभ्या-म् सुराभ्यः । सुरायः सुरायोः सुरायाम् । सुरायि सुरायोः सुरासु । हे सुराः हे सुरायौ हे सुरायः ॥ एवं रै शब्दः ॥

ऐकारान्तः सुरैशब्दः । सूत्रम्—'रैस्भि' ॥ रै षष्ठ्येकवचनान्तम् । सूच भूच

स्भ् तस्मिन् सप्तम्येकवचनम् । 'स्वरहीनं०' ॥ रैशब्दस्य विभक्तिसम्बन्धिनि सकारे भकारे च परे अकारो भवति । षष्ठीनिर्दिष्टस्येत्यन्तस्य ॥ प्रथमैकवचने 'स्रोर्विसर्गः' शोभनो राः सुराः । सुष्ठु रा द्रव्यं यस्येति च सुराः । स्वरादौ तु 'ऐ आय्' 'स्वरहीनं०' ॥ समानाभावात् 'अम्शसोरस्य' 'सो नः पुंसः' नुडागमश्च न भवति ॥

ओकारान्तः पुंलिङ्गो गोशब्दः । गो सि इति स्थिते ॥ ओरौ ॥ ओकारस्यौकारादेशो भवति पञ्चसु परेषु । गौः । 'औ आव्' गावौ गावः ॥ आम्शसि ॥ आकारस्यात्वं भवति आमि शसि च परे गाम् 'औ आव्' गावौ गाः । गवा गोभ्याम् गोभिः । गवे गोभ्याम् गोभ्यः । 'ङस्य' ॥ इत्यकारलोपः । गोः गोभ्याम् गोभ्यः । गोः गवोः गवाम् ॥ गवि गवोः गोषु । हे गौः हे गावौ हे गावः ॥

ओकारान्तः पुंलिङ्गो गोशब्दः । दशार्थवाचकः । यतः—'दिग्दृष्टिदीधितिस्वर्गवज्रवाग्बाणवारिषु । भूमौ पशौ च गोशब्दो विद्वद्भिर्दशधा मतः' दशस्वप्यर्थेषु गोशब्दः पुंस्त्रीलिङ्गे ज्ञेयः इति हेमाचार्या आहुः ॥ व्याडिरप्येवमाह ॥ गौडस्तु—'स्वर्गे रश्मौ च वज्रे च बलीवर्दे च गौः पुमान् । स्त्री सौरभेयीदिग्बाणदृग्वाग्भूष्वप्सु भूम्नि च' ॥ इति विशेषमाह । गम्लृ गतौ । गम् । गच्छतीति गौः । गमेर्डोप्रत्ययः । डित्त्वाट्टिलोपः । 'स्वरहीनं०' गो इति जातम् । गोशब्दस्य पञ्चसु विशेषः । सूत्रम्—'ओरौ' ॥ ओः षष्ठ्येकवचनान्तम् । 'ङस्य' इत्यकारलोपः 'स्रोर्विसर्गः' । औ प्रथमैकवचतान्तम् । सांकेतिकम् । 'नामिनो रः' ॥ ओकारान्तशब्दसंबन्धिन औकारस्य ओकारादेशो भवति पञ्चसु परेषु । अम्विषये तु—'आम् शसि' आ प्रथमैकवचनान्तं सांकेतिकम् । अम् च शस् च अम्शस् तस्मिन् सप्तम्येकवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' ॥ 'सवर्णे०' ॥ ओकारस्यामि शसि च परे आकारो भवति । 'सवर्णे०' 'मोऽनुस्वारः' ॥ द्वित्वे 'औ आव्' ॥ बहुत्वे आकारे कृते 'सवर्णे०' 'स्रो०' । यदादेशस्तद्वद्भवतीति ओकारस्यासमानत्वान्न 'सो नः पुंसः' इति सस्य नः । टादौ स्वरादौ 'ओ अव्' ॥ हसादावविशेषः । पञ्चमीषष्ठ्येकवचने 'ङस्य' इति सूत्रेण अकारलोपः । 'स्रोर्वि०' ॥ केचित्तु आमि 'ऋगन्ते गोराम्' इति सूत्रान्तरेण नुडागममप्याहुः छन्दसि । गोनां गवाम् ॥ शेषं सुगमम् ॥ एवं द्योशब्दः स्त्रीलिङ्गे । पुंलिङ्गे तु गौणत्वे सुद्योशब्दः । सुष्ठु शोभना द्यौः स्वर्गो यस्य स सुद्यौः इन्द्रः । 'ओरौ' सुद्यौः सुद्या-

ग्लौ सुग्लावः इत्यादि ॥

औकारान्तः पुंलिङ्गो ग्लौशब्दः । तस्य हसादावविशेषः । स्वरादौ आवादेशः । ग्लौः ग्लावौ ग्लावः । हे ग्लौः हे ग्लावौ हे ग्लावः । ग्लावम् ग्लावौ ग्लावः । ग्लावा ग्लौभ्याम् ग्लौभिः । ग्लावे ग्लौभ्याम् ग्लौभ्यः । ग्लावः ग्लौभ्याम् ग्लौभ्यः । ग्लावः ग्लावोः ग्लावाम् । ग्लावि ग्लावोः ग्लौषु इत्यादि ॥

इति स्वरान्ताः पुंलिङ्गाः ॥ ६ ॥

औकारान्तः पुंलिङ्गो ग्लौशब्दश्चन्द्रार्थः । ग्लै हर्षक्षये । ग्लायति कृष्णपक्षे इति ग्लौः । औणादिको डौप्रत्ययः । 'डिति टेः' 'स्वरहीनं०' ग्लौः इति जातम् । तस्य हसादावविशेषः । स्वरादौ तु सर्वत्र । 'औ आव्' ग्लौः ग्लावो ग्लावः ।

इति स्वरान्तपुंलिङ्गसाधनम् ॥

स्वरान्ताः स्त्रीलिङ्गाः ७

अथ स्वरान्ताः स्त्रीलिङ्गाः कथ्यन्ते तत्र आबन्तस्त्रीलिङ्गो गङ्गाशब्दः । गङ्गा सि इति स्थिते ॥ आपः ॥ आबन्तात्परस्य सेर्लोपो भवति । गङ्गा ॥ औरी ॥ आबन्तात्पर औरीकारमापद्यते ॥ 'अ इ ए' । गङ्गे गङ्गाः ॥

अथ स्वरान्तस्त्रीलिङ्गसाधनमुच्यते । अकारान्तः शब्दः स्त्रीलिङ्गे नास्ति । तत्राबन्तो गङ्गाशब्दः । प्रथमैकवचने सूत्रम्—'आपः' ॥ आप्शब्दस्य पञ्चम्येकवचनम् । 'स्वरहीनं०' 'सोर्विसर्गः' । आवतः स्त्रियाम्०' इति सूत्रेण य आप्रत्ययः कृतः तदन्ताच्छब्दात्परस्य सेर्लोपो भवति । अनेन सेर्लोपः ॥ द्वित्वे सूत्रम्—'औरी' ॥ औः प्रथमैकवचनान्तम् । सांकेतिकम् । ई प्रथमैकवचनान्तं सांकेतिकम् ॥ आबन्तादिति वृत्तिः कण्ठ्या । न वरम् । औकार ईत्वमापद्यते प्राप्नोति । अनेन ओस्थाने ई 'अ इ ए' ॥ बहुत्वे 'सवर्णे०' 'सोर्वि०' ॥

घिरिः ॥ आबन्तात्परो घिरिर्भवति । हे गङ्गे हे गङ्गे हे गङ्गाः ॥

घौ तु सूत्रम्—'घिरिः' ॥ घिः प्रथमैकवचनान्तम् । 'सोर्वि०' ॥ इः प्रथमैकवचनान्तम् । 'सोर्वि०' 'नामिनो रः' ॥ केचित्तु—'घिरी इति दीर्घमीकारं पठन्ति । ततः 'औ' इत्यस्मिन् सूत्रे दीर्घईकारानुवृत्तिं गृह्णन्ति 'ततो जरसी'

इति रूपं साधयन्ति ॥ 'आवन्ता०' ॥ अनेन धिस्थाने इः । 'अ इ ए' ॥

अम्बादीनां धौ ह्रस्वः ॥ अम्बादीनां धौ परे ह्रस्वो भवति ॥ हे अम्ब । हे अम्बे । हे अम्बाः ॥ यथाम्बाशब्दो द्विस्वरो मात्रर्थः । एवं ये द्विस्वरा मात्रर्थास्तेषां धौ परे ह्रस्वता स्यात् । हे अक्क । हे अक्के । हे अक्काः ॥ हे अल्ल । हे अल्ले हे अल्लाः ॥

अम्बादीनां धिविषये विशेषमाह 'अम्बा०' अम्बादीनां धौ ह्रस्वो भवति । ततः 'सामानाद्धे०' हे अम्ब हे अम्बे हे अम्बाः । एवं हे अक्क हे अल्ल हे अत्त । एते त्रयः एकार्थाःगृहमध्यस्थवृद्धस्त्रीवाचकाः । अम्बादीनां द्विस्वराणामेव धौ ह्रस्वता । तेन हे अम्बाले हे अम्बिके इत्यादौ न ह्रस्वः ॥

गङ्गाम् । गङ्गे । गङ्गाः ॥ **टौसोरे** ॥ आवन्तस्य टौसोः परयोरेत्वं भवति ॥ 'ए अय्' गङ्गया । गङ्गाभ्याम् । गङ्गाभिः ॥ **ङितां यट्** ॥ आवन्तात्परेषां ङेङसिङस्ङि इत्येतेषां ङितां वचनानां यडागमो भवति । ट(१)कारः स्थाननियमार्थः ॥ गङ्गायै । गङ्गाभ्याम् । गङ्गाभ्यः । गङ्गायाः । गङ्गाभ्याम् । गङ्गाभ्यः । गङ्गयाः गङ्गयोः । गङ्गानाम् । 'आम्ङेर्नियश्च' गङ्गा(२)याम् । गङ्गयोः । गङ्गासु ॥ एवं श्रद्धामेधाविद्याशालामालाहेलादोलाप्रभृतयः ॥

द्वितीयैकवचने 'अमृशसोरस्य' 'मोनुस्वारः' ॥ द्वित्वे प्रथमावत् ॥ शसि 'अमृशसोरस्य' स्रोर्वि०' । पुंलिङ्गाभावात् 'सो नः पुंसः' इति न भवति ॥ तृतीयैकवचने सूत्रम्—'टौसोरे' ॥ टा च ओस् च टौसौ तयोः टौसोः सप्तमीद्विवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' 'स्रोर्वि०' । ए प्रथमैकवचनान्तम् । सांकेतिकम् । 'नामिनो रः' सिद्धमिदम् । आप्प्रत्ययान्तस्य टा इति तृतीयैकवचने ओस् इति षष्ठीसप्तमीद्विवचने परे ए भवति । षष्ठीनिर्दिष्टस्येत्यन्तस्य । अनेन ए 'ए अय्' 'स्वरहीनं०' ॥ हसादौ त्वविशेषः ॥ चतुर्थ्येकवचने सूत्रम्–'ङितां यट्' ङ् इत् येषां तेङितस्तेषां ङितां षष्ठीबहुवचनान्तम । 'स्वरहीनं०' 'मोऽनुस्वारः' ॥ यट् प्रथमैकवचनान्तम । 'हसेपः०' । 'आबन्ता०' । आप्प्रत्ययान्ताच्छब्दात्परेषामग्रे वर्तमानानां ङितां

---

(१) रादेशः' ।

(२) गंगायामित्यादौ नुडागम इति नुडस्तु इति चेत् न परत्वाद्यटावाधात् । न चामे कृते ङित्वाभावाद्यडेव कथमिति वाच्यम्, आदेशः स्थानिकार्यं लभत इत्यभ्युपगमात्, अत्रापि क्रियायामितिनिर्देशोमानम् ॥

ङेङसिङसुङि इत्येतेषां वचनानां यडागमो भवति । टित्त्वादादौ । अनेन यडागमः सस्वर एव । टित्त्वाद्यडादौ । 'ए ऐ ऐ' ॥ षष्ठ्येकवचने यडागमे कृते 'सवर्णे०' 'स्रोर्वि०' ॥ षष्ठीद्विवचने 'टौसोरे' 'ए अय्' 'स्वरहीनं०' ॥ बहुत्वे नुडागमः । 'स्वरहीनं०' 'मोनुस्वारः' ॥ सप्तम्येकवचने । 'आम्ङेः' ततो यदादेशस्तद्वद्भवतीति न्यायात् यडागमः । 'स्वरहीनं०' 'मोऽनुस्वारः' शेषं सुकरम् । एव श्रद्धादयो ज्ञेयाः ॥

सर्वादीनां तु ङित्सु विशेषः ॥ (आ(१)बतः स्त्रियाम् ॥ अकारान्तान्नाम्नः स्त्रियां वर्तमानादाप् प्रत्ययो भवति । पकारः सिलोपार्थः । 'सवर्णे दीर्घः सह' ।) सर्वा सर्वे सर्वाः । सर्वाम् सर्वे सर्वाः । सर्वया सर्वाभ्याम् सर्वाभिः । सर्वा ङे इति स्थिते ॥ यटोच्च ॥ आबन्तात्सर्वादेः परस्य यटः सुडागमो भवति, पूर्वस्य चापोऽकारो भवति ॥ सर्वस्यै सर्वाभ्याम् सर्वाभ्यः । सर्वस्याः सर्वाभ्याम् सर्वाभ्यः ॥ सर्वस्याः सर्वयोः सर्वासाम् । 'आम्ङेर्नियश्च' सर्वस्याम् सर्वयोः सर्वासु । हे सर्वे हे सर्वे हे सर्वाः ॥ एवं विश्वादीनां सर्वाशब्दवद्रूपं ज्ञेयम् ॥

आबन्तः सर्वाशब्दः । तस्य तृतीयां यावत् गङ्गाशब्दवत् । सर्वा सर्वे सर्वाः । सर्वां सर्वे सर्वाः । सर्वया सर्वाभ्यां सर्वाभिः । ङित्सु द्विवचनेषु विशेषः । 'ङितां यट्' इति यडागमे कृते सूत्रम्—'यटोच्च' यटः षष्ठ्येकवचनान्तम् 'स्वरहीनं०' 'स्रोर्विसर्गः' । अत् प्रथमैकवचनान्तम् 'हसेपः०' 'अतोऽत्युः' 'उ ओ' 'एदोतोऽतः' च प्रथमैकवचनान्तम् 'अव्यया०' 'स्तोः श्चुना श्चुः' ॥ 'आबन्ता०' । अनेन यटः सुडागमः । टित्त्वादादौ पूर्वस्य च आपः आप्प्रत्ययाकारस्य अकारो भवति । चतुर्थ्येकवचने—'स्वरहीनं०' 'ए ऐ ऐ' सर्वस्यै । पञ्चमीषष्ठयोरेकवचने-'ङितां यट्' 'यटोच्च' आकारस्य अकारः । 'स्वरहीनं०' 'सवर्णे०' 'स्रोर्वि०' ॥ सप्तम्येकवचने-'आम्ङेः' आमि कृते। 'ङितां यट्' 'यटोऽच्च' 'स्वरहीनं०' 'सवर्णेदी०' 'मोऽनुस्वारः' । षष्ठीसप्तम्योर्द्विवचने 'ओसि' 'ए अय्' 'स्वरहीनं०' 'स्रोर्विसर्गः'। षष्ठीबहुवचने 'सुडामः' 'स्वरहीनं०' 'मोऽनुस्वारः' । सम्बोधने तु गङ्गावत् । एवमाबन्ताः सर्वादयोऽन्येऽपि विश्वा, उभा, अन्या, अन्यतरा, इतरा, कतरा,

(१) केनचिद्वर्धितोऽयं कोष्ठकान्तर्गतसूत्रपाठः टीकायाम् अत्राव्याख्यानात् स्त्रीप्रत्यय एव व्याख्यातत्वात् ॥

कतमा, समा, सिमा, नेमा, एका, पूर्वा, परा, दक्षिणा, उत्तरा, अपरा, अधरा, स्वा, अन्तरा ॥ उभयशब्दस्य तु, ईप्प्रत्ययः उभयी उभय्यौ उभय्यः ॥ नदीवत्॥ द्वितीयातृतीयाशब्दयोर्ङित्सु वा सर्वादित्वम् । द्वितीयस्यै द्वितीयायै द्वितीयस्याः द्वितीयायाः द्वितीयस्यां द्वितीयायाम् । तृतीयस्यै तृतीयायै तृतीयस्याः तृतीयायाः तृतीयस्यां तृतीयायाम् ॥ द्विशब्दस्य 'त्यदादेष्टे०' इत्यकारे कृते 'आवतः स्त्रि· याम्' ततो गङ्गाशब्दद्विवचनवत्साध्यः । द्वे द्वे द्वाभ्यां द्वाभ्यां द्वाभ्यां द्वयोः द्वयोः। एवम् उभे उभे ॥

आकारान्तो जराशब्दः ॥ जरायाः स्वरादौ जरस् वा वक्तव्यः । जरसौ–जरे । जरसः–जरा । जरसं–जराम् जरसौ–जरे जरसः–जराः । जरसा–जरया जराभ्याम् जराभिः । जरसे–जरायै जरा· भ्याम् जराभ्यः । जरसः–जरायाः जराभ्याम् जराभ्यः । जरसः–जरायाः जरसोः–जरयोः जरसां–जराणाम् । जरसि–जरायाम् ज· रसोः–जरयोः जरासु । हे जरे हे जरसौ–हे जरे हे जरसः–हे(१)जराः ॥

आबन्तस्यापि जराशब्दस्य विशेषः 'जरायाः०' जराशब्दस्य स्वरादौ जर· स् वा वक्तव्यः । 'गुरुः शिच सर्वस्य वक्तव्यः' साधनं स्वरादावेकस्मिन् पक्षे ग· ङ्गावत् । द्वितीयपक्षे जरस् आदेशे कृते 'स्वरहीनं०' । शेषं सुकरम् । जरा जरसौ जरे जरसः जराः इत्यादि ॥ सोमपाक्षिरिपादयस्त्वाप्प्रत्ययान्ता न, किन्तु आका रान्ताः क्विबन्तास्तेषां साधना रूपाणि च पुंलिङ्गवत् ॥

इकारान्तः स्त्रीलिङ्गो बुद्धिशब्दः । तस्य प्रथमाद्वितीययोः हरिशब्द- वत्प्रक्रिया । बुद्धिः । 'औ यू' बुद्धी । बुद्धयः । हे बुद्धे (हे बुद्धी) हे बुद्धयः । बुद्धिम् । बुद्धी । बुद्धीः । स्त्रीलिङ्गत्वान्नत्वनात्वाभावो वि·

---

(१) अयम् तदन्तविधिरत्रेष्यते । एकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीति न्यायात् । न हि कर्णे पुच्छे वा छिन्ने श्वा अश्वोभवति वा गर्दभः किन्तु श्वैव । स्वरादौ विभक्तावेव जरसबोध्यः नान्यत्र तेन जराया इदं जारमित्यत्र नातिप्रसङ्गः । केचिद्धादाविनं अत आश्चेतीच्छन्ति । जरसः स्वारादौ निर्जरस्यापि भवति । निर्जरः निर्जरसौ–निर्जरौ निर्जरसः–निर्जराः। निर्जरसम्–निर्जरम् निर्जरसौ–निर्जरौ निर्जारसः–निर्जरान् । निर्जरसा–निर्जरेण निर्जराभ्याम् ॥ भिस् पेस् वक्तव्यः ॥ निर्जरसैः–निर्जरैः । निर्जरसे–निर्जराय निर्जराभ्याम् निर्जरेभ्यः । निर्जरसः–निर्जरात् निर्जराभ्याम् निर्जरेभ्यः । निर्जरसः–निर्जरस्य निर्जरसोः–निर्जरयोः निर्जरसाम् निर्जराणाम् । निर्जरसि–निर्जरे निर्जरसोः–निर्जरयोः निर्जरेषु । हे निर्जर हे निर्जरसौ–हे निर्जरौ हे निर्जरसः–हे निर्जराः ॥ इत्यधिकः पाठः क्वचित् ॥

शेषः । बुद्ध्या बुद्धिभ्याम् बुद्धिभिः ॥ 'इदुद्भ्याम्' ॥ स्त्रियां वर्तमानाभ्यामिकारोकाराभ्यां परेषां ङितां वचनानां वा अडागमो भवति ॥ इ यं स्वरे । 'ए ऐ ऐं' बुद्ध्यै । 'ङिति' 'ए अय्' । बुद्धये बुद्धिभ्याम् बुद्धिभ्यः । बुद्ध्याः । 'ङस्य' बुद्धेः । बुद्धिभ्याम् । बुद्धिभ्यः । बुद्ध्याः-बुद्धेः । बुद्ध्योः । बुद्धीनाम् ॥ स्त्रियां योः ॥ इश्च उश्च युः तस्मात् । इवर्णान्तादुवर्णान्ताच्च स्त्रियां वर्तमानात्परस्य ङेरामादेशो भवति ॥ बुद्ध्याम् । अडागमाभावे आमोऽप्यभावः । 'ङेरौ डित्' बुद्धौ बुद्ध्योः बुद्धिषु ॥ एवं मतिभुतिधृतिकान्तिगतिरुचिप्रभृतयः ॥

इकारान्तो बुद्धिशब्दस्तस्य द्वितीयाद्विवचनं यावत् हरिशब्दवत्प्रक्रिया । औ यू' 'ए ओ जसि' इत्यादि ॥ शसि—'अम्शसोरस्य' शसि' इति दीर्घः । 'स्त्रो०' स्त्रीलिङ्गत्वान्नत्वस्य नात्वस्य चाभावः । 'सो नः पुंसः' इति सूत्रेण नकारो न । तृतीयैकवचने अस्त्रियामिति वचनात् 'टा नाऽस्त्रियाम्' इत्यस्य न प्रवृत्तिः किं तु 'इ यं स्वरे' 'स्वरहीनं०' ङित्सु रूपद्वयम् । एकत्र हरिवत् । 'ङिति' 'ङस्य' 'ङेरौ डित्' 'ङिति टेः' इत्यादि सूत्राणि । अन्यत्र सूत्रम्—'इदुद्भ्याम्' इच्च उच्च इदुतौ ताभ्याम् इदुद्भ्याम् । पञ्चमीद्विवचनान्तम् । सिद्धम् एकपदम् । स्त्रियां वर्त० वृत्तिः कण्ठ्या ॥ अत्र 'नित्यं स्त्रियां वर्तमानाभ्यामिकारोकाराभ्याम्' इति व्याख्येयम् । तेन शुचिशब्दोऽनियतलिङ्गो हरिवज् ज्ञेयः । ननु विकल्पः ॥ अनेन चतुर्थीपञ्चमीषष्ठ्येकवचने वा अडागमः । टित्त्वादादौ । 'इ यं स्वरे' 'ए ऐ ऐं' पञ्चमीषष्ठ्योरेकवचने—'इ यं स्वरे' 'स्वर०' 'सवर्णे०' 'स्त्री०' ॥ सप्तम्येकवचने सूत्रम्—'स्त्रियां योः' स्त्री सप्तम्येकवचनम् 'आमूङेर्नियश्च' 'ङितामट्' 'स्त्रीभ्रुवो०ः' 'स्वरहीनं०' 'मोऽनुस्वारः' इश्च उश्च युस्तस्मात् योः पञ्चम्येकवचनम् । 'ङिति' 'ङस्य' 'स्रोर्विसर्गः' इश्च उश्च० सुकरम् । स्त्रीलिङ्गे वर्तमानात् इवर्णान्ताद् उवर्णान्ताच्च शब्दात्परस्य ङेराम् आदेशो भवति । वर्णग्रहणात्तद्विधूनप्त्रादीनामपि ङेराम् । अट्साहचर्याद् यस्मिन् पक्षे अडागमस्तत्रैव ङेराम् भवति । अत एवाग्रे वक्ष्यति 'अडागमाभावे आमोऽप्यभावः' इति । अनेन ङेराम् न । 'इदुद्भ्याम्' इति अडागमः । 'इ यं स्वरे' 'स्वरहीनं०' 'सवर्णे०' 'मोऽनुस्वार.' ॥ सप्तमीबहुवचने—'किलात्षः सः०'॥ शेषं सुकरम् । सम्बोधने हरिवत् । 'समानाद्धेर्लोपोऽधातोः' 'धौ' एवं मतिभूतिधृतिरुचिप्रभृतयोऽपि इकारान्ता एतैरत्र सूत्रैः सिध्यन्ति ॥

एवं धेनुरज्जुतनुप्रभृतयोऽप्युकारान्ताः स्त्रीलिङ्गा एतैरेव सूत्रैः सिद्ध्यन्ति(१) ॥

एवम् उकारान्ता धेनुरज्जुप्रभृतयोऽपि ज्ञेयाः ॥

ईबन्तः स्त्रीलिङ्गो नदीशब्दः ॥ हसेपः सेर्लोपः ॥ हसान्तादीबन्ताच्च परस्य सेर्लोपो भवति ॥ नदी ॥ धौ ह्रस्वः ॥ इवर्णोवर्णयोरधातोः स्त्रीशब्दस्य च स्त्रियां धौ परे ह्रस्वो भवति ॥ हे(२)नदि ॥ नदी । नद्यौ । नद्यः । नदीम् नद्यौ नदीः । नद्या नदीभ्याम् नदीभिः ॥ ङिताम‍ट् ॥ स्त्रियां वर्तमानादीकारान्तादूकारान्ताच्च परेषां ङितां वचनानामडागमो भवति ॥ नद्यै । नदीभ्याम् । नदीभ्यः । नद्याः नदीभ्यां नदीभ्यः । नद्याः । नद्योः नदीनाम् । नद्याम् । नद्योः । नदीषु ॥

ईकारान्तेषु ईबन्तो नदीशब्दः ॥ सूत्रम्—'हसेपः सेर्लोपः' हसश्च ईप् च हसेप्तस्मात् हसेपः पञ्चम्येकवचनम् 'स्रो०' । 'स्वरहीनं०' । सेः षष्ठ्येकवचनान्तम् । 'ङिति' 'ङस्य' 'स्रो०' । लोपः प्रथमैकवचनान्तम् । 'स्रोर्विं०' 'नामिनो रः' जलतुम्बि० ॥ हसान्ताद्व्यञ्जनान्ताच्छदात्परस्य ईप्प्रत्ययान्ताच्च शब्दात्परस्य सेर्लोपो भवति । हसान्ताच्च अग्रे हसान्तपुंलिङ्गे भविष्यति । अत्र तु ईबन्तात् । नदीशब्दात्प्रथमैकवचने सि । अनेन सिलोपः । द्वित्वबहुत्वयोः—'इ यं स्वरे' 'स्वरहीनं०' ॥ धौ तु सूत्रम्—'धो ह्रस्वः' ॥ धौ सप्तम्येकवचनान्तम् । 'ङरो ङित्' टेर्लोपः । 'स्वरहीनं०' । ह्रस्वः प्रथमैकवचनान्तम् । 'स्रोर्विं०' ॥ इवर्णोवर्णयोः । अधातोरिति धातुवर्जशब्दस्य अक्किबन्तस्येत्यर्थः ॥ अत्र अनियुवन्ता ईकारोकारान्ता नित्यस्त्रीलिङ्गाः शब्दाः स्त्रीशब्दश्च एतत्संबन्धिनोरेव इवर्णोवर्णयोरिति व्याख्येयम् । आनियुवन्ता इति किम् । हे भ्रूः । हे श्रीः । । हे भूः । शेषं कण्ठ्यम् । अत्र वर्णग्रहणं ह्रस्वे कृते 'धौ' इति सूत्रस्य प्रतिषेधार्थम् । अनेन ह्रस्वः । 'समानाद्धेर्लोपः०' हे नदि हे नद्यौ हे नद्यः । अमि—'अमृशसोरस्य' 'मोऽनुस्वारः' । द्वितीयाद्विवचने 'इ यं स्वरे' 'स्वरहीनं०' । शसि—'अमृशसोरस्य' 'स्रो०' ॥ नदीशब्दात् तृतीयैकवचने टा ।

---

(१) धेनुः । धेनू । धेनवः । धेनुम् । धेनू । धेनूः । स्त्रीलिङ्गत्वाङ्नत्वाभावः । धेन्वा । धेनुभ्याम् । धेनुभिः । धेन्वै-धेनवे । धेनुभ्याम् । धेनुभ्यः । धेन्वाः धेनोः । धेनुभ्याम् । धेनुभ्यः । धेन्वाः-धेनोः । धेन्वोः । धेनूनाम् । धेन्वाम्-धेनौ । धेन्वोः । धेनुषु । हे धेनो । हे धेनू । हे धेनवः ॥

(२) ह्रस्वविधिसामर्थ्यान्न गुणः ॥ एवं गौरीसरस्वतीब्रह्माणीकुमारीप्रभृतयः ॥

'इयं स्वरे' 'स्वरहीनं०' ॥ चतुर्थ्येकवचने सूत्रम्—'ङितामट्' ङ् इत् यषां ते ङितस्तेषां ङिताम् । षष्ठीबहुवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' । अट् प्रथमैकवचनान्तम् । 'हसेपः०' ॥ स्त्रियामिति । स्त्रीलिङ्गे वर्तमानाभ्यामीकाराभ्यां परेषां ङितां ङे ङसि ङस् ङि इत्येतेषामडागमो भवति । अनेन अडागमः । 'इ यं स्वरे' 'ए ऐ ऐ' पञ्चमीषष्ठ्योरेकवचने अडागमः । 'इ यं स्वरे' 'स्वरहीनं०' 'स्रोर्वि०' षष्ठीसप्तम्योर्द्विवचने । 'इयं स्वरे' ॥ षष्ठीबहुवचने नुडागमः 'स्वरहीनं०' 'मोऽनुस्वारः' ॥ सप्तम्येकवचने । 'स्त्रियांय्वोः' 'ङितामट्' 'इ यं स्वरे' ॥ सप्तमीबहुवचने । 'कि-लात्षः सः० एव नदीशब्दवत् गौरीसरस्वतीब्राह्मणाकुमारीनारीसारङ्गीप्रभृतयः एतैरेव सूत्रैः साध्याः ॥

लक्ष्मीशब्दस्येबन्तत्वाभावात्सेर्लोपो नास्ति लक्ष्मीः लक्ष्म्यौ लक्ष्म्यः । हे लक्ष्मि हे लक्ष्म्यौ हे लक्ष्म्यः । शेषं नदीवत् ॥

अवीलक्ष्मीतरीतन्त्रीधीह्रीश्रीणामु(१)दाहृतः ।
स(२)प्तानामेव शब्दानां सेर्लोपो न कदाचन ॥ १ ॥

ईकारान्तो लक्ष्मीशब्दस्य ईबन्तत्वाभावादीप्प्रत्ययान्तत्वाभावात 'हसेपः०' इति सेर्लोपो न भवति । यतः—'लक्षेरी मुट् च' इति सूत्रेण ईकारान्तत्वात् ॥ ततः प्रथमैकवचने—'स्रोर्विसर्गः' । लक्ष्मीः लक्ष्म्यौ लक्ष्म्यः । 'इ यं स्वरे' 'स्वरहीनं०' 'स्रोर्वि०' ॥ संबोधने—हे लक्ष्मि । 'घौ ह्रस्वः' 'समानाद्धेर्लो०' ॥ शेषं नदीतुल्यम् ॥ यतः—'अवी लक्ष्मी तरी तन्त्री तन्द्री धी ह्री श्रियां पुरः । भीशब्दाच्च न सेर्लोपः स्त्रीलिङ्गे स्यात्कदाचन ॥'

स्त्रीशब्दस्येबन्तत्वात्सेर्लोपोऽस्ति । स्त्री ॥ स्त्रीभ्रुवोः ॥ स्त्रीशब्दस्य भ्रूशब्दस्य च इयुवौ भवतः स्वरे परे । स्त्रियौ स्त्रियः । हे स्त्रि हे स्त्रियौ हे स्त्रियः ॥ वामशसि ॥ स्त्रीशब्दस्य आमि शसि च परे वा इय् भवति ॥ स्त्रियं—स्त्रीम् । स्त्रियौ । स्त्रियः स्त्रीः । स्त्रिया । स्त्रीभ्याम् । स्त्रीभिः । स्त्रियै । स्त्रीभ्याम् । स्त्रीभ्यः स्त्रियाः । स्त्रीभ्याम् । स्त्रीभ्यः । स्त्रियाः स्त्रियोः स्त्रीणाम् । स्त्रियाम् स्त्रियोः स्त्रीषु । इत्यादि ॥

स्त्रीशब्दस्येबन्तत्वात् ईप्प्रत्ययान्तत्वात् सर्लोपोऽस्ति । ष्ट्यै धातुःस्त्यै धातुश्च शब्दसघातयोः । 'स्त्यायतेः स्त्रीत्वे ड्रट्' इति ड्रप्रत्ययः । डित्त्वाट्टिलोपः । 'संयोगा-

(१) 'उणादितः' इति पाठान्तरम् ॥
(२) टीकोक्त एवोत्तरार्धपाठः सम्यक् अस्मिन्पाठाऽवधारणस्यन्याय्यस्योपलम्भात् ॥

(१)न्तस्य०' इति यकारलोपः 'स्वरहीनं०' ततः 'ष्टून्नितः' इतीप् । प्रथमैकवचने 'हसेपः' । द्वित्वे सूत्रम्—'स्त्रीभ्रुवोः' ।। स्त्री च भ्रूश्च स्त्रीभ्रुवौ तयोः स्त्रीभ्रुवोः षष्ठीद्विवचनान्तम् । 'स्त्रीभ्रुवोः' 'स्वरहीनं०' ॥ स्त्रीशब्दस्य भ्रूशब्दस्य च स्वरे परे इयुवौ भवतः । स्त्रीशब्दस्य इय् । भ्रूशब्दस्य उव । अनेन इय् । 'स्वरहीनं०' । बहुत्वेऽप्येवम् । द्वितीयैकवचने सूत्रम्—'वाऽम्शसि' ।। वा तृतीयैकवचनान्तम् । 'अव्यया०' । अम् च शस् च अम्शस् तस्मिन् अम्शसि सप्तम्येकवचनान्तम् । 'सवर्णे दीर्घः०' ।। अमि शसि च परे वा विकल्पेन इयुवौ भवतः । अत्र स्त्रीशब्द एव संभाव्यते । भ्रूशब्दस्य 'भ्रूव' इति रूपस्यादृश्यमानत्वात् । उवग्रहणं तु संबन्धैक्यात् । अनेन एकत्र इय् 'स्वरहीनं०' 'मोऽनुस्वारः' । अन्यत्र 'अम्शसोरस्य' 'मोऽनुस्वारः' ।। द्वित्वे प्रथमाद्वित्ववत् । शसि–'स्त्रीभ्रु(२)वोः' 'स्वरहीनं०' 'स्रोर्विं०' । अन्यत्र 'अम्शसो०' स्रोर्विं०' ॥ तृतीयैकवचने 'स्त्रीभ्रुवोः' 'स्वरहीनं०' स्त्रिया स्त्रीभ्यां स्त्रीभिः । शेषं चतुर्थ्यादौ नदीवत् । अस्यायमर्थः–ङेङसिङसूङिषु 'ङितामट्' कृत्वा इय् कर्तव्य इत्यर्थः । स्त्रीशब्दाच्चतुर्थ्येकवचने ङे 'ङितामट्' 'स्त्रीभ्रुवोः' 'स्वरहीनं०' 'ए ऐ ऐ' स्त्रियै स्त्रीभ्यां स्त्रीभ्यः । पञ्चम्येकवचने स्त्री अस् 'ङितामट्' 'स्त्रीभ्रुवोः' 'स्वर०' 'सवर्णे' दीर्घः०' 'स्रोर्विं०' । स्त्रियाः स्त्रीभ्यां स्त्रीभ्यः । षष्ठयेकवचने स्त्री अस् । 'ङितामट्' 'स्त्रीभ्रुवोः' 'स्वरहीनं०' 'सवर्णे दीर्घः०' 'स्रोर्विं०' स्त्रियाः । षष्ठीद्विवचने स्त्री ओस् । 'स्त्रीभ्रुवोः, 'स्वरहीनं०' 'स्रोर्विं०' । षष्ठीबहुवचने स्त्री आम् । 'नुडामः' 'ष्टुर्नोणो०' स्वरहीनं०' 'मोऽनुस्वारः' स्त्रीणाम् । अत्र 'स्त्रीभ्रुवोः' 'नुडामः' इत्युभयोः प्राप्तौ विशेषत्वात् नुडागम एव भवति । सप्तम्येकवचने स्त्री ङि । 'ङितामट्' 'स्त्रियां योः' इत्याम् । 'स्त्रीभुवोः' 'स्वरहीनं० 'सवर्णे०' 'मोऽनुस्वारः' स्त्रियाम् । सप्तमीद्विवचने ओस् । 'स्त्रीभ्रुवोः' 'स्वरहीनं०' स्त्रियाः । सप्तमीबहुवचने स्त्रीसु सु । 'क्विलात्षः सः०' स्त्रीषु । हे स्त्रि । 'घौ ह्रस्वः०' 'समानाद्धे०' हे स्त्रियौ हे स्त्रियः ।।

श्री(३)शब्दस्य भेदः । ईकारान्तः श्रीशब्दः ॥ श्रीः । श्रियौ । श्रियः । श्रियम् । श्रियौ । श्रियः । श्रिया । श्रीभ्याम् । श्रीभिः ॥ वेयुवः ॥ इयुवन्तास्त्रियां वर्तमानात्परेषां ङितां वचनानां वा अडा-

---

(१) 'यवयोर्वसे हकारे च लोपः' इति तूचितम् । अपदान्ते 'संयोगान्तस्य लोपः' इत्यस्यानिष्टत्वात् ॥

(२) 'वाम्शसि' इति सूत्रस्यैवोपन्यासो योग्यः ॥

(३) 'श्रीशब्दस्यापीवन्तत्वाभावात्सेर्लोपो नास्ति' इति प्राचीनपाठः ॥

गमो भवति, न तु स्त्रीशब्दस्य विकल्पेन । श्रियै-श्रिये । श्रीभ्याम् ॥ श्रीभ्यः । श्रियाः-श्रियः । श्रीभ्यां श्रीभ्यः ॥ श्रियाः-श्रियः । श्रीभ्यां श्रीभ्यः ॥ श्रियाः-श्रियः । श्रियाः श्रियाम् । श्रयादीनां वामो नुट् वक्तव्यः । श्रीणाम् । श्रियाम् । अडागमाभावे आमोप्यभावः। श्रियि श्रियोः श्रीषु । हेश्रीः हेश्रियौ हेश्रियः ॥ एव(१)धीह्रीप्रभृतयोऽप्यनीबन्ताः ॥

अथ श्रीशब्दः । प्रथमैकवचने श्री स् । 'स्रोर्वि०' श्रीः ॥ प्रथमाद्विवचने श्री औ-'य्वोर्धातो०' 'स्वरहीनं०' श्रियौ । जसि—'य्वोर्धातो०' 'स्वरहीनं' श्रियः । द्वितीयैकवचने श्री अम् 'य्वोर्धातो०' 'स्वरहीनं०' श्रियं श्रियौ श्रियः । श्रिया श्रीभ्यां श्रीभिः । चतुर्थ्यादौ श्रीशब्दस्य विशेषमाह— सूत्रम्—'वेयुवः'॥ वा तृतीयैकवचनान्तम् । 'अव्यया०' । इय च उव च इयुव तस्मात् इयुवः पञ्चम्येकवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' मध्ये 'अ इ ए' ॥ नित्यं स्त्रियां वर्तमानात् इयन्तादुवन्ताच्च शब्दात्परेषां ङितां वचनानां विकल्पेन अडागमः स्यात्, न तु स्त्रीशब्दस्य । यतः कालापके 'स्त्री नदीवत्' । तथा हैमे 'वेयुवोऽस्त्रियाः' इति ॥ पूर्वम्— 'य्वोर्धातोः०' 'वेयुवः' इति । अनेन एकत्र अडागमः । 'स्वरहीनं०' 'ए ऐ ऐ' । अन्यत्र 'य्वोर्धातो०' 'स्वरहीनं०' ॥ षष्ठीपञ्चम्योरेकवचने । एकत्र 'वेयुवः' इति अडागमः । 'य्वोर्धातो०' 'स्वरहीनं०' सवर्णे दीर्घः०' 'स्रोर्वि०'॥ पक्षे पञ्चमीषष्ठ्योरेकवचने 'य्वोर्धातोः०' 'स्वरहीनं०' 'स्रोर्वि०' ॥ षष्ठीसप्तम्योर्द्विवचने । 'य्वोर्धातो०' इत्यनेन इय् । 'स्वरहीनं०' 'स्रोर्वि०' ॥ षष्ठीबहुवचने श्रयादीनां श्रीभीभ्रूप्रभृतीनामामः षष्ठीबहुवचनस्य वा नुट् वक्तव्यः । अनेन न् । 'ष्रुर्नोणो०' अन्यत्र इय् । 'स्वरहीनं०' 'मोऽनुस्वारः' ॥ सप्तम्येकवचने रूपद्वयम् । एकत्र 'स्त्रियां य्वोः' इति ङेराम् । 'य्वोर्धातो०' इति इय् 'यदादेशस्तद्वद्भवतीति 'वेयुवः' इत्यडागमः 'स्वरहीनं०' 'सवर्णे०' । अन्यत्र 'य्वोर्धातो०' 'स्वरहीनं०' । ननु अडागमाभावेऽपि ङेराम् कथं न भवतीत्याह —अडागमाभावे आमोऽप्यभावः । यत्र प्रयोगे अडागमो न तत्र आमोप्यभावः । ङेराम् न भवतीत्यर्थः । शेषं कण्ठ्यम् ॥ धातुत्वाद्धलोपो न किंतु 'स्रोर्वि०' हे श्रीः । द्वित्वे बहुत्वे 'य्वोर्धातो०' इति इय् । एवं धीह्रीभीप्रभृतयोऽपि स्त्रीलिङ्गा अनीबन्ताः इय्'

(१) धीः । धियौ । धियः । हेधीः हेधियौ हेधियः ॥ ह्रीः । ह्रियौ । ह्रियः । हेह्रीः ॥ इत्यधिकः पाठः ॥

प्रत्ययरहिताः शब्दाः साध्याः ॥ सुश्रीसुधीसेनानीग्रामण्यादयः पुंलिङ्गवत् । 'वेयुवः' इत्यत्र 'नित्यं स्त्रियाम्' इत्युक्तत्वात् स्त्रीवाचकत्वेऽपि सुश्रिये सुधिये इत्यादौ न विकल्पः ॥

एवं भूशब्दो भ्रूशब्दश्च ॥ वधूजम्ब्वादीनां तु नदीवद्रूपं ज्ञेयम् । वधूः । वध्वौ । वध्वः । हेवधु । हेवध्वौ । हे वध्वः । शेषं नदीवत् ॥ एवं जम्बूः जम्ब्वौ जम्ब्वः । हेजम्बु इत्यादि ॥

एवम् ऊकारान्तो भूशब्दः । भूः 'स्रोर्वि०' भुवौ भुवः । 'यवोर्धातो०' ॥ भ्रूः इति अक्विबन्तत्वात् अधातुत्वाच्च 'य्वोर्धातो०' इति न भवति, किन्तु 'स्त्रीभ्रुवोः' इति सूत्रेण उवादेशः । भ्रूः भ्रुवौ भ्रुवः भ्रुवं भ्रुवौ भ्रुवः । भ्रुवा भ्रूभ्यां भ्रूभिः । 'वेयुवः' स्त्रीभ्रुवोः' भ्रुवै भ्रुवे भ्रूभ्यां भ्रूभ्यः । भ्रुवाः भ्रुवः भ्रूभ्यां भ्रूभ्यः । भ्रुवाः भ्रुवः भ्रुवोः भ्रुवां भ्रूणां । भ्रुवां भ्रुवि भ्रुवोः भ्रूषु । इयुवन्ताद्धौ न ह्रस्वः । हे भ्रूः । यद्वा धौ परे तु सुभ्रूशब्दः स्त्रीवदिति केचित् । तेन ह्रस्वः-हे सुभ्रु ॥ भ्रूशब्दस्य धौ वा ह्रस्वता । तेन सुभ्रूः ॥ वभ्रूजम्बूश्वश्रूशब्दादीनां नदीशब्दवत्प्रक्रिया । परं सिविषये 'स्रोर्विसर्गः' वधूः । वध्वौ वध्वः 'उवम्' ॥ वधू 'अमृशसोरस्य' 'मोऽनुस्वारः' ॥ वध्वौ वधूः । वध्वा वधूभ्यां वधूभिः । 'ङितामट्' वध्वै । वध्वाः । 'स्त्रियां य्वौः' 'ङितामट्' 'उवम्' वध्वाम् । हें वधु॥ एवं चमू-तनू-जम्बू-कण्डू-कच्छू-यवागू-दिधीषू-कद्रू-चञ्चू-कर्कन्धू-करभोरू-प्रभृतयः ॥ स्वयंभूप्रमुखाः पुंवत् ॥

ऋकारान्तो मातृशब्दस्तस्य पितृवत्प्रक्रिया । 'सेरा' । माता मातरौ मातरः । 'वेरर' हेमातः हेमातरौ हेमातरः । मातरम् मातरौ । स्त्रीलिङ्गत्वाच्छसि नत्वाभावो विशेषः । शसीति दीर्घत्वम् । मातॄः । इत्यादि ॥ स्वसृशब्दस्य कर्तृशब्दवत्प्रक्रिया, स्त्रीलिङ्गत्वान्नत्वाभावो विशेषः । [स्वसा स्वसारौ स्वसारः । स्वसारम् स्वसारौ । शसि स्वसॄः । हेस्वसः । हेस्वसारौ हेस्वसारः ॥]

ऋकारान्तो मातृशब्दस्तस्य पितृशब्दवत्प्रक्रिया । 'अर् पञ्चसु' इत्यर न वरम् । शसि दीर्घ एव भवति । परं स्त्रीलिङ्गत्वात् 'सो नः पुंसः इति नत्वं नभवति । धौ 'धेरर' ॥ एव दुहितृयातृननान्दृशब्दाः । स्वसृशब्दस्तु कर्तृशब्दवत् । 'स्तुरार्' 'सेरा' । शसि स्त्रीलिङ्गत्वान्नत्वाभावः 'सो नः पुंसः' इति विशेषः । स्वसॄः । तृतीयादौ 'ऋरम्' 'स्वरहीनं०' ॥ एव पितृष्वसृमातृष्वसृशब्दौ

रैशब्दस्य सुरैशब्दवत्प्रक्रिया । राः रायौ रायः । हेराः ॥ गोशब्दस्तु पूर्ववत् ॥ नौशब्दस्य ग्लौशब्दवत्प्रक्रिया । नौः नावौ नावः । हेनौः हेनावौ हेनावः ।

इति स्वरान्तस्त्रीलिङ्गप्रक्रिया ॥ ७ ॥

रै शब्दः सुरैशब्दवत् । राः । 'र स्मि' रायौ रायः इत्यादि । रैशब्दः पुं-(१)स्त्रीलिङ्गे वर्तते । तथा अमरकोषे 'अर्थरैविभवा अपि' इति पुंलिङ्गे एव उक्तः । अत्र तु स्त्रीलिङ्गे एव उक्तस्तच्चिन्त्यम् ॥

गोशब्दः पुंवत् । 'ओरौ' गौः गावौ गावः । 'आम्शसि' गाम् गावौ गाः । गवा गोभ्यां गोभिः इत्यादि । अत्रापि गोशब्दो दशार्थवाची । एवं द्योशब्दोपि ॥ नौशब्दो ग्लौशब्दवत् । नौः नावौ नावः ।

इति स्वरान्तस्त्रीलिङ्गसाधनम् ॥

स्वरान्ता नपुंसकलिङ्गाः ८

अथ स्वरान्ता नपुंसकलिङ्गाः प्रदर्श्यन्ते ॥ तत्राकारान्तः कुलशब्दः । तस्य प्रथमाद्वितीयैकवचने ॥ अतोऽम् ॥ अतः अम् । अकारान्तान्नपुंसकलिङ्गात्परयोः स्यमोरम् भवत्यथौ । अमो ग्रहणं लुग्व्यावृत्त्यर्थम् । 'अम्शसोरस्य' कुलम् ॥

अथ स्वरान्तनपुंसकलिङ्गसाधनम् ॥ तत्र अकारान्तः कुलशब्दः । तस्य प्रथमाद्वितीयैकवचने सूत्रम्—'अतोऽम्' ॥ अतः पञ्चम्येकवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' । अम् प्रथमैकवचनान्तम् । 'हसेपः से०' मध्ये 'अतोऽत्युः' 'उ ओ' 'एदोतोतः' ॥ अकारान्तान्नपुंसकलिङ्गात्परयोः स्यमोः सि अम् इत्येतयोरम् भवति । अघौ घेरम् न भवतीत्यर्थः । ननु स्यमोर्म् क्रियतां, किम् अम् इत्यकारग्रहणेन । सत्यम् । अजरसमित्यादिसाधनार्थम् ॥ अमोऽम्करणे हेतुमाह—अमो ग्रहणं लुग्व्यावृत्त्यर्थं अम्स्थाने पुनर्यद् अम्करणं तत् 'नपुंसकात्स्यमोर्लुक्' इति सूत्रनिषेधार्थम् । अयमर्थः—अकारात्परयोः स्यमोर्लुग न भवतीति भावः । अनेन स्यमोरम् 'अम्शसोरस्य' 'मोऽनुस्वारः' ॥

---

(१) 'रा द्वयोर्विभवे स्वर्णं' इति रुद्रः ॥

ईमौ ॥ नपुंसकलिङ्गात्पर औ ईकारमापद्यते । अ इ ए । कुले ॥

प्रथमाद्वितीययोर्द्विवचने सूत्रम्—'ईमौ' ई द्वितीयैकवचनान्तम् । 'अमुश-शसोरस्य' । औ प्रथमैकवचनान्तम् । सांकेतिकम् । 'स्वरहीनं०' । नपुंसकलिङ्गात्पर औ ईकारमापद्यते । दीर्घ ईकारस्तु वारिणी दधिनी इत्यादिरूपसिद्ध्यर्थम् । अनेन औस्थाने ईकारादेशः । 'अ इ ए' ॥

जश्शसोः शिः ॥ नपुंसकलिङ्गात्परयोर्जश्शसोः शिर्भवति । शकारः सर्वादेशार्थः ॥ गुरुः शिच्च सर्वस्य वक्तव्यः ॥ षष्ठीनिर्दिष्टस्येत्यस्यापवादः ॥

सूत्रम्—'जश्शसोः शिः' ॥ जस् च शस् च जश्शसौ तयोर्जश्शसोः षष्ठीद्विवचनम् । 'स्वरहीनं०' 'स्रोर्वि०' । शिः प्रथमैकवचनान्तम् । 'स्रोर्वि०' । नपुंसकलिङ्गात्परयोर्जश्शसोः शिर्भवति । शिरिति शकारः सर्वादेशार्थः । तेन सर्वस्य जसः शसश्च इर्भवति न त्वन्तस्य । तमेवाह—गुरुः शिच्चेति शकार इद्यस्य स शिदादेशः । गुरुः शिच्च सर्वस्य वक्तव्यः । गुरुरनेकाक्षरः 'त्रेरयङ' इत्यादिकः । तथा शकारेच्च य आदेशः स सर्वस्यादेशिनः स्थाने भवति न त्वन्तस्य । अनेन जश्शसोः शिः । इ० ॥

नुमयमः ॥ नुम् अयमः । नपुंसकस्य नुमागमो भवति शौ परे । यमप्रत्याहारान्तस्य न भवति ॥ मिदन्त्यात्स्वरात्परो वक्तव्यः ॥ उकार उच्चारणार्थः । मकारः स्थाननियमार्थः ॥ नोपधायाः ॥ (१)नः उपधायाः । नान्तस्योपधाया दीर्घो भवति शौ परे, धिवर्जितेषु पञ्चसु परेषु, नामि च । कुलानि । पुनरपि । कुलम् । कुले । कुलानि । शेषं देववत् । कुलेन । कुलाभ्याम् । कुलैः । कुलाय । कुलाभ्याम् । कुलेभ्यः । कुलात् । कुलाभ्याम् । कुलेभ्यः । कुलात् । कुलाभ्याम् । कुलेभ्यः । कुलस्य । कुलयोः । कुलानाम् । कुले । कुलयोः । कुलेषु । हेकुल । हेकुले । हेकुलानि ॥ एवं मूलफलपत्रपुष्पकुण्डकुटुम्बादयः ॥

सूत्रम्—'नुम् अयमः' नुम् प्रथमैकवचनान्तम् । 'हसेपः०' न यम् अयम्

---

(१) नोपधाया इत्यत्र 'छन्दसि तु भवती'ति नियमात्संधिः । 'छन्दोवत्सूत्राणि भवन्ती' ति वचनात् । क्वचिदुपलभ्यमानोऽपपाठः टीकाविरुद्धत्वात् न उपधायाः इति च्छेदः । नेति लुप्तषष्ठीकं तदन्तत्वं च बोध्यम् ।

तस्य अयमः षष्ठ्येकवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' 'स्रोर्विसर्गः' ॥ नपुंसकस्यनुमागमो भवति शौ परे । यमप्रत्याहारोऽन्ते यस्य शब्दस्य तस्य नुमागमो न भवति । यथा अहानि चत्वारि इत्यादौ ॥ मित् मकारेत् प्रत्ययः आगमश्च अन्त्यास्स्वरात्परो वक्तव्यः । उकार उच्चारणार्थः । अनेन नुमागमः । सूत्रम् । 'नोपधायाः' नस्योपधा नोपधा तस्या नोपधायाः षष्ठ्येकवचनान्तम् । 'ङितां यट्' 'सवर्णे दी०' 'स्रोर्वि०' । नान्तस्य शब्दस्य उपधाया 'अन्त्यात्पूर्व उपधा' इति संज्ञासंधिकथितलक्षणया दीर्घो भवति नपुंसके शौ परे, पुंलिङ्गे धिवर्जितेषु पञ्चसु वचनेषु, नामि च नुटसहिते आमि परे च । यथा पञ्चानाम् । अनेन उपधाया दीर्घः ॥ धौ 'समानार्द्धेर्लोपः०' । हे कुरु । द्विवचने 'ईमौ' 'अ इ ए' हे कुले । बहुवचने । 'जश्शसोः शिः' 'नुमयमः' 'नोपधायाः' हे कुलानि । शेषं देवशब्दवत् । एव मूलफलपत्रपुष्पकुण्डकुटुम्बज्ञानधनवनरत्नादयः शब्दाः साध्याः ॥

ड्त्वन्यादेः ॥ (१) अन्यादेः । अन्यादेर्गणात्परयोः स्यमोः ड्तुर्भवति । शकारः सर्वादेशार्थः । उकार उच्चारणार्थः । वात्र(२)साने इति पक्षे दत्वमपि भवति । अन्यत् अन्यद्द । अन्ये । अन्यानि । पुनरप्येवम् । शेषं सर्ववत् ॥ अन्यतरत् अन्यतरद्द । अन्यतरे । अन्यतराणि । इतरत्-इतरद्द । इतरे । इतराणि ॥ कतरत्-कतरद्द । कतरे । कतराणि ॥ कतमत्-कतमद्द । कतमे । कतमानि । शेषं सर्ववद्रूपम् ॥ [प्रथमादयः कुलवत् ॥ प्रथमं प्रथमे प्रथमानि]

(३)सर्वादयोऽपि नपुंसकलिङ्गे प्रथमायां द्वितीयायां च कुलशब्दवत् । सर्वं सर्वे सर्वाणि । तृतीयादौ पुंलिङ्गवत् ॥ परमन्यादीनां प्रथमाद्वितीयैकत्वे विशेषः ॥

---

(१) तु अन्यादेरिति छेदः । शः सर्वादेशार्थः । उकारउच्चारणार्थः । सेरेकवर्णत्वादेवसर्वादेशः सिद्धः । द्वितीयैकवचने तु मस्यतादेशेकृते एकदेशविकृतिन्यायेनाम्शसोरस्येत्यलोपेकृतेसिद्धमिष्टमितिशकारो व्यर्थ इति चेत्सत्यम् । स्वविषये प्राप्तस्य सर्वस्य स्थानेतुर्यथास्यात शिलोपबाधनार्थं शकार इति फलितम् ॥

(२) अवसानशब्दस्यान्तावयवार्थस्यावयविनिराकांक्षस्यपरस्येत्यवयवीसंबध्यते ॥

(३) सर्वादीनामकारान्तानामन्यादिपञ्चशब्दव्यतिरिक्तानां प्रथमाद्वितीययोः कुलशब्दवत्प्रक्रिया । सर्वं सर्वे सर्वाणि । पुनरप्येवम् । शेषं पूर्ववत । सर्वेण सर्वाभ्याम् सर्वैः । सर्वस्मै सर्वाभ्याम् सर्वेभ्यः । सर्वस्मात् सर्वाभ्याम् सर्वेभ्यः । सर्वस्य सर्वयोः सर्वेषाम् । सर्वस्मिन् सर्वयोः सर्वेषु । हेसर्व हेसर्वे हेसर्वाणि ॥ अन्यादीनां पञ्चानां विशेषोऽस्ति अन्य सि इति स्थिते इति पुस्तकान्तरे पाठः ॥

सूत्रम्—'श्वन्यादेः' ॥ श्तु प्रथमैकवचनान्तम् । साङ्केतिकम् । अन्य आदिर्यस्यासौ अन्यादिस्तस्मात् पञ्चम्येकवचनम् । 'ङिति' 'ङस्य' इत्यकारलोपः । 'स्रोर्वि०' 'उवम्' 'स्वरहीनं०' अन्यादेः—अन्य, अन्यतर, इतर, कतर, कतम, इत्याद्यन्यादेर्गणान्नपुंसकलिङ्गे वर्तमानात्परयोः स्यमोः श्तु इत्यादेशः भवति । शकारः सर्वादेशार्थः । 'गुरुः शिच्च सर्वस्य वक्तव्यः' इति न्यायात् । उकार उच्चारणार्थः । अनेन सेः स्थाने अम्स्थाने च त् इत्यादेशः । द्वित्वबहुत्वयोः कुलशब्दवत् । तृतीयादौ सर्वादिवत् । एवमन्यतरत् इतरत् कतरत् कतमत् एतेऽपि शब्दाः साध्याः ॥ 'जराया जरस् वा' इति वा जरस् । नास्ति जरा यस्य तत् अजरम् अजरसम् अजरे अजरसी अजराणि अजरांसि । शेषं पुंवत् ॥ अत्र यद्यपि क्रमेण पूर्वमाकारान्तः सोमपाशब्दस्तदग्रे इकारान्ता अस्थिदधिसक्थिवारिशब्दाः, तद्वदेव उकारान्ता मध्वादयः, तदग्रे ईकारान्ता ग्रामण्यादयः तद्वदेव ऊकारान्ता यवल्वादयः, तदग्रे ऋकारान्ताः कर्तृप्रमुखाः तदग्रे ऐकारान्तो रैशब्दः इति क्रमो युज्यते, परमत्र केषुचित्पुस्तकेषु क्रमवैपरीत्येन लिखितानि सन्ति ॥

इकारान्तोऽस्थिशब्दः ॥ नपुंसकात्स्यमोर्लुक् ॥ नपुंसकलिङ्गात्परयोः स्यमोर्लुग्भवति । अस्थि ॥

इकारान्तो नपुंसकलिङ्गास्थिशब्दः । स्यमोर्विषये सूत्रम्—'नपुंसकात्स्यमोर्लुक्' ॥ नपुंसकात् पञ्चम्येकवचनम् । 'ङसिरत्' 'सवर्णे दी०' । सिश्च अम् च स्यमौ तयोः स्यमोः षष्ठीद्विवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' । लुक् प्रथमैकवचनान्तम् । 'हसेपः से०' नामिनो रः' अवर्णान्तवर्जान्नपुंसकलिङ्गात्परयोः स्यमोर्लुग् भवति । अनेन स्यमोर्लुक् ॥

नामिनः स्वरे ॥ नाम्यन्तस्य नपुंसकस्य नुमागमो भवति विभक्तिस्वरे परे । ईमौ । अस्थिनी । अस्थीनि । पुनरप्येवम् ॥ य्वृणां नपुंसके धौ वा गुणो वक्तव्यः ॥ इश्च उश्च ऋश्च तेषां य्वृणाम् । उक्तं हि ।

संबोधने तूशनसस्त्रिरूपं सान्तं तथा नान्तमथाप्यदन्तम् ।
माध्यन्दिनिर्वष्टि गुणं त्विगन्ते नपुंसके व्याघ्रपदां वरिष्ठः ॥१॥

हे अस्थे, हेअस्थि ॥

धौ विशेषमाह—'य्वृणां धौ गुणे वा' इश्च उश्च ऋश्च य्वरः तेषां य्वृणाम् । इकार उकारऋकाराणां स्थाने नपुंसकलिङ्गविषये धौ वा गुणो वक्तव्यः । 'नपुं-

सकारस्यमोर्लुक्' इति घिलोपे विहिते इकारस्य एकारो गुणः । हेशब्दस्य प्राक्प्रयोगः । अत्र शिष्टसंमतिमाह—उक्तं च वृद्धैः । संबोधने० इति । तु इत्यवधारणे । माध्यंदिनिराचार्यः उशनसः उशनसशब्दस्य संबोधने आमन्त्रणे त्रिरूपं रूपत्रयं वष्टि अभिलषति वाञ्छति वा कथयति । किं तत् त्रिरूपं सान्तं सकारान्तं यथा उशनस् । 'हसेपः०' 'स्रोर्विसर्गः' हे उशनः । तथा नान्तं नकारान्तम् हे उशनन् । तथा अदन्तमकारान्तं हे उशन इति । तु पुनः इगन्ते इकारोकारऋकारान्ते नपुंसके घिविषये विकल्पेन गुणं कथयति । यतः प्रक्रियाकौमुद्याम्—इ उण् ऋलृक् एते इकुसंज्ञकाः । यथा हे अस्थि हे अस्थे । हे वारि हे वारे । हे मधो हे मधु । हे कर्तृ हे कर्तः । कथंभूतो माध्यन्दिनिः । व्याघ्रपदां व्याघ्रपदगोत्रीयविप्राणां मध्ये वरिष्ठो गरिष्ठः श्रेष्ठः ॥ प्रथमाद्वितीययोर्द्विवचने । 'ईमौ' इति औस्थाने ई ॥ सूत्रम्—'नामिनः स्वरे' ॥ नामिनः षष्ठ्येकवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' 'स्रोर्विसर्गः' । स्वरे सप्तम्येकवचनान्तम् । 'अ इ ए' ॥ नाम्यन्तस्य नपुंसकस्य नुमागमो भवति स्वरे परे । अत्र विभक्तिसंबन्ध्येव स्वरो ग्राह्यः । तेन दधि आनयेत्यत्र न नुम् । अनेन नुमागमः । 'स्वरहीनं०' ॥ बहुत्वे कुलवत् । दीर्घत्वे इकारस्य ईकारः ॥ तृतीयादौ हसादावविशेषः ॥

अच्चास्थ्नां शसादौ ॥ अत् चेत्यव्ययम् । अस्थ्नां अस्थ्यादीनां टादौ नुमागमो भवति, पूर्वस्य इकारस्य चाकारादेशो भवति शसादौ स्वरे परे ॥ शस् आदिर्यस्य सः शसादिः टादिः । शसादावित्यतद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः । यथा चित्रगुर्बहुधनः ॥

स्वरादौ सूत्रम्—'अच्चास्थ्नां टादौ' ॥ अत् प्रथमैकवचनान्तम् । 'हसेपः०' । च प्रथमैकचनान्तम् । 'अव्यय०' 'स्तोः श्चुभिः श्चुः' 'स्वरहीनं०' । अस्थ्नां षष्ठीबहुवचनान्तम् । 'अच्चास्थ्नां०' इति नुमागमः । इकारस्य अकारः । 'अल्लोपः स्वरे' 'स्वरहीनं०' मध्ये 'सवर्णे दी०' ॥ टा आदिर्यस्यासौ टादिस्तस्मिन् सप्तम्येकवचनान्तम् । 'ङेरौ 'ङित्' टिलोपः । 'स्वरहीनं०' ॥ काचित्तु शसादाविति पाठः । तत्र शस् आदिर्यस्य स शसादिः अर्थात् टादिः । यद्वा गौणत्वेऽपि प्रियास्थ्नः शुनकान् प्रियदध्नश्च पुरुषान् इत्यादिप्रयोगासिद्ध्यर्थं शसोऽपि ग्रहणं युक्तम् । अस्थ्यादीनाम् अस्थिदधिसक्थिअक्षिशब्दादीनां टादौ स्वरे परे नुमागमो भवति । इकारस्य च अकारः । अनेन स्वरादौ सर्वत्र नुम् इकारस्य च अकारः । 'नामिनः स्वरे' इत्यनेनैव चेन्नुम् क्रियते तदा इकाराभावे जाते 'नि-

मित्ताभावे नैमित्तिकस्याप्यभावः' इति नुम्लोपः स्यात् । अतः 'अच्चारथ्नाम्' इति नुम्करणं पुनरुक्तये न ॥

अल्लोपः स्वरेऽम्वयुक्ताच्छसादौ ॥ नान्तस्योपधाया अकारस्य लोपो भवति श(१)सादौ स्वरे परे तद्धिते ईपि ईकारे च । मकार वकारान्तसंयोगादुत्तरस्य न भवति । अस्थ्ना अस्थिभ्याम् अस्थिभिः । अस्थ्ने अस्थिभ्याम् अस्थिभ्यः । अस्थ्नः अस्थिभ्याम् अस्थिभ्यः । अस्थ्नः अस्थ्नोः अस्थ्नाम् ॥

सूत्रम्—'अल्लोपः स्वरे' ॥ अतः अकारस्य लोपः अल्लोपः प्रथमैकवचनान्तम् । 'स्रोर्विं०' । स्वरे सप्तम्येकवचनम् । 'अ इ ए' । अम्वयुक्तात् । मच वश्च म्वौ ताभ्यां युक्तः संयोगः म्वयुक्तः न म्वयुक्तः अम्वयुक्तः तस्मात् । 'ङसिरत्' पश्चात् 'एदोऽतोऽतः' शस् आदिर्यस्य स शसादिस्तस्मिन् शसादौ सप्तम्येकवचनान्तम् । 'ङेरौ ङित्' 'चपाच्छसः' सूत्रं सिद्धम् ॥ अत्र तु टादौ स्वरे परे एव अकारस्य लोपो भवति । शसग्रहणं तु प्रियास्थ्नः शुनकान् पश्य तथा राज्ञः इत्यादिप्रयोगसिद्ध्यर्थम् । नान्तस्य नकारान्तस्योपधाया उपधाभूतस्य अकारस्य लोपो भवति शसादौ स्वरे परे मकारस्य वकारस्य संयोगादुत्तरस्य लोपो न भवति । यथा आत्मनः आत्मना । यज्वनः यज्वना । अनेन स्वरादौ अकारलोपः । 'स्वरहीनं०' । तथा अस्थ्ना अस्थिभ्याम् अस्थिभिः । अस्थ्ने ॥

वेङ्योः ॥ वेत्यव्ययम् । नान्तस्योपधाया ईङ्योः परयोर्वा अकारस्य लोपो भवति ॥ अस्थ्नि अस्थनि अस्थ्नोः अस्थिषु ॥ एवं दधिसक्थ्यक्षिप्रभृतयः शब्दाः ॥

ङौ अल्लोपे विशेषमाह—'वेङ्योः' वा प्रथमैकवचनान्तम् । 'अव्यया' । ईच ङिश्च ईङी तयोः सप्तमीद्विवचनान्तम् । 'इ यं स्वरे' 'स्वरहीनं०' पश्चात् । 'अ इ ए' ॥ नान्तस्य नकारान्तशब्दस्य ई इति औस्थाने जाते ईकारे परे ङौ च सप्तम्येकवचने परे वा अकारस्य लोपो भवति । ईकारे परे तु अह्नि अहनि इत्यादौ ज्ञेयम् । ङौ परे अनेन वा अल्लोपः । अस्थ्नि अस्थनि एवं दधिसक्थ्यक्षिशब्दाः । दधि दधिनी दधीनि । दध्ना दधिभ्यां दधिभिः । दध्नि दधनि ॥ एवं सक्थिशब्दः ऊरुवाची । सक्थि सक्थिनी सक्थीनि ॥ अक्षिशब्दो नेत्रवाची ।

---

(१) अम्वयुक्ताच्छसादावित्यत्र तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः । लम्बकर्ण इतिवत् । अतः शसोऽपि ग्रहणम् ॥

अक्षि अक्षिणी अक्षीणि । अक्ष्णा अक्षिभ्याम् इत्यादि ।

नपुंसकस्य ॥ नपुंसकस्य ह्रस्वो भवति स्वरादौ ॥ 'नामिनः स्वरे' इति नुमागमः । ग्रामणि ग्रामणिनी ग्रामणीनि । पुनरप्येवम् ॥

एक एव हि यः शब्दस्त्रिषु लिङ्गेषु वर्तते ।
एकमेवार्थमाख्याति (१)उक्तपुंस्कं तदुच्यते ॥ १ ॥

टादावुक्तपुंस्कं पुंवद्वा ॥ उक्त(२)पुंस्कं नाम्यन्तं नपुंसकलिङ्गं टादौ स्वरे परे पुंवद्वा भवति ॥ ग्रामण्या ग्रामणिना ग्रामणिभ्याम् ग्रामणिभिः। ग्रामण्येग्रामाणिने ग्रामणिभ्याम् ग्रामणिभ्यः। ग्रामण्यः— ग्रामणिनः ग्रामणिभ्याम् ग्रामणिभ्यः । ग्रामण्यः—ग्रामणिनः ग्रामण्योः ग्रामणिनोः ग्रामण्याम् । नुमन्तस्यामि दीर्घः । ग्रामणीनाम् । ग्रामण्याम्—ग्रामणिनि ग्रामण्योः ग्रामणिनोः ग्रामणिषु । हेग्रामणे हेग्रामणि हेग्रामणिनी हेग्रामणीनि ॥

ईकारान्तो ग्रामणीशब्दः । सूत्रम् — 'नपुंसकस्य' ॥ नपुंसकशब्दस्य षष्ठ्येकवचनान्तम् + 'ङस्य' ॥ नपुंसकलिङ्गे वर्तमानस्य दीर्घस्वरान्तस्य शब्दस्य सर्वविभक्तिषु ह्रस्वो भवति । प्रथमाद्वितीयैकवचने अनेन सर्वत्र ह्रस्वः । ई इत्यस्य इ । 'नपुंसकात् स्यमोर्लुक्' ॥ प्रथमाद्वितीयाद्विवचने ह्रस्वः । 'ईमौ' 'नामिनः स्वरे' 'स्वरहीनं०' ॥ प्रथमाद्वितीयाबहुवचने ह्रस्वः 'नुमयमः' 'नोपधायाः' ॥ तृतीयादौ ह्रस्वत्वे कृते हसादावविशेषः । स्वरादौ तु विशेषः ॥ श्लोकः— एक० । यः कश्चित् एक एव शब्दः आप् प्रत्ययादिरहितः सन् त्रिषु लिङ्गेषु पुंस्त्रीनपुंसकेषु वर्तते एकमेव अर्थमाख्याति वक्ति तद्भाषितपुंस्कमुच्यते । ततः किं कर्तव्यमित्याह— 'टादावुक्तपुंस्कं पुंवद्वा' उक्तः पुमान् पुंलिङ्गो येन तदुक्तपुंस्कम् । अर्थरूपाभ्यां तुल्याकारो यः शब्दः पुंसि नपुंसके वर्तमानः उक्तपुंस्कः तथावस्थितमपि निर्दिष्टपुंलिङ्गमेवंभूतं नाम्यन्तं नपुंसकं टादौ स्वरादौ विभक्तौ परतः पुंवद्वा भवति नपुंसकलिङ्गे वा पुंलिङ्गवत्स्यात् । अनेन तृतीयादौ वा ह्रस्वः । ह्रस्वाभावे सेनानीशब्दवत् — 'य्वौ वा' इति यकारः । ह्रस्वत्वे— 'नामिनः स्वरे'

---

(१) यन्निमित्तमुपादाय पुंसि शब्दः प्रवर्तते । नपुंसके तदेव स्यादुक्तपुंस्कं तदुच्यते । पीलुर्वृक्षः फलं पीलु पीलुने न तु पीलवे ॥ वृक्षे निमित्तं पीलुत्वं तज्जत्वं तत्फले पुनः ॥

(२) उक्तः पुमानयस्मिन्नर्थे प्रवृत्तिनिमित्तरूपे तदुक्तपुंस्कं प्रवृत्तिनिमित्तं तदस्यास्तीति मत्वर्थीयाकारेण क्लीबंनामोच्यते । तेनपीलुर्वृक्षस्तत्फलंपीलु । पीलुनेनतु, पीलवे । प्रवृत्तिनिमित्तभेदात् । उक्तं च शब्दप्रवृत्तौनिमित्तंयत् क्लीबे तच्च पुंसिचेत् । तद्भाषितपुंस्कत्वंपट्वने पटवे यथा ॥

इति नुमागमः । ग्रामण्या ग्रामणिना ग्रामणिभ्यां ग्रामणिभिः । ग्रामण्ये ग्रामणिने ग्रामण्याम् । आमि पुंवद्भावे नुडागमस्य नित्यत्वान्नुटि कृते 'नामि' इति दीर्घः । नपुंसकपक्षे 'नामिनः स्वरे' इति नुमि कृते 'नुडामः' इति सूत्रेण नुटोऽभावे 'नामि०' इति दीर्घत्वं न । तेन नुमन्तस्यापि दीर्घः । पक्षद्वयेऽपि ग्रामणीनामित्येवं रूपसिद्धिः । परं 'नुडाम.' इति नुटो नित्यत्वात् 'नामिनः स्वरे' इति न भवति । ततो 'नुमन्तस्यामि दीर्घः' इति व्यर्थमेव पुनश्चिन्त्यम् । उक्तं च हैम-व्याकरणे—'अनाम् स्वरे नोऽन्तः' । ग्रामण्यां ग्रामणिनि ग्रामण्योः ग्रामणिनोः ग्रामणिषु । एवं सुश्रि कुलम् । तेन सुश्रिणा सुश्रिया सुश्रिणे सुश्रिये । एवं पटुने पटवे इत्यादि । सेनानिसुधियवलुप्रमुखाः ॥

सोमपं कुलं । सोमपे सोमपानि । पुनरप्येवम् । सोमपेन सोमपाभ्याम् सोमपैः इत्यादि । हे सोमप ।

आकारान्तः सोमपाशब्दस्तस्य 'नपुंसकस्य' इति सूत्रेण ह्रस्वे कृते 'टेन' 'अ इ ए' सोमपेन सोमपाभ्यां सोमपैः । 'अद्भि' 'स्भ्य.' सोमपाय सोमपाभ्यां सोमपेभ्यः । सोमपस्य सोमपयोः सोमपानाम् । सोमपे सोमपयोः सोमपेषु । 'संबोधने नपुंसकस्य' इति ह्रस्वे कृते कुलशब्दवत् । 'समानाद्धेर्लोपो०' सोमपाशब्दस्य उक्तपुंस्कत्वेऽपि नाम्यन्तत्वाभावात् तृतीयादौ स्वरादौ वा पुंवद्रूपाणि न भवन्ति ॥

इकारान्तो नपुंसकलिङ्गो वारिशब्दः । वारि वारिणी वारीणि । पुनरप्येवम् । वारिणा वारिभ्याम् वारिभिः । वारिणे वारिभ्याम् वारिभ्यः । वारिणेः वारिभ्यां वारिभ्यः । वारिणः वारिणोः वारीणाम् । वारिणि वारिणोः वारिषु । हेवारे—हेवारि हेवारिणी हेवारीणि ॥

इकारान्तो वारिशब्दः । प्रथमाद्वितीययोः अस्थिशब्दवत् । वारि वारिणी वारीणि । तृतीयादौ 'नामिनः स्वरे' इति नुमागमः । 'रघुर्णोणो०' 'स्वरहीनं०' वारिणा वारिभ्यां वारिभिः । वारिणे वारिभ्यां । वारिभ्यः वारिणः वारिभ्यां वारिभ्यः । वारिणः वारिणोः । आमि नुडागमः 'नामि' इति दीर्घः । वारीणां । वारिणि वारिणोः वारिषु । संबोधने । 'स्वॄणां नपुंसके धौ०' हे वारि हे वारे इत्यादि शेषं सुगमम् ॥

उकारान्तो मधुशब्दः । तस्यापि स्वरादौ 'नामिनः स्वरे' इत्यादि नुमागमः ॥ मधु मधुनी मधूनि । पुनरप्येवम् । हेमधो हेमधु इत्यादि ॥

उकारान्तो मधुशब्दः । स च चैत्रमासवाची वसन्तवाची मधुदैत्यवाची च

पुंलिङ्गे भवति । क्षौद्रमद्यमकरन्दवाची तु नंपुसकलिङ्गे भवति । अत एवार्थभेदादुक्तपुंस्कत्वं न, किंतु तस्य वारिशब्दवत्साधना ॥ एवम् उकारान्तो वस्तुशब्दः । वस्तु वस्तुनी वस्तूनि । एवं वास्तुनी वास्तूनि । अम्बु अम्बुनी अम्बूनि । सानु सानुनी सानूनि । इत्यादि ॥

ऋकारान्तः कर्तृशब्दः । कर्तृ कर्तृणी कर्तॄणि । पुनरप्येवम् । हेकर्तः—हेकर्तृ—हेकर्तृणी हेकर्तॄणि । कर्त्रा—कर्तृणा इत्यादि ॥

कर्तृशब्दस्य प्रथमाद्वितीययोः अस्थिशब्दवत् । कर्तृ कर्तृणी कर्तॄणि । तृतीयादौ स्वरादौ उक्तपुंस्कत्वात् रूपद्वयम् तत्रैकत्र पुंवत् । तत्र 'ऋ रम्' अन्यत्र 'नामिनः स्वरे' इति नुमागमः । कर्तृणा कर्त्रा । कर्तृणे कर्त्रे । कर्तृणः कर्तुः । कर्तृणि कर्तरि । धौ वा गुणः अर् । हेकर्तः हेकर्तृ । शेषं कण्ठ्यम् ॥

ह्रस्वादेशे संध्यक्षराणामिकारोकारौ च वक्तव्यौ ॥ सुष्ठु रायो यस्य तत् । सुरि सुरिणी सुरीणि । पुनरप्येवम् । सुरिणा—सुराया । हेसुरे-हेसुरि हेसुरिणी हेसुरीणि । ऐकारान्तो नपुंसकलिङ्गः अतिरैशब्दः । रायमतिक्रान्तमतिरि कुलम् इति विग्रहे ह्रस्वादेशे संध्यक्षराणामिदुतौ इति ह्रस्वत्वम् । वारिवत्प्रक्रिया । अतिरि अतिरिणी अतिरीणि । पुनरप्येवम् । अतिराया—अतिरिणा अतिराभ्याम् अतिराभिः इत्यादि ॥ उकारान्तो नपुंसकलिङ्ग उपगुशब्दः । उपगता गावो यस्येति उपगु उपगुनी उपगूनि । पुनस्तद्वत् । तृतीयादौ स्वरे विकल्पः । उपगवा—उपगुना इत्यादि अतिरिवत् ॥ औकारान्तो अतिनौशब्दः । अतिनु अतिनुनी अतिनूनि इत्यादि ॥

ऐकारान्तः सुरैशब्दः । 'नपुंसकस्य' इति ह्रस्वे कृते वारिशब्दवत् । ह्रस्वादेशे संध्यक्षराणामिकारोकारौ वक्तव्यौ । सुष्ठु राः धनं यस्य तत् सुरि सुरिणी सुरीणि । सुरिणा सुराया सुराभ्यां सुराभिः इत्यादि । एवं सुष्ठु नौर्यस्य तत् सुनु सुनुनी सुनूनि । सुनुनासुनावा सुनुने सुनावे इत्यादि ॥

शोभना द्यौर्यस्य तत् सुद्यु सुद्युनी सुद्यूनि । हेसुद्यो—हेसुद्यु हेसुद्युनी हेसुद्यूनि । सुद्युना—सुद्युवा । इत्यादि सर्वमुन्नेयम् ॥

इति स्वरान्तनपुंसकलिङ्गप्रक्रिया ॥

ओकारान्त उपगोशब्दः । औकारान्त उपनौशब्दः ।

इति स्वरान्तनपुंसकलिङ्गसाधनम् ॥

हसान्ताः पुलिङ्गाः ९

अथ हसान्ताः पुंलिङ्गाः प्रदर्श्यन्ते । तत्र हकारान्तः अनडुह्शब्दः । अनडुह् सि इति स्थिते ॥ पञ्चस्वनडुह आमागमो वक्तव्यः शौ च ॥ सावनडुहः ॥ अनडुह्शब्दस्य सौ परे नुमागमो भवति ॥ संयोगान्तस्य लोपः ॥ संयोगान्तस्य लोपो भवति रसे पदान्ते च । हसेपः सेर्लोपः । नुम्विधिसामर्थ्याद्दत्वाभावः । अनड्वान् अनड्वाहौ अनड्वाहः ॥ धावम् ॥ अनडुह्शब्दस्य धौ परे अमागमो भवति । हेअनड्वन् हेअनड्वाहौ हेअनड्वाहः ॥ अनड्वाहम् अनड्वाहौ अनडुहः । अनडुहा ॥ व(१)सां रसे ॥ वस् स्रंस् ध्वंस् भ्रंस् अनडुह् इत्येतेषां रसे पदान्ते च दत्वं भवति । अनडुद्भ्याम् । अनडुद्भिः । अनडुहे । अनडुद्भ्याम् । अनडुद्भ्यः । अनडुहः । अनडुद्भ्याम् । अनडुद्भ्यः । अनडुहः । अनडुहोः । अनडुहाम् । अनडुहि । अनडुहोः । खसे चपा झसानाम् । अनडुत्सु ॥

अथ हसान्तपुंलिङ्गसाधनं किञ्चिदुच्यते । तत्र प्रथमं हान्तान् दर्शयति—

हकारान्तोऽनडुह्शब्दः । तस्य नामसंज्ञायां सत्यां स्यादयो विभक्तयो दीयन्ते । ततः । पञ्चस्वनडुह आमागमो वक्तव्यः शौ च ॥ अनडुह्शब्दस्य स्यादिषु पञ्चसु वचनेषु आमागमो भवति ॥ केचित्तु 'अनडुहश्च' इति सूत्रेण 'चतुरनडुहोराम् शौ च' इति सूत्रेण वा आमागममिच्छन्ति । स्त्रीलिङ्गे च विकल्पेनामागममिच्छन्ति—अनड्वाही अनडुही इति ॥ अनेन पञ्चसु आम् ॥ 'मिदन्त्यात्स्वरात्परो वक्तव्यः' इति डु अग्रे आ । 'उ वम्' 'स्वरहीनं' ॥ सूत्रम् । 'सावनडुहः' सौ सप्तम्येकवचनान्तम् । 'ङेरौ ङित्' टिलोपः 'स्वरहीनं०' । अनडुहः षष्ठ्येकवचनान्तम् । 'सोर्विं०' 'औ आव' सिद्धम् । वृत्तिः कण्ठ्या । अनेन सौ परे नुमागमः । हस्य पूर्वं न् । 'हसेपः सेर्लोपः' ॥ सूत्रम्—'संयोगान्तस्य लोपः ॥ संयोगस्य अन्तः संयोगान्तस्तस्य षष्ठ्येकवचनम् 'ङस्य' । लोपः प्रथमैकवचनान्तम् । 'सोर्विं०' ॥ संयोगाक्षरस्य योऽन्तः संयुक्तानामक्षराणां योऽन्त्यो वर्णस्तस्य लोपो भवति रसे पदान्ते च । चकारात् रकारादग्रे संयोगान्तस्य लोपो न भवति 'रात्सस्य लोपः' इति सलोपस्यैवनियमात् कटचिकीर्षु इत्यादौ 'अतः'

(१) बहुवचनमाद्यर्थलक्ष्यदर्शनात् । ग्रन्थान्तरसंवादाच्च वसुस्रंसुप्रत्ययएव नधातुः साहचर्यस्य सर्वत्रनियामकत्वात् ।

अलोपे रेफादग्रे सकारस्य लोपो भवति परम् ऊर्ज् इत्यत्र जकारलोपो न सस्यैव नियमात् । यथा उर्क् उर्ग् ऊर्जौ ऊर्जः । अनेन सौ परे हकारस्य लोपः । अनड्वान् इति सिद्धम् । अत्र नुम्विधानसामर्थ्यादेव 'वसां रसे' इति दत्वं न भवति । यद्वा कृतेऽपि दकारे संयोगान्तस्य लोपान्न रूपभेदः । अनः शकटं वहतीति अनड्वान् वृषभः । 'अनसि वहः क्विवनसो डश्च' इति क्विप् 'यजाम्' इति सम्प्रसारणम् वस्य उः ॥ स्वरादौ 'स्वरहीनं०' ॥ धौ तु । सूत्रम्—'धावम्' ॥ धौ सप्तम्येकवचनान्तम् । 'ङेरौ ङित्' टिलोपः । 'स्वरहीनं०' । अम् प्रथमैकवचनम् 'हसेपः सः' पश्चात् 'औ आव्' 'स्वरहीनम्' ॥ अनडुहशब्दस्य धौ परे अमागमो भवति । आमोपवादः ॥ अनेन अम् 'मिदन्त्या०' 'सावनडुहः' इति नुम् । 'हसेपः' संयोगान्तस्य लोपः' ॥ द्वित्वबहुत्वयोः—आमागमः । 'उ वम्' स्वरहीनं' ॥ द्वितीयादौ 'स्वरहीनं०' ॥ हसादौ सूत्रम्—'वसां रसे' वसां षष्ठीबहुचनान्तम् । 'स्वरहीनं' 'मोऽनुस्वारः' । रसे सप्तम्येकवचनान्तम् । 'अ इ ए' सिद्धम् ॥ वसामिति बहुवचननिर्देशात् वसादयः । वस् इति क्सुप्रत्ययस्य वस् 'विदेर्वा वसु' इत्यपि वस् । स्रंसु ध्वंस् अधःपतने । अनडुह्शब्दो वृषभवाची । एतेषां रसे परे पदान्ते वा दत्वं भवति । 'षष्ठीनिर्दिष्टस्यादेशोन्त्यस्य भवति' अनेन हस्य दः । भकारादौ 'स्वरहीनं' ॥ सुपि—'खसे चपा झसानाम्' दस्य तः 'स्वरहीनं०' ॥ सिद्धोऽनडुह्शब्दः ॥ स्रंस्ध्वंसोस्तु सकारान्तावसरे । उखास्रत् उखास्रतौ उखास्रद्भ्याम् । एवं पर्णध्वत् ॥

गोदुहशब्दस्य भेदः ॥ दादेर्घः ॥ दादेर्धातोर्हकारस्य घत्वं भवति धातोर्झसे परे नाम्नश्च रसे पदान्ते च ॥ गोदुघ् स् इति स्थिते ॥

हकारान्तत्वेऽपि अनडुह्शब्दापेक्षया गोदुह्शब्दस्य भेदः कश्चिद्विशेषोऽस्ति । गां दोग्धीति गोधुक् । 'दुह प्रपूरणे' गोपूर्वः क्विप्प्रत्ययान्तः । सूत्रम्—दादेर्घः' ॥ दः दकार आदिर्यस्य स दादिस्तस्य दादेः षष्ठ्येकवचनान्तम् । 'ङिति' 'ङस्य' 'स्रोर्विं०' 'नामिनो रः' जलतुम्बिका० । घः प्रथमैकवचनान्तम् । 'स्रोर्विं०' सिद्धम् । दादेरिति । दकारादेर्धातोहकारस्य घत्वं भवति झसे परे नाम्नस्तद्विकारस्य रसे परे अथवा पदान्तविषये । अनेन भकारादौ सुपि च हस्य घः ॥

आदिजबानां झभान्तस्य झभाः स्ध्वोः ॥ धातोर्झभान्तस्यादौ वर्तमानानां जबानां झभा भवन्ति सकारे ध्वशब्दे च परे नाम्नश्च रसे पदान्ते च ॥

सूत्रम्--'आदिजबानां झबान्तस्य झभाः स्ध्वोः' ॥ आदिजबानामादौ वर्तमाना जबा आदिजबास्तेषाम्। षष्ठीबहुवचनान्तम्। 'नुडामः' 'नामि' 'स्वरहीनं०' 'मोऽनुस्वारः'। झभा अन्ते यस्य स झभान्तस्तस्य षष्ठ्येकवचनान्तम्। 'ङस्य' झभा प्रथमाबहुवचनान्तम्। 'सवर्णे दीर्घः' 'स्रोर्विं०'। स् च ध्व् च स्ध्वौ तयोः स्ध्वोः सप्तमीद्विवचनान्तम्। 'स्वरहीनं०' 'स्रोर्विं०' ॥ सिद्धं चतुःपदमिदम् झभान्तस्य धातोरादौ वर्तमानानां जबानां झभा भवन्ति। जडदगबानां क्रमेण झढधघभा भवन्ति सकारे ध्वे च परे आख्याते आत्मनेपदे से ध्वे ध्वं सम्बन्धिनि परे, नाम्नश्च रसे पदान्ते च ॥ केचित्तु जभतीति जप् जभौ जभः इत्यादौ प्रयोगे जकारस्य झकारासम्भवात्। 'आदिडबानां ढभान्तस्य ढभाः-स्ध्वोः' इत्येवं सूत्रं पठन्ति ॥ अनेन यत्र रसप्रत्याहारस्तत्र दस्य धः ॥

वावसाने ॥ (१)अवसाने वर्तमानानां झसानां जबा भवन्ति चपा वा॥ गोधुक् गोधुग्। गोदुहौ। गोदुहः। हेगोधुक्-हेगोधुग्। हेगोदुहौ। हेगोदुहः। गोदुहम्। गोदुहौ। गोदुहः॥ गोदुहा। भकारादौ—'दादेर्घः' इति घत्वे कृते—'आदिजबानाम्' इत्यनेन दकारस्य धकारे कृते—'झबे जबाः' गोधुग्भ्याम्। गोधुग्भिः। गोदुहे। गोधुग्भ्याम्। गोधुग्भ्यः। गोदुहः। गोधुग्भ्याम्। गोधुग्भ्यः। गोदुहः। गोदुहोः। गोदुहाम्। गोदुहि। गोदुहोः। गोधुक् सु इति स्थिते। 'खसे चपाझसानाम्' इति ककारः। पश्चात्—'क्विलात्षः सः कृतस्य' इति षत्वम्॥ कषसंयोगे क्षः॥ ककारषकारसंयोगे क्ष इत्यक्षरं भवति। गोधुक्षु॥

सूत्रम्--'वावसाने' ॥ वा प्रथमैकवचनान्तम्। 'अव्यया०'। अवसाने सप्तम्येकवचनान्तम्। 'अ इ ए' 'सवर्णे दी०' सिद्धं द्विपदम्। अग्रे वर्णानामभावोऽवसानं तस्मिन् अवसाने अन्ते वर्तमानानां झसानां जबा भवन्ति पक्षे विकल्पेन चपा भवन्ति। अनेन सौ घौ च रूपद्वयं विधाय 'वसेपः से०' इति सिलोपे कृते एकत्र घस्य कः अन्यत्र गः। स्वरादौ 'स्वरहीनं०' ॥ भकारादौ विभक्तौ तु--'दादेर्घः' इति घत्वे कृते 'आदिजबानां' इति हस्य घः। 'झबे जबाः' घस्य गः। 'स्वरहीनं०' ॥ सुपि—'दादेर्घः' 'आदिजबानां०' 'खसे चपा झसा-

(१) विरामोऽवसानम्॥ वर्णानामभावोऽवसानसंज्ञः स्यात्। इति पाणिनीयं सूत्रं न योग्यम् टीकाविरोधात्॥

नाम् 'किलात्षः' इति षत्वम् । 'कषसंयोगे क्षः' ककारषकारसंयोगे क्षो भवति । गोधुक्षु इति सिद्धम् ॥

मधुलिह्शब्दस्य भेदः ॥ हो ढः ॥ हकारस्य ढत्वं भवति धातोर्झसे परे, नाम्नश्च रसे पदान्ते च । वावसाने मधुलिट् मधुलिड् मधुलिहौ मधुलिहः । हेमधुलिट् हेमधुलिड् हेमधुलिहौ हेमधुलिहः । मधुलिहम् मधुलिहौ मधुलिहः । मधुलिहा मधुलिड्भ्याम् मधुलिड्भिः । होढः । खसे चपा झसानाम् । मधुलिट्सु ॥ इत्यादि ॥

मधु मकरन्दं पुष्परसं लेढीति मधुलिट् भ्रमरः । मधुलिह्शब्दस्य रसे पदान्ते च विशेषः । सूत्रम्—'हो ढः' ॥ हः षष्ठ्येकवचनान्तम् । स्वरहीन०' । ढः प्रथमैकवचनम् । 'हवे' 'उ ओ' सिद्धम् ॥ धातुसंबन्धिनो हकारस्य झसे परे ढत्वं भवति नाम्नश्च नामत्वं प्राप्तस्य रसे परे पदान्ते च । [उभयोः] प्रथमैकवचने रूपद्वयम् । उभयत्रापि हस्य ढः । 'हसेपः०' 'वावसाने०' एकत्र टः । अन्यत्र डः । स्वारादौ 'स्वरहीनं०' भकारादौ 'हो ढः' इति ढत्वे 'झबे जबाः' डस्य डः । 'स्वरहीनं०' । सुपि 'हो ढः' 'खसे चपा०' ढस्य टः 'स्वरहीनं०' मधुलिट्सु । इत्यत्र 'क्वचिदपदान्तेऽपि पदान्तता आश्रयणीया' इति न्यायात् 'टोरन्त्यात्' इति सूत्रेण सस्य षत्वाभावः ॥

मित्रद्रुह्शब्दस्य भेदः ॥ द्रुहादीनां घत्वढत्वे वा ॥ द्रुह् मुह् स्नुह् स्निह् इत्येतेषां हकारस्य घत्वढत्वे वा भवतः धातोर्झसे नाम्नश्च परे रसे पदान्ते च । वावसाने । मित्रध्रुग्—मित्रध्रुक्—मित्रध्रुड्–मित्रध्रुट् मित्रद्रुहौ मित्रद्रुहः । हेमित्रध्रुग्—हेमित्रध्रुक्—हेमित्रध्रुड्-हेमित्रध्रुट् । मित्रद्रुहम् मित्रद्रुहौ मित्रद्रुहः । मित्रद्रुहा मित्रध्रुग्भ्याम्—मित्रध्रुड्भ्याम् मित्रध्रुग्भिः—मित्रध्रुड्भिः । मित्रध्रुट्सुमित्रध्रुक्षु इत्यादि ॥ एवं तत्त्वमुह्शब्दः । तत्त्वे मुह्यतीति तत्त्वमुक्—तत्त्वमुग्तत्त्वमुट्—तत्त्वमुड् तत्त्वमुहौ तत्त्वमुहः । हेतत्त्वमुक्-- हेतत्त्वमुग्—हेतत्त्वमुड्हेतत्त्वमुट् । तत्त्वमुहम् तत्त्वमुहौ तत्त्वमुहः(१) । इत्यादि ॥

---

(१) भारवाहशब्दस्य भेदः । हो ढः वावसाने भारवाट् भारवाड् भारवाहौ भारवाहः । भारवाहम् भारवाहौ ॥ वाहो वौ शसादौ स्वरे ॥ वाहः वः औ शसादौ स्वरे । वाहो वकारस्यौकारादेशो भवति शसादौ स्वरे परे । भारौहः । भारौहा भारवाड्भ्याम् भारवाड्भिः॥ श्वेतवाह् उक्थशास् पुरोडाश् अवयाजां डस् रसे पदान्ते चेति वक्तव्यम् ॥ डित्वाट्टिलोपः । अत्वसोः सौ । श्वेतवाः श्वेतवाहौ श्वेतवाहः । श्वेतवाहम् श्वेतवाहौ श्वेतवाहः । अत्र वाहो शसादौ ।

हकारान्तानामपि द्रुहादीनां वाक्यान्तरेण विशेषमाह—द्रुहादीनां घत्वढत्वे वा । द्रुहादीनामिति द्रुह्मुह्ष्णिह्ष्णुहां रसे पदान्ते च घत्वं वा भवति विकल्पेन । घत्वे कृते द्वितीयपक्षे ढत्वं भवति । द्रुह् जिघांसायाम्, मुह् वैचित्ये, ष्णुह् उद्गिरणे, ष्णिह् प्रीतौ, णशू अदर्शने एते द्रुहादयः । अत्र द्रुहो दकारादित्वात्प्राप्तस्य घत्वस्य विकल्पः । अन्येषां तु अप्राप्तस्य विकल्प इत्यर्थः । मित्राय द्रुह्यतीति मित्रद्रुह् सर्वत्रापि प्रथमैकवचने रूपद्वये 'दादेर्घातोर्घः' । रूपद्वये च 'हो ढः' । इति ढः । 'आदि झबानाम्' इति सर्वत्र द्रुस्थाने ध्रु । 'हसेपः सेर्लोपः' 'वावसाने०' । घस्य यथासंख्यं कगौ । ढस्य च टडौ । मित्रध्रुक् मित्रध्रुग् मित्रध्रुट् मित्रध्रुड् । एवं सिविषये रूपचतुष्टयम् । मित्रद्रुहौ मित्रद्रुहः । भकारादौ सुपि च रूपद्वयम् । तत्रैकत्र घत्वे अन्यत्र ढत्वे कृते 'आदिजबानां०' इति द्रुइत्यत्र ध्रु । भकारादौ 'झबे जबाः' घस्य गः, ढस्य डः । मित्रध्रुग्भ्यां मित्रध्रुड्भ्यां मित्रध्रुग्भिः मित्रध्रुड्भिः । सुपि—'खसे चपा०' इति घस्य कः । ढस्य च टः । कत्वे—'किलात्षः सः' 'कषसंयोगे क्षः' मित्रध्रुक्षु । ढत्वे—'स्वरहीनं०' मित्रध्रुट्सु । घौ सिवत् ॥ एवं तत्त्वमुह्पुत्रास्निह्(१)शास्तिस्नुहोऽपि साध्याः । तत्त्वं प्रति मुह्यतीति तत्त्वमुट् । हान्तानां साधनमेतत् ॥ यकारवकारान्ता अप्रसिद्धाः ॥

स्वरे चेति केचित् । श्वेतौहः श्वेतौहा श्वेतवाहा श्वेतवोभ्याम् श्वेतवोभिः । श्वेतौहे-श्वेतवाहे श्वेतवोभ्याम् श्वेतवोभ्यः । श्वेतौहःश्वेतवाहः श्वेतवोभ्याम् श्वेतवोभ्यः । श्वेतौहः-श्वेतवाहःश्वेतौहोः-श्वेतवाहोः श्वेतौहां-श्वेतवाहाम् । श्वेतौहि-श्वेतवाहि श्वेतौहोः-श्वेतवाहोः-श्वेतवःसु श्वेतवस्सु ॥ अवयाः श्वेतवाः पुरोडाश्चेते कृतदीर्घाः संबुद्धौ निपात्यन्ते । चकारादुक्थशा इति केचित् । हे श्वेतवाः वेति केचित् । हे श्वेतवः हे श्वेतवाहौ हे श्वेतवाहः । श्वेतवासनं वहतीति श्वेतवाः इति व्युत्पत्तिः॥ उक्थशाः उक्थशासौ उक्थशासः। उक्थशासम् उक्थशासौ उक्थशासः । उक्थशासा उक्थशोभ्याम् उक्थशोभिः। उक्थशासे उक्थशोभ्याम् उक्थशोभ्यः। उक्थशःसु उक्थस्सु । हे उक्थशाः हे उक्थशः हे उक्थशासौ हे उक्थशासः । इत्यादि ॥ पुरोडाः पुरोडाशौ पुरोडाशः । पुरोडाशम् पुरोडाशौ पुरोडाशः । पुरोडाशा पुरोडोभ्याम् पुरोडोभिः । पुरोडाशे पुरोडोभ्याम् पुरोडाभ्यः । पुरोडःसु पुरोडस्सु । हे पुरोडाः-हे पुरोडः हेपुरोडासौ हेपुरोडाशः ॥ अवयाः अवयाजौ अवयाजः । अवयाजं अवयाजौ अवयाजः । अवयाजा अवयोभ्याम् अवयोभिः । अवयाजे अवयोभ्याम् अवयोभ्यः । अवयःसु-अवयस्सु । हे अवयाः-हे अवयः हे अवयाजौ हे अवयाजः ॥तुरासाह्शब्दस्य भेदः । हो ढः ॥ सहेः सकारस्य षकारादेशो भवति साढि सति । वावसाने तुराषाट् -तुराषाड् तुरासाहौ तुरासाहः । तुरासाहम् तुरासाहौ तुरासाहः । तुरासाहा तुराषाड्भ्याम् तुराषाड्भिः । तुरासाहे तुराषाड्भ्याम् तुराषाड्भ्यः । इत्यादि । हे तुराषाड्-हे तुराषाड् हे तुरासाहौ हे तुरासाहः ॥ अधिकः पाठः क्वचित् ॥

(१) 'शास्तिराज्ञा भूपस्य' ॥

रेफान्तश्चतुर्शब्दो नित्यं बहुवचनान्तः ॥ चतुराम् शौ च ॥ चतुर-शब्दस्यामागमो भवति धिवर्जितेषु पञ्चसु परेषु, शौ च परे। चत्वारः। चतुरः। चतुर्भिः। चतुर्भ्यः॥ रः संख्यायाः॥ रेफान्तसंख्यायाः परस्यामो नुडागमो भवति॥ णत्वद्वित्वे। चतुर्णाम् (१)

रान्तमाह—रेफान्तश्चतुर्शब्दो नित्यं बहुवचनान्तः। प्रथमाबहुवचने सूत्रम्—'चतुराम् शौ च'॥ चतुर इति षष्ठ्येकवचनान्तं सांकेतिकम्। आम् प्रथमैकवचनान्तम्। 'हसेपः सेर्लोपः०'। शौ सप्तम्येकवचनान्तम्। 'ङेरौ ङित्' टिलोपः। च प्रथमैकवचनान्तम्। 'अव्यया०'॥ चतुर्०। 'पञ्चसु' ग्रहणं समासान्तत्वसूचकम्। यथा प्रियाश्चत्वारो यस्यासौ प्रियचत्वाः। इत्यादि ज्ञेयम्॥ अन्यथा बहुत्वे पञ्चस्विति पदं न सम्भवति। शौ चेति पदकथनेन नपुंसकेऽपि शस्याप्यामागमो भवति इत्यर्थः। 'मिदन्त्यात्स्वरात्परो वक्तव्यः'। जसि पूर्वम् आ। 'उवम्' 'स्वरहीनम्' 'स्रोर्वि०'॥ शसि—'स्वरहीनं०' 'स्रोर्वि०'॥ तृतीया चतुर्थी पञ्चमी बहुवचने। जलतुम्बिका०। षष्ठीबहुवचने सूत्रम्—'रः संख्यायाः' रः पञ्चम्येकवचनम्। 'स्वरहीनं०'। संख्यायाः पञ्चम्येकवचनम्। 'ङितां यट्' 'सवर्णे दी०'॥ 'रेफान्तसंख्यायाः०' अनेन नुट्। 'रृवर्णेभ्यो०' 'राद्यपो द्विः' जलतुम्बि०। चतुर्णामिति सिद्धम्॥ सप्तमीबहुवचने—'किलात्षः सः०' जलतुम्बि०। चतुर्षु। 'दोषां रः' इति सूत्रेण कृतस्यैव रेफस्य सप्तमीबहुवचने परे विसर्गो नान्यस्येति वक्तव्यम्। अतोऽत्र चतुर्ष्वित्यत्र न विसर्गः। 'चतुरनडुहोरम् सम्बुद्धौ'। हे प्रियचत्वः॥ लकारान्ता अप्रसिद्धाः॥

नकारान्तो राजन्शब्दः। राजन् सि इति स्थिते। नोपधायाः इति दीर्घः। हसेपः सेर्लोपः। नाम्नो नो लोपशधौ॥ नाम्नः नः लोपश् अधौ॥ नाम्नो नकारस्यानागमजस्य लोपश् भवति रसे पदान्ते चाधौ। राजा राजानौ राजानः। राजानम् राजानौ॥ अल्लोपः स्वरेऽम्वयुक्ताच्छसादौ इत्युपधाया लोपः। स्तोः श्चुभिः श्चुः इति नकारस्य ञकारः॥ जञोर्ज्ञः॥ जकारञकारसंयोगे ज्ञ

(१) तदन्तविधिरत्रेष्यते। प्रियाश्चत्वारो यस्य सः प्रियचत्वाः प्रियचत्वारौ प्रियचत्वारः। प्रियचत्वारम् प्रियचत्वारौ प्रियचतुरः। प्रियचतुरा प्रियचतुर्भ्याम् प्रियचतुर्भिः। गौणत्वे नुट् नेष्यते। प्रियचतुराम्। प्राधान्ये तु स्यादेव। परमचतुर्णाम्॥ धावम्॥ चतुर्शब्दस्य धौ परे आमागमो भवति॥ हे प्रियचत्वः हे प्रियचत्वारौ हे प्रियचत्वारः॥ इत्यधिकः पाठः।

इत्यक्षरं भवति ॥ राज्ञः । राज्ञा । राजभ्याम् । 'लोपशि पुनर्न संधिः' इति नियमाद् 'अङ्घि' इत्यात्वं न ॥ राजभिः । राज्ञे राजभ्याम् राजभ्यः । राज्ञः राजभ्याम् राजभ्यः । राज्ञः राज्ञोः राज्ञाम् । राज्ञि । वेङ्योः । राजनि राज्ञोः राजसु । अशाविति विशेषणाद्धे राजन् हे राजानौ हे राजानः ॥

नान्तानाह—नकारान्तो राजन्शब्दः तस्य पञ्चसु वचनेषु 'नोपधायाः' इति दीर्घः । प्रथमैकवचने सूत्रम्—'नाम्नो नो लोपशधौ' ॥ नाम्न इति नामन्शब्दस्य षष्ठ्येकवचनान्तम् । 'अल्लोपः स्वरे' 'स्वरहीनं०' ॥ नः षष्ठ्येकवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' 'स्रोर्वि०' पश्चात् । 'हबे०' 'उओ' ॥ लोपश् प्रथमैकवचनान्तम् । 'हसेपः०' पश्चात् 'हबे' 'उओ' ॥ न धिः अधिस्तस्मिन् अधौ सप्तम्येकवचनम् । 'ङेरौ ङित्' टिलोपः । पश्चात् 'स्वरहीनं०' ॥ नाम्न इति शब्दस्य सम्बन्धिनो नकारस्य लोपश् वर्णविरोधरूपो भवति परमनागमजस्य शब्दान्तभूतस्यैव । परं केनापि सूत्रेणागतस्य नस्य लोपश् न भवति रसे पदान्ते च । चकारात् सुहिन् सुहिंसौ सुहिसः । प्रशान् इत्यादौ नकारस्य लोपो न । अधौ धौ च लोपश् न भवति । अनेन सौ नस्य लोपः अधाविति विशेषणात् धौ न नकारलोपश् । शसि—'अल्लोपः स्वर०' इत्यकारलोपः । 'स्तोः श्चुभिः श्चुः' इति चुत्वे चवर्गे क्रियमाणे नकारस्य ञकारः । ततो 'जञोर्ज्ञः' । जश्च ञश्च जञौ तयोर्जकारञकारयोर्योगे ज्ञो भवतीत्यर्थः । अनेन ज्ञ्योगे ज्ञः । स्वरहीनं०' 'स्रोर्वि०' ॥ टाविषयेप्येवम् ॥ भकारादौ—'नाम्नो नो लोपशधौ' ततः 'लोपशि पुनर्न संधि' रिति करणात् 'अङ्घि' इति सूत्रेण आकारो न भवति ॥ ङौ—'वेङ्योः' ॥ सुपि—नाम्नो नो लोपशधौ' ॥

एवं यज्वन्नात्मन्सुधर्मन्प्रभृतयः ॥ यज्वा यज्वानौ यज्वानः । हे यज्वन् हेयज्वानौ हेयज्वानः ॥ यज्वानम् यज्वानौ । अम्वयुक्तादीति विशेषणादल्लोपो नास्ति । यज्वनः । यज्वना यज्वभ्याम् । यज्वभिः । यज्वने यज्वभ्याम् यज्वभ्यः । यज्वनः । इत्या(१)दि ॥

एवं यज्वन् आत्मन् सुधर्मन् प्रभृतयोऽपि साध्याः । परं शसादौ 'अम्वयु-

(१) आत्मा आत्मानौ आत्मानः । आत्मानम् आत्मानौ आत्मनः । आत्मना आत्मभ्याम् आत्मभिः इत्यादि ॥ हे आत्मन् हे आत्मानौ हे आत्मानः ॥ सुधर्मा सुधर्माणौ सुधर्माणः । सुधर्माणम् सुधर्माणौ सुधर्मणः । सुधर्मणा सुधर्मभ्याम् सुधर्मभिः इत्यादि ॥ हे सुधर्मन् हे सुधर्माणौ हेसुधर्माणः । अधिकः पाठः ॥

क्वाम्' इति विशेषणात् मकारवकारयुक्तत्वात् अल्लोपो नास्ति । तेन यज्वनः यज्वना इत्यादि ॥ उक्षन् मूर्धन् शब्दौ तु राजन्वत् ॥

श्वन्युवन्मघवन्शब्दानां पञ्चसु राजन् शब्दवत्प्रक्रिया । श्वा श्वानौ श्वानः श्वानम् श्वानौ ॥

श्वानौ । श्वा कुक्कुरवाची । युवा तरुणवाची । मघवा इन्द्रवाची । इत्येतेषां शब्दानां पञ्चसु स्यादिवचनेषु राजन् शब्दवत्साधना ।

श्वादेर्व उः ॥ श्वादेर्वकार उत्वं प्राप्नोति शसादौ स्वरे परे ईपि ईकारे च(१) । शुनः । शुना श्वभ्याम् श्वभिः । शुने श्वभ्याम् श्वभ्यः । शुनः श्वभ्याम् इत्या(२)दि ॥ युवा युवानौ युवानः । युवानम् युवानौ । युवन्शब्दस्य तु वकारस्योत्वे कृते । सवर्णे दीर्घः सह । यूनः । यूना युवभ्याम् युवभिः । यूने युवभ्याम् युवभ्यः । इत्या(३)दि ॥ मघवा मघवानौ मघवानः । मघवानम् मघवानौ । मघवन्शब्दस्य वकारस्योत्वे कृते । उ ओ । मघोनः । मघोना मघवभ्याम् मघवभिः । मघोने मघवभ्याम् मघवभ्यः । इत्या(४)दि ॥

शसादौ तु विशेषस्तमाह सूत्रम्—'श्वादेर्व उः' ॥ श्वा आदिर्यस्य स श्वादिस्तस्य षष्ठ्येकवचनान्तम् । 'ङिति' 'ङस्य' 'स्तोर्वि०' ॥ श्वादेरिति श्वन् युवन् मघवन् शब्दसबन्धी वकारः उत्वमुकारत्वं प्राप्नोति शसादौ स्वरे परे ईपि प्रत्यये परे तु शुनी यूनी मघोनी इति भवति बकारेण सहितोऽकारः इति सस्वरस्यापि

(१) 'तद्धिते स्वरे तु न भवति ॥ अत्र नियामकं पाणिनीयसूत्रम् । श्वयुवमघोनामतद्धिते । तेन माघवनं भवति । इत्यधिकः पाठः ॥

(२) हे श्वन् हे श्वानौ हे श्वानः ॥

(३) हे युवन् हे युवानौ हे युवानः ॥

(४) हे मघवन् हे मघवानौ हे मघवानः ॥ मघवा बहुलम् ॥ मघवन्शब्दस्य वा तृ इत्यन्तादेशः स्यात् ॥ ऋकारो ञित्कार्यार्थः । बहुलग्रहणात्सर्वे विधयो व्यभिचरन्ति । ञितो नुम् मघवान् । नश्चापदान्ते झसे । मघवन्तौ मघवन्तः । मघवन्तम् मघवन्तौ मघवतः । मघवता मघवद्भ्याम् मघवद्भिः । मघवते मघवद्भ्याम् मघवद्भ्यः इत्यादि ॥ हे मघवन् हे मघवन्तौ हे मघवन्तः ॥ 'स किल संयुगमूर्ध्नि सहायतां मघवतः प्रतिपद्य महारथः ॥' इति प्रयोगदर्शनात् ॥ अर्वणस्त्रसावनञः । नञ्वर्जस्यार्वणस्तृ इत्यन्तादेशः स्यादसौ विभक्तौ परतः । अर्वा अर्वन्तौ अर्वन्तः । अर्वन्तम् अर्वन्तौ अर्वतः । अर्वता अर्वद्भ्याम् अर्वद्भिः । अर्वते अर्वद्भ्याम् अर्वद्भ्यः । इत्यादि ॥ हे अर्वन् हे अर्वन्तौ हे अर्वन्तः ॥ नञ्वर्जस्येति किम् । नोपधाया अनर्वा अनर्वाणौ अनर्वाणः । अनर्वाणम् अनर्वाणौ अनर्वणः । अनर्वणा अनर्वभ्याम् अनर्वभिः । अनर्वसु । इत्यादि ॥ इत्यधिकः पाठः क्वचित्पुस्तके ॥

वकारस्य स्थाने उकारः । 'स्वरहीनं०' शसादौ सर्वत्र उकारः ॥ भकारादौ सुपि च 'नाम्नो नो लोपशघौ' इति ॥ संबोधने राजन्शब्दवत् ॥ श्वा श्वानौ श्वानः । श्वानं श्वानौ शुनः । शुना श्वभ्यां श्वभिः । शुने श्वभ्यां श्वभ्यः । शुनः श्वभ्यां श्वभ्यः । शुनः श्वभ्यां श्वभ्यः । शुनः शुनोः शुनां । शुनि शुनोः श्वसु । युवा युवानौ युवानः । युवानं युवानौ । युवन्शब्दस्य शसादौ 'श्वादेर्वः' इति उत्वे कृते 'सवर्णे दीर्घः०' यूनः यूना ॥ मघवन् शब्दे तु उकारे कृते । 'उ ओ' ॥ मघोनः मघोना मघवभ्यां मघवभिः । इत्यादि ज्ञेयम् । तकारान्तमघवत् शब्दस्य तु मघवान् मघवन्तौ मघवन्तः । मघवन्तं मघवन्तौ मघवतः । मघवता मघवद्भ्यां मघवद्भिरिति रूपाणि ॥

नकारान्तस्यापि पथिन्शब्दस्य भेदः ॥ इतोऽत्पञ्चसु ॥ इत अत् पञ्चसु । पञ्चसु स्यादिषु पथ्यादीनामिकारस्याकारो भवति ॥ थो नुट् ॥ पथ्यादीनां थकारस्य नुडागमो भवति पञ्चसु स्यादिषु परेषु । पन्थन् सि इति स्थिते ॥ आ सौ ॥ आ सौ ॥ पथ्यादीनां टेरात्वं भवति सौ परे । पन्थाः । नोपधायाः पन्थानौ पन्थानः । हे पन्थाः हे पन्थानौ हे पन्थानः । पन्थानम् पन्थानौ ॥ पथां टेः ॥ पथ्यादीनां टेर्लोपो भवति शसादौ स्वरे परे तद्धित ईपि ईकारे च । पथः । पथा पथिभ्याम् पथिभिः । पथे पथिभ्याम् पथिभ्यः । पथः पथिभ्याम् पथिभ्यः । पथः पथोः पथाम् । पथि पथोः । नलोपः । किलात्षः सः । पथिषु ॥ एव माथिन् ऋभुक्षिन्शब्दौ । मन्थाः । मन्थानौ मन्थानः ॥ ऋभुक्षाः ऋभुक्षाणौ ऋभुक्षाणः । इत्यादि ॥

पथिन्शब्दस्य भेदः ॥ सूत्रम्—'इतोऽत्पञ्चसु' ॥ इतः षष्ठ्येकवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' 'स्रोर्विं०' । अत् प्रथमैकवचनान्तम् । 'हसेपः०' 'अतोऽत्युः' 'उ ओ' 'एदोऽतोऽतः' । पञ्चसु इति पञ्चन् शब्दस्य सप्तमीबहुवचनान्तम् । 'नाम्नो नो०' सिद्धम् । स्यादिषु पञ्चवचनेषु परतः पथ्यादीनां पथिन्मथिन्ऋभुक्षिन्शब्दानामिकारस्य अकारो भवति ॥ अनेन सि औ जस् अम् औ वचनेषु थि इत्यस्य थ ॥ सूत्रम्–'थो नुट्' ॥ थ षष्ठ्येकवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' 'स्रोर्विं०'॥ नुट् प्रथमैकवचनान्तम् । 'हसेपः से०' 'हवे०' 'उ ओ' ॥ पथ्यादीनां थकारस्य पञ्चसु वचनेषु नुडागमो भवति । टित्वादादौ । थस्य पूर्वं न् । पन् थन् सु इति

स्थिते सति । सूत्रम्—'आ सौ' ॥ आ प्रथमैकवचनान्तं सांकेतिकम् । सौ सिश- ब्दस्य सप्तम्यैकवचनान्तम्। 'ङे रै ङित्' टिलोपः । स्वरहीनं०' सिद्धम् । पथ्या- दीनां टेः सौ परे आत्वं भवति। अनेन सौ नसहितस्य इत्यस्य था । टेरात्वकरणा- देव सेर्लोपो न, किन्तु 'स्रोर्वि०' 'नश्चापदान्ते०' पन्था मार्गः । सबोधनेऽप्येवमेव । अग्रे द्वितीयाद्वित्वं यावत् 'नोपधाया०' दीर्घः । 'स्वरहीनं०' ॥ शसादौ विशेषः । सूत्रम्—'पथां टेः०' ॥ पथामिति पथिन्शब्दस्य षष्ठीबहुवचनान्तम् । 'पथां टेः०' 'स्वरहीनं०' 'मो०नुस्वारः' । टेः षष्ठ्येकवचनान्तम् । 'ङिति' 'ङस्य' 'स्रोर्वि०' ॥ पथिन् ऋभुक्षिन्शब्दानां टेर्लोपो भवति शसादौ स्वरे परे । अनेन शसादौ स्वरे टेः इन् इत्यस्य लोपः । भकारादौ-'नाम्नो नो लोपशधौ' ॥ सु- पि—'नाम्नो०' इति नकारलोपाशि कृते । 'क्लितः सः' ॥ एवं मथिन्ऋभुक्षि- न्शब्दौ ज्ञेयौ । मन्थाः मन्थनदण्डः॥ ऋभुक्षाः इन्द्रः । ऋभुक्षाणौ ऋभुक्षाणः । ऋभुक्षाणम् ऋभुक्षाणौ ऋभुक्षः । ऋभुक्षा 'पथां टेः' ॥ ऋभुक्षिभ्याम् ऋभु- क्षिभिः । ऋभुक्षे इत्यादि ॥

दण्डिन्शब्दस्य भेदः ॥ इनां शौ सौ ॥ इन् हन् पूषन् अर्यमन् इत्येतेषां शौ सौ चाधौ परे उपधाया दीर्घो भवति । सिलोपनलोपौ । दण्डी दण्डिनौ दण्डिनः हे दण्डिन् हे दण्डिनौ हे दण्डिनः ॥ दण्डि- नम् दण्डिनौ दण्डिनः । दण्डिना दण्डिभ्याम् दण्डिभिः । दण्डि- ने दण्डिभ्याम् दण्डिभ्यः । दण्डिषु । इत्यादि ॥ ब्रह्महा ब्रह्महणौ ब्रह्महणः। हे ब्रह्महन् हे ब्रह्महणौ हे ब्रह्महणः । ब्रह्महणम् ब्रह्महणौ । शसादौतु 'अल्लोपः स्वरे' ॥ हनो घ्ने ॥ हनः घ् ने । हन्तेर्धातोर्ह- कारस्य घत्वं भवति अव्यवधाने नकारे परे, व्यवधाने ञिति णिति च परे घसंयोगो णत्वनिषेधा(१)र्थः ॥ ब्रह्मघ्नः । ब्रह्मघ्ना ब्रह्मह- भ्याम् ब्रह्महभिः । ब्रह्मघ्ने ब्रह्महभ्याम् ब्रह्महभ्यः । ब्रह्मघ्नः ब्रह्म- हभ्याम् ब्रह्महभ्यः । ब्रह्मघ्नः ब्रह्मघ्नोः ब्रह्मघ्नाम् । ब्रह्मघ्नि—ब्रह्म- हणि ब्रह्मघ्नोः ब्रह्महसु ॥ एवं पूषा पूषणौ पूषणः हे पूषन् हे पूषणौ हे पूषणः । पूषणम् पूषणौ पूष्णः । पूष्णा पूषभ्याम् पूषभिः । पूष्णे पूषभ्याम् पूषभ्यः । पूष्णः पूषभ्याम् पूषभ्यः । पूष्णः पूष्णोः पू ष्णाम् । पूष्णि—पूषणि । ङौ टिलोपो वेति केचित् । पूषि पूष्णोः

(१) हन्तेरत्पूर्वस्य ॥ हन्तेरकारपूर्वस्यैव नस्य णत्वं स्यान्नान्यस्य ॥ इत्यधिकम् ॥

पूषसु ॥ एवम्—अर्यमा अर्यमणौ अर्यमणः । हे अर्यमन् हे अर्यमणौ हे अर्यमणः । अर्यमणम् अर्यमणौ अर्यम्णः । अर्यम्णा अर्यमभ्याम् अर्यमभिः । इत्यादि ॥

दण्डिन्शब्दस्य भेदः । सूत्रम् — 'इनां शौसौ' । इनां षष्ठीबहुवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' 'मोऽनुस्वारः' । शौ इति शिशब्दस्य सप्तम्येकवचनान्तम् । 'ङेरौ ङित्' सौ इत्यपि सिशब्दस्य सप्तम्येकवचनान्तम् । 'ङेरौ ङित्' सिद्धम् । इन् हन्प्रत्ययान्तः, हन् धातुः ब्रह्मभ्रूणवृत्राद्युपपदपूर्वः क्विप्प्रत्ययान्तः । पूषन् सूर्यवाची । अर्यमन् सूर्यवाची । इत्येषां शौ नपुंसके जस्शसोः स्थाने जाते, सौ च प्रथमैकवचने धिवर्जिते परे दीर्घो भवति । 'नोपधायाः' इत्यनेन सिद्धौ सत्याम् 'इनां०' इति सौ पर एव दीर्घः स्यान्न तु पञ्चस्विति नियमार्थमुक्तम् । अनेन सौ दीर्घः । 'हसेपः०' 'नाम्नो नो०' ॥ स्वरादौ सर्वत्र 'स्वरहीनं०' ॥ रसे च—'नाम्नो नो०' ॥ सुपि—'क्विलात्षः सः०' ॥ धौ अधाविति विशेषणान्न लोपश्नदीर्घौ । हे दण्डिन् ॥ शेषं सुकरम् । ब्रह्महन्शब्दो दण्डिन्शब्दवत् । ब्रह्महा ब्रह्महणौ । अवुकुप्वन्तरेऽपि' इति णत्वम् । ब्रह्महणः । ब्रह्महणं ब्रह्महणौ । शसादौ तु—'अल्लोपः स्वरे०' इत्यल्लोपे कृते सूत्रम्—'हनो घ्ने' हनः षष्ठ्येकवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' 'सोर्विसर्ग०' । घ् प्रथमैकवचनान्तम । 'हसे पः०' 'हबे०' 'उ ओ' । ने सप्तम्येकवचनान्तम् । 'अ इ ए' सिद्धम् । हन्तेरिति । हन् इत्यस्य धातोः संबन्धिनो हकारस्य घत्वं भवति नकारे परे । तथा ञिति णिति च परे । अनेन हस्य घः 'स्वरहीनं०' हस्य घत्वे कृते घसंयोगे 'ष्रुनॄणो०' इति सूत्रनिषेधार्थः । 'हन्तेरकारपूर्वस्यैव सति णत्वनिमित्ते णत्वं नतु व्यञ्जनपूर्वस्य' इति वचनात् घकारनकारयोः संयोगे जाते सति 'ष्रुनॄणो०' इति नस्य णप्रतिषेधः । 'स्वरहीनं०' ॥ रसे परे—नाम्नो नो०' ॥ ङौ तु—'वेङ्योः' ब्रह्मघ्नि ब्रह्महणि । धौ दण्डिन्वत् ॥ एवं पूषन् अर्यमन् शब्दाः तत्र शसादौ— 'अल्लोपः स्वरे' इत्यल्लोपे कृते । 'ष्रुनॄ णो०' ॥ हसादौ—नाम्नो नो०' ॥ शेषं कण्ठ्यम् ॥ पूषा पूषणौ पूषणः । पूषणम् पूषणौ पूष्णः । पूष्णा पूषभ्यां पूषभिरित्यादि । ङौ तु 'वेङ्योः' पूष्णि पूषणि ॥ एवम् । अर्यमा अर्यमणौ अर्यमणः । अर्यमणम् अर्यमणौ अर्यम्णः । अर्यम्णा अर्यमभ्याम् । अर्यमभिः । अर्यमसु इत्यादि ॥

संख्याशब्दाः पञ्चन्प्रभृतयो बहुवचनान्तास्त्रिषु सरूपाः । पञ्चन्

जस् इति स्थिते ॥ जश्शसोर्लुक् ॥ षकारनकारान्तसंख्यायाः परयोर्जस्शसोर्लुग्भवति ॥ लुकि न तन्निमित्तम् ॥ लुकि सति तन्निमित्तं कार्यं न स्यात् ॥ तेन 'नोपधायाः' इति दीर्घत्वं न। पञ्च। पञ्च। पञ्चभिः। पञ्चभ्यः। पञ्चभ्यः ॥ ष्णः ॥ षकारनकारान्तसंख्यायाः परस्यामो नुडागमो भवति ॥ नोपधायाः। नाम्नो नो लोपशधौ। पञ्चानाम्। पञ्चसु ॥ एवं सप्तन्नवन्दशन्प्रभृतयः ॥

संख्यावाचकाः शब्दाः पञ्चन्प्रभृतयो बहुवचनान्ताः त्रिषु लिङ्गेषु सदृशरूपाः। जसि शसि च सूत्रम्--'जश्शसोर्लुक्' ॥ जस् च शस् च जस्शसौ तयोर्जस्शसोः षष्ठीद्विवचनान्तम्। 'स्वरहीनं०' स्तोर्वि०'। लुक् प्रथमैकवचान्तम् 'हसेपः०' 'नामिनोरः' ॥ वृत्तिः कण्ठ्या। अनेन जस् शस् इत्येतयोर्लुक् 'प्रत्ययलक्षणं न याति' इति न्यायात् 'नोपधायाः' इति दीर्घत्वप्राप्तौ निषेधहेतुमाह–'लुकि न तन्निमित्तम्' इति। लुकि कृते सति तन्निमित्तं कार्यं न भवति स एव निमित्तं कारणं यस्य तत्तन्निमित्तं यथा जसि 'नोपधायाः' इति सूत्रेण दीर्घत्वप्राप्तावपि न दीर्घता। तर्हि दीर्घं विधाय लुक् कार्यः। इत्यत्रोच्यते—कृताकृतप्रसङ्गी यो विधिः स नित्यः इति भावरूपं कार्यं न भवति, अभावरूपं तु भवत्येव। तेन 'नाम्नो नो लोपशधौ' इति भवत्येव ॥ तृतीयाचतुर्थीपञ्चमीबहुवचने 'नाम्नो नो लों०'। आमि सूत्रम् 'ष्णः' ॥ ष् च न च ष्ण् तस्मात् ष्णः पञ्चम्येकवचनान्तम्। 'स्वरहीनं०'। षकारान्तसंख्यायाः परो य आम् तस्य नुडागमो भवति। अनेन न्। 'नोपधायाः' इति दीर्घः। 'नाम्नो नो०' ॥ सुपि—नाम्नो नो०' एवं सप्तन् नवन् दशन् एकादशन् प्रभृतयोऽपि साध्याः ॥

अष्टन्शब्दस्य भेदः ॥ अष्टनो डौ वा ॥ अष्टन्शब्दात्परयोर्जस्शसोर्वा डौ भवति। डित्त्वाट्टिलोपः अष्टौ अष्टौ अष्ट अष्ट ॥ वासु ॥ वा आ आसु। अष्टन्शब्दस्य आसु विभक्तिषु परासु वा टेरात्वं भवति। अष्टभिः—अष्टाभिः। अष्टभ्यः-अष्टाभ्य–ः। अष्टभ्यः–अष्टाभ्यः। अष्टानाम्। अष्टसु-अष्टा(१)सु ॥

(१) गौणत्वेऽपि आत्वं जश्शसोर्डौत्वं वेत्येके। प्रियाष्टा प्रियाष्टाः प्रियाष्टानौ-प्रियाष्टौ प्रियाष्टानः प्रियाष्टौप्रियाष्टाः। प्रियाष्टानं-प्रियाष्टाम् प्रियाष्टानौ-प्रियाष्टौ प्रियाष्टम् प्रियाष्टौ प्रियाष्टान्। प्रियाष्टना-प्रियाष्टा प्रियाष्टाभ्यां प्रियाष्टभ्याम् प्रियाष्टाभिः-प्रियाष्टभिः। प्रियाष्ट्ने-प्रियाष्टे प्रिया-

अष्टन्शब्दस्य भेदः। सूत्रम्—'अष्टनो डौ वा' ॥ अष्टन इति अष्टन्शब्दस्य षष्ठ्येकवचनान्तम्। 'स्वरहीनं०' 'सोर्वि०'। डौ प्रथमैकवचनान्तम्। सांकेतिकम्। 'हबे' 'उ ओ' ॥ वा प्रथमैकवचनान्तम्। 'अव्यया०' ॥ सिद्धमिदं सूत्रम्। अष्टन्शब्दात्परयोर्जस्शसोर्वाविकल्पेन डौ भवति। गुरुत्वात्सर्वस्य जसो डौ। जसि शसि च रूपद्वयम्। अनेन एकत्र डौ। औ। डित्त्वाट्टिलोपः। 'स्वरहीनं०' अन्यत्र 'जस्शसोर्लुक्' 'नाम्नो नो०' तृतीयादिबहुत्वेपि रूपद्वयम्। सूत्रम्—'वासु' ॥ वा प्रथमैकवचनान्तम्। 'अव्यया०'। आ प्रथमैकवचनम्। सांकेतिकम्। आसु इति इदंशब्दस्य सप्तमीबहुवचनान्तम्। 'त्यदादेष्टेरः स्यादौ' 'स्म्यः' 'आबतः स्त्रियाम्' 'सवर्णे दीर्घः०'। अष्टन इति अष्टन्शब्दस्य आसु तृतीयादिषु परासु सतीषु वा आत्वमाकारो भवति। अनेन तृतीया चतुर्थी पञ्चमी बहुवचने वा आकारः। अन्यत्रापि 'नाम्नो नो०'। आमि। एकत्र आकारः। उभयत्रापि 'ष्णः' इतिनुट्। द्वितीयरूपे। 'नोपधायाः' इति दीर्घः। 'नाम्नो नो०' पक्षद्वये सदृशं रूपम् ॥ सुपि—एकत्र आकारे कृते अन्यत्रापि 'नाम्नो नो०' ॥

मकारान्त इदम्शब्दः ॥ इदमोऽयं पुंसि ॥ इदमः अयम् पुंसि। इदम्शब्दस्य पुंसि विषये अयमादेशो भवति सिसहितस्य ॥ अयम्। द्विवचनादौ 'त्यदादेष्टेः' इति सर्वत्राकारः। इद औ इति स्थिते ॥ दस्य मः ॥ त्यदादीनां दकारस्य मत्वं भवति स्यादौ परे ॥ 'ओ औ औ' इमौ। सर्वादित्वात् 'जसी' इमे। त्यदादीनां घेरभावः ॥ इमम् इमौ इमान् ॥ अन टौसोः ॥ इदमोऽनादेशो भवति टौसोः परयोः कृत्स्नस्य ॥ 'टेन' अनेन ॥ स्भ्यः ॥ स्भि अः। इदमः सकारे भकारे च परे अकारादेशो भवति कृत्स्न(१)स्य ॥ 'अद्भि' इत्यात्वम् आभ्याम् ॥

मकारान्तानाह—मकारान्त इदम्शब्दः। सौ सूत्रम्—'इदमोऽयं पुंसि' ॥

ष्टाभ्यां प्रियाष्टभ्याम् प्रियाष्टभ्यः प्रियाष्टाभ्यः। प्रियाष्ट्नः प्रियाष्टाः प्रियाष्टाभ्यां प्रियाष्टभ्याम् प्रियाष्टाभ्यः-प्रियाष्टभ्यः। प्रियाष्ट्नः-प्रियाष्टाः प्रियाष्ट्नोः प्रियाष्टौः प्रियाष्टां-प्रियाष्ट्नाम्। प्रियाष्ट्नि-प्रियाष्टनि प्रियाष्टे प्रियाष्ट्नोः-प्रियाष्टौः प्रियाष्टासु प्रियाष्टसु। हेप्रियाष्टन्हेप्रियाष्टाः हेप्रियाष्टानौ-हेप्रियाष्टौ हेप्रियाष्टानः हेप्रियाष्टौ हेप्रियाष्टाः जसि त्रीण्येव रूपाणि शसि त्रीण्येव वैपुनः। टावपि त्रीणि रूपाणि शेषे द्वे द्वे प्रियाष्टनः ॥ इत्यधिकं क्वचित् ॥

(१) त्यदादित्वादत्वसिद्धौ पुनरत्वविधानं सर्वादेशार्थम्। तदाह कृत्स्नस्येति।

इदमः षष्ठ्येकवचनम् । 'स्वरहीनं०' । अयं प्रथमैकवचनान्तम् । 'हसेपः०' 'मोऽनुस्वारः' 'अतोऽत्युः' 'उओ' 'एदोतोऽत.' । पुंसि इति पुंसशब्दस्य सप्तम्येकवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' सिद्धम् । इदम्शब्दस्य पुंसि पुंलिङ्गे एवं सौ प्रथमैकवचने परे, अयमित्यादेशो भवति । अनेन सौ परे अयम् । मान्तकरणसामर्थ्यादेव 'त्यदादेष्टेरः स्यादौ' इति न भवति । अन्यथा अयमित्येवावक्ष्यत् । 'हसे पः से०' 'मोऽनुस्वारः' ॥ केचित्तु सिसाहितस्यैव अयम् इत्यादेशमिच्छन्ति । द्विवचनादौ तु 'त्यदादेष्टेरः स्यादौ' इत्यकारे कृते सूत्रम्—'दस्यमः' षष्ठ्येकवचनान्तम् । 'ङस्स्य' । मः प्रथमैकवचनान्तम् । ,स्रोर्वि०' ॥ त्यादादीनां दकारस्य अयुक्तस्य स्यादौ सर्वविभक्तौ परे मत्वं भवति । अनेन सर्वविभक्तिषु मकारः । प्रथमाद्विवचने 'ओ औ औ' ॥ प्रथमाबहुवचने—'जसी' 'अइए' ॥ द्वितीयैकवचने—'अम्शसोरस्य' 'मोऽनुस्वारः' ॥ द्वितीयाद्विवचने—'ओ औ' ॥ द्वितीयाबहुवचने—,अम्शसोरस्य' ,सो नः पुंसः' 'शसि' ॥ तृतीयैकवचने सूत्रम्—'अन टौसोः' अन प्रथमैकवचनान्तं सांकेतिकम् । टा च ओस् च टौसौ तयोः सप्तमीद्विवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' स्रोर्वि०' ॥ इदम्शब्दस्य टा तृतीयैकवचने ओसि षष्ठीसप्तमीद्विवचने परे अन इत्यादेशो भवति । अनेन टावचने अन आदेशः । 'टेन' 'अ इ ए'अनेन ॥ द्वित्वे । सूत्रम्—'स्भ्यः' स् च भ् च स्भ् तस्मिन् स्भि सप्तम्येकवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' ॥ अः प्रथमैकवचनान्तम् । ,स्रोर्वि०' पश्चात् 'इ यं स्वरे' 'स्वरहीनं०' ॥ इदम्शब्दस्य सकारे भकारे च परे अकारो भवति कृत्स्नस्य समग्रस्येत्यर्थः ॥ अनेन तृतीयाचतुर्थीपञ्चमीद्वित्वे इदमोऽकारः । 'अद्भि' इत्याम् ॥ तृतीयाचतुर्थीपञ्चमीबहुवचने—'स्भ्यः' इत्यकारः ॥

भिस्भिस् ॥ इदमदसोर्भिस् भिसेव भवति ॥ तेन न भकारस्याकारः । 'ए स्भि बहुत्वे' एभिः । इदम् ङे इति स्थिते 'त्यदादेष्टेरः स्यादौ'' 'सर्वादेः स्मट्' 'स्भ्यः' अस्मै । आभ्याम् । एभ्यः । 'ङसिरत्' 'अतः' अस्मात् । आभ्याम् । एभ्यः । 'ङस्स्य' अस्य । 'अन टौसोः' 'ओसि' 'ए अय्' अनयोः । 'सुडामः' 'स्भ्यः' 'एस्भि बहुत्वे' 'किलात्' एषाम् । ङि स्मिन्' अस्मिन् अनयोः एषु ॥ त्यादादीनां संबोधनाभावः(१) ॥

(१) औत्सर्गिकश्चायम्, हेसइतिभाष्यप्रयोगात्, अभावस्तुप्रचुरप्रयोगे संबोधनाभावइत्येवपरतया व्याख्येयः । यत्वाहुः-इदमस्तु सन्निकृष्टंसमीपतरवर्तिचैतदोरूपम् । अदसस्तुविप्रकृ-

ततो भिसि सूत्रम्—'भिस् भिस्' । भिस् प्रथमैकवचनान्तम् । 'हसेपः०' । भिस् प्रथमैकवचनान्तम् । 'हसेपः०' ॥ इदम्-अदस्शब्दसंबन्धी यो भिस् स भिस् एव भवति । तत्र भिसो भिस्करणं 'स्म्यः' इति सूत्रेण अकारनिषेधार्थम् । तदेवाह—न भकारस्याकार इति ॥ 'ए स्मि बहुत्वे' ॥ परं कप्रत्ययसहितयोर्न । तेन इमकैः अमुकैः । एवं चतुर्थी पञ्चमीबहुत्वेऽपि । चतुर्थ्येकवचने सर्वादेः स्मट्' 'स्म्यः' 'ए ऐ ऐ' । पञ्चम्येकवचने । 'ङसिरत्' 'अतः' स्म्यः' 'सवर्णे दीर्घः०' ॥ षष्ठ्येकवचने —'ङस्स्य' 'स्म्यः' । षष्ठीसप्तम्योर्द्विवचने । 'अन टौसोः' 'ओसि' 'एअय्' 'स्वरहीनं०' ॥ आमि 'सुडामः' 'स्म्यः' 'ए स्मि बहुत्वे' 'किलात्षः सः०' ॥ 'स्वरहीनं०' ॥ सप्तम्येकवचने । 'ङि स्मिन्' 'स्म्यः' 'एस्मि बहुत्वे' 'किलात्षः सः०' ॥ 'स्वरहीनं०' ॥ सप्तम्येकवचने । 'ङि स्मिन्' 'स्म्यः' 'एस्मि बहुत्वे' 'किलात्षः सः०' । त्यादादित्वात्संबोधनाभावः ॥ 'इदमः प्रत्यक्षगतं समीपतरवर्ति चैतदो रूपम् । अदसस्तु विप्रकृष्टं तदिति परोक्षं विजानीयात्' ॥

किंशब्दस्य भेदः । किंशब्दस्य 'त्यदादेष्टेरः स्यादौ' इति सर्वत्राकारे कृते सर्वशब्दवद्रूपं ज्ञेयम् ॥ कः कौ के । कम् कौ कान् । केन काभ्याम् कैः । कस्मै काभ्याम् केभ्यः । कस्मात् काभ्याम् केभ्यः । कस्य कयोः केषाम् । कस्मिन् कयोः केषु ॥

किम्शब्दस्य 'त्यदादेष्टेरः स्यादौ' इत्यादिना अकारे कृते सर्वशब्दवत्प्रक्रिया ॥ त्यदित्वाद्धेरभावः संबोधनाभावः ॥ इत्यादयो मान्ताः शब्दा ज्ञेयाः ॥ झढघभान्ता अप्रसिद्धाः ॥

धकारान्तस्तत्त्वबुध् शब्दः । तस्य रसे पदान्ते च । 'आदिजबानां झभान्तस्य झभाः स्ध्वोः'' 'हसेपः सेर्लोपः' 'वावसाने' तत्त्वभुत् तत्त्वभुद् तत्त्वबुधौ तत्त्वबुधः । हेतत्त्वभुत्-हेतत्त्वभुद् हेतत्त्वबुधौ हेतत्त्वबुधः । तत्त्वबुधम् तत्त्वबुधौ: । तत्त्वबुधः तत्त्वबुधा तत्त्वभुद्भ्याम् तत्त्वभुद्भिः । इत्यादि ॥

ष्टं तदितिपरोक्षेविजानीयात् ॥ इतिवचनादेवं विधस्यार्थस्याभिमुखीकरणानर्हत्वादिति तदापाततः सन्निकृष्टादिशब्दानामिवइदमादीनामपि संबोध्यसमर्प्यकत्वे वाधकाभावात् विप्रकृष्टस्यापि वुध्यासन्निधापितस्य वहुशः संबोधनदर्शनाच्च । तथाचभट्टिः—हापितः क्वासिहेहभ्रु वह्नेवंविलपसः ॥ एनं एनौ एनान् । एनेन एनयोः ॥ प्रशाम्शब्दस्य भेदः ॥ मो नो धातोः ॥ धातोर्मकारस्य नकारादेशो भवति रसे पदान्ते च । प्रशान् प्रशामौ प्रशामः । हेप्रशान् हेप्रशामौ हेप्रशामः । प्रशामम् प्रशामौ प्रशामः । प्रशामा प्रशान्भ्याम् प्रशान्भिः । इत्यादीत्ययमधिकः पाठः ।

धकारान्तस्तत्त्वबुध् शब्दः । तस्य रसे पदान्ते च 'आदिजबानां०' इत्यनेन बकारस्य भकारः । सौ धौ च सिलोपे कृते 'वावसाने' इति धकारस्य दकारतकारौ । स्वरादौ । 'स्वरहीनं०' । भकारादौ 'झबे जबाः' । 'स्वरहीनं०' । सुपि—'खसे चपा झसानाम्' धस्य तः 'स्वरहीनं०' । एवं मर्मविध् ॥

जकारान्तः सम्राज्शब्दः ॥ छशषराजादेः षः ॥ छकारान्तस्य शकारान्तस्य षकारान्तस्य च राज्यज्सृज्मृज्भ्राजादेश्च षकारो भवति धातोर्झसे परे, नाम्नश्च रसे पदान्ते च ॥ षस्य षत्वं डत्वनिषेधार्थम् । तेन आख्यातादौ तु डत्वं नास्ति—द्वेष्टीत्यादौ ॥ षो डः ॥ षः डः । षकारस्य डत्वं भवति धातोर्झसे परे नाम्नश्च रसे पदान्ते च । वावसाने ॥ मो राजि समः क्वौ ॥ क्विबन्ते राजतौ परे समो मस्य म एव स्यात् ॥ तेनानुस्वाराभावः । सम्राट्-सम्राड् । सम्राजौ । सम्राजः । हेसम्राट्-हेसम्राड्-हेसम्राजौ हेसम्राजः । सम्राजम् । सम्राजौ । सम्राजः । सम्राजा । सम्राड्भ्याम् । सम्राड्भिः एव विराजादयः(१) ॥

अथ जान्ताः । तत्र जकारान्तः सम्राज्शब्दः । तस्य स्वरादौ 'स्वरहीनं०' रसे पदान्ते च विशेषः । सूत्रम् —'छशषराजादेः षः' छश्च शश्च षश्च राजादिश्च छशषराजादिस्तस्य । षष्ठ्येकवचनान्तम् । 'ङिति' 'ङस्य' 'सोर्विं०' । षः ॥ प्रथमैकवचनान्तम् । 'सोर्विं०' सिद्धम् ॥ छकारान्तस्य तत्त्वप्राच्छादेः, शकारान्तस्य विशादेः, षकारान्तस्य द्विष् षष् इत्यादेः तथा राज्यज्सृज्मृज्भ्राजादेश्च षकारो भवति ॥ 'षष्ठीनिर्दिष्टस्य' इत्यन्त्यस्य । धातोर्झसे परे नाम्नश्च रसे पदान्ते च । उभयोरादिशब्दात् व्रश्चभ्रस्जपरिव्राजानां ग्रहणम् षकारस्य षत्वकरणं डत्वनिषेधा-

---

(१) युजेरसमासे ॥ युजेः छटि नुम् स्यादसमासे । क्विनन्तस्य कुः ॥ क्विन्तस्य धातोः कवर्गान्तादेशः स्यादसमासे झलि पदान्ते च । प्रत्ययशब्दे प्रत्ययान्तस्य ग्रहणम् । युङ् । अनुस्वारपरसवर्णौ । युञ्जौ युञ्जः । युञ्जम् युञ्जौ युजः । युजा युग्भ्याम् युग्भिः । युजे युग्भ्याम् युग्भ्यः । 'चोः कुः' 'खसे चपा०' 'क्विलात्' 'कषसंयोगे क्षः' युक्षु । हेयुङ् हेयुञ्जौ हेयुञ्जः । इत्यादि ॥ असमासे किम् । अश्वयुक्-अश्वयुग् अश्वयुजौ अश्वयुजः । अश्वयुजम् अश्वयुजौ अश्वयुजः । अश्वयुजा अश्वयुग्भ्याम् अश्वयुग्भिः ॥ समाध्यर्थस्य युजेर्नुम् । युक् समाधिमानित्यर्थः ॥ दकारान्तो द्विपाद्शब्दः । द्विपात्-द्विपाद् द्विपादौ द्विपादः । द्विपादम् द्विपादौ ॥ पादः पत् ॥ पाद्शब्दस्य पदादेशः स्याच्छसादौ स्वरे परे तद्धिते ईपि ईकारे च ॥ द्विपदः । द्विपदा द्विपाद्भ्याम् द्विपाद्भिः । द्विपदे द्विपाद्भ्याम् द्विपाद्भ्यः । इत्यादि ॥ हेद्विपात् हेद्विपाद् हेद्विपादौ हेद्विपादः ॥ अयं पाठः पाणिनीयानुसारी केनचिद्वर्धितः ॥

र्थं षस्य षत्वे कृते । 'षो डः' इति डकारो न भवति । यत्तु षस्य षत्वं डत्वनिषेधार्थं तदपि द्वेष्टि इत्यादावेव, न तु सर्वत्र । यथा द्विषधातोस्स्यादौ द्वेष्टीत्यादिरूपम् ॥ यद्वा छशषेति ग्रहणं व्यर्थमिति केचित् । प्रयोगदर्शनाभावात् । यत्तु षस्य षत्वं डत्वनिषेधार्थमिति तदपि व्यर्थम् । द्विट् द्विषौ द्विषः अद्वेट् इत्यादौ षस्य षत्वेऽपि डत्वस्य दर्शनात् । तथा द्वेष्टीत्यादावपि षस्य षत्वं न, किं तु केवलं 'ष्टुभिः ष्टुः' । अनेन रसे पदान्ते च जस्य षः । ततः सूत्रम् —'षो डः' षः षष्ठ्येकवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' 'स्रोर्वि०' । डः प्रथमैकवचनान्तम् । 'स्रोर्वि०' सिद्धम् । षकारस्य डकारो भवति धातोर्झपे परे नाम्नश्च रसे पदान्ते च ॥ केचित्तु 'वावसाने' इत्यनेनैव षकारस्य 'ऋटुरषा मूर्धन्याः' इति स्थानसवर्णौ मूर्धन्यौ टकारडकारौ स्यातामिति । तथा भ्यां भिस् इत्यादावपि 'झबे जबाः' अनेन डत्वं स्यात् । अतः 'षो डः' इति सूत्रं व्यर्थमिति वदन्ति । तच्चिन्त्यम् । अनेन सौ धौ च 'हसेपः स०' इति सिलोपे कृते षस्य डः । 'वावसाने' इति डस्य वा टः समो मस्य राट्शब्दे परेऽनुस्वाराभावो वक्तव्य इति केचित् । सम्राट् सम्राड् । सकारादौ षस्य डत्वे कृते 'स्वरहीनं०' ॥ सुपि—डत्वे कृते 'खसे चपा झसानाम्' स्वरहीनं०' सम्राट्सु ॥ कचित् हसादौ विभक्तौ पदान्तताश्रयणीया इति 'टोरन्त्यात्' इति ष्टुत्वाभावः । शेषं कण्ठ्यम् । एवं विराजादयः ॥ इति जान्ताः । एवं परिव्राट् परिव्राजौ परिव्राजः । [तरु(१)वृट् तरुवृश्चौ तरुवृश्चः ।] यवभृट् यवभृज्जौ यवभृज्जः । इत्यादि ॥ अन्येपि भूभुक्–बलिभुक्–हुतभुक्–वणिक्–भिषक्–अध्वयुक्-प्रभृतयो जान्ताः । तत्र 'चोः कुः' ॥ एवम् ऋत्विक् । 'दिशाम्' इति कत्वम् । ऋतुषु ऋतुं वा यजति–ऋत्विक् ऋत्विजौ ऋत्विजः ॥ डान्ता अप्रसिद्धाः ॥

दकारान्तास्त्यद्तद्यद्एतद्शब्दाः ॥ एतषां 'त्यदादेष्टेः' इत्यकारे कृते सर्वशब्दवद्रूपनयः ॥ स्तः । स् तः । त्यदादेस्तकारस्य सत्वं भवति सौ परे ॥ स्यः त्यौ त्ये । त्यम् त्यौ त्यान् । त्येन त्याभ्याम् त्यैः । त्यस्मै त्याभ्याम् त्येभ्यः । त्यस्मात् त्याभ्याम् त्येभ्यः । त्यस्य त्ययोः त्येषाम् । त्यस्मिन् त्ययोः त्येषु ॥ सः तौ ते । तम् तौ तान् । तेन ताभ्याम् तैः । तस्मै इत्यादि ॥ यः यौ ये । यम् यौ यान् । येन याभ्याम् यैः । (२)यस्मै । इत्यादि ॥ एषः एतौ एते ॥ एतदोऽन्वा-

(१) अस्य जान्तत्वाभावेऽपि षत्वादेशयोग्यतयोपपादनम् ॥

(२) इपदर्थेक्रियायोगेमर्यादाभिविधौ च यः । एतमातङितंविद्यात् इत्यत्र इपदर्थादयोनेविधीयन्तेकिन्त्वनूद्यन्तेइतिनात्रेनदादेशः ।

द्वेशे द्वितीयाटौस्स्वेनो वा वक्तव्यः ॥ उक्तस्य पुनर्भाषणमन्वा(१)देशः । एतं एनम् एतौ-एनौ एतान्-एनान् । एतेन-एनेन एताभ्याम् एतैः । एतस्मै एताभ्याम् एतेभ्यः । एतस्मात् एताभ्याम् एतेभ्यः । एतस्य एतयोः-एनयोः एतेषाम् । एतस्मिन् एतयोः-एनयोः एतेषु ॥ एतेन व्याकरणमधीतमेनं छन्दोऽध्यापय ॥

दकारान्तास्त्यदादयस्तेषां 'त्यदादेष्टेरः स्यादौ' इत्यकारे कृते सर्वत्र सर्वशब्दवत् । सौ तु विशेषः । सूत्रम्—'स्तः, स् प्रथमैकवचनान्तम् । 'हसेपः' । तः षष्ठ्येकवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' 'स्रोर्वि०' ॥ त्यदादेस्तकारेति वृत्तिः सुगमा । अनेन सौ तस्य सः । स्यः स्यौ स्ये । शेषं सर्ववत् । न वरं ॥ घेरभावः ॥ एवं तद्यद्शब्दौ । एतद्शब्दस्य सर्वत्र टेरत्वे कृते सौ च 'स्तः' इति तस्य सत्वे च कृते 'किलात्वः सः०' 'स्रोर्वि०' । एषः एतौ एते । द्वितीयायां टौसोश्च विशेषः ॥ एतद् इति । एतद्शब्दस्य ॥ अन्वादेशे सति । उक्तस्य पुनः कथनमन्वादेश उच्यते । यथा एष राजा याति, एनं पश्येत्यन्वादेशः । तस्मिंश्च वक्ष्यमाणे द्वितीयाटौस्सु द्वितीयायां वचनत्रये टा इति तृतीयैकवचने ओसि षष्ठीसप्तमीद्विवचने वा विकल्पेन एनादेशः तकारस्य वा नकार इत्यर्थः । अनेनोक्तवचनेषुवा एनादेशः । एतम् एनम् एतौ एनौ एतान् एनान् । एतेन एनेन एतयोः एनयोः ॥ शेषं सुकरम् ॥ इति दान्ताः ॥ अन्येऽपि बलभिद्दिविषद्सर्वविद्वेदविद्सुहृत्प्रभृतयः ॥ गबखफान्ता अप्रसिद्धाः ॥

छकारान्तस्तत्त्वप्राछ्शब्दः 'छशषराजादेः षः' 'वावसाने' तत्त्वप्राड्-तत्त्वप्राड् तत्त्वप्राछौ तत्त्वप्राछः । तत्त्वप्राछम् तत्त्वप्राछौ तत्त्वप्राछः । तत्त्वप्राछा । 'छशषराजादेः षः' 'षो डः' तत्त्वप्राड्भ्याम् । तत्त्वप्राड्भिः । तत्त्वप्राछे तत्त्वप्राड्भ्याम् तत्त्वप्राड्भ्यः । तत्त्वप्राछः तत्त्वप्राड्भ्याम् तत्त्वप्राड्भ्यः । तत्त्वप्राछः तत्त्वप्राछोः तत्त्वप्राछाम् । तत्त्वप्राछि तत्त्वप्राछोः तत्त्वप्राट्सु ॥

छकारान्तस्तत्त्वप्राछ्शब्दः ॥ व्याकरणान्तरेषु 'च्छ्वोः शूडनुनासिके च' इति च्छस्य शत्वं विधाय शकारान्तस्तत्त्वप्राश् शब्द इत्युक्तमस्ति । तस्य रसे पदान्ते च संयोगान्तस्य लोपः इत्येकस्य छकारस्य लोपं विधाय ततः 'छशषराजादेः षः'

---

(१) किञ्चित्कार्यं विधातुमुपात्तस्यगृहीतस्यशब्दस्य कार्मान्तरं विधातुं पुनरुपादानमन्वादेशः।

इति षत्वे कृते। 'षो डः' 'वावसाने' सम्राज्वत्॥ शेषं सुकरम्। छान्तोऽयम्॥ ठान्ता अप्रसिद्धाः॥

थकारान्तोऽग्निमथ्शब्दः। 'वावसाने' अग्निमत्—अग्निमद् अग्निमथौ अग्निमथः। हेअग्निमत्—हेअग्निमद् हेअग्निमथौ हेअग्निमथः॥ अग्निमथम् अग्निमथौ अग्निमथः। अग्निमथा अग्निमद्भ्याम् अग्निमद्भिः। इत्यादि॥

थकारान्तोऽग्निमथ्शब्दस्तस्य सौ धौ च सिलोपे कृते 'वावसाने०' इति 'वर्ग्यों वर्ग्येण सवर्णः' इति वचनात् थकारस्य वा तकारदकारौ भकारादौ 'झबे जबाः' थस्य दः। 'स्वरहीनं०'। सुपि—'खसे चपा झसानाम्' थस्य तः 'स्वरहीनं०'। स्वरादौ 'स्वरहीनं०'॥ एवं थान्ताः॥

चकारान्तः प्रत्यच्शब्दः॥ अञ्चेः पञ्चसु नुमागमो वक्तव्यः॥ चोः कुः॥ चवर्गस्य कवर्गादेशो भवति धातोर्झसे परे नाम्नश्च रसे पदान्ते च यथासंख्येन॥ 'स्तोः श्चुभिः श्चुः' 'संयोगान्तस्य लोपः' प्रत्यङ् प्रत्यञ्चौ प्रत्यञ्चः। हेप्रत्यङ् हेप्रत्यञ्चौ हेप्रत्यञ्चः। प्रत्यञ्चम् प्रत्यञ्चौ॥ अञ्चेरलोपो दीर्घश्च॥ अञ्चतेरकारस्य लोपो भवति पूर्वस्य च दीर्घः शसादौ स्वरे परे तद्धिते प्रत्यये ईपि ईकारे च॥ प्रतीचः। निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याप्यभावः। प्रतीचा। 'चोः कुः' प्रत्यग्भ्याम् प्रत्यग्भिः। प्रतीचे प्रत्यग्भ्याम् प्रत्यग्भ्यः। प्रत्यक्षु(१)॥ एवं तिर्यच्शब्दः। तिर्यङ् तिर्यञ्चौ तिर्यञ्चः। तिर्यञ्चम् तिर्यञ्चौ॥

चकारान्तः प्रत्यच्शब्दः। 'अञ्चु गतिपूजनयोः'। अञ्चू प्रतिपूर्वः क्विप्-प्रत्ययः ['प्रतिपू(२)र्वस्यापूजार्थस्याञ्चतेर्नलोपो वक्तव्यः'। यद्वा] 'नो लोपः'। 'इ यं स्वरे' क्विपः सर्वापहारी लोपः। प्रत्यच् इति सिद्धम्। तस्य पञ्चसु विशेषः। 'अञ्चेः पञ्चसु नुमागमो वक्तव्यः'। अञ्चु गतिपूजनयोरित्यस्य धातोः स्यादिषु पञ्चसु नुमागमो वक्तव्यः। 'मिदन्त्यात्स्वरात्परो वक्तव्यः'। उकार उच्चारणार्थः। पञ्चसु वचनेषु त्य अग्रे न्। सौ धौ च प्रत्यन्च् इति स्थिते। 'स्तोः श्चुभिः श्चुः' इति नस्य ञः। 'हसेपः०' इति सेर्लोपः। 'संयोगान्तस्य' इति

(१) नाञ्चेः पूजायाम्॥ पूजार्थस्याञ्चतेरुपधाभूतस्य नस्य लोपो न स्यात्। अलुप्तनकारत्वान्न नुम्। 'क्विन्प्रत्ययस्य कुः' 'संयोगान्तस्य लोपः'। प्रत्यङ् प्रत्यञ्चौ प्रत्यञ्चः। प्रत्यञ्चम् प्रत्यञ्चौ। नलोपाभावादकारस्यालोपः प्रत्यञ्चः। प्रत्यञ्चा प्रत्यङ्भ्याम् प्रत्यङ्भिः। इत्यादि॥ 'ङ्णो कुक् टुक् वा शरि' प्रत्यङ्क्षु॥ अधिकः पापाठः॥

(२) अस्य प्रामाणिकत्वे तिर्यच् उदच् प्रभृतिषु नकारस्य लोपो न प्राप्नोति।

चलोपः ॥ सूत्रम्—'चोः कुः' चोरिति चुशब्दस्य षष्ठ्येकवचनान्तम् । 'ङिति' 'ङस्य' इत्यलोपः । 'स्तोर्वि०' । कुः प्रथमैकवचनान्तम् । 'स्तोर्वि०' ॥ चवर्गस्य वृत्तिर्गम्या । न वरम् । यथासंख्येनेति यथाक्रमेण चस्य कः, छस्य कः' जस्य गः, झस्य घः, ञस्य ङ इत्यर्थः । अनेन ञस्य ङः । प्रत्यङ् ॥ केचित्त्वत्र 'स्तोः श्चुभिः श्चुः' इति नाद्रियन्ते । यतः 'संयोगान्तस्य०' इति चलोपे 'निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याप्यभावः' इति पुनर्ञकारस्य नकार एव । ततः 'चोः कुः' इत्यपि न भवति किंतु प्रत्यन् इति सिध्यति ॥ द्विवचनादौ तु नुमागमे कृते 'नश्चापदान्ते०' 'स्वरहीनं०' । प्रत्यञ्चौ प्रत्यञ्चः । यद्वा प्रत्यञ्चौ । प्रत्यञ्चः प्रत्यञ्चं प्रत्यञ्चौ । शसादौ स्वरादौ तु विशेषः ॥ सूत्रम्—'अञ्चेरलोपो दीर्घश्च' अञ्चेरिति अञ्चिशब्दस्य षष्ठ्येकवचनान्तम् । इती 'ङस्य' इत्यलोप । 'स्तोर्वि०' अस्य अकारस्य लुक्(ऽ)अलुक्(ऽ) प्रथमैकवचनान्तम् । 'हसेपः सेर्लोपः' 'नामिनो रः' दीर्घः प्रथमैकवचनान्तम् । 'विसर्जनीय०' 'स्तोः श्चुभिः श्चुः' ॥ अञ्चतेर्धातोः शसादौ स्वरे परे, तद्धितसंबन्धिनि प्रत्यये,ईपि' प्रत्यये च, ,ईमौ' इति सूत्रेण कृते ईकारे च परे अकारस्य लोपो भवति । तद्धिते प्रतीचीनः प्रतीच्यः । ईपि प्रतीची । इकारे प्रत्यये प्रतीची प्रत्यञ्चि । अत्र तु शसादौ स्वरे । अनेन प्रति अच् इति विश्लेषे कृते अकारस्य लोपः । ति इत्यस्य दीर्घः । भकारादौ 'चोः कुः' इति ककारे कृते 'झबे जबाः' कस्य गः । 'स्वरहीनं०' । सुपि—'चोः कुः' 'किलात्षः सः०' 'कषसंयोगे क्षः' । शेषं कण्ठ्यम् ॥ पूजार्थस्य तु अञ्चतेर्नलोपो न । तेन प्रत्यङ् प्रत्यञ्चौ प्रत्यञ्चः । प्रत्यञ्चम् प्रत्यञ्चौ प्रत्यञ्चः । प्रत्यञ्चा प्रत्यङ्भ्याम् प्रत्यङ्भिः । प्रत्यञ्चे इत्यादि ॥ एवं प्राङ् प्राञ्चौ प्राञ्चः । प्राञ्चं प्राञ्चौ प्राञ्चः । प्राञ्चा प्राङ्भ्याम् प्राङ्भिः ॥ गत्यर्थस्य तु शसादौ प्राचः प्राचा ॥ तिर्यच् उदच् शब्दयोः पञ्चसु प्रत्यच्शब्दवत् ॥

तिरश्चादयः ॥ तिरश्चादयः शब्दा निपात्यन्ते शसादौ स्वरे परे तद्धिते ईपि ईकारे च ॥ तिरश्चः । तिरश्चा तिर्यग्भ्याम् तिर्यग्भिः । तिर्यक्षु । हेतिर्यङ् हेतिर्यञ्चौ हेतिर्यञ्चः(१) ॥ उदीचः ॥ उदीचा उद

(१) विष्वग्देवयोश्च टेरद्र्यञ्चतौ वप्रत्यये ॥ अनयोः सर्वनाम्नश्च टेरद्र्यादेशः स्याद्वप्रत्ययान्तेऽञ्चतौ परे ॥ अमुं अञ्चतीति विग्रहे अदसष्टेरद्र्यादेशः ॥ अदसोसेर्दादुदो मः ॥ अदसोऽसान्तस्य दात्परस्य उदूतौ स्तो दस्य च मः स्यात् । अदमुयङ् अमुद्र्यङ् अमुमुयङ् अद्र्यङ् ॥ परतः केचिदिच्छन्ति केचिदिच्छन्ति पूर्वतः । उभयोः केचिदिच्छन्ति केचिदिच्छन्ति नोभयोः ॥ विष्वद्र्यङ् देवद्र्यङ् ॥ उदङ् उदञ्चौ उदञ्चः । उदञ्चम् उदञ्चौ ॥ उद ईत् ॥ उच्छब्दात्परस्य लुप्तनकारस्याञ्चतेरकारस्येकारादेशो भवति शसादौ स्वरे परे तद्धिते ईपि इकारे च इति प्रक्षिप्तं पाणिनीयानुसारिचन्द्रिकास्थम् ॥

ग्भ्याम् उदग्भिः । उदक्षु । हे उदङ् हे उदञ्चौ हे उदञ्चः ॥ एवं सम्यच्शब्दः । सम्यङ् सम्यञ्चौ सम्यञ्चः । सम्यञ्चम् सम्यञ्चौ समीचः । समीचा इत्यादि ॥ सध्र्यङ् सध्र्यञ्चौ सध्र्यञ्चः । हे सध्र्यङ् हे सध्र्यञ्चौ हे सध्र्यञ्चः ॥ सध्र्यञ्चम् सध्र्यञ्चौ सध्रीचः । सध्रीचा सध्र्यग्भ्यामित्यादि ॥

शसादौ तु विशेषः । सूत्रम्—'तिरश्चादयः' तिरश्च आदिर्येषां ते तिरश्चादयः प्रथमाबहुवचनान्तम् । 'ए ओ जसि' 'ए अय्' 'स्वरहीनं०' 'स्रोर्विं०' ॥ तिरश्चादय इति । तिर्यच्उदच्सध्र्यच्सम्यच् शब्दानां यथाक्रमं तिरश्च् उदीच् सध्रीच् समीच् इत्यादेशा निपात्यन्ते शसादौ स्वरे परे तद्धिते प्रत्यये ईपि ईकारे च । तद्धिते यथा तिरश्चीनः । ईपि तिरश्ची । ईकारे तिरश्ची तिर्यञ्चि । अत्र अनेन शसादौ स्वरे परे तिर्यच् शब्दस्य तिरश्च्, उदच् शब्दस्य उदीच् । 'स्वरहीनं०' भकारादौ । 'चोःकुः' 'झबे जबाः' । सुपि च 'चोःकुः' 'किलात्षः सः' इति प्रत्यग्वत् । इत्यादयश्चान्ताः ॥ टकारान्ता अप्रसिद्धाः ॥

तकारान्तो मरुच्छब्दः 'हसे पः सेर्लोपः' 'वावसाने' मरुत्-मरुद् मरुतौ मरुतः । हे मरुत् हे मरुद् हे मरुतौ हे मरुतः ॥ मरुतम् मरुतौ मरुतः । मरुता मरुद्भ्याम् मरुद्भिः । इत्यादि । एवं अग्निचित्प्रभृतयः । अग्निचित्-अग्निचिद् अग्निचितौ अग्निचितः । हे अग्निचित्-हे अग्निचिद् हे अग्निचितौ हे अग्निचितः ॥

तकारान्तो मरुत् शब्दस्तस्य सौ घौ च सिलोपे कृते 'वावसाने' तकारस्य वा दकारः । भकारादौ 'झबे जबाः' तस्य दः स्वरहीनं०' । स्वरादौ सुपि च 'स्वरहीनं०' ॥ एवमग्निचित्प्रभृतयोऽपि साध्याः । अग्निं चिनोति इन्धनैर्वर्धयतीति अग्निचित् ॥

तकारान्त उ(ऋ)कारानुबन्धो महच्छब्दः ॥ ञितो नुम् ॥ उश्च ऋश्च वृ । वृ इत् यस्य स ञित् तस्य ञितः नुम् । उकारानुबन्धस्य ऋकारानुबन्धस्य च नुमागमो भवति पुंसि पञ्चसु परेषु [शौ च(१)] ॥

तकारान्त उ (ऋ)कारानुबन्धो महच्छब्दस्तस्य पञ्चसु विशेषः । 'मह पूजायाम्' । 'द्रुहिमहिपृषिभ्यः कतृ' । एभ्यः कित् अतृप्रत्ययो भवति । ऋकार इत् । उकारानुबन्धित्वं तु चिन्त्यम् । मह्यत इति महत् । कार्यार्थमुच्चरितस्य वर्णस्या-

(१) टीकां दृष्ट्वा वर्धितं परं व्यर्थमेव 'नुमयमः' इत्यनेनैव सिद्धत्वात् ॥

नुबन्ध इति संज्ञा । यद्वा उच्चरितप्रध्वंसिनो ह्यनुबन्धाः । सूत्रम्—'ञितो नुम्' ॥ उश्च ऋश्च वृ वृ इत् यस्य स ञित् तस्य ञितः षष्ठ्येकवचनान्तम् । स्वरहीनं०' 'सोर्वि०' । नुम् प्रथमैकवचनान्तम् । 'हसेपः०' 'हबे' 'उ ओ' सिद्धम् । उकारानुबन्धस्य वतुप्रत्ययादेः, ऋकारानुबन्धस्य च शतृप्रत्ययादेः नुमागमो भवति पुंसि पुंलिङ्गे पञ्चसु वचनेषु परेषु । शौ चेति नपुंसके जस्शसोः स्थाने जाते शौ च परे । अनेन पञ्चसु स्यादिषु तकारात्पूर्वं न् ॥

न्सम्महतोऽधौ दीर्घः शौ च ॥ न्स(१)न्तस्याप्शब्दस्य महच्छब्दस्य च दीर्घो भवति पञ्चसु परेषु धिवर्जितेषु शौ च परे ॥ 'संयोगान्तस्य लोपः' महान् । 'नश्चापदान्ते झसे' महान्तौ महान्तः । हे महन् हे महान्तौ हे महान्तः । महान्तम् महान्तौ महतः । महता महद्भ्याम् महद्भिः । महते महद्भ्याम् महद्भ्यः । इत्यादि ॥

सूत्रम्—'न्सम्महतोऽधौ दीर्घः शौ च, न्स च अप् च महच्च न्सम्महत् तस्य षष्ठ्येकवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' 'सोर्वि०' न्सम् अग्रे महत् । 'अमे उमा वा'-पस्य मः । 'स्वरहीनं०' । न धिः अधिस्तस्मिन् अधौ सप्तम्येकमचनान्तम् । 'ङेरौ डित्' टिलोपः । स्वरहीनं०' 'अतोऽत्युः' 'उ ओ' 'एदोऽतोऽतः' । दीर्घः प्रथमैकवचनान्तम् । 'सोर्वि०' । 'शौ' इति शिशब्दस्य सप्तम्येकवचनान्तम् । 'ङेरौ डित्' टिलोपः । च प्रथमैकवचनान्तम् । 'अव्यया०' । न्संतस्येति । सुहिन्स्शब्दं विहाय नुमागमसहितसकारान्तस्य, तथा अप्शब्दस्य जलवाचिनो नित्यं बहुवचनान्तस्य, तथा महच्छब्दस्य उकारानुबन्धस्य पुंसि पञ्चसु वचनेषु धिवर्जितेषु, नपुंसके शौ च दीर्घो भवति ह्रस्वदीर्घप्लुता विधीयमानाः स्वरस्थाने भवन्तीति न्सादीनां व्यञ्जनसंनिकृष्टस्य स्वरस्य दीर्घो भवतीत्यर्थः ॥ अप्शब्दो बहुत्व एव । तत्र असमासान्तस्य जसि दीर्घो नान्यत्र । समासान्तस्य पञ्चस्वेव इयं विवक्षा । यथा शोभना आपो यत्र स स्वाप् देशः स्वाप् स्वापौ स्वापः । स्वापं स्वापौ इति । नपुंसके शौ स्वांपि सरांसि इति ॥ अनेन धिवर्जितषु पञ्चसु दीर्घः । धौ तु नुमागम एव न दीर्घः । 'हसेपः०' संयोगान्तस्य०' इति सां धौ च त-

(१) न्सन्तस्येत्यागमजनकारयुक्तसान्तस्य ज्ञेयम् । तेन कंस्शब्दस्य क्विबन्तस्य न दीर्घः । संयोगान्तस्य लोपः । कन् कंसौ कंसः । कंसम् कंसौ कंसः । कंसा कन्भ्याम् कन्भिः कन्सु । हे कन् ॥ शोभना अपो यस्मिन्नसौ स्वाप्-स्वाब् स्वापौ स्वापः । स्वाम्पि तडागानि । इत्यधिकम् ॥

कारस्य लोपः । शेषेषु —'नश्चापदान्ते झसे' 'स्वरहीनं०' । भकारादौ—'झबे जबाः' 'स्वरहीनं' ॥ शेषं सुगमम् ॥

तकारान्त उकारानुबन्धो भवच्छब्दः ॥ अत्वसोः सौ ॥ अत्वसोः सौ इति धातोर्नेष्यते । अत्वन्तस्यास(१)न्तस्य च दीर्घो भवति धिवर्जिते सौ परे । 'संयोगान्तस्य' 'हसेपः' । भवान् भवन्तौ भवन्तः । हे भवन् हे भवन्तौ हे भवन्तः । भवन्तम् भवन्तौ भवतः । भवता भवद्भ्याम् भवद्भिः । भवते भवद्भ्याम् भवद्भ्यः । भवतः भवद्भ्याम् भवद्भ्यः । भवतः भवतोः भवताम् । भवति भवतोः भवत्सु ॥ ऋकारानुबन्धस्य भवत्शब्दस्य नुमागम एव । अत्वन्तत्वाभावान्न दीर्घः । भवन् भवन्तौ भवन्तः । हे भवन् हे भवन्तौ हे भवन्तः । भवन्तम् भवन्तौ भवतः । भवता भवद्भ्याम् भवद्भिः । भवत्सु । इत्यादि ॥ एवं पचन्शब्दः । पचन् पचन्तौ पचन्तः । हे पचन् हे पचन्तौ हे पचन्तः । पचन्तम् पचन्तौ पचतः । पचत्सु । इ(२)त्यादि ॥

भा दीप्तौ । 'भातेर्डवतुः' । यतः —'भातेस्तु डवतुः परः । भवान् पूज्ये युष्मदर्थे' इति उकारानुबन्धो भवच्छब्दः । तस्य पञ्चसु—'नितो नुम्' इति नुमागमः । ततः सूत्रम्—'अत्वसोः सौ' अतुस् च अस् च अत्वसौ तयोः अत्वसोः षष्ठीद्विवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०, 'स्रोर्वि०' । सौ इति सिशब्दस्य सप्तम्येकवचनम् । 'ङ रौ डित्' ॥ अत्वन्तस्येति । उकारानुबन्धस्य असन्तस्येति । नुमागमरहितस्यासन्तस्य शब्दस्य धिवर्जिते सौ परे दीर्घो भवति । अनेन सौ दीर्घो भवति, धौ न, 'धिवर्जिते' इति विशेषणात् ॥ धौ 'हसेपः से०' 'संयोगान्तस्य लोपः' हे भवन् । अन्यत्र —'नश्चापदान्ते०' ॥ स्वरादौ सुपि च 'स्वरहीनं०' । भकारादौ 'झबे जबाः' । शेषं सुकरम् ॥ एवम् अष्ठीवत्–चक्रीवत्–कक्षीवत्—शब्दाः ॥ भू 'शतृशानौ तिपूतेवत् क्रियायाम्' 'अप् कर्तरि' गुणः 'ओ अव' 'स्वरहीनं' 'अदे' 'स्वरहीनं०' ऋकारानुबन्धो भवत्शब्दः । भवत् इत्यस्य ऋका-

(१) असन्तस्येत्यप्रत्ययान्तस्येति विवक्षितम् । तेन पिण्डं ग्रसतीति पिण्डग्रः पिण्डग्रसौ पिण्डग्रसः । पिण्डग्रसम् पिण्डग्रसौ पिण्डग्रसः । इत्यादि ॥

(२) द्विरुक्तानां जक्षादीनां च शतुर्नुम्प्रतिषेधः पुंलिङ्गे नित्यं वक्तव्यो नपुंसके वा शौ च ॥ दधत्—दधद् दधतौ दधतः । दधतम् दधतौ दधतः । दधता दधद्भ्याम् दधद्भिः । इत्यादि ॥ नपुंसके दधत्—दधद् दधती दधति दधन्ति । जक्ष जागृ दरिद्रा शास् दीधी वेवी चकास् एते जक्षादयः इत्यधिकम् ॥

रानुबन्धत्वात् 'त्रितो नुम्' इति नुमागम एव स्यात् । परम् अत्वन्तत्वाभावात् 'अत्वसोः सौ' इति दीर्घत्वं न । शेषं सुगमम् । एवं पचत् शब्दः । पचत् शब्दोऽपि रित् ऋकारानुबन्ध इत्यर्थः । एवम् अन्येऽपि शतृप्रत्ययान्ता ऋकारानुबन्धा ज्ञेयाः ॥ इति तान्ताः ॥ कपान्ता अप्रसिद्धाः ॥

शकारान्तो विश्शब्दः । 'छशषराजादेः षः' इति षत्वम् । 'षो डः' इति डत्वम् । 'वावसाने' चपा जबाश्च । विट्–विड् विशौ विशः । हे विट्–हे विड् हे विशौ हे विशः ॥ विशम् विशौ विशः । विशा विड्भ्याम् विड्भिः । विट्सु इत्यादि ॥

शकारान्तो विश् शब्दः । तस्य 'छशषराजादेः षः' इति षत्वे कृते । 'षो डः' 'वावसाने' । स्वरादौ 'स्वरहीनं०' ॥ सुपि 'खसे चपा झसा (पा) नाम्' सम्राज्शब्दवत् । विट्–विड् इत्यादीनि रूपाणि ॥ विड् मनुष्यो वैश्यश्च ॥ इत्यादयः शान्ताः ॥

षकारान्तः षष्शब्दो नित्यं बहुवचनान्तस्त्रिषु सरूपः । षष् जस् इति स्थिते । 'जस्शसोर्लुक्' 'षो डः' 'वावसाने' । षट्–षड् षड्भिः षड्भ्यः षड्भ्यः । 'ष्णः' इति नुट् । 'षो डः' षड् नाम् इति स्थिते ॥ 'ड् णः' ॥ ड् णः । संख्यासंबन्धिनौ डकारस्य णत्वं भवति नामि परे ॥ 'ष्टुभिः ष्टुः' षण्णाम् । षट्सु क्वचिदपदान्तेऽपि पदान्तताश्रयणीया ॥

षकारान्तः षष् शब्दो नित्यं बहुवचनान्तस्त्रिषु लिङ्गेषु सदृशरूपः । 'जस्शसोर्लुक्' 'षो डः' 'वावसाने' । षट्–षड् । भकारादौ 'षो डः' इति डत्वे कृते 'स्वरहीनं०' ॥ आमि—'ष्णः' इति नुमागमः । 'षो डः' षड् नाम् इति स्थिते सति सूत्रम्—'ड्णः' ड् षष्ठ्येकवचनान्तम् । सांकेतिकम् । णः इति प्रथमैकवचनान्तम् । 'स्रोर्वि०' ॥ संख्या० । वृत्तिः कण्ठ्या । अनेन नामि परे डकारस्य णकारः । 'ष्टुभिः ष्टुः' 'स्वरहीनं०' ॥ सुपि 'षो डः' 'खसे चपा झसा (पा) नाम्' ततः टकारस्य सकारसंयोगे 'ष्टुभिः ष्टुः' इति प्राप्तौ 'टोरन्त्यात्' इति सूत्रेण 'ष्टुभिः ष्टुः' इति सूत्रेण सस्य षत्वनिषेधः ॥ ननु अत्र पदान्तत्वाभावात् 'टोरन्त्यात्' इति सूत्रं कथं सम्भवति अत्राह—क्वचिदिति । क्वचित्प्रयोगान्तरे अपदान्तेऽपि पदान्तता आश्रयणीया वक्तव्या इति भावः ॥

दोष्शब्दस्य भेदः ॥ दोषां रः ॥ दोष्सजुष्आशिष्दृविष्प्रभृतीनां

षकारस्य रेफो भवति रसे पदान्ते च ॥ 'हसेपः' 'स्रोर्विसर्गः' दोः दोषौ दोषः। हे दोः हे दोषौ हे दोषः ॥ दोषम् दोषौ । [शसादावनन्तता वा वक्तव्या ।] दोषः-दोष्णः । दोषा-दोष्णा दोर्भ्यां-दोषभ्याम् दोर्भिः-दोषाभिः । दोषे-दोष्णे दोर्भ्यां-दोषभ्याम् दोर्भ्यः-दोषभ्यः । दोषः-दोष्णः दोर्भ्यां-दोषभ्याम् दोर्भ्यः-दोषभ्यः । दोषः-दोष्णः दोषोः-दोष्णोः दोषां-दोष्णाम् । ङेङचोः । दोष्णि दोषणि दोषि दोषोः-दो(१)ष्णोः । दोर्षु-दोःषु-दोषसु । सप्तमीबहुवचने कृत्रिमत्वाद्विसर्गः ॥ एवं सजुष्शब्दः ॥ सजुषाशिषो रसे पदान्ते च दीर्घो वक्तव्यः ॥ दोषाम् । सजूः सजुषौ सजुषः । हे सजूः हे सजुषौ हे सजुषः । सजुषम् सजुषौ सजुषः । सजुषा सजूर्भ्याम् सजूर्भिः । सजूर्षु-सजूःषु । इत्यादि ॥

दोष्शब्दो भुजार्थवाचकस्तस्य भेदः ॥ सूत्रम्—'दोषां' दोषां षष्ठीबहुवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' 'मोऽनुस्वारः' एकमिदं सूत्रम् ॥ अथवा 'दोषां रः' इति द्विपदं सूत्रम् । दोष् सजुष् आशिष् हविष् धनुष् सर्पिष् शब्दानां षकारस्य रसे पदान्ते च रेफो भवति । सकारस्य स्थाने जातस्य षकारस्येति व्याख्येयम् । अनेन रसे पदान्ते च रेफः । सौ धौ च—'हसेपः से०' 'स्रोर्वि०' ॥ द्विवचनादौ 'स्वरहीनं०' ॥ दोः दोषौ दोषः । दोषं दोषौ । शसादौ तु विशेषः । 'शसादौ स्वरे परे नान्तता वा वक्तव्या' । अस्यार्थः । दोष्शब्दस्य शसादौ स्वरे परे नान्तत्वं भवति वा विकल्पेन अन्ते नकारागमो भवतीत्यर्थः । दोष् न् इति स्थिते । 'ष्रनों णो०' पक्षे 'स्वरहीनं०' । दोष्णः दोषः दोष्णा दोषा । भकारादौ 'दोषां रः' जलतुम्बिका० । दोर्भ्यां दोर्भिः । यद्वा 'दोषां रः' 'रात्पो द्विः' 'झबे जबाः' 'स्वरहीनं०' दोर्भ्यां दोर्भिः इत्यादि । केचित्तु—'शसादावनन्तता वा वक्तव्या' इत्येवं पठन्ति, स्वर इति पदं न पठन्ति तन्मते स्वरादौ हसादौ च सर्वत्र विकल्पेन अन् आगमे कृते स्वरादौ 'अल्लोपः स्वरे' 'ष्रनों णो०' 'स्वरहीनं०' । द्वितीयपक्षे केवलं 'स्वरहीनं०' दोष्णः दोषः । दोष्णा दोषा ॥ भकारादौ एकत्र अन् आगमे कृते 'स्वरहीनं०' 'नाम्नो नो०' दोषभ्यां । द्वितीयपक्षे 'दोषां रः'

---

(१) दोष् सु इति स्थिते दोषाम् इति विसर्गः । शषसे वा इति सत्वे कृते । किलाद् इति षत्वम् । नुम्विसर्जनीयशर्व्यवधानेऽपि किलादिति सस्य षत्वं वाच्यम् । कृताकृतप्रसङ्गी यो विधिः स नित्यः ।

जलतुम्बि० । दोर्भ्याम् ॥ एवं दोषभिः दोर्भिः । दोषे 'स्वरहीनं०' दोष्णे शसादावनन्तता । ततो 'अल्लोप स्वरे०' 'ष्रुर्नो णो०' 'स्वरहीनं०' ॥ दोषभ्यां दोर्भ्यां दोषभ्यः दोर्भ्यः दोषः दोष्णः दोषभ्यां दोर्भ्यां दोषभ्यः दोर्भ्यः दोषः दोष्णः दोषोः दोष्णोः दोषां दोष्णां । 'वेङ्योः' दोषि दोष्णि दोषि । दोषोः दोष्णोः सुपि अनन्तत्वे कृते 'नाम्नो नो लोप०' दोषसु पक्षे 'दोषां रः' इति रत्वे । 'किलात्वः सः०' दोर्षु । केचित्तु 'दोषां रः' 'स्रोर्विसर्गः' 'विसर्जनीयस्य०' दोस्सु इत्यपि साधयन्ति । केचित्तु दोःषु इति पठन्ति ततो यथासंभवं साध्यम् ॥ दोष् शब्दः पुंक्लीबलिङ्गः । क्लीबे तु दोषी दोंषि ॥ जुषा प्रीतिसेवनयोः । जोषणं जुट् मिलनं सह तेन वर्तते इति सजूर्मित्रम् । 'सजुषाशिषो रसे पदान्ते च दीर्घो वक्तव्यः' इति केचिन्नेच्छन्ति । दोषां रः' इति रत्वं विधाय 'य्वोर्विहसे' इत्यनेनैव सिद्धत्वात् । इति षान्ताः ॥

सकारान्तः पुंस्शब्दः ॥ पुंसोऽसुङ् ॥ पुंस्शब्दस्य असुङादेशो भवति पुंसि पञ्चसु परेषु शौ च ॥ ङकारोऽन्त्यादेशार्थः । उकारो (१)नुम्विधानार्थः ॥ 'मः स्वरे' पुमस् सि इति स्थिते । 'त्रितो नुम्' 'न्सम्महतः' इति दीर्घः । 'संयोगान्तस्य लोपः' 'हसेपः सेर्लोपः' पुमान् पुमांसौ पुमांसः । हे पुमन् हे पुमांसौ हे पुमांसः । पुमांसम् पुमांसौ पुंसः । पुंसा । पुंसि पुंसोः । पुंस् सु इति स्थिते ॥

सकारान्तः पुंस्शब्दः । पुनातीति पुमान् । 'पुनातेः सुक् नुम् च' इति सुप्रत्ययो नुमागमश्च 'प्वादेर्ह्रस्वः' । अथवा—पाति त्रिवर्गं पुमान् 'पातेर्डुम्सुः' इति डुमसु प्रत्ययः ॥ पुंस् शब्दस्तस्य पञ्चसु विशेषः । सूत्रम्—'पुंसोऽसुङ्' पुंसः षष्ठ्येकवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' 'स्रोर्वि०' असुङ् प्रथमैकवचनान्तम् । 'हसेपः०' 'अतोऽत्युः' 'उ ओ' 'एदोऽतोतः' ॥ पुंस्शब्दस्य पञ्चसु स्यादिषु परेषु असुङ् इत्ययमादेशो भवति । ङकारोऽन्त्यादेशार्थः । उकारः उच्चारणार्थः । अनेनान्त्यस्य सकारस्य असू इत्यादेशः । पुमसु इति स्थिते । 'त्रितो नुम्' इति नुमागमः । पञ्चसु । 'न्सम्महत०' इति घिवर्जम् अन्यत्र दीर्घः । 'सौ घौ च' 'हसेपः०' इति सिलोपः 'संयोगान्तस्य०' इति सलोपः । अमो द्वितीयाद्वित्वं या·

---

(१) रेफः स्वरपरं वर्णं दृष्ट्वाऽऽरोहति तच्छिरः । पुरः स्थितं यदा पश्येदधः संक्रमते स्वरम् ॥ अनुस्वारो नमस्यैव यावत्तद्देशयोगतः । मूर्ध्नि सङ्गं लभेचावन्नेक्षते पुरतः स्वरम् ॥ इत्यधिकं दृश्यते क्वचित् ॥

वत् 'नश्चापदान्ते०' 'स्वरहीनं०' पुमान् पुमांसौ पुमांसः । हे पुमन् हे पुमांसौ हे पुमांसः । पुमांसम् पुमांसौ । शसादौ 'नश्चापदान्ते०' 'स्वरहीनं०' पुंसः पुंसा । भकारादौ 'संयोगान्तस्य०' 'नश्चापदान्ते झसे' ॥ एवं सुपि 'संयोगान्तस्य०' 'नश्चापदान्ते' पुंसु ॥

असंभवे पुंसः ककसौ ॥ असंभवेर्थे पुंसशब्दस्य कगाममौ भवति सुपि परे ॥ ककारः कित्कार्यार्थः । अकार उच्चारणार्थः ॥ स्कोराद्योश्च संयोगाद्योः सकारककारयोर्लोपो भवति धातोर्झसे परे नाम्नश्च रसे पदान्ते च ॥ 'क्विलात् इति सस्य षत्वम् । 'कषसंयोगे क्षः, पुङ्(१)क्षु ॥

अथ रूपान्तरं साधयति—असंभव इति । असंभवे वैदिकप्रयोगे । असंभवो नाम वेदान्तैकवेद्यस्य आत्मनो बहुत्वासंभवः न विद्यते आत्मनो ब्रह्मणो बहुत्वसंभवो यत्र सोऽसंभवः । कुतः 'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म' 'नेह नानास्ति किंचन' इति वेदान्तवेद्यस्य वेदान्तशास्त्रेण वेद्यस्य ज्ञेयस्यात्मनो बहुत्वासंभवः ॥ अथवा—नास्ति संभवो बुद्धेः सूत्रादेश्च यत्र सोऽसंभवस्तस्मिन् वाच्ये सति साविति सुपि परे कगागमो भवति ॥ अनेन पुंस् अग्रे क् कित्वादन्ते । 'स्कोराद्योश्च' इति सलोपः । 'क्विलात्षः सः०' 'कषसंयोगे क्षः' पुंक्षु इति सिद्धम् । परमपुरुषे पुङ्क्षु, लौकिकेषु पुरुषेषु पुंसु ॥

एवं विद्वस्शब्दः । विद्वान् विद्वांसौ विद्वांसः । हे विद्वन् । विद्वांसम् विद्वांसौ ॥ वसोर्व उः ॥ वसोः संबन्धी वकार उत्वं प्राप्नोति शसादौ स्वरे परे तद्धिते ईपि ईकारे च ॥ विदुषः । विदुषा । 'वसां रसे' इति दत्वम् । विद्वद्भ्याम् विद्वद्भिः । विदुषे विद्वद्भ्याम् विद्वद्भ्यः । विद्वत्सु । इ(२)त्यादि ॥

---

(१) ननु पुंक्ष्वित्यत्र मकार एव संयोगादिर्न सकारस्तर्हि कथं लोपः । पुंक्षु अत्र 'स्कोराद्योश्च' इत्यनेन संयोगाद्यस्य लोपे प्राप्ते मकारस्यैव लोपो भवेन्न तु सकारस्य । आदित्वाभावात् । संयोगाद्यस्तु पुंस् इत्यत्र शिरसि मकार एव । तस्मादादित्वं द्विविधम् । मुख्यमापेक्षिकम् च । अत्र सस्यादित्वमापेक्षिकम् । पुंस् क इत्यत्र ककारापेक्षया सकार आदिः सकारापेक्षया मकार आदिरिति सकारस्यैव लोपः । इत्यधिकम् ॥

(२) एवं तस्थिवस्प्रभृतयः । तस्थिवान् तस्थिवांसौ तस्थिवांसः । तस्थिवांसम् तस्थिवांसौ । निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याप्यभावः । इटो वकारमुद्दिश्य प्राप्तत्वाद्वस्योत्वे तन्निवृत्तिः । आतोऽनपि इत्यालोपः । तस्थुषः । तस्थुषा तस्थिवद्भ्याम् तस्थिवद्भिः । तस्थिवत्सु । इत्यादि

विद्वस्शब्दस्य पञ्चसु पूर्ववत् 'ञितो नुम्' 'न्सम्महतो०' दीर्घः। 'संयोगान्तस्य लोपः' 'हसेपः' विद्वान् विद्वांसौ विद्वांसः। हे विद्वन्। विद्वांसौ। शसादौ तु विशेषः—'वसोर्व उः०' वसोः षष्ठ्येकवचनान्तम्। 'ङिति' 'ङस्य' 'स्तोर्वि'० 'नामिनोरः' जलतुम्बिका०। वः प्रथमैकवचनान्तम्। 'स्तो०' उः प्रथमैकवचनं सांकेतिकम्। 'आदवे लोपश्' वसोरिति 'कसुकानौ णबेवत्' 'विदेर्वा वसुः' इत्यादिसूत्रोत्पन्नो यो वसुप्रत्ययस्तस्य संबन्धी वकारः सस्वर उत्वं प्राप्नोति शसादौ स्वरे परे तद्धिते ये प्रत्यये ईपि च परे। तद्धिते वैदुष्यम्। ईपि विदुषी॥ अत्रानेन शसादौ स्वरे सर्वत्र व इत्यस्य उः 'किलात्षः सः०' 'स्वरहीनं०'। हसादौ 'वसां रसे' इति सस्य दत्वे कृते भकारादौ 'स्वरहीनं०' सुपि 'खसे चपा झसानाम्' दस्य तः। स्वरहीनं०'॥

एवं तस्थिवस्शब्दः। तस्थौ इति तस्थिवान्। ष्ठा गतिनिवृत्तौ। 'आदे ष्णः स्नः' स्था। कसुप्रत्ययः। वस्। स च णप्वत्। तेन द्वित्वम्। 'ह्रस्वः' 'शसात्खपा०' इति पूर्वसस्य लोपः। 'झपानां जबचपाः' इति थस्य तः ['स्था(१) मी' इति आकारस्य ईकारः]। तस्थिवस् इति जाते स्यादिः। तस्थिवान् तस्थिवांसौ तस्थिवांसः। तस्थिवांसम् तस्थिवांसौ॥ शसादौ 'वसोर्व उः' इति वस्य उत्वे कृते 'निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याप्यभावः' इति इकारस्य आकार एव। ततः 'आतोऽनपि' इत्याकारलोपः। 'स्वरहीनं०' 'किलात्षः सः०' तस्थुषः तस्थुषा त-

हे तस्थिवन् हे तस्थिवांसौ हे तस्थिवांसः॥ सकारान्तः शुश्रुवस्शब्दः। शुश्रुवान् शुश्रुवांसौ शुश्रुवांसः। शुश्रुवांसम् शुश्रुवांसौ। शुश्रुवस् शस् इति स्थिते। 'वसोर्व उः' य्वोर्धातोरियुवौ स्वरे स्वरहीनं परेण संयोज्यम्। 'किलात्' इति षत्वम्। शुश्रुवुषः। शुश्रुवुषा। वसां रसे खसे चपा शुश्रुवद्भ्याम्। हे शुश्रुवन् हे शुश्रुवांसौ हे शुश्रुवांसः॥ एवं पेचिवान् पेचिवांसौ पेचिवांसः। पेचिवांसम् पेचिवांसौ। शसि वस्योत्वे कृते यदागमत्वादिड्लोपः। पेचुषः। पेचुषा पेचिवद्भ्याम्। इत्यादि॥ सकारान्तो जग्मिवस्शब्दः। जग्मिवान् जग्मिवांसौ जग्मिवांसः। जग्मिवांसम् जग्मिवांसौ। इटः वकारमुद्दिश्य प्राप्तत्वाद्वस्योत्वे कृते इटोऽपि निवृत्तिः। 'गमां स्वरे' इत्यनेन उपधालोपः। जग्मुषः। जग्मुषा जग्मिवद्भ्याम्। जग्मिवत्सु। इत्यादि॥ जगन्वान् जगन्वांसौ जगन्वांसः। जगन्वांसम् जगन्वांसौ। शसि वस्योत्वे कृते वकारनिमित्तस्य 'मोनो धातोः' इति नकारस्यापि मकारः। गमां स्वरे इति उपधालोपः। जग्मुषः। जग्मुषा जगन्वद्भ्याम्। इत्यादि। एवं जघन्वान् जघन्वांसौ जघन्वांसः। जघन्वांसम् जघन्वांसौ जघ्नुषः। जघ्नुषा जघन्वद्भ्याम्। इत्यादि॥ अधिकम् मूलपुस्तके नास्ति॥

(१) अयं कोष्ठकान्तर्गतपाठष्टीकाकर्तुः प्रमादजः। कृतद्वित्वानामेकस्वराणामादन्तानां च घसेः 'कसोरिड्वाच्यः' इत्यनेन कसोर्विशेषेणेड्विधानस्य जागरूकत्वात्॥

तस्थिवद्भ्यामित्यादि ॥ एवं गत इति जग्मिवान् जग्मिवांसौ जग्मिवांसः। जग्मिवांसम् जग्मिवांसौ जग्मुषः। जग्मुषा जग्मिवद्भ्यामित्यादि ॥ एवं पेचिवान् पेचिवांसौ पेचिवांसः पेचिवांसम् पेचिवांसौ पेचुषः। पेचुषा पेचिवद्भ्यामित्यादि। उषा (खा) स्रस्पर्णध्वंसादीनां तु रसे पदान्ते च 'वसां रसे' इति दत्वम्। स्वरादौ 'स्वरहीनं०' उषा(खा)स्रत् उषा(खा)स्रसौ उषा(खा)स्रसः उषा(खा)स्रद्भ्याम् उषा(खा)स्रद्भिः उषा(खा)स्रत्सु। एवं पर्णध्वत् पर्णध्वसौ पर्णध्वसः इत्यादि॥

सकारान्तः सुवचस्शब्दः। 'अत्वसोः सौ' सुवचाः सुवचसौ सुवचसः। हे सुवचः हे सुवचसौ हे सुवचसः॥ सुवचसम् सुवचसौ। इत्यादि॥ एवं चन्द्रमस्प्रभृतयः। 'अत्वसोः सौ' 'हसेपः सेर्लोपः' चन्द्रमाः चन्द्रमसौ चन्द्रमसः। हे चन्द्रमः हे चन्द्रमसौ हे चन्द्रमसः। चन्द्रमसम् चन्द्रमसौ चन्द्रमसः। चन्द्रमसा चन्द्रमोभ्याम् चन्द्रमोभिः। चन्द्रमस्सु-चन्द्रमःसु। इत्यादि॥

सकारान्तः सुवचस्शब्दः। वच परिभाषणे सुपूर्वः। 'वचादेरस्' स्वरहीनं०' नामत्वात्स्यादयः। ततः सौ परे 'अत्वसोः सौ' इति दीर्घः 'हसेपः से०' 'स्रोर्वि०'। धौ 'हसेपः से०' 'स्रोर्वि०'। स्वरादौ सुपि च सर्वत्र 'स्वरहीनं०' भकारादौ 'स्रोर्वि०' 'हबे' 'उ ओ'। शेषं सुकरम्। एवं चन्द्रमस् शब्दः। चन्द्रमाः चन्द्रमसौ चन्द्रमसः। चन्द्रमसा चन्द्रमोभ्यां चन्द्रमस्सु। एवं वेधाः वेधसौ वेधसः। दुर्मेधाः दुर्मेधसौ दुर्मेधसः। इत्यादि। एवं प्रचेतस् जातवेदस् उच्चैः श्रवस् सुमजस् तेजस्प्रभृतयः॥

उशनस्शब्दस्य भेदः॥ उशनसाम्॥ उशनस् पुरुदंसस् अनेहस् इत्येतेषां सेरर्धेडा भवति॥ डित्त्वाट्टिलोपः। उशना उशनसौ उशनसः। उशनसो धौ सान्तता नान्तताऽदन्तता वा वक्तव्या। हे उशनन्-हे उशन-हे उशनः हे उशनसौ हे उशनसः॥ उभयविकल्पे रूपत्रयम्। संबोधने तूशनसस्त्रिरूपमिति वचनात्॥ उशनसम् उशनसौ उशनसः। उशनसा उशनोभ्याम् उशनोभिः। उशनस्सु उशनःसु। इत्यादि॥ [पुरुदंसा पुरुदंससौ पुरुदंससः। इत्यादि॥ अनेहा अनेहसौ अनेहसः हे अनेहः। अनेहसम्। इत्यादि॥]

उशनस्शब्दादीनां सौ विशेषः। सूत्रम्—'उशनसाम्' उशनसां षष्ठीबहुवचनान्तम्। 'स्वरहीनं०' उशनस्पुरुदंसस्अनेहस् इत्येतेषां शब्दानां विसर्जितस्य से-

र्डौ भवति । अनेन सेर्डो डकरष्टिलोपार्थः । 'डिति टेः' इति टेर्लोपः । स्वरही-नं० । शेषं द्वित्वादौ सुवचस्वत् । उशनसो घौ विशेषमाह—'उशनसो घौ सान्तता नान्तता अदन्तता च वक्तव्या' उशनस्शब्दस्य घिविषये नान्तता अन्त्य-सकारस्य नकारः अदन्तता अकारान्तता च सकारस्य लोपो भवतीत्यर्थः । चकारात् तृतीये तु सान्त एव तिष्ठतीति घौ रूपत्रयम् ॥ यतः 'संबोधने तूशनसः' इति । एकत्र 'हसेपः०' 'स्रो०' । द्वितीयरूपे सस्य नः । 'हसेपः०' । तृतीये तु अदन्तता वक्तव्येति सलोपः । 'समानाद्धेर्लोपो०' इति धेर्लोपः । हे उशनः हे उशनन् हे उशन इति ज्ञेयम् । उसनस्भ्यामित्यत्र 'स्रोर्वि०' हवे' उ ओ' उशनोभ्याम् उशनोभिरित्यादि । उशनो शुक्रः । एवं पुरुदंसस् अनेहस्प्रभृतयः । पुरुदंसा पुरुदंसौ पुरुदंससः । पुरुदंसा इन्द्रः ॥ अनेहा अनेहसौ अनेहस इत्यादि । अनेहा कालः ॥

अदस्शब्दस्य भेदः । 'त्यदादेष्टेः' इति सर्वत्राकारः । अद्र सि इति स्थिते ॥ सौ सः ॥ अदसो दकारस्य सौ परे सत्वं भवति ॥ सेरौ ॥ अदसः सेरौकारादेशो भवति ॥ असौ ॥

अदस्शब्दस्य सकारान्तस्यापि विशेषः । तस्य 'त्यदादेष्टे०' इति सर्वत्राकारः । सौ तु अदस्सौ इति स्थिते सूत्रम्—'घौ सः' साविति सिशब्दस्य सप्तम्येकवचनान्तम् । 'डौ' टिलोपः । सः प्रथमैकवचनान्तम् । 'स्रोर्वि०' ॥ अदसो दकारस्य सौ परे सो भवति । अनेन दस्य सः । असस् इति स्थिते । सूत्रम् 'सेरौ' सेः इति सिशब्दस्य षष्ठ्येकवचनम् । ङिति' 'ङस्य 'स्रोर्वि०' । औ प्रथमैकवचनान्तम् । सांकेतिकम् । 'नामिनो रः' 'स्वरहीनं०' ॥ अदसः सम्बन्धिनः सः औकारो भवति । अनेन सिस्थाने औ । 'ओ औ औ' असाविति सिद्धम् ॥

द्विवचने अदस् औ इति स्थिते ॥ 'दस्य मः' ॥ 'ओ औ औ' अमौ इति स्थिते ॥ मादू ॥ उश्च ऊश्च ऊ । अदसो मकारात्परस्य ह्रस्वस्य ह्रस्व उकारादेशो भवति दीर्घस्य च दीर्घ ऊकारादेशो भवति ॥ अमू ॥ बहुवचने सर्वादित्वात् 'जसी' दस्य मः अ इ ए' अमे इति स्थिते ॥ एरी बहुत्वे ॥ एः ई बहुत्वे । बहुत्वे सति मकारात्परस्य अदस एकारस्य ईकारादेशो भवति ॥ अ(१)मी । अमुम् अमू अमून् ॥ मत्वोत्वे कृते । 'टा ना ऽस्त्रियाम्' अमुना अमूभ्याम्

(१) ईकारविधिसामर्थ्यान्न तूकारः ।

अमीभिः । अमुष्मै । अमूभ्याम् अमीभ्यः । अमुष्मात् अमूभ्याम् अमीभ्यः । अमुष्य अमुयोः अमीषाम् अमुष्मिन् अमुयोः । अमीषु ॥

द्विवचनादौ 'त्यदादेष्टेरः०' इति सर्वत्राकारे कृते 'दस्य मः' अम औ इति स्थिते 'ओ औ औ' इति ॥ सूत्रम्—'मादू' मात् पञ्चम्येकवचनम् । 'ङसिरत्' 'सवर्णे दीर्घः०' उश्च उश्च ऊ प्रथमैकवचनान्तं सांकेतिकम् । 'चपा अबे०' सिद्धम् । अदसो मकारात्परस्य ह्रस्वस्वरस्य उकारो भवति दीर्घस्य च दीर्घ उकारो भवति । अनेन अमौ इत्यस्यौकारस्य दीर्घत्वात् ऊकारः । अत्र पूर्वं विभक्तिकार्यं पश्चात् 'मादू' । टास्थाने तु पूर्वम् 'मादू' पश्चाद्विभक्तिकार्यमिति विवेकः । अमू । बहुत्वे बहुवचने सर्वादित्वात् 'जसी' 'अ इ ए' अमे इति स्थिते सूत्रम्—'एरी बहुत्वे' एः षष्ठ्येकवचनान्तम् 'स्रोर्वि०' । ई प्रथमैकवचनान्तं सांकेतिकम् । 'नामिनो रः' 'स्वरहीनं०' बहुत्वे सप्तम्येकवचनान्तम् । बहुत्वे बहुवचने सति अदस्शब्दस्य मकारात्परस्य एकारस्य ईकारो भवति । अनेन एकारस्य ईकारः । अमी । मकारात्परस्येति चेन्न व्याक्रियते तदा अमुकः अमुकौ अमुके इति न सिध्यति । अमि "अम्शसोरस्य' 'मादू' इत्यकारस्य उकारः । मोऽनुस्वारः' अमुमिति सिद्धम् । द्विवचनं प्रथमाद्विवचनवत् । बहुत्वे 'अम्शसोरस्य' 'सो नः पुंसः' 'शसि' 'मादू' अमून् इति सिद्धम् । टाविषये 'मादू' अस्य उः । अमु ततः 'टानाऽस्त्रियाम्' अमुना । द्विवचने 'अद्भिः' इत्यात्वम् पश्चात् 'मादू' इत्याकारस्य दीर्घत्वादूकारः अमूभ्यामिति सिद्धम् । एवं चतुर्थीपञ्चमीद्वित्वेऽपि । तृतीयाबहुवचने 'भिस्भिस्' इति वचनात् 'ए स्भि बहुत्वे' 'एरी बहुत्वे' अमीभिः । एवं चतुर्थीपञ्चमीबहुवचने । चतुर्थ्येकवचने 'सर्वादेः स्मट्' 'मादू' 'किलात्षः सः' 'ए ऐ ऐ' अमुष्मै । पञ्चम्येकवचने 'ङसिरत्' अतः०' इति स्मडागमः । 'सवर्णे०' 'मादू' 'स्वरहीनं०' 'किलात्षः सः०' अमुष्मात् । षष्ठ्येकवचने 'ङस्य' 'मादू' 'किलात्षः सः' अमुष्य । षष्ठीसप्तम्योर्द्विवचने ओसि अकारस्य एकारः । 'ए अय्' 'मादू' 'स्वरहीनं०' । आमि 'सुडामः' 'ए स्भि बहुत्वे' 'एरी बहुत्वे' 'किलात्षः सः' अमीषाम् । सप्तम्येकवचने 'ङि स्मिन्' 'मादू' 'किलात्षः सः०' अमुष्मिन् । सुपि 'ए स्भि बहुत्वे' 'एरी बहुत्वे' किलात्षः सः०' अ(१)मीषु । त्यदादित्वाद्धेरभावः । संबोधनं न भवतीत्यर्थः ॥

---

(१) एकस्योच्चारणेन बह्वर्थो लभ्यते तत्सामान्यम् ।

सामान्ये अदसः कः स्यादिवच्च ॥ (१)सामान्येऽर्थे वाच्ये सति अदस्शब्दात्परः कः प्रत्ययो भवति स स्यादिवज्ज्ञेयः ॥ 'त्यदादेष्टेरः स्यादौ' 'दस्य मः' 'मादू' अमुकः अमुकौ अमुके। अमुकम् अमुकौ अमुकान् । अमुकेन अमुकाभ्याम् अमुकैः ॥ इत्यादि ॥

इति हसान्तपुंलिङ्गप्रक्रिया ॥ ९ ॥

पुनर्विशेषमाह — सामान्य इति । सामान्यार्थे विशेषाकथने अज्ञानाद्यर्थे अदस्शब्दस्य कप्रत्ययो भवति । स च स्यादिवज्ज्ञेयः । स्यादौ परे यत्कार्यं भवति तत्कार्यं कप्रत्यये परेऽपि भवतीत्यर्थः । तेन दस्य मः' 'मादू' इति भवति । स्यादिवच्चेति चकारात्प्रथमैकवचने असकौ इति रूपमिति भवति । पुंसि स्त्रियां च अदसः कः प्रत्ययः स्यादिवत्त्वात् । 'त्यदादेष्टे०' 'दस्य मः' 'मादू' (२)अमुक इति सिद्धम् । ततः स्यादयः । प्रक्रिया सर्वशब्दवत् ॥ इति सान्ताः ।

इति हसान्तपुंलिङ्गसाधनम् ॥

हसान्ताः स्त्रीलिङ्गाः १०

अथ हसान्ताः स्त्रीलिङ्गाः प्रदर्श्यन्ते ॥ ॥ तत्र हकारान्त उपानह्शब्दः ॥ नहो धः ॥ नहो हकारस्य धकारादेशो भवति धातोर्झसे परे नाम्नश्च रसे पदान्ते च ॥ 'वावसाने' उपानत्-उपानद् उपानहौ उपानहः । हे उपानत् हे उपानद् हे उपानहौ हे उपानहः । 'खसे चपा झसानाम्' उपानत्सु ॥

अथ हसान्तस्त्रीलिङ्गे किञ्चिच्छब्दसाधनं लिख्यते । हकारान्त उपानह्शब्दः पादत्राणार्थवाचकस्तस्य स्वरादौ 'स्वरहीनं०' । 'हो ढः' इति ढत्वप्राप्तौ तदपवादार्थं रसे पदान्ते च विशेषमाह—सूत्रम्—'नहो धः' नहः षष्ठ्येकवचनान्तम् ।

(१) स्त्रियामिति त्रिचतुरोर्विशेषणात्स्त्रियां गौणयोर्नैतावादेशौ स्तः । प्रियास्त्रयस्त्रोणि वा यस्याः सा प्रियत्रिः प्रियत्री प्रियत्रयः । बुद्धिवत् । यदा स्त्रियां मुख्यौ लिङ्गान्तरे गौणौ तदादेशौ स्त एव । प्रियास्तिस्रो यस्य सः प्रियतिसा । सेरा प्रियतिस्रौ प्रियतिस्रः । प्रियतिस्रम् प्रियतिस्रौ प्रियतिस्रः । प्रियतिस्रा प्रियतिसृभ्याम् प्रियतिसृभिः । प्रियतिसृषु ॥ क्लीबे प्रियास्तिस्रो यस्य तत्प्रियतिसृ प्रियतिसृणी प्रियतिसृणि ॥ एवं प्रियाश्चतस्रो यस्य सः प्रियचतसा प्रियचतस्रौ प्रियचतस्रः ॥ क्लीबे । प्रियचतसृ प्रियचतसृणी प्रियचतसृणि ॥ अधिकं वर्धितम् ॥

(२) शेषं सर्वशब्दवद्रूपं ज्ञेयम् । चकारात्सात्परस्योत्वम् तेन त्यदादेष्टेः सौ सः मादू असकः । इत्यादि ॥ इत्यपि भवति ॥ अधिकम् चन्द्रिकाद्यनुसारि ॥

'स्वरहीनं०' 'स्रोर्वि०'। घः प्रथमैकवचनान्तम्। 'स्रोर्वि०' 'हवे' 'उ ओ' सिद्धम्। वृत्तिः कण्ठ्या। अनेन रसे पदान्ते हस्य घः। सौ घौ च घत्वे कृते 'हसेपः०' 'वावसाने' घकारस्य वा तकारदकारादौ भकारादौ 'झबे जबाः' घस्य दः। 'स्वरहीनं०' शेषं कण्ठ्यम्। गोधुक्प्रभृतयः पुंलिङ्गवत् ज्ञेयाः। इति हान्ताः॥ यकारान्ता अप्रसिद्धाः॥

वकारान्तो दिव्शब्दः॥ दिव औ॥ दिवः औ। दिवो वकारस्य औकारादेशो भवति सौ परे॥ 'इ यं स्वरे' द्यौः दिवौ दिवः। हे द्यौः। हे दिवौ। हे दिवः। दिवम्॥ वाम्या। दिवो वकारस्य वा आत्वं भवति अमि परे द्याम् दिवम्। दिवौ। दिवः। दिवा॥ उ (ऊ) रसे॥ दिवो वकारस्य उकारादेशो भवति रसे पदान्ते च॥ द्युभ्याम्। द्युभिः। दिवे। द्युभ्याम्। द्युभ्यः। दिवः द्युषु॥

वकारान्तो दिव्शब्दः स्वर्गाकाशवाचकस्तस्य नामसंज्ञायां स्यादयः। दिव् स् इति स्थिते सूत्रम्-'दिव औ सौ' दिवः षष्ठ्येकवचनान्तम्। 'स्वरहीनं०' 'स्रोर्विसर्गः'। औ प्रथमैकवनान्तं सांकेतिकम्। 'आदवे लोपश्' । साविति सिशब्दस्य सप्तम्येकवचनम्। 'ङेरौ ङित्' टिलोपः। 'स्वरहीनं०'। दिव इति षष्ठ्या निर्दिष्टत्वाद्दिव्शब्दसंबन्धिनो वकारस्य औकारो भवति सौ परे। अनेन सौ घौ च घस्य औकारः। 'इ यं स्वरे' 'स्वरहीनं०' स्रोर्वि०' द्यौः। एवं हे द्यौः वर्णविधौ नेदमिति 'यदादेशस्तद्वद्भवति' इति सिलोपो न। द्वित्वे बहुत्वे च स्वरहीनं०'। अमि विशेषः। सूत्रम्—'वाम्या' वा प्रथमैकवचनान्तम्। 'स्वरहीनं०' 'सवर्णे०'। आ प्रथमैकवचनान्तम्। सांकेतिकम्। 'इ यं स्वरे' त्रिपदम्। दिवा वकारस्य अमि परे वा आत्वं भवति। अनेन अम्विषये वा वकारस्य आकारः। 'इ यं स्वरे' 'स्वरहीनं०' द्याम्। पक्षे दिवम्। अग्रे स्वरादौ सर्वत्र 'स्वरहीनं०'। हसादौ तु विशेषः। सूत्रम्—'उ रसे' उ प्रथमैकवचनान्तं सांकेतिकम्। रसे सप्तम्येकवचनान्तम्। 'अं इ ए' दिवो वकारस्य रसे परे उकारो भवति॥ यद्वा 'उरसे' उ प्रथमैकवचनान्तम्। उ सप्तम्येकवचनम्। रसे सप्तम्येकवचनान्तम्। त्रिपदं सूत्रं पठन्ति। तेन रसे परे उवर्णेऽमि परे उकारो भवति। द्यूषितः दिवि उषितः॥ एवं दिवं ऊर्णोति आच्छादयतीति द्यूर्णुत्॥ अनेन भकारादौ सुपि च वकारस्य उकारः। 'इ यं स्वरे' 'स्वरहीनं०' द्युषि। 'उ रसे' ततः 'किलात्षः सः०'॥ इति वान्ताः॥

रेफान्तश्चतुर्शब्दो बहुवचनान्तः ॥ त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृचतसृव-त् ॥ त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृचतसृ । ऋवदित्यव्ययम् । स्त्रियां वर्तमान-योस्त्रिचतुर्शब्दयोस्तिसृ चतसृ इत्येतावादेशौ भवतः ऋकारश्च ऋवत् ॥ ततः 'स्तुरार्' इत्यार् न भवति । 'ऋ रम्' तिस्रः तिस्रः तिसृभिः तिसृभ्यः तिसृभ्यः ॥ न तिसृचतसृ नामि दीर्घः ॥ तिसृ चतसृ इत्येतयोर्नामि दीर्घो न भवति छन्दसि वा । तिसृणां–तिसॄणाम् । तिसृषु ॥ चतस्रः । चतस्रः चतसृभिः । चतसृभ्यः । चतसृभ्यः । चतसृणाम्–चतसॄणाम् । चतसृषु ॥

रेफान्तश्चतुर्शब्दो नित्यं बहुवचनान्तस्तस्य च स्त्रियां विशेषः । सूत्रम्—'त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृचतसृवत्' ॥ त्रिचतुर् च त्रिचतुरौ तयोः षष्ठीद्विवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' 'स्रो०' । स्त्रियामिति स्त्रीशब्दस्य सप्तम्येकवचनान्तम् । 'स्त्रियां योः' 'स्त्रीभ्रुवोः' 'ङिताम‍ट्' 'स्वरहीनं०' 'सवर्णे दीर्घः०' । तिसृ च चतसृ च तिसृ-चतसृ प्रथमाद्विवचनान्तम् । सांकेतिकम् । ऋवत प्रथमैकवचनम् । 'अव्यया०' 'सवर्णे दीर्घ०' सिद्धमिदं सूत्रम् । स्त्रियां वर्तमानौ यौ त्रिचतुर्शब्दौ तयोस्तिसृ-चतसृ इत्येतावादेशौ क्रमाद्भवतः । त्रिशब्दस्य तिसृ, चतुर्शब्दस्य चतसृ, ऋ-कारश्च ऋकारवत् । ऋकारेण तुल्यो ज्ञेयः । ततो दीर्घत्वाज्जसि 'स्तुरार्' इति सूत्रेण आर न भवति । सप्तस्वपि वचनेषु त्रिशब्दस्य तिसृ आदेशः चतुरशब्दस्य चतसृ आदेशः । जसि शसि च 'ऋरम्' 'स्वरहीनं०' 'स्रोर्वि०' । आमि नुडागमे कृते विशेषः सूत्रम्—'न तिसृचतसृ नामि दीर्घः ॥ न प्रथमैकवचनान्तम् । 'अव्यया०' । तिसृचतसृ षष्ठीद्विवचनान्तम् । सांकेतिकम् । नामि सप्तम्येकवच-नान्तम् । 'स्वरहीनं०' । दीर्घः प्रथमैकवचनान्तम् । 'स्रोर्वि०' छन्दसि सप्तम्येकव-चनान्तम् । वा प्रथमैकवचनान्तम् । तिसृचतसृ इत्येतयोरिति । स्त्रीलिङ्गे वर्तमान-योस्त्रिचतुरशब्दयोर्नामि परे दीर्घो न भवति छन्दसि तु वा भवति । वेदे तु तिसॄ-णां तिसॄणां चतसृणां चतसॄणामिति रूपे भवतः । अन्यथा तिसृणा चतसृणामि-त्येव । सुपि 'क्विलात्षः सः०' ॥

रेफान्तो गिर्शब्दः ॥ य्वोर्वि हसे ॥ धातोरिकारोकारयोर्दीर्घो भ-वति रेफवकारयोर्हसपरयोः ॥ गीः गिरौ गिरः । हेगीः हेगिरौ हे-गिरः । गिरम् । गिरौ गिरः । गिरा गीर्भ्याम् गीर्भिः ॥ एवं पूर्-धूरादयः ॥

रेफान्तो गिरशब्दः गिरत्यनयेति गीः। गॄ निगरणे क्विप्प्रत्ययः। 'ऋत इर' गिर इति जातम्। तस्य स्वरादौ सर्वत्र 'स्वरहीनं०'॥ हसादौ तु विशेषः सूत्रम्—'र्वोर्वि हसे'॥ इश्च उश्च यू तयोः र्वोः षष्ठीद्विवचनान्तम्। 'इ यं स्वरे' 'उ वम्' 'स्वरहीनं०' 'र्वोर्वि०'। र च व् च र्व् तस्मिन् र्वि सप्तम्येकवचनान्तम्। 'स्वरहीनं०' पश्चात् 'नामिनो रः' 'रि लोपो दीर्घश्च'। हसे सप्तम्येकवचनम्। 'अ इ ए'॥ धातुसम्बन्धिनोरिकारोकारयोर्दीर्घो भवति रेफवकारयोः परयोः सतोः। किंविशिष्टयोः रेफवकारयोः? हसपरयोः हसपरोऽग्रे वर्तमानो याभ्यां तौ हसपरौ तयोः। अनेन हसादौ दीर्घः। गि इत्यस्य गीः 'हसेपः से०' 'र्वोर्वि०' हे गीः। गीर्भ्यां गीर्भिः गीर्भ्यः गीर्भ्यः गीःषु इत्यादि रूपमवसेयम्। शेषं कण्ठ्यम्। एवं पुरधुरादयः। उकारस्य दीर्घत्वे ऊकारः। शेषं गिरशब्दवत्। पूः पुरौ पुरः। पुरा पूर्भ्यां पूर्भिरित्यादि। धूः धुरौ धुर इत्यादि॥

धकारान्तः समिध्शब्दः। 'वावसाने' समित्-समिद् समिधौ समिधः। हेसमित्-हेसमिद् हेसमिधौ हेसमिधः। समिधम् समिधौ समिधः। समिधा समिद्भ्याम् समिद्भिः। 'खसे चपा झसानाम्' समित्सु॥

धकारान्तः समिध्शब्दः इन्धनार्थवाचकः। तस्य सौ धौ च 'हसेपः०' इति सिलोपे कृते 'वावसाने' धस्य वा तकारदकारौ। समित् समिद्। भकारादौ 'झबे जबाः' धस्य दः। 'स्वरहीनं०'। सुपि 'खसे चपा झसानाम्' धस्य तः 'स्वरहीनं०' समित्सु॥ शेषं सुकरम्॥ एवं वीरुध्क्षुध्शब्दौ॥

भकारान्तः ककुभ्शब्दः वावसाने। ककुप्—ककुब् ककुभौ ककुभः। हेककुप्—हेककुब् हेककुभौ हेककुभः। ककुभम् ककुभौ ककुभः। ककुभा ककुब्भ्याम् ककुब्भिः। ककुप्सु॥

भकारान्तः ककुभ्शब्दः दिग्वाचकः। तस्य समिध्शब्दवत्प्रक्रिया। नवरम्। 'वावसाने' इति जबत्वे बः, चपत्वे तु पः। ककुप्-ककुब्। ककुब्भ्यां 'झबे जबाः'। ककुप्सु। 'खसे चपा०' इत्यादि॥

जकारान्तः। स्रज्शब्दः। 'दिशाम्' इति कत्वम्। स्रक्—स्रग् स्रजौ स्रजः। स्रजं स्रजौ स्रजः॥ एव रुक् रुग् रुजौ रुजः॥

दकारान्तास्त्यदादयः। 'त्यदादेष्टेरः स्यादौ' इति सर्वत्राकारः। 'आबतः स्त्रियाम्' इति आप्। पकारः सिलोपार्थः। सवर्णदीर्घत्वे कृते

स्त्रीलिङ्गे सर्वाशब्दवद्रूपं ज्ञेयम् ॥ 'स्तः' स्या । 'अ इ ए' त्ये त्याः ॥ सा ते ताः ॥ या ये याः ॥ एषा एते एताः ॥ एतां–एनाम् एते–एने एताः–एनाः । एतया एनया । एतयोः–एनयोः ॥ का के काः ॥

दकारान्ताः शरद् सम्पद् आपद् परिषद् प्रतिपद् दृषद् संसद् उपनिषद् प्रभृतयः ॥

त्यादादीनां विशेषः । दकारान्तास्त्यद् तद् यद् एतद्शब्दास्तेषां 'त्यादादेष्टेः' इत्यकारे कृते 'आवतः स्त्रियाम्' इति वक्ष्यमाणसूत्रेण आप्प्रत्ययः आप् इति पकारः 'आपः' इति सूत्रेण सिलोपार्थः । ततः 'सवर्णे दीर्घः सह' इति दीर्घे कृते सिविषये 'स्तः' इति तस्य सः । साधना सर्वाशब्दवत् । स्या त्ये त्याः । एवं तद् । सा 'आपः' ते 'औरी' । ताः 'सवर्णे०''स्नोर्विं०' ताम्—'अमूशसोरस्य' 'मोऽनुस्वारः' । ते 'औरी' । ताः 'अमूशसोरस्य' । तया 'टौसोरे' 'ए अय्' । ताभ्यां ताभिः । तस्यै 'ङितां यट्' 'यटोच्च' इति सुट् । पूर्वस्य अकारः 'स्वरहीनं०' 'ए ऐ ऐ' । ताभ्यां ताभ्यः । तस्याः 'ङितां यट्' 'यटोच्च' । तस्याः 'ङितां यट्' 'यटोच्च' । तयोः 'टौसोरे' 'ए अय्' 'स्वरहीनं०' । तस्याम् 'आमूङे' 'ङितां यट्' 'यटोच्च' 'स्वरहीनं०' 'मोऽनुस्वारः' । तयोः तासु । त्यदादित्वात्संबोधनाभावः । एवं या ये याः ॥ एतच्छब्दस्य सादिकं पुंवत् । 'स्तः' 'क्विलात्षः सः०' एषा एते एताः । 'एतदोऽन्वादेशे द्वितीयादौ एनो वा वक्तव्यः' । एता-एना एताः-एनाः । एतया-एनया । एतयोः–एनयोरिति विशेषः । इत्यादि ज्ञेयम् ॥

एवं मकरान्तः किम्शब्दोऽपि सर्वाशब्दोऽपि सर्वाशब्दवत् । 'त्यदादेष्टेः स्यादौ' 'आवतः स्त्रियाम्' का के काः । इदम्शब्दस्य सौ विशेषः । इदम प्रथमैकवचने ॥

इदम्शब्दस्य भेदः ॥ इयं स्त्रियाम् ॥ इदम्शब्दस्य स्त्रियामियं भवति सिसहितस्य । इयं इमे इमाः । इमां–एनाम् इमे एने इमाः–एनाः । अनया अभ्याम् आभिः । अस्यै आभ्याम् आभ्यः । अस्याः आभ्याम् आभ्यः । अस्याः अनयोः–एनयोः आसाम् । अस्याम् अनयोः—एनयोः आसु ॥

सूत्रम् । 'इयं स्त्रियाम्' ॥ इयं प्रथमैकवचनान्तम् । 'हसेपः से०' 'मोऽनु-

स्वारः' । स्त्रियामिति स्त्रीशब्दस्य सप्तम्येकवचनान्तम् । 'स्त्रियां योः' 'स्त्रीभ्रुवोः' 'ङितामट्' 'स्वरहीनं०' 'सवर्णे०' ॥ इदम्शब्दस्य सौ परे इयम् आदेशो भवति गुरुत्वात्सर्वस्य । अनेन इयम् । 'हसेपः से०' 'मोऽनुस्वारः' ॥ अग्रे द्वितीयाबहुत्वं यावत् । 'त्यदादेष्टे०' अत्वे कृते । 'दस्यमः' इति मत्वे कृते 'आबतः स्त्रियाम्' 'सवर्णे दीर्घः०' गङ्गाशब्दवत् । तृतीयादौ 'त्यदादेष्टे०' इति सर्वत्र अकारः । टावचने 'ओसि च' 'अनटौसोः' अनादेशे कृते । 'आबतः स्त्रियाम्' 'टौसोरे' 'ए अय्' 'स्वरहीनं०' अनया अनयोः । भकारादौ सुपि च 'स्म्यः' इत्यकारे कृते । 'आबतः स्त्रियाम्' आभ्याम् आभिः आसु इत्यादि । ङेङसिङसङिषु 'आबतः स्त्रियाम्' 'ङितां यट्' 'यटोऽच्च' 'स्म्यः' अस्यै अस्याः । सप्तम्येकवचने 'आबतः स्त्रियाम्' 'आमुङे' 'ङितां यट्' 'यटोच्च' 'स्म्यः' 'स्वरहीनं०' अस्याम् । आमि 'सुडामः' 'आबतः स्त्रियाम्' 'स्वरहीनं०' 'मोऽनुस्वारः' आसाम् । शेषं सुगमम् ॥

चकारान्तस्त्वच्शब्दः । 'चोः कुः' इति कुत्वम् । 'वावसाने' त्वक्-त्वग् त्वचौ त्वचः । हे त्वक्-हेत्वग् हेत्वचौ हेत्वचः । त्वचम् त्वचौ त्वचः । त्वचा त्वग्भ्याम् त्वग्भिः । त्वक्षु ॥ एवं ऋक्वाच्प्रभृतयः ॥

चकारान्तस्त्वच्शब्दस्य रसे पदान्ते च 'चोः कुः' इति चस्य कः । सौ षौ च 'हसेपः से०' इति सिलोपे कृते चस्य कत्वे कृते 'वावसाने' वा कस्य गकारः त्वक् त्वग् । हे त्वक् हेत्वग् भकारादौ तु कत्वे 'झबे जबाः' कस्य गः 'स्वरहीनं०' त्वग्भ्यां त्वग्भिरित्यादि सुपि 'चोः कुः' किलात्वः सः 'कषसंयोगे क्षः' त्वक्षु । स्वरादौ तु सर्वत्र 'स्वरहीनं०' त्वचौ त्वचः । एवम् ऋच्वाच्शुच्प्रभृतयोऽपि चकारान्ता ज्ञेयाः । ऋक् ऋग् ऋचौ ऋचः ॥ वाक् वाग् वाचौ वाचः इत्यादि ॥

तकारान्तायोषित् सरित् तडित् विद्युत् प्रभृतयः ॥

पकारान्तोऽप्शब्दो नित्यं बहुवचनान्तः स्त्रीलिङ्गः । 'सम्महतोऽधौ दीर्घः शौ च' । आपः अपः ॥ भि दपाम् ॥ भि द्भ अपाम् । अबादीनां भकारे परे दत्वं भवति ॥ अद्भिः अद्भ्यः अद्भ्यः अपाम् अप्सु । हे आ(१)पः ॥

(१) अबादीनामित्यादिग्रहणं गौणत्वेऽपि दत्वार्थम् । अप्शब्दस्य पञ्चसु यद्रूपं तद् स्वप्शब्दस्य रूपम् ।

पकारान्तः अप्शब्दो नित्यं बहुवचनान्तः स्त्रीलिङ्गे अप् अस् इति स्थिते सति। 'सम्महतो०' इति दीर्घः। 'स्वरहीनं०' आपः। शसि पञ्चस्विति विशेषणान्न दीर्घः। किन्तु 'स्वरहीनं०' 'स्रोर्वि०' अपः। भकारादौ विशेषः। सूत्रम्—'भि द्पाम्' ॥ भि सप्तम्येकवचनान्तम् 'स्वरहीनं०'। द् प्रथमैकवचनान्तम् 'हसेपः०'। अपामिति अप्शब्दस्य षष्ठीबहुवचनान्तम्। 'स्वरहीनं०' 'मोऽनुस्वारः' ॥ त्रिपदम् । अबा(१)दीनामित्युक्तः पाठः। किन्तु अप्शब्दस्य अत्शब्दसंबन्धिनः पकारस्य स्यादौ भकारे परे दकारो भवति। सूत्रे अपामिति बहुवचनमप्शब्दस्य बहुवचनान्तत्वज्ञापकम्। अनेन पस्य दः। अद्भिः अद्भ्यः अद्भ्यः। आमि सुपि च 'स्वरहीनं०' अपाम् अप्सु ॥

शकारान्तो दिश्शब्दः ॥ दि(२)शां कः ॥ दिश् दृश् स्पृश् इत्यादीनां रसे पदान्ते च कुत्वं भवति ॥ वावसाने दिक्-दिग् हे दिक्-हे दिग्। दिशौ दिशः। दिशम् दिशौ दिशः। दिशा दिग्भ्याम् दिग्भिः। दिशे। कत्वम्। 'किलात्' दिक्षु ॥

शकारान्तो दिश्शब्दस्तस्य रसे पदान्ते च विशेषः। सूत्रम्—'दिशां कः' ॥ दिशां षष्ठ्येकवचनान्तम्। स्वरहीनं०' 'मोऽनुस्वारः'। कः प्रथमैकवचनान्तम्। 'सो०' ॥ दिश् दृश् स्पृश् दधृष् ऋत्विज् स्रज् उष्णिह् अञ्च् युज् असृज् इत्यादीनां शकारस्य अन्तस्य च कत्वमित्यर्थः। रसे परे पदान्ते च। शेषं कण्ठ्यम्। अनेन रसे पदान्ते च शस्य कः 'वावसाने' त्वच्शब्दवत् प्रक्रिया। ततः दिक्-दिग् हे दिक्-हे दिग् दिशौ दिशः दिग्भ्यां दिग्भिः दिशाम्। 'झबे जबाः' दिक्षु। 'दिशाम्' इति कत्वं 'किलात्षः सः०' 'कषसंयोगे क्षः' इत्यादि ॥ एवं दृक्प्रभृतयः दृक्-दृग् दृशौ दृशः ॥ मर्मस्पृक् मर्मस्पृग् मर्मस्पृशौ मर्मस्पृशः। ऋत्विक्-ऋत्विग् ऋत्विजौ ऋत्विजः ॥ दधृक्-दधृग् दधृषौ दधृष इत्यादयः ॥

षकारान्तस्त्विष्शब्दः। 'षो डः' 'वावसाने' त्विट्-त्विड् त्विषौ त्वि-

---

(१) अबादीनामित्यत्र अपः पाठे अप्शब्दस्यैव वक्तव्ये अपामित्यत्र बहुवचनात् अप् स्वप् बह्वप् एते ग्राह्याः। स्वाम्पि तडागानि। बह्वाम्पि तडागानि। शोभना आपो यस्मिन् प्रदेशे स्वाप् स्वापौ स्वापः हे स्वाप् इत्यादि अधिकः पाठः ॥

(२) दृक्-दृग् दृशौ दृशः ॥ स्पृक्-स्पृग् स्पृशौ स्पृशः ॥ स्रक्-स्रग् स्रजौ स्रजः ॥ ऋत्विक्-ऋत्विग् ऋत्विजौ ऋत्विजः ॥ दधृक्-दधृग् दधृषौ दधृषः ॥ उष्णिक्-उष्णिग् उष्णिहौ उष्णिहः इत्यधिकः पाठः ॥

षः । हे त्विट्-ड् हे त्विड् हे त्विषौ हे त्विषः । त्विषम् त्विषौ त्विषः । त्विषा त्विड्भ्याम् त्विड्भिः । त्विट्त्सु त्विटसु ॥

षकारान्तस्त्विष्शब्दस्तस्य रसे पदान्ते च 'षोडः' इति डत्वम् । सौ धौ च 'हसेपः' 'वावसाने' डकारटकारौ । त्विट् त्विड् । हे त्विट् हे त्विड् । भकारादौ 'षोडः' 'स्वरहीनं०' त्विड्भ्यामित्यादि । सुपि 'षो डः' 'खसे चपाझसानाम्' इति टः 'स्वरहीनं०' त्विट्सु एवं प्रावृष्विप्रुष्रुष्तृष्शब्दाः ॥

आशिष्शब्दः सजुष्शब्दवज्ज्ञेयः ॥ आशीः आशिषौ आशिषः । हे आशीः हे आशिषौ हे आशिषः । आशिषम् आशिषौ आशिषः । आशिषा आशीर्भ्यां आशीर्भिः । आशीःषु-आशीष्षु । इत्यादि ॥

आशिष्शब्दः सजुष्शब्दवत् ज्ञेयः । 'दोषाम्' इति षस्य रः ॥ 'सजुषाशिषो रसे पदान्ते च दीर्घः' । 'स्रोर्विसर्गः' आशीः । स्वरादौ 'स्वरहीनं०' आशिषौ आशिषः । आशिषम् आशिषौ आशिषः । 'दोषां रः' सजुषाशिषो रसे पदान्ते च दीर्घः । जश्तु० आशीर्भ्याम् आशीःषु । इत्यादि ज्ञेयम् ॥

स्त्रीलिङ्गस्यादम्शब्दस्य सौ न विशेषः । असौ । द्विवचनादौ 'त्यदादेष्टेरः स्यादौ' अत्वे कृतेऽनन्तरम्—'आबतः स्त्रियाम्' इत्याप् । 'सवर्णे दीर्घः सह' विभक्तिकार्यं प्राक् पश्चात्—'मादू' अमू अमूः । अमूम् अमू अमूः । अमुया अमूभ्याम् अमूभिः । अमुष्यै अमूभ्याम् अमूभ्यः । अमुष्याः अमूभ्याम् अमूभ्यः । अमुष्याः अमुयोः अमूषाम् । अमुष्याम् अमुयोः अमूषु ॥

इति हसान्तस्त्रीलिङ्गप्रक्रिया ॥

सकारान्तस्य अदस्शब्दस्य स्त्रीलिङ्गस्य सौ विशेषो न, सिविषये यथा पुंलिङ्गे रूपं तथैवात्रापि । 'त्यदादेष्टे०' इत्यकारः । 'आबतः स्त्रियाम्' 'सौ सः' 'सेरौ' 'ओ औ औ' असाविति सिद्धम् । द्विवचनादौ सर्वत्र टेरत्वे कृते 'दस्य मः' ततः 'आबतः स्त्रियाम्' इत्यादि कृते स्त्रीलिङ्गे सर्वाशब्दवत् विभक्तिकार्ये कृते 'औरी' 'अइए' पश्चात 'मादू' इति ह्रस्वस्य ह्रस्व उकारः । दीर्घस्य दीर्घ उकारः । असौ अमू अमूः । 'सवर्णे दीर्घः०' 'मादू' 'स्रोर्वि०' अमूम् अमू अमूः । अमुया 'टौसोरे' । अमूभ्याम् 'मादू' । अमुष्यै 'ङितां यट्' 'यटोच',

पूर्वस्यापोऽकारः । 'किलात्वः सः०' 'स्वरहीनं०' 'ए ऐ ऐ' । अमूभ्याम् 'मादू' । अमूभ्यः । 'मादू' । अमुष्याः अमूभ्याम् अमूभ्यः । अमुष्याः । अमुयोः 'टौसोरे' 'ए अय्' 'स्वरहीनं०' 'मादू' । अमूषाम् 'सुडामः' 'मादू' 'किलात्वः सः०' । अमुष्याम् 'आम्ङे' 'ङितां यट्' 'यटोच्च' पूर्वस्यापोऽकारः 'मादू' 'किलात्वः सः०' 'स्वरहीनं०' । अमुयोः । 'टौसोरे' । अमूषु । 'मादू' 'किलात्वः सः०' ॥ अमुका अमुके अमुकाः इत्याद्या ज्ञेयाः ॥ सुमनस् अप्सरस् सुवचस् प्रभृतयः [पुंवत्] ज्ञेयाः ॥

इति हसान्तस्त्रीलिङ्गसाधनम् ॥

हसान्ता नपुंसकलिङ्गाः ११

अथ हसान्ता नपुंसकलिङ्गाः प्रदर्श्यन्ते ॥

अथ हसान्तनपुंसके किंचित्साधनमुच्यते । अथ मुख्यवृत्त्या हकारान्तः शब्दो नास्ति । गौणत्वे तु सुष्ठु अनड्वान् यस्य तत् स्वनडुह् शब्दस्य प्रथमैकवचने । 'नपुंसकात्स्यमोर्लुक्' 'वसां रसे' 'वावसाने' स्वनडुत् स्वनडुद् स्वनडुही । स्वनड्वांहि 'चतुरनडुहो०' इत्याम् । एवं गोधुक् गोदुही गोदुंहि ॥ अनुपानत् अनुपानद् अनुपानही अनुपानंहि । इत्यादि ॥

रेफान्तो वारशब्दः । 'नपुंसकात्स्यमोर्लुक्' रेफस्य विसर्गः । वाः । 'ईमौ' वारी । अयम इति विशेषणान्नुम्न भवति । 'जश्शसोः शिः' वारि । हे वाः हे वारी हे वारि । पुनरपि वाः वारी वारि । वारा वार्भ्याम् वार्भिः । वा(१)र्षु ॥ चतुर्शब्दस्य । 'चतुराम् शौ च' इत्याम् । चत्वारि चत्वारि चतुर्भिः चतुर्भ्यः चतुर्भ्यः । 'रः संख्यायाः' चतुर्णाम् चतुर्षु ॥

अथ रेफान्तो वारशब्दस्तस्य 'नपुंसकात्स्यमोर्लुक्' 'स्रोर्वि०' वाः हे वाः । द्वित्वे तु—'ईमौ' 'स्वरहीनं०' वारी हे वारि । जसि च 'जश्शसोः शिः' इति शौ कृते अयम इति विशेषणात् यमप्रत्याहारान्तस्य नुमागमनिषेधत्वान्नुमागमो न भवति । तेन 'स्वरहीनं०' वारि । हे वारि । पुनरपि द्वितीयायां वाः वारी वारि । तृती-

(१) वार्षु इत्यत्र न विसर्गः । दोषामिति सूत्रेण कृतस्यैव रेफस्य सप्तमीबहुवचने परे विसर्गो नान्यस्येति वक्तव्यात् ॥

यादौ 'स्वरहीनं०' । हसादौ तुजलतुम्बिका० । सुपि 'क्विलात्षः सः' जलतुम्बि० । वारा वार्भ्यां वार्षु इत्यादयः ॥ चतुर्शब्दस्य बहुवचनान्तस्य 'जस्शसोः शिः' इतीकारे कृते । 'चतुराम् शौ च' इत्याम् । 'उवम्' 'स्वरहीनं०' चत्वारि चत्वारि चतुर्भिः चतुर्भ्यः । चतुर्भ्यः । आमि—'रः संख्यायाः' इति नुडागमः । 'ऋर्नो-णो०' 'राद्यपो द्विः' 'स्वरहीनं०' सुपि —'क्विलात्ष सः०' चतुर्णां चतुर्षु ॥ शेषं कण्ठ्यम् ॥ गौणत्वेऽपि प्रियाश्चत्वारः पुरुषा यस्य तत् प्रियचतुः प्रियचतुरी प्रियचत्वारि । प्रियाश्चतस्रः स्त्रियो यस्य तत् प्रियचतस्र प्रियचतसृणी प्रियचतसृणि प्रियचतसृणाम् ॥

नकारान्तोऽहन्शब्दः॥ अह्नः सः ॥ अहन्शब्दस्य नकारस्य सकारो भवति रसे पदान्ते च ॥ 'नपुंसकात्स्यमोर्लुक्' 'स्रोर्विसर्गः' अहः । 'ईमौ' । 'वेङ्योः' अह्नी–अहनी । अहानि ॥ पुनरपि अहः अह्नी–अहनी अहानि । हे अहः हे अह्नी -हे अहनी हे अहानि ॥ अह्ना अहोभ्याम् अहोभिः । अह्ने अहोभ्यां अहोभ्यः । अह्नी–अहनि । अहस्सु - अहःसु ॥ ब्रह्मन्शब्दस्य रसे पदान्ते च न लोपः । ब्रह्म ब्रह्मणी ब्रह्माणि । पुनरपि ब्रह्म ब्रह्मणी ब्रह्माणि । हे ब्रह्मन् । ब्रह्मणा ब्रह्मभ्याम् ब्रह्मभिः । ब्रह्मणे ब्रह्मभ्याम् ब्रह्मभ्यः । ब्रह्मसु इत्यादि ॥ एवं चर्मन्वर्मन्कर्मन्शर्मन्प्रभृतयः ॥

नकारान्तोऽहन्शब्दः । सूत्रम्—'अह्नः सः' ॥ अह्न इति अहन् शब्दस्य षष्ठ्येकवचनान्तम् । 'अल्लोपः स्वरे०' 'स्वरहीनं०' 'स्रोर्वि०' स प्रथमैकवचनान्तम् 'स्रोर्विसर्गः' ॥ अहन्शब्दस्य सकारो भवति । षष्ठीनिर्दिष्टत्वादन्त्यस्य रसे पदान्ते च । अनेन सौ धौ च अमि च 'नपुंसकात्स्यमोर्लुक्' इति स्यमोर्लोपे कृते । 'अह्नः सः' इति नकारस्य सकारे कृते 'स्रोर्वि०' अहः । द्विवचने तु 'ईमौ' इति ईकारे कृते । 'वेङ्योः' इति वा अकारलोपः । 'स्वरहीनं०' अह्नी–अहनी । जस्शस्विषये तु 'जस्शसोः शिः' 'नोपधायाः' 'स्वरहीनं०' अहानि । यमप्रत्याहारान्तत्वान्न नुम् । स्वरादौ सर्वत्र । 'अल्लोपः' अह्ना अह्ने इत्यादि । भकारादौ—'अह्नः सः' इति नकारस्य सकारः 'स्रोर्वि०' 'हबे' 'उ ओ' अहोभ्याम् अहोभिरित्यादि । ङि वचने 'वेङ्योः' इति वा अल्लोपः 'स्वरहीनं०' अह्नी–अहनि । सुपि—'अह्नः सः' इति सः । 'स्वरहीनं०' अहस्सु ॥ ब्रह्मन्शब्दस्य 'नपुंसकात्स्यमोर्लुक्' इति सौ अमि च लुप्ते । 'नाम्नो नो०' अघाविति विशेषणात् धौ नस्य लोपो न भवति । ब्रह्म ।

'हे ब्रह्मन्' । क्षेमेन्द्राचार्यास्तु संबोधनेऽपि वा नकारस्य लोपमिच्छन्ति । तेन हे ब्रह्म इत्यपि स्यात् ॥ प्रक्रियाकौमुद्यां च 'संबुद्धौ वा नपुंसकानां नलोपो वाच्यः' इति ॥ द्विवचने तु—'ईमौ' इति ईकारे कृते । अम्वयुक्तादिति विशेषणादलोपनिषेधः । 'ष्ठ्नोंणो०' 'स्वरहीनं०' ब्रह्मणी । बहुत्वद्वये—'जश्शसोः शिः' 'ष्ठ्नोंणो०' 'स्वरहीनं०' ब्रह्माणि । अग्रे स्वरादौ सर्वत्र 'ष्ठ्नोंणो०' 'स्वरहीनं०' ब्रह्मणा । रसे परे च—'नाम्नो नो०' ब्रह्मभ्यां ब्रह्मभिः । ब्रह्मसु । एवं चर्मन्वर्मन्शर्मन्कर्मन्नर्मन्पर्वन्प्रभृतयः 'अल्लोपः स्वरे' इत्यकारलोपानर्हाः । तथा सामन् दामन् व्योमन् लोमन् प्रेमन् धामन् हेमन् प्रभृतयो [अकारलोपार्हाः] नान्ताः शब्दाः साध्यः । नाम [नाम्नी]—नामनी नामानि ॥ एवं दण्डिन् दण्डि दण्डिनी दण्डीनि ।

नान्तादन्ताच्छन्दसि ङिश्योर्वा लोपो वक्तव्यः ॥ छन्दस्यागमजानागमजयोर्लोपालोपौ च वक्तव्यौ ॥ परमे व्योमन् । सर्वा भूतानि ॥

पुनर्विशेषमाह—'नान्तादन्ताच्च छन्दसि ङिश्योर्वा लोपः' 'छन्दसि वेदे' नान्तान्नकारान्तात् अदन्तादकारान्ताच्छब्दात् परयोर्नपुंसकलिङ्गसम्बन्धिनोर्ङिश्योर्वा लोपः । ङि सप्तम्येकवचने । शिः 'जश्शसोः शिः' इति एतयोर्वा बहुलं लोपो भवति । यथा । परमे सप्तम्येकवचनान्तम् । व्योमन् सप्तम्येकवचनान्तम् । उभयत्रापि सप्तम्येकवचने ङि । एकत्र 'अ इ ए' अन्यत्र ङिलोपः । छान्दसिकत्वात् 'नाम्नो नो०' इत्यपि न भवति । यद्वा छन्दस्यागमजानागमजयोर्नकारयोर्लोपालोपौ क्वचिद्वक्तव्यौ इति ॥ सर्वा इति सर्वशब्दस्य प्रथमाबहुवचनम् । भूतानीति भूतशब्दस्य प्रथमाबहुवचनम् । उभयत्रापि प्रथमाबहुवचने । 'जश्शसोः शिः' 'नुमयमः' 'नोपधायाः' 'ष्ठ्नोंणो०' 'स्वरहीनं०' ततः शिलोपः । छान्दसिकत्वाच्च नकारस्यापि लोपो भवति । यद्वा निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याप्यभावः । छान्दसत्वादेव दीर्घत्वं तु न निवर्तते । भूतशब्दात्प्रथमाबहुवचने । 'जश्शसोः शिः' 'नुमयमः' 'नोपधायाः' 'स्वरहीनं०' परमे प्रकृष्टे व्योमन्याकाशे सर्वा भूतानि सर्वाणि भूतानि वर्तन्त इत्यर्थः । यथा परमे व्योमन्नित्यत्र ङिलोपः । छान्दसिकत्वात्सर्वाणि भूतानि इत्यत्र नुमसहितशिलोपः । 'परमे व्योमन् सर्वा भूतानि' इति छान्दसिकः प्रयोगः ॥ असृक् असृजी असृंजि । दिशाम् इति कत्वम् ॥

दकारान्तास्त्यदादयः । त्यदादीनां स्यमोर्लुकि कृते टेरत्वं न, स्यादाविति विशेषणात् । द्विवचनादौ तु टेरत्वे कृते सर्वशब्दवत् प्रक्रि-

ग्रा। 'वावसाने' त्यत्-त्यद्। त्ये। त्यानि। पुनरपि। शेषं सर्ववत्॥
तत्-तद् ते तानि। पुनरपि॥ यत्-यद् ये यानि। पुनरपि॥
एतत्-एतद् एते एतानि। पुनरपि॥ इदमेतदोर्द्वितीयैकवचने
नपुंसके एनद्वा वाच्यः॥ एतत्-एतद् एनत् एनद् एते-एने
एतानि-एनानि-एतेन-एनेन। इत्यादि। किम् के कानि। पुनरपि॥
इदं इमे इमानि। पुनरपि। इदं-एनत् इमे-एने इमानि एनानि।
अनेन-एनेन इत्यादि॥

अथ दकारान्तास्त्यदादयः। तेषां त्यदादीनां स्यमोर्लुकि कृते टेरत्वं न भवति, स्यादौ विभक्तौ परे एव भवति। नलुकि कृते इति विशेषणात् (ऽ) 'लुकि' न तन्निमित्तमिति। अत एव 'स्तः' इति सत्वमपि न भवति। तत्। द्विवचनादौ 'त्यदादेष्टे०' 'ईमौ' 'अ इ ए' ते। तानि तद् 'त्यदादेष्टे०' 'जश्शसोः शिः' 'नुमयमः' 'नोपधायाः' 'स्वरहीनं०'॥ तृतीयादौ सर्वत्र 'त्यदादेष्टे०' 'टेन'। ताभ्याम् 'अद्वि'। तैः 'भ्यः' 'अ इ ए' 'ए ऐ ऐ'। तस्मै 'सर्वादेः स्मट्' 'ए ऐ ऐ'। ताभ्याम् 'अद्वि'। तेभ्यः 'एस्भि बहुत्वे'। तस्मात् 'ङसिरत्' 'अतः' इति स्मडागमः 'सवर्णे०'। ताभ्याम् 'अद्वि'। तेभ्यः 'एस्भि बहुत्वे'। तस्य 'ङस्स्य'। तयोः 'ओसि' 'ए अय्' तेषाम् 'सुडामः' 'एस्भि बहुत्वे'। 'किलात्षः सः०' 'स्वरहीनं०' 'मोऽनुस्वारः' तस्मिन् 'ङिस्मिन्'। तयोः 'ओसि' 'ए अय्'। तेषु 'किलात्षः सः०' त्यदादीनां घरभावः॥ एवम्—एतत् एते एतानि। द्वितीयायाम् 'एतदोऽन्वादेशे' इत्यस्य प्राप्तौ अमिविषये वक्तव्ये विशेषमाह—'नपुंसके एतदोऽन्वादेशे अमि एनदिति वक्तव्यम्' एतत्-एनत् एते-एने एतानि—एनानि शेषं पुंवत्। केचित्तु इदम्शब्दस्याप्यन्वादेशे नपुंसके अमि एनदिच्छन्ति॥ मकारान्तः किम् शब्दस्तस्य नपुंसकात्स्यमोर्लुकि कृते 'त्यदादेष्टे०' इति अत्वं न भवति किं तु 'मोऽनुस्वारः'। अन्यत्र तु 'त्यदादेष्टे०' अत्वे कृते नपुंसके सर्वशब्दवत्। किं के कानि। एवम् इदम् इमे इमानि। तृतीयादौ सर्वत्र पुंवत् पुंलिङ्गवत्॥

चकारान्तः प्रत्यच्शब्दः। 'चोः कुः' 'वावसाने' प्रत्यक्-प्रत्यग्।
प्रतीची। प्रत्यञ्चि। पुनरपि। शेषं पूर्ववत्॥

चकारान्तः प्रत्यच्शब्दः। 'नपुंसकात्स्यमोर्लुक्' 'चोः कुः' वावसाने' प्रत्यक् प्रत्यग्। द्विवचने 'ईमौ' 'अच्चेरलुक् दीर्घश्च' 'स्वरहीनं०' प्रतीची। बहुत्वे—

'जश्शसोः शिः' 'नुमयमः' 'नश्चापदान्ते०' प्रत्यञ्चि । अग्रे तृतीयादौ पुंवत् । स्वरादौ 'अञ्चेरलुक् दीर्घश्च' भकारादौ—'चोः कुः' 'झबे जबाः' प्रतीचा प्रत्यग्भ्यां प्रत्यग्भिः इत्यादि । सुपि 'चोः कुः' 'किलात्षः सः०' 'कषसंयोगे क्षः' । प्रत्यक्षु ॥ तिर्यक् तिरश्ची तिर्यञ्चि ॥ अन्वक् अनूची अन्वञ्चि । गवाक् गोची गवाञ्चि । गां अञ्चतीति गो अच् । नो लोपः' 'गवादेरवर्णागम.' 'ओ अव्' गवाक् गवाग् । औ 'अचेरलोपे' 'निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपायः' इत्यवर्णागमस्यापि लोपः 'ओ अव्' इत्यस्यापि निषेधः । गोची । गवाच् अस् 'जश्शसोः शिः' 'नुमयमः' इत्यादि ॥

तकारान्तो जगच्छब्दः । 'वावसाने' जगत्-जगद् जगती जगन्ति । पुनरपि ॥ महत्-महद् महती महान्ति । पुनरपि ॥ सकारान्ताः पयस्त्वचस्तेजस्यशस्प्रभृतयः । पयः पयसी पयांसि । पुनरपि ॥

तकारान्तो जगत्शब्दः । स्यमोर्लुक् जगत् । द्वित्वे 'ईमौ' 'स्वरहीनं०' । बहुत्वे 'जश्शसोः शिः' 'नुमयमः' 'नश्चापदान्ते०' जगती जगन्ति ॥ शेषं कण्ठ्यम् । एवं यकृत् यकृति यकृन्ति ॥ महच्छब्दोऽप्येवम् । न वरम् । शौ विषये 'न्सम्महत०' इति दीर्घत्वम् । महत् महती महान्ति । महता महद्भ्यामित्यादि पुंवत् ॥

सकारान्तः पयस्शब्दः । पानीयं दुग्धं च पयः । स्यमोर्लुकि कृते 'सोर्विं०' द्वित्वे 'ईमौ' 'स्वरहीनं०' ॥ बहुत्वे 'जश्शसोः शिः' 'नुमयमः' 'न्सम्महतः०' इति दीर्घः । पयः पयसी पयांसि । तृतीयादौ स्वरादौ 'स्वरहीनं०' ॥ भकारादौ 'सोर्विं०' 'हबे' 'उ ओ' पयसा पयोभ्यां पयोभिः ॥ एवं तेजस् महस् यशस् वयस् शिरस् तपस् ओजस् मनस् तमस् अम्भस् नभस् एनस् सरस् वासस् रजस् छन्दस् अनस् अयस् स्रोतस् रक्षस् श्रेयस् उषस् वर्चस् मेदस् शेफस् श्रवस् अर्शस् तरस् रहस् ऊधस् यादस् आगस् एधस् ओकस् प्रभृतयः ॥ हविष्शब्दे 'दोषां रः' 'नपुंसकात्स्यमोर्लुक्' 'सोर्विं०' हविः । हविषी 'ईमौ' । हवींषि 'जश्शसोः शिः' 'नुमयमः' 'न्सम्महतो०' इति दीर्घे कृते नुमि सकार एवास्तीति न्सन्तत्वम् । ततो नुम्विसर्गव्यवधानेऽपि षत्वम् । हविषा । भ्यांभ्यस्सुप्विषये 'दोषां रः' जलतुम्बिका० । हविर्भ्यां हविर्भिः हविःषु ॥ एवं सर्पिः सर्पिषी सर्पींषि । धनुः धनुषी धनूंषि । आयुः आयुषी आयूंषि इत्यादि ॥

अदस्शब्दस्य स्यमोर्लुकि कृते 'सोर्विसर्गः' । अदः अमू अमूनि । पुनरपि ॥ अमुना । अमूभ्याम् अमीभिः । इत्यादि शेषं पुंवत् ॥

इति हसान्तनपुंसकलिङ्गप्रक्रिया ॥

अदस्शब्दस्य प्रथमाद्वितीयोर्विशेषस्तत्रैकवचने—'नपुंसकात्स्यमोर्लुक्' लुकि कृत 'त्यदादेष्ट०' अत्वं न भवति 'किंतु 'स्तोर्विं०' अदः ॥ द्वित्वे–'त्यदादेष्टे' अकारः 'दस्य मः' 'ईमौ' 'अ इ ए' 'मादू' एकारस्य ऊकारः। अमू ॥ बहुत्वे 'त्यदादेष्ट०' 'दस्य मः' 'जश्शसोः शिः' 'नुमयमः' 'नोपधायाः' 'मादू' आकारस्य ऊकारः अमूनि ॥ तृतीयादौ सर्वत्र पुंवत्। तृतीयैकवचेने—'त्यदादेष्ट०' 'मादू' 'टा ना स्त्रियाम्' अमुना। तृतीयाद्विवचने—'त्यदादेष्ट०' 'अद्भि' 'मादू' अमूभ्याम्। तृतीयाबहुवचने–'भिस् भिस्' 'ए स्भि बहुत्वे' 'एरी बहुत्वे' अमीभिः। चतुर्थ्येकवचने—'त्यदादेष्ट०' 'दस्य मः' 'सर्वादेः स्मट्' 'मादू' 'किलात्षः सः०' 'ए ऐ ऐ' अमुष्मै। चतुर्थीद्विवचने 'अद्भि' 'मादू' अमूभ्याम्। चतुर्थीबहुवचने–ए स्भि बहुत्वे' 'एरी बहूत्वे' अमीभ्यः। पञ्चम्येकवचने–'त्यदादेष्ट०' 'दस्य मः' 'अतः' 'मादू' 'किलात्षः' अमुष्मात्। पञ्चमीद्विवचने 'अद्भि०' 'मादू' अमूभ्याम्। पञ्चमीबहुवचने' 'एस्भि बहुत्वे' 'एरी बहुत्वे' अमीभ्यः। षष्ठ्येकवचने 'त्यदादेष्ट०' 'ङस्स्य' 'दस्य मः' 'मादू' 'किलात्षः सः' अमुष्य। षष्ठीद्विवचने—'ओसि' 'ए अय्' 'मादू' अमुयोः। षष्ठीबहुवचने—'त्यदादेष्ट०' 'दस्य मः' 'सुडामः' 'एस्भि बहुत्वे' 'एरी बहुत्वे' 'किलात्षः स.०' अमीषाम्। सप्तम्येकवचने––'त्यदादेष्ट०' 'दस्य मः' 'ङि स्मिन्' 'मादू' 'किलात्षः सः०'। सप्तमीद्विवचने ''त्यदादेष्ट०' 'दस्य मः' 'ओसि' 'ए अय' 'स्वरहीनं०' 'मादू' अमुयोः। सप्तमीबहुवचने 'ए स्भि बहुत्वे' 'एरी बहुत्वे' 'किलात्ष सः०' अमूषु।

इति हसान्तनपुंसकलिङ्गसाधनम् ॥

युष्मदस्मद्विशेषाः १२

अथ युष्मदस्मदोः स्वरूपं निरूप्यते ॥ तयोश्च वाच्यलिङ्गत्वात्त्रिष्वपि लिङ्गेषु समानं रूपम् ॥ त्व(१)महं सिना ॥ सिसहितयोर्युष्मदस्मदोस्त्वमहमित्येतावादेशौ भवतो यथासंख्येन ॥ त्वम्। अहम् ॥

अथेति। संज्ञासंधिस्वरान्तलिङ्गत्रयसाधनानन्तरं युष्मदस्मदोः युष्मच्च अस्मच्च युष्मदस्मदौ तयोः स्वरूपं मुख्यस्वरूपमेव निरूप्यते कथ्यते। न तु गौणत्वविशेषादिकमित्यर्थः। अत्राह परः—ननु यथा सर्वादयो लिङ्गत्रये साधिता-

(१) युष्मदस्मदोः स्थानेत्वमहमित्येतौयथाक्रमौस्तः। सिनेतिसहादियोगे तृतीया। सिप्रत्ययेन सहितयोरित्यर्थः ॥

स्तथा एतावपि कथं न साधितौ । तत्रोत्तरमाह—तयोर्युष्मदस्मच्छब्दयोर्वाचिवचने वाग्व्यवहारेऽलिङ्गत्वात् स्वविषये लिङ्गोद्योताभावात् त्रिष्वपि पुंस्त्रीनपुंसकलिङ्गेषु समानं सदृशमेव रूपम् । यथा त्रिषुलिङ्गेषु सर्वो जनः, सर्वा जगती, सर्वं जगत् इत्यादिरूपभेदो दृश्यते, न तथैतयोः । यथा त्वं देवः, त्वं देवी, त्वं ब्रह्म इत्यादौ न कोऽपि रूपभेदः । अतः प्राग् न साधितावित्यर्थः । अथ वाच्यमितिनामशब्दरूपम् अभिधेयं विशेष्यपदमित्यर्थः । तस्यैव लिङ्गं विद्यते ययोस्तौ वाच्यलिङ्गौ ॥ यदि वा वाच्यस्य पुरुषस्त्रीकुलादेर्लिङ्गमेव लिङ्गं ययोरिति बहुव्रीहिः । यदुक्तम्—'वाच्यमित्युच्यते भेद्यं तल्लिङ्गं भजते तु यः । विशेषणत्वमापन्नोवाच्यलिङ्गः स उच्यते ॥' अनयोः साधनमुच्यते । प्रथमैकवचने सूत्रम्—'त्वमहं सिना' ॥ त्वं च अहं च त्वमहं प्रथमाद्विवचनान्तं सांकेतिकम् सिना सिशब्दस्य तृतीयैकवचनान्तम् 'टाना स्त्रियाम्' ॥ युष्मद० । वृत्तिः कण्ठ्या । युस्मदः सिना सह त्वम् इत्यादेशः । अस्मदश्च सिना सह अहम् इत्यादेशः ॥

युवावौ द्विवचने ॥ युष्मदस्मदोर्द्विवचने परे युव आव इत्येतावादेशौ भवतः ॥ आमौ ॥ युष्मदस्मदोः परे औ आ(१)म् भवति । सवर्णे दीर्घः सह । युवाम् आवाम् ॥

द्विवचने । युष्मद् औ अस्मद् औ इति स्थिते सति । सूत्रम्—'युवावौ द्विवचने' ॥ युवश्च आवश्च युवावौ प्रथमाद्विवचनान्तम् । 'अं औ औ' । द्विवचने सप्तम्येकवचनान्तम् 'अ इ ए' ॥ युष्म० । युष्मदः सर्वविभक्तिद्विवचने युव आदेशः । अस्मदश्च आव इत्यर्थः ॥ युव औ आव औ इति स्थिते सूत्रम्—'आमौ' ॥ आम् प्रथमैकवचनान्तम् । 'हसेपः०' ॥ औ प्रथमैकवचनं सांकेतिकम् । 'स्वरहीनं०' सिद्धम् । वृत्तिः सुगमा । यदादेशस्तद्वदिति । ननु आम् किमिति क्रियते अमेव कथं न क्रियते 'मात्रालाघवेन पुत्रोत्सवं मन्यन्ते वैयाकरणाः' इति । सत्यम् । अमि कृते 'अम्शसोरस्य' इत्यलोपः स्यादिति आमेव युक्तः । अनेन औ इत्यस्य आम् 'सवर्णे०' युवाम् आवामिति सिद्धम् ॥

यूयं वयं जसा ॥ जसा सहितयोर्युष्मदस्मदोर्यूयं वयमित्येतावादेशौ भवतः ॥ यूयम् वयम् ॥

---

(१) आम औ इति च्छेदः । नन्वमेव क्रियतां किंवामविधानेनेति चेत् । अत्र माधवः आ अम् औ इतिच्छेदः युष्मदस्मदोराकारान्तादेशः औकारस्याम् भवतीत्यर्थः ।

बहुत्वे युष्मद् अस् अस्मद् अस् । सूत्रम्—यूयं वयं जसी ॥ यूयं च वयं च यूयंवयं प्रथमाद्विवचनान्तं सांकेतिकम् । जसा इति जस्शब्दस्य तृतीयैकवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' सिद्धम् । जसा० अनेन जस्सहितस्य युष्मदो यूयमित्यादेशः अस्मदश्च वयमित्यादेशः यूयं वयमिति ॥

त्वन्मदेकत्वे ॥ युष्मदस्मदोः त्वन्मदित्येतावादेशौ भवत एकत्वे गम्यमाने ॥ अम्स्भौ ॥ आ अम्स्भौ । युष्मदस्मदोष्टेरात्वं भवति अमि सकारे भिसि च परे । अम्शसोरस्य । त्वाम् माम् । युवाम् आवाम् ॥

अमि सूत्रम्—'त्वन्मदेकत्वे' ॥ त्वच्च मच्च त्वन्मत प्रथमाद्विवचनान्तम् । सांकेतिकम् । एकस्य भाव एकत्वं तस्मिन्नेकत्वे सप्तम्येकवचनान्तम् । 'अ इ ए' 'चपा अबे जबाः' 'स्वरहीनं०' सिद्धम् । अग्रे वृत्तिः कण्ठ्या । एकवचने एकार्थवाचित्वे वा युष्मदस्त्वत् अस्मदश्च मत आदेशः । त्वत् अम् मत् अम् इति स्थिते सूत्रम्—'आम् स्भौ' ॥ आ प्रथमैकवचनान्तं सांकेतिकम् । अम् च स् च भिस् च अम्स्भिः देशैकग्रहणे देशीयग्रहणम् । तस्मिन् अम्स्भौसप्तम्येकवचनान्तम् । 'ङेरौ ङित्' टिलोपः । 'स्वरहीनं०' आ अग्रे अम्स्भौ, 'सवर्णे०'॥ 'युष्मदः०' । अनेन त्वत इत्यस्य त्वा, मत् इत्यस्य च मा । 'अम्शसोरस्य' 'मोऽनुस्वार.' त्वां माम् ॥ द्विवचनेषु प्राग्वत् ॥

'त्यदादेष्टेरः स्यादौ' इत्यत्वे कृते शसि दीर्घत्वम् ॥ शसो नो वक्तव्यः ॥ युष्मान् । अस्मान् ॥

शसि युष्मद् अस् अस्मद् अस् इति स्थिते । 'त्यदादेष्टे०' अकारे कृते ॥ 'अमशसोरस्य' इत्यकारलोपः । 'शसि' इति दीर्घः । वाच्यलिङ्गत्वात्केवलं पुंलिङ्गत्वाभावात् 'सो नः पुंसः' इति सूत्रेण सकारस्य नकारो न भवति । तेन विशेषमाह—'शसो नो वक्तव्यः' शसः सकारस्य नकारो भवति इत्यर्थः युष्मदस्मदोरेवेति शेषः । युष्मान् अस्मान् इति सिद्धम् ॥

त्वन्मदेकत्वे ॥ ए टाङ्योः ॥ युष्मदस्मदोष्टेरेत्वं भवति टा ङि इत्येतयोः परयोः ॥ ए अय् । त्वया मया । युवाभ्याम् आवाभ्याम् । युष्माभिः अस्माभिः ॥

तृतीयैकवचने त्वन्मदादेशे कृते । 'त्यदादेष्टे०' अकारः ॥ त्व आ म आ इति स्थिते । सूत्रम्—'ए टाङ्योः' ॥ ए प्रथमैकवचनान्तं सांकेतिकम् । टा-

ङ्योः टा च ङिश्च टाङी तयोः सप्तमीद्विवचनान्तम । 'इयं स्वरे' 'स्वरहीनं०' सिद्धमिदं सूत्रम् । वृत्तिः कण्ठ्या । आदेशिवदादेशो भवतीति न्यायात् । अनेन यथाक्रमं त्वेमे 'ए अय्' 'स्वरहीनं०' त्वया मया इति रूपद्वयं सिद्धम् ।। द्विवचने भ्याम् । 'युवावौ द्विवचने' 'आद्भि' युवाभ्याम् आवाभ्यम् । एवं चतुर्थीपञ्चमी-द्वित्वेऽपि ।। भिसि 'आम्स्मौ' इति टेराकारः । युष्माभिः अस्माभिः ।।

तुभ्यं मह्यं ङ्या ।। ङ्या सहितयोर्युष्मदस्मदोस्तुभ्यं मह्यं इत्येतावादेशौ भवतः ।। तुभ्यम् मह्यम् । युवाभ्याम् आवाभ्याम् ।।

भ्यस् श्भ्यम् ।। युष्मदस्मदोः परो भ्यास् श्भ्यं भवति ।। शकारो भकारादेशव्याबृत्त्यर्थः । तेनात्वैत्वे न भवतः । युष्मभ्यम् अस्मभ्यम् ।।

चतुर्थ्येकवचने सूत्रम्—'तुभ्यं मह्यं ङ्या' ।। तुभ्यं च मह्यं च तुभ्यं मह्यं-प्रथमाद्विवचनान्तं । सांकेतिकम् ङ्या इति ङेशब्दस्य तृतीयैकवचनान्तम् । 'ए अय्' 'स्वरहीनं०' ।। वृत्तिः सुबोधा । अनेन यथाक्रमं ङेसहितयोः युष्मदस्मदोस्तुभ्यं मह्यम् आदेशौ भवतः ।। चतुर्थ्यां बहुवचने—सूत्रम्—'भ्यस्श्भ्यम् ।। भ्यस् प्रथमैकवचनान्तं सांकेतिकम् । श्भ्यम् प्रथमैकवचनान्तम् । 'हसेपः०' ।। युष्मदस्मच्छब्दाभ्यां परं यच्चतुर्थीबहुवचनं तस्य कृत्स्नस्यापि श्भ्यं भवति । भ्य-मादेशस्य गुरुत्वात्सर्वस्य प्राप्तौ शकारग्रहणं किमर्थमित्याह—शकारो भकारादित्वनिषेधकः । उच्चारणमात्रः शकारो भकारादित्वव्यावृत्त्यर्थः भकार एव आदिर्यस्य स भकारादिस्तस्य भावो भकारादित्वं तस्य व्यावृत्त्यर्थो निषेधार्थः । भ्यम् इत्येव चेत् क्रियते, तदा 'आद्भि' 'एस्भि बहुत्वे' एतयोः सूत्रयोः प्राप्तिर्भवति भकारपरत्वात । अतस्तन्निवारणार्थं श्भ्यमिति क्रियते । तेन 'आद्भि' इत्यात्वम् 'एस्भि बहुत्वे' इति एत्वं च न भवति । अनेन चतुर्थीबहुवचनस्य श्भ्यम् । 'स्याद-देष्टे०' 'मोऽनुस्वारः' । युष्मभ्यम् अस्मभ्यम् ।।

ङसिभ्यसोः श्तुः ।। पञ्चम्या ङसिभ्यसोः श्तुर्भवति । शकारः सर्वादेशार्थः । उकार उच्चारणार्थः त्वत् मत् । युवाभ्याम् आवाभ्याम् । युष्मत् अस्मत् ।।

पञ्चम्येकवचने—त्वन्मदादेशे कृते त्वत् अस् मत् अस् इति स्थिते ।। सूत्रम्— 'ङसिभ्यसोः श्तुः' ।। ङसिश्च भ्यस् च ङसिभ्यसौ तयोः षष्ठीद्विवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' 'सोर्विं०' । श्तुः प्रथमैकवचनान्तम् । 'सोर्विं०' ।। पञ्चम्या

एकवचनस्य बहुवचनस्य च श्तुः इत्या 'देशो भवति। अनेन ङसिस्थाने श्तुर्भवति। शकारः सर्वादेशार्थः। उकार उच्चारणार्थः। त् इति स्थितम्। 'त्यदादेष्टे०'। त्वत् मत्॥ युवाभ्याम् आवाभ्याम्। बहुवचने भ्यसुस्थाने त्। 'त्यदादेष्टे०' युष्मत् अस्मत्॥

तवमम ङसा॥ ङसा सहितयोर्युष्मदस्मदोस्तव मम इत्येतावादेशौ भवतः॥ तव मम। युवयोः आवयोः।

षष्ठ्येकवचने। सूत्रम्—'तव मम ङसा'॥ तव च मम तवमम प्रथमाद्विवचनान्तं सांकेतिकम्। ङसेति ङस्शब्दस्य तृतीयैकवचनान्तम्। 'स्वरहीनं०' ङसा०। अनेन ङस्सहितस्य युष्मदस्तव अस्मदो मम इत्यादेशः। तव मम॥ ओस्विषये युव आवादेशे कृते 'ओसि' 'ए अय्' 'स्वरहीनं०' युवयोः आवयोः। एवं सप्तमीद्विवचनेऽपि॥

सामाकम्॥ युष्मदस्मदोः परः सा(१)माकं भवति॥ युष्माकम् अस्माकम्॥

आमि 'त्यदादेष्टे०' 'सुडामः' 'स्वरहीनं०' युष्मासाम् अस्मासाम् इति स्थिते॥ सूत्रम्। 'सामाकम्'॥ साम् प्रथमैकवचनान्तम्। 'हसेपः०' आकम् प्रथमैकवचनान्तम्। 'हसेपः०' 'स्वरहीनं०' युष्मदस्मद्भ्यां परस्य सुट्सहितस्य आमः आकम् इत्यादेशो भवति। अनेन आकम्। 'सवर्णे०' युष्माकम् अस्माकम्। सुट्सहितस्यामः आकमादेशविधानम् 'ए स्भि बहुत्वे' इत्येकारनिवृत्यर्थं, न तु 'आम्स्भौ' इत्यकारस्य निवृत्यर्थं कृते तस्मिन्न रूपाविपर्ययः स्यादिति॥

त्वयि मयि। युवयोः आवयोः। युष्मासु अस्मासु॥

सप्तम्येकवचने 'त्वन्मदेकत्वे' 'त्यदादेष्टे०' 'ए अय्' 'स्वरहीनं०' त्वयि मयि। युवयोः आवयोः। सुपि। 'आम्स्भौ' युष्मासु अस्मासु॥

त्यदादित्वात्संबोधनाभावः॥

तथा समासान्तत्वे प्राधान्ये च युष्मदस्मदोः सिजसूङिङस्सु एत एव पूर्वोक्ताः त्वम् अहम् यूयम् वयम् तुभ्यम् मह्यम् तव मम आदेशाः स्युर्नान्यत्र। अ-

---

(१) युष्माकमित्यादौ गौणत्वात्पदाद्यत्वाभावादवर्णान्तत्वात्सुडभावात्कथं सामितिवाच्यम्। तन्त्रादिनासामितिद्वये बोध्यम्। एकस्य तु सुडासहामसामितिद्वितीयस्य तु आमासहसाम। ततश्च सुट् सहित आम् केवलश्च आकं भवति तयोश्चाकार इत्यर्थो भवति।

न्यत्र तु सिऔजसूङेङस्वर्जितेषु सप्तदशसु वचनेषु ए(१)कत्वे त्वमौ, द्वि(२)वचने युवावौ' (३)बहुत्वे युष्मास्मौ ॥ [य(४)था—त्वामतिक्रान्तोऽतित्वम् अतित्वाम् अतियूयम् । अतित्वाम् अतित्वाम् अतित्वान् । अतित्वया अतित्वाभ्याम् अतित्वाभिः । अतितुभ्यं अतित्वाभ्याम् अतित्वभ्यम् अतित्वत् । अतित्वाभ्याम् अतित्वत् । अतितव अतित्वयोः अतित्वाकम् । अतित्वयि अतित्वयोः अतित्वासु ॥ एवं युवामतिक्रान्तः अतित्वम् अतियुवाम् अतियूयम् । अतियुवाम् अतियुवाम् अतियुवान् । अतियुवया अतियुवाभ्याम् अतियुवाभिः । अतितुभ्यम् अतियुवाभ्याम् अतियुवभ्यम् । अतियुवत् अतियुवाभ्याम् अतियुवत् । अतितव अतियुवयोः अतियुवाकम् । अतियुवयि अतियुवयोः अतियुवासु ॥ एवं युष्मानतिक्रान्तः अतित्वम् अतियुष्माम् अतियूयम् । अतित्वाम् अतियुष्माम् अतियुष्मान् । अतियुष्मया अतियुष्माभ्याम् अतियुष्माभिः । अतितुभ्यम् अनियुष्माभ्याम् । अतियुष्मभ्यम् । अतियुष्मत् अतियुष्माभ्याम् अतियुष्मत् । अतितव अतियुष्मयोः अतियुष्माकम् । अतियुष्मयि अतियुष्मयोः अतियुष्मासु ॥] उक्तं च प्रक्रियाकौमुद्याम्—'सुजसूङेङस्सु परत आदेशाः स्युः सदैव ते ॥ त्वाहौ यूयवयौ तुभ्यमह्यौ तवममावपि ॥ एते परत्वाद् बाधन्ते युवावौ विषये स्वके । त्वमावपि प्रबाधन्ते पूर्वविप्रतिषेधतः ॥' यथा—प्रियस्त्वम् प्रियौ युवां प्रिया यूयं वा यस्य प्रियत्वम् । एवं प्रियोऽहम् प्रियौ आवां प्रिया वयं वा यस्य स प्रियाहम् । एवं जसि प्रिययूयं प्रियवयम् । ङेविषये प्रियतुभ्यं प्रियमह्यं । ङसि प्रियतव प्रियमम ॥ तथा त्वामातिक्रान्त इत्यातित्वम् अत्यहमित्यत्रापि सिजसूङेङस्सु प्राग्वदेवादेशाः स्युः । तथा द्विवचने युवावादेशौ च न भवतः । यथा अतित्वम् अत्यहम् अतित्वाम् अतिमाम् अतियूयम् । अतिवयम् । अतित्वाम् अतिमाम् । द्वित्वेऽपि अतित्वाम् अतिमाम् अतित्वान् अतिमान् । अतित्वया अतिमया अतित्वाभ्याम् अतिमाभ्याम् अतित्वाभिः अतिमाभिः । अतितुभ्यम् अतित्वाभ्याम् अतिमाभ्याम् अतित्वत् अतिमत् । अतितव अतिमम अतित्वयोः अतिमयोः अतित्वाकम् अतिमाकम् । केचित्तु अतित्वयाम् अतिमयामिति । अतित्वयि अतिमयि अतित्वयोः अतिमयोः अतित्वासु अतिमासु ॥ एवं युवामावां वा अतिक्रान्त इत्यत्रापि सिजसूङेङस्सु प्राग्वत् । अतित्वम् अत्यहम् अतियुवाम् अत्यावाम् अतियूयम् अतिव-

(१) एकस्यातिक्रमे ॥ (२) द्वयोरतिक्रमे ॥ (३) बहूनामतिक्रमे ॥
(४) कोष्ठकान्तर्गतः पुनरपि वक्ष्यते॥

यम् । अतियुवाम् अत्यावाम् अतियुवाम् अत्यावाम् अतियुवान् अत्यावान् । अतियुवया अत्यावया अतियुवाभ्याम् अत्यावाभ्याम् इत्यपि ॥ एवं युष्मान् अस्मान्वा अतिक्रान्त इत्यत्रापि सिजसूङेङस्सु प्राग्वत् । अतित्वम् अत्यहम् अतियुष्माम् अत्यस्माम् अतियुष्मान् अत्यस्मान् । अतियुष्मया अत्यस्मया इत्यादि । एवं परमत्वं परमाहं परमयूयं परमवयं परमतुभ्यं परममह्यम् परमतव परमम इति युष्मदस्मत्साधनम् ॥

आदेशविशेषाः १३

अथानयोरादेशविशेषविधिर्निरूप्यते ॥ युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयाभिस्तेमे वानौ वसनसौ ॥ युष्मदस्मदोर्यथासंख्येनामी आदेशाः स्युः ॥ कीदृशयोः । षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास(१)हितयोः । तत्रैकवचनेन सह तेमे भवतः । द्विवचनेन वांनौ । बहुवचनेन वस्नसौ च ॥

पुनर्विशेषमाह—अथेति । युष्मदस्मच्छब्दयोः साधनानन्तरं कश्चित् आदेशस्य विशेष आदेशविशेषस्तस्य विधिः । आदेशाः पूर्वं कथिताः । अथ आदेशिविशेषविधिः कथ्यते इत्यध्याहारः ॥ सूत्रम्—'युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयाभिस्तेमे वांनौ वस् नसौ' ॥ युष्मदस्मदोः षष्ठीद्विवचनान्तम् । षष्ठीचतुर्थीद्वितीयाभिः तृतीयाबहुवचनम् । तेमे प्रथमाद्विवचनान्तं सांकेतिकम् । वांनौ प्रथमाद्विवचनान्तं सांकेतिकम् । वस् नसौ प्रथमाद्विवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' पञ्चपदमिदं सूत्रम् ॥ युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयानामेकवचनबहुवचनेषु क्रमेण अमी अग्रे वक्ष्यमाणाः तेमे वांनौ वस्नस् आदेशा भवन्ति । अयं भावः—षष्ठीचतुर्थ्येकवचनेन सह युष्मदस्ते अस्मदश्च मे आदेशः । द्वितीयैकवचनस्य त्वा मा इति विशेषविधानात् ते मे न भवतः । षष्ठीचतुर्थीद्वितीयाद्विवचने युष्मदो वां अस्मदश्च नौ आदेशः । षष्ठीचतुर्थीद्वितीयाबहुवचने युष्मदो वस् अस्मदश्च नस् आदेशः । द्वितीयाचतुर्थीषष्ठीति वक्तव्ये व्युत्क्रमेण षष्ठीचतुर्थीद्वितीयामित्युक्तत्वात् क्वचित्त्वया मयेत्यस्मिन्नर्थे तेमे भवतः इत्यपि सूचितम् । यथा 'श्रुतं ते निखिलं पार्थ' इत्यादि प्रयोगेषु । तथा च । 'कया वृत्त्या वर्तितं वश्चराद्भिः क्षितिमण्डलम्' । तथा च रघुकाव्ये—'ज्ञेये

(१) सहितग्रहणाद्युवयोः पुत्रः युष्मत्पुत्रः । आवयोः पुत्रः अस्मत्पुत्र इत्यादौ विभक्तिलोपे कृते आदेशा नेति ज्ञेयम् ।

केन विनीतौ वां' इत्यादि प्रथमाद्विवचनेऽपि वामित्यादशार्थम् । केचित्तु वामित्यव्ययं मन्यन्ते ॥

'विपर्ययविधानेन नियमो नेष्यते बुधैः ।
'अतो विभक्तिष्वन्यासु भवन्ति वस्नसादयः' ॥

यद्वा षष्ठीचतुर्थ्योरत्र षष्ठया अल्पस्वरत्वात् पूर्वं निपातः । द्वि(१)तीयापेक्षया चतुर्थ्याश्च समस्वरत्वात्पूर्वनिपातः (?) ॥ इति द्व(२)न्द्वः ॥

स्वामी ते स समायातः स्वामी मे सांप्रतं गतः ।
नमस्ते भगवन् भूयो देहि मे मोक्षमव्ययम् ॥ ४९ ॥
स्वामी वां स जहासोच्चैर्दृष्ट्वा नौ दानयातनाम् ।
राजा वां दास्यते दानं ज्ञानं नौ मधुसूदनः ॥ ५० ॥
देवो वामवताद्विष्णुर्नरकान्नौ जनार्दनः ।
स्वामी वो बलवान् राजा स्वामी नोऽसौ जनार्दनः ॥ ५१ ॥
नमो वो ब्रह्मविद्भ्यो ज्ञानं नो दीयतां धनम् ।
सानदान्वः प्रपश्यामः पश्यामो नः सुदुःखिनः ॥ ५२ ॥

तत्रोदाहरणानि श्लोकैर्व्यञ्जयति—यथा स्वामी० । स ते तव स्वामी समायातः । मे मम स्वामि सांप्रतं गतः । अत्र स्वामित्वे षष्ठी तस्या एकत्वे ते मे इत्यादेशौ दर्शितौ । चतुर्थ्येकवचने दर्शयति—नमः भगो ज्ञानमस्यास्तीति भगवान् तस्यामन्त्रणे हे भगवन् भूयः पुनरपि वारंवारं ते तुभ्यं नमः । अत्र नमःशब्दयोगे चतुर्थी । तत्र युष्मदस्ते आदेशः । मे मह्यम् अक्षयं मोक्षं देहि प्रयच्छ । अत्र दानार्थे चतुर्थी । अस्मदो मे आदेशः एकवचनत्वात् ॥ द्विवचनादेशं दर्शयति—स्वामि० । स वां युवयोः स्वामि उच्चैरतिशयेन जहास अहसत् । किं कृत्वा ? नौ आवयोः दान(३)यातनां पीडां दृष्ट्वा । अत्र षष्ठीद्विवचने युष्मदो वाम् अस्मदो नौ । वां युवाभ्यां राजा भूपतिर्दानं दास्यते मधुसूदनः कृष्णः आवाभ्यां ज्ञानं तत्त्वावबोधं दास्यते । अत्र चतुर्थीद्विवचनम् ॥ वां युवां विष्णुर्देवोऽवतात् पातु । जनार्दनः कृष्णो नौ आवां नरकाद्रक्षतु । अत्र द्वितीयाद्विवचनम् ॥ बहुत्वं दर्शयति—स्वामी० । वो युष्माकं स्वामी राजा बलवान् बलयुक्तः नोऽस्माकम् असौ जनार्दनः कृष्णः स्वामी । षष्ठीबहुत्वे रूपमिदम् । युष्मदो वस् अस्मदो नस् ॥

---

(१) 'द्वितीयाचतुर्थ्योश्च समस्वरत्वात् पश्चान्निपातः इति पाठान्तरम्' ॥
(२) 'इति सिद्धम्' ॥ (३) 'दानयाचनाम्' इति पाठः ॥

चतुर्थीबहुवचने वो युष्मभ्यं नमः। किंविशिष्टेभ्यो वः ? ब्रह्म विशेषेण जानन्तीति ब्रह्मविज्ञास्तेभ्यः। ज्ञानज्ञातृभ्य इत्यर्थः। नोऽस्मभ्यं ज्ञानं धनं ज्ञानमेव धनं दीयताम्। चतुर्थीबहुत्वरूपम्॥ वो युष्मान् वयं सानन्दान् सह आनन्देन वर्तमानान् सुदुःखिनोऽतीवदुःखयुक्तान् पश्यामः। 'पश्य त्वं न सुखान्वितान्' इति पाठः। द्वितीयाबहुवचनरूपमिदम्॥

त्वामामा॥ अमा सहितयोर्युष्मदस्मदोस्त्वा मा इत्येतावादेशौ भवतः॥

पश्यामि त्वा मदालीढ पश्य मा मद्भेदकम्।

अमि विशेषमाह—सूत्रम्—'त्वामाऽमा'॥ त्वामा प्रथमाद्विवचनान्तं सांकेतिकम्। अमा इति अम्शब्दस्य तृतीयैकवचनान्तम्। 'स्वरहीनं०' 'सवर्णे०' अमा० युष्मदः अम्सहितस्य त्वा अस्मदः मा आदेशः। अत्रोदाहरणम्—पश्यामि॥ त्वा त्वाम् अहं मदालीढं मदव्याप्तं गर्वयुक्तं पश्यामि। मा मां मद्भेदकं मदोच्चारकं पश्य॥

नादौ॥ पादादौ वर्तमानयोर्युष्मदस्मदोर्नैते आदेशा भवन्ति॥

तव ये शत्रवो राजन्मम तेऽप्यतिशत्रवः।
तव मित्राणि यानि स्युर्मम मित्राणि तान्यपि।

पुनरादेशनिषेधमाह—सूत्रम्—'नादौ'॥ न प्रथमैकवचनान्तम्। 'अव्यया०'। आदाविति आदिशब्दस्य सप्तम्येकवचनान्तम्। 'ङेरौ ङित्' टिलोपः पश्चात् 'स्वरहीनं०'॥ सिद्धम्। पादः श्लोकचतुर्थांशः तस्यादौ ते मे वां नौ वस् नस् इत्येते आदेशा न भवन्ति। अत्रोदाहरणम् तवेत्यादि। हे राजन् ये तव शत्रवः ते ममापि अतिशत्रवः॥

[यु(१)ष्माकं भगवान् देवश्चास्माकं पापनाशनः॥] अत्र पादादित्वाद्वे मे

(१) अग्ने तव। देवास्मान्पाहि॥ पदात्परयोरनयोरेते आदेशा वक्तव्याः॥ त्वां पातु मां पातु॥ एते आदेशा अन्वादेशे नित्यमनन्वादेशे वा वक्तव्याः॥ यस्त्वं विश्वस्य जनकस्तस्मै ते विष्णवे नमः। अनन्वादेशे तु त्वं मे मम वा देवोऽसि॥ विद्यमानपूर्वात्प्रथमान्तात्परयोरनयोरन्वादेशेऽप्येते आदेशा वा वक्तव्याः॥ भक्तस्त्वमप्यहं तेन हरिस्त्वा त्रायते स मा॥ अचाक्षुषज्ञानार्थधातूनां योगे नैते आदेशा वक्तव्याः॥ चेतसा त्वामीक्षते ध्यायति स्मरतीति वा॥ चक्षुषज्ञानार्थधातुयोगे तु भक्तस्त्वा पश्यति चक्षुषा। युक्तयुक्तेऽपि निषेधः। भक्तस्तव रूपं ध्यायति ध्यायते। रूपेण सह सम्बन्धाद्ध्यानेन युक्तं रूपं तद्रूपेण युक्तस्य तवेत्यस्य युक्तयुक्तत्वात्॥ 'संबोधनपदाद्ग्रे न भवन्ति वसादयः। विशेष्यपूर्वं संबोधनं हित्वा अन्यस्मात्संबोधनात्परयोर्नैते आदेशा भवन्ति॥ इति केचित्॥ 'देवास्मान्पाहि नृहरे विष्णोऽस्मान्पाहि सर्वतः॥'. विशेष्यपूर्वात्।

आदेशौ न भवतः ॥ "संबोधनपदादग्रे न भवन्ति वसादयः ॥" संबोधनमामन्त्रणं तदन्तं यत्पदं तदग्रे वस्नसादय आदेशा न भवन्ति । यथा 'राजन् मम' इत्येवोदाहरणम् । अथवा 'हे देव तव दासोऽस्मि । देव तुभ्यं नमः सदा ।' पादादाविति किम् । पादादावेव एतेषामादेशानां निषेधो न तु पादमध्ये । तत्रोदाहरणं श्लोकः—"पान्तु वा नरसिंहस्य नखलाङ्गलकोटयः । हिरण्यकशिपोर्वक्षःक्षेत्रासृक्कर्दमारुणाः ॥" नरसिंहस्य नरसिंहावतारस्य नखलाङ्गलकोटयः नखा एव लाङ्गला हलास्तेषां कोटयोऽग्रभागा वा युष्मान् पान्तु रक्षन्तु । कथंभूताः ? हिरण्यकशिपुनाम्नो दैत्यस्य यद्वक्षो हृदयं तदेव क्षेत्रं तत्र योऽसौ असृजो रुधिरस्य कर्दमः पङ्कस्तेन अरुणा रक्ताः एवंविधा नरसिंहरूपधारिणो विष्णोर्नखरूपहलाग्रभागा रक्षन्त्वित्यर्थः । पान्तु वः इत्यत्र पादाद्यभावात् न प्रतिषे(१)धः ॥

चादिभिश्च ॥ चादिभिरपि योगे नैते आदेशा भवन्ति ॥

पुनर्निषेधान्तरमाह—सूत्रम्—'चादिभिश्च' ॥ च आदिर्येषां ते चादयस्तैश्चादिभिः । तृतीयाबहुवचनान्तम् । 'स्रोर्वि०' । च प्रथमैकवचनान्तम् । 'अव्यया०' 'विसर्जनी०' 'स्तोः श्चुभिः श्चुः' सिद्धमिदम् । चादिभिरपि सह योगे च वा ह अह एव एतेषां पञ्चानामव्ययानां योगेऽपि समीपवर्तित्वे सति एते ते मे वां नौ वस् नसूरूपा आदेशाः प्रायो न भवन्ति । यथा ॥

'तव मम च समागमस्तदासीत्तव मम वा न किमप्यसाध्यमस्ति' ॥

"तव मम इह महरुचकास्ति सख्यं न तव ममाह कचिद्भवेद्वियोगः" 'सदा तवैव भक्तोस्मि' इत्यादि ॥ द्विवचनादावपि प्रयोगवशाच्च ज्ञेयम् ॥

इति युष्मदस्मद्प्रक्रिया ॥

हरे कृपालो नः पाहि । संबोधनेतरपूर्वात् । सर्वदा रक्ष देव नः ॥ अस्योपन्यासः 'ते मे आदेशौ न भवतः' इत्युपसंहारविरुद्धः ।

(१) युवयोरावयोश्चेशो हरिर्मामेव रक्षतु । तुभ्यं मह्यं च देवेशो दद्याच्छं तुभ्यमेव च ॥ च वा ह अह एव । आदिशब्देनैते पञ्चैव गृह्यन्ते नान्ये । 'नच वहाहैवयोगे' इति पाणिनीयवचनात ॥ साक्षाद्योगेऽयं निषेधः । न पुनर्युक्तयुक्ते । शिवो हरिश्च मे स्वामीत्यादौ येन हरेस्त्वंभक्तस्तेनैवकारणेनाह भक्त इति योज्यम् । यदि तेनेत्यनेन भक्तत्वं त्राणे हेतुर्निर्दिश्येत तदा सापेक्षत्वविधानत्वमेवतदिदमिति वदनन्वादेशो नस्यादिति तन्नेतिदीक्षिताः तथा हि सापेक्षत्वविधानेऽन्वादेशत्वं नास्तीति तावदसंगतम् । आदेशो हि विधिः किंचिद्विधाय पश्चादितरविधिश्चान्वादेशः न तु निरपेक्षत्वगर्भः, अशब्दार्थत्वात् शास्त्रे तथा परिभाषितत्वाच्च । न च प्रयोगदर्शनादेव तथां कल्प्यत इति वाच्यम् । 'तदेन मुल्लंघितशासनं विधेर्विधेहि कीनाशनिकेतनातिथिम्' इत्यादौ सापेक्षत्वेऽपि एनादेशदर्शनात् ॥

चादिर्निपातः ॥ च वा ह अह एव एवं नूनम् पृथक् विना नाना स्वस्ति अस्ति दोषा मृषा मिथ्या मिथस् अथ अथो ह्यस् श्वस् उच्चैस् नीचैस् स्वर् अन्तर् प्रातर् पुनर् भूयस् आहो स्वित् सह नमः ऋते अन्तरेण अन्तरा नमस् अलम् कृतम् । अमानोनाः प्रतिषेधे । ईषत् किल खलु वै आरात् दूरात् भृशं यत् तत् ॥ स्वराश्च । इत्येवमादिर्गणो निपातसंज्ञो भवति ॥ द्रव्यवचनो नेति ज्ञेयम् ॥

अथ चादीन् निपातानाह —सूत्रम्—'चादिर्निपातः' ॥ चादिः प्रथमैकवचनान्तम् । 'स्तोर्विं०' । निपतत्यनेकेष्वर्थेष्विति निपातः । 'स्तो०' सिद्धम् । च वा ह इत्यादि यावत् 'स्वराश्च' इत्येवमादिर्गणो निपातसंज्ञो भवति । एते निपाता उच्यन्ते । अथैतेषां किञ्चिद्विवरणं लिख्यते । च पुनरर्थे समुच्चयादिषु च । वा विकल्पार्थे उपमानार्थे च । ह अह इति द्वौ खेदार्थौ पादपूरणार्थौ च । अहह इत्यपि खेदे आश्चर्ये च । एव निश्चयार्थे अवधारणे औपम्ये वा । एवम् अमुना प्रकारेण अङ्गीकारे च पूर्वोक्तस्मरणे च उपमायां च । नूनं निश्चये पृथक् भिन्नार्थे । विनाऽभावार्थो वर्जनार्थश्च । नाना बहुप्रकारवाची । स्वस्ति कल्याणार्थे । अस्ति सत्तार्थे दोषा रात्र्यर्थे । मृषा मिथ्या एतौ द्वावसत्यार्थे । मिथस् परस्परार्थः । अथ अथो एतौ आनन्तर्यार्थे मङ्गलारम्भयोश्च अर्थान्तरकथने च । ह्यस्शब्दो गतदिनार्थे । श्वस् आगामिदिनार्थे । उच्चैस् उच्चत्ववाचकः अतिशयार्थवाचकश्च । एवम् उच्चकैरपि । एवं नीचैः नीचकैः नीचत्वार्थः हीनत्वार्थश्च । स्वर् स्वर्गार्थः । अन्तर् मध्ये । प्रातः प्रभाते । पुनर्भूयस् एतौ द्वौ पौनः पुन्ये । आहोस्वित् वितर्के । कुतश्चित इत्यपि वितर्के । उत अथवार्थे । ऋते विनार्थे । सह सहार्थे । अन्तरेण विनार्थे । अन्तरा मध्यार्थः । नमस् नमस्कारे । अलं भूषायां निवारणे च पर्याप्तिसामर्थ्ये च । कृतं निवारणे पूरणार्थे च । अ मा नो न एते चत्वारः प्रतिषेधार्थे । ईषत् स्तोकार्थे इत्यर्थः । किल खलु वै एते त्रयो निश्चयार्थे स्मरणार्थे च । आरात् निकटार्थे दूरार्थे च । दूरात् दूरार्थे च । भृशम् अत्यर्थे । यत् यस्मात्कारणात् । तत् तस्मात्कारणात् । स्वराश्च । अ आ इ ई उ ऊ ऋ ॠ ए ऐ ओ औ एतेऽपि निपाताः । तत्र अ संबोधने निर्भर्त्सने च । आ वाक्यस्मरणे च । इ संबोधने । ई दुःखचिन्तने च । उ रोषोक्तौ निवारणे च । ऊ प्रश्ने निश्चये रोषे च । ऋकारलृकारौ क्षोभवाचकौ लोभवाचकौ च । लोभो दोषवृद्धिः । विश्रामवाचकौ वा । ए संबोधने । ऐ आश्चर्ये । ओ अनुनये । औ भवत्यर्थे । अं अङ्गी-

कारे । अः भये आश्चर्ये च इत्यादिर्गणो निपातसंज्ञो भवति । आदिशब्दादन्येऽपि ज्ञेयाः। सह साकं सार्धं सत्रा अमा एते सहार्थे । कच्चित् इष्टपरिप्रश्ने । अये कोमलामन्त्रणे । ननु निश्चये वितर्के च । नु वितर्के । नक्तं रात्रिवाचकं स्यात् । अनैकान्त्यपर्याया अनेकार्थवाचका इत्यर्थः(?) इति समाप्त्यर्थे । नाम इति कोमलामंत्रणे । मन्ये इति वितर्के विचारणे च । एतेषु च केचिद्वाचकाः केचित्सूचकाः । तत्र वाचकाः । पृथगादयः ते ह्यर्थं वदन्ति सूचकाश्चादयः ते किल सूचयन्त्यतः सूचका उच्यन्ते ॥ 'केऽप्येषां द्योतकाः' केऽपि वाचकाः, केऽप्यनर्थकाः । 'आगमा इव केऽपि स्युः संभूयार्थस्य वाचकाः ॥'

तत्रादिगणो विभक्त्यर्थे निपात्यते ॥ तस्मिन्निति तत्र । यस्मिन्निति यत्र कस्मिन्निति कुत्र कुह क्व । अस्मिन्निति अत्र। तस्मिन्काले तदा । यस्मिन्काले यदा । कस्मिन्काले कदा । अन्यस्मिन्काले अन्यदा । सर्वस्मिन्काले सर्वदा । तेन प्रकारेण तथा । येन प्रकारेण यथा । केन प्रकारेण कथम् । अनेन प्रकारेण इत्थम् । सर्वथा उभयथा अन्यथा अन्यतरथा इतरथा । तस्मादिति ततः । यस्मादिति यतः । अस्मादिति अतः । कुतः अमुतः युष्मत्तः अस्मत्तः भवत्तः । सार्वविभक्तिकस्तस् इत्येके । पूर्वतः सर्वतः । पूर्वस्मिन्निति पुरस्तात् । अधरस्मिन्नित्यधस्तात् । परस्मिन्निति परेण—परस्तात् ॥ **आहिच्च दूरे** ॥ दूरेऽर्थे वाच्ये सति आहिच् प्रत्ययो भवति । दक्षिणस्यां दिशि दूरे इति दक्षिणाहि वसन्ति चाण्डालाः । चकारादाच् । दक्षिणा ॥

अथ विभक्त्यर्थसूचकान्निपातानाह—तत्रादिगणो विभक्त्यर्थे निपात्यते । तत्र सप्तम्यर्थे यथा सप्तम्येकवचने तस्मिन्नित्यर्थे तत्र निपातः । एवं तयोः तेषु तस्यां तयोः तासु एतेष्वपि तत्रेति निपातः । एवं सप्तम्यर्थे वर्तमानात्तच्छब्दात् त्रप्रत्ययः दलोपश्च । एवं सप्तम्यर्थे वर्तमानाद्यच्छब्दात् त्रप्रत्ययो दलोपः । यस्मिन्नित्यस्य यत्र । किम्शब्दात् त्रप्रत्ययः किमः कुआदेशश्च । एवं सप्तम्यर्थे किम्शब्दात् अप्रत्ययः कुआदेशः । 'उवम्' 'स्वरहीनं०' क्व । कस्मिन्नित्यस्य कुत्र कुह क्व ॥ एवं द्विं भवत् युष्मदस्मदौ च वर्जयित्वा सर्वादिगणात् सप्तम्या अर्थे त्र इति भवति । सर्वत्र उभयत्र अन्यत्र एकत्र पूर्वत्र परत्र इत्यादि । तस्मिन् काले तदा । यस्मिन्काले यदा । कस्मिन् काले कदा । एकस्मिन् काले एकदा । एवं सदा सर्वदा अन्यदा । येन प्रकारेण यथा । केन

प्रकारेण कथं । अनेन प्रकारेण इत्थं । सर्वेण प्रकारेण सर्वथा । एवम् अन्यथा इतरथा अपरथा ॥ तस्प्रत्ययान्तानाह—पञ्चम्यर्थे तस् । तस्मादिति ततः । यस्मादिति यतः कस्मादित्यर्थे कुतः । अस्मादित्यर्थे इतः अतः । एवं ग्रामतः लोकतः सर्वतः ॥ सार्व० । एते आचार्या इत्याहुः । तस्प्रत्ययः सर्वविभक्तिषु भवति । सर्वासां विभक्तीनामर्थेभवतीत्यर्थः । स्वमते तु पञ्चम्यर्थे एव । कस्मादिति कुतः पार्श्वे इति पार्श्वतः । पूर्वस्यामिति पूर्वतः । एवं सर्वतः इतः इत्यादयोऽवसेयाः । पूर्वस्मिन्निति पुरस्तात् पूर्वस्मिन् काले देशे च पूर्वस्यां दिशि वेत्यर्थः । तथा च कालापके—'पूर्वशब्दात् दिग्देशकालार्थात्सप्तमीपञ्चमीप्रथमान्तादस्तातिः पूर्वस्य पुर्निपातः अनद्यतने काले' । एवम् अधस्तात् अध इति । एवमुपरिष्टात् उपरि इति । परस्मिन्निति परास्मिन् देशे काले परस्यां दिशि वेति परेण । दक्षिणस्यां दिशि दूर इति दक्षिणाहि चाण्डाला वसन्ति । दक्षिणस्यां दिशि दूरे वसन्तीत्यर्थः । एवम् उत्तराहि वसन्ति कौरवाः । उत्तरस्यां दिशि दूरे वसन्तीत्यर्थः ॥

किमः सामान्ये चिदादिः॥ सर्वविभक्त्यन्तात्किंशब्दात्सामान्येऽर्थे चित् चन च इत्येते प्रत्यया भवन्ति ॥ कश्चित् कश्चन कचित् कचन॥

'किमः सामान्ये चिदादेः' त्रिषु लिङ्गेषु सिद्धादेव किंशब्दात् सामान्ये अज्ञाताद्यर्थे अनिर्धारणेऽर्थे सप्तसु विभक्तिषु चिदादिरिति । चित् चन प्रत्ययो भवति इत्यर्थः । अज्ञातः कः कश्चित् कौचित् केचित् काचित् किंचित् कुत्रचित कचित् कश्चन काचन किंचन कचन । एवं सप्तस्वपि विभक्तिषु ॥

तदधीनकात्स्न्र्ययोर्वा सात् ॥ तदधीनार्थे कात्स्न्र्यार्थे वा सात्प्रत्ययो भवति ॥ राज्ञोऽधीनं राजसात् । सर्वं भस्म इति भस्मसात् । अग्नेः अधीनमित्यग्निसात् ॥ सात्प्रत्ययस्य षत्वं नेच्छन्ति ॥ **ऊर्युररर्यङ्गीकरणे ॥** ऊरीकृत्य उररीकृत्य ॥ **सद्यादिःकाले निपात्यते ॥** सद्य अद्य सपदि अधुना इदानीम् सम्प्रति साम्प्रतम् पूर्वेद्युः परेद्युः आशु शीघ्रम् झटिति तूर्णम् अपरेद्युः यर्हि तर्हि जोषम् मौनम् अन्येद्युः ॥

पुनर्निपातान्तरमाह—'तदधीनकात्स्न्र्ययोर्वा सात्' । तदधीनेति । यद्यस्याधीनमायत्तं तत्तदधीनं । कृत्स्नस्य समग्रस्य भावः कात्स्न्र्यं समग्रत्वं तदधीनं च कात्स्न्र्यं च तदधीनकात्स्न्र्ये तयोः । तत एतयोरर्थे नाम्नः पुरतः सात् प्रत्ययो

निपात्यते । राजन् भस्मन् । राज्ञोऽधीनं राजसात् । सर्वं भस्म भवति इति भस्मसात् । 'तदधीनकात्स्न्र्ययोः' इति सात्प्रत्ययः ।'नाम्नो नो०' राजसात् । भस्मसात् । सात्प्रत्ययस्य षत्वं नेच्छन्ति । यथा । अग्निसात् । 'ऊर्युररर्यङ्गीकरणे' । अङ्गीकरणेऽर्थे ऊरी उररी शब्दौ निपात्येते । ऊरीकृत्य उररीकृत्य अङ्गीकृत्येत्यर्थः । उरीकृतम् । उररीकृतम् । उररीकरोति । सद्य० । आदिकाले अर्थे कालविशेषे साद्यादिर्निपात्यते । सद्यस्तत्कालम् । अद्य सांप्रतदिने । सपदि शीघ्रम् । अधुना इदानीम् । एतौ वर्तमानक्षणार्थे । अक्षिपक्ष्मावच्छिन्नकालः क्षणः । एवं संप्रति सांप्रतमपि । झटिति शीघ्रम् तूर्णम् एते त्रयः औत्सुक्यार्थाः । पूर्वेद्युरिति गतदिवसार्थवाचकम् । परेद्युर्दिवसान्तरवाचकम् ॥ यर्हि यदा यदि तर्हि तदा कर्हि कदा । आदिशब्दात् परुत् परारिः एषमः अपरेद्यवि अपरेद्युः उत्तरेद्युः उभयेद्युः इत्यादयो ज्ञेयाः ॥

प्रादिरुप(१)सर्गः ॥ प्र परा अप सम् अनु अव निर् निस् दुर् दुस् वि आङ् नि अधि अपि अति सु उत् अभि प्रति परि उप श्रत् अन्तर् आविर् । अयं गण उपसर्गसंज्ञकः ॥

सूत्रम्—'प्रादिरुपसर्गः' ॥ प्र आदिर्यस्य स प्रादिः प्रथमैकवचनान्तम् । 'स्रोर्वि०' । उपसृज्यते धातोः समीपे क्रियते इत्युपसर्गः । प्रथमैकवचनान्तम् । 'स्रोर्वि०' ॥ प्रादि० । अग्रे उपसर्गः । 'नामिनोरः' द्विपदं सूत्रम् । प्र आरभ्य यावत् आविः प्र, परा, अप इत्यादि । 'प्रपरापसमन्ववनिर्दुरभिव्यधिसूदतिनिःप्रतिपर्यपयः । उप आङिति विंशतिरेष सखे उपसर्गगणः कथितः कविना' । अयं प्रादिः आविःपर्यवसानो गण उपसर्गसंज्ञकः । तत्र प्रशब्दः प्रकर्षार्थः । यथा प्रणम्य प्रवादः । 'प्रादिकर्मणि दीर्घे च सामर्थ्ये भृशसंभवे । वियोगशुद्धिशक्तीच्छाशान्तिपूजाप्रदर्शने' । आदिकर्मणि प्रारब्धं प्रकृतम् । आयामे प्रलम्बः । सामर्थ्ये प्रभुः । भृशार्थे प्रतपति । संभवे प्रभवति । प्रीणने प्रतुष्यति । गमने प्रयाति । इच्छायां प्रार्थयते । शान्तौ प्रशान्तः । मुख्ये प्रवरः । अवलोकने प्रपश्यति । शुद्धौ प्रसन्ना आपः । प्रसन्नेन्द्रियः । प्रीतौ प्रसीदति राजा । पूजायां प्राञ्जलिः प्रह्वः । तत्परः पितामहात्परः प्रपितामहः । एवं प्रपौत्रः प्रशिष्यः इत्याद्यर्थेषु उपसर्गो ज्ञेयः ॥ परा इति विपरीतार्थे परजयार्थे विमुखार्थे दूरीकरणे च । यथा पराजितः पराभूतः पराकृतः पाङ्मुखः । परावृतः पराक्रमः परामर्शः । अप असत्यार्थविकारवर्जनस्तेन-

---

(१) प्रआदिर्यस्य स प्रादिः तद्गुणसंविज्ञानोऽयं बहुव्रीहिः प्रकर्ष इति लिङ्गम् , उपसमीपे सृज्यते उच्चार्यते क्रियावाचकस्य शब्दस्येत्युपसर्गः ।

कर्षणादौ । यथा अपकर्षति अपचरति । अपकृतः । अपहरति । सम् संभवसम्यक्प्रकारादौ । यथा संभवति । मिलने संगच्छति । समवाये संकरः । एवं संधिः संकेतः संस्कृतः संशयः संरम्भः संवृतम् । अनु अनुज्ञापश्चाद्भावसादृश्याभिमुखहीनसामीप्यादीप्सादौ । अनुजानाति अनुवदति अनुगच्छति अनुकरोति अनुहरति । वत्सो मातरमनुधावति । अन्वर्जुनं योद्धारः । अनुमेघम् । अनुगृहम् । अव अवज्ञालम्बज्ञानशुद्धिव्याप्त्यादौ । अवगणयति । अवजानाति । यष्टिमवष्टभ्य तिष्ठति । अवगतोऽर्थः अवदानम् अवकीर्णः । निर् निश्चयनिगमनातिशयनिषेधनिर्णयादौ । निर्णयति निर्गतः निरुपमः निष्पन्नः निश्चयः निर्मक्षिकम् । दुरिति दुष्टे दुःखकष्टाद्यर्थे । दुर्जनः दुष्करम् । वि इति नानार्थवियोगाविदीर्णवैषम्यवैमनस्यविशेषणाद्यर्थे । विविधं विदारितः विकटः विमनाः विराजते विशेषणादौ यथा । विशिनष्टि विरूपः विलोमः विस्मितः विष्पन्नः विप्रकृष्टः विमुखः विनयः । आङ् इति मर्यादाभिविधीषत्समन्तादाशंसनोपदेशागमादौ । यथा आसमुद्रक्षितीशानाम् आजन्मशुद्धानाम् आगच्छति आरोहति आशास्ते आलभते आलिङ्गति आरभते आदत्ते आसन्नः आशयः ॥ नि नितरं निक्षेपणादौ । निपीय निहितं निक्षिपति ॥ अधि इति अध्ययनाधीनाधिपत्याधिकाधिष्ठानादौ । यथा अधीते अधिगुणः अधितिष्ठति ॥ अपि आच्छादनादौ । अपिदधाति । यतः 'अपि संभावना प्रश्नशङ्कागर्हासमुच्चये' ॥ अति अतिशयादौ 'अतिशब्दः प्रशंसायां प्रकर्षे लङ्घनेऽप्यति' । यथा अतिरथः अतितप्तं अतिक्रामति अतिशेते ॥ सु इति प्रशंसनातिशयसुखशोभनशुभादौ । सुकरः ॥ उत् प्राबल्ये ऊर्ध्वक्रियोत्कर्षादौ । 'उत प्राबल्ये वियोगे च प्रकाशे चोर्ध्वकर्मणि' । उत्कर्षति॥ अभिअभिवादनेच्छारूपसंमुखपराभवादौ ।यथा अभिवदति अभिगच्छति॥ प्रति प्रतिष्ठा प्रतिज्ञासादृश्यग्रहणाभिमुख्यसमीपहिंसाप्रतिषेधादौ । यथा प्रतितिष्ठति ॥ परि सामस्त्यदोषकथालिङ्गनपारिभवादौ परिभवति ॥ उप इति समीपन्यासोपरमप्रतिक्रियाध्ययनपुष्ट्यादौ । उपतिष्ठते ॥ श्रत् श्रद्धायामास्तिक्यबुद्धौ च । अन्तर्मध्ये । आविः प्राकट्ये । आविः करोति । अन्ये अर्था बृहद्वृत्तिभ्यो ज्ञेयाः । अयं प्रादिर्गणः उपसर्गसंज्ञकः । एतेऽपि बाधकानुवर्तकविशेषनिरर्थभेदाच्चतुर्धा । यत 'धात्वर्थं बाधते कश्चित्कश्चित्तमनुवर्तते । तमेव विशिनष्टयन्योऽनर्थकोऽन्यः प्रयुज्यते' । बाधते यथा—पराजयते 'उपसर्गेण धात्वर्थः' इति वचनात् ॥ तं धात्वर्थमनुवर्तते । यथा -विजयते ॥ विशिनष्टि विशेष्यति । यथा—प्रभवति ॥ निरर्थकस्तु अशोभमानार्थकः । यथा- प्रलोकते ॥

प्राग्धातोः ॥ उपसर्गाः धातोः प्राक् प्रयोक्तव्याः ॥

अथैतेषां प्रयोजनमाह—सूत्रम्—'प्राग्धातोः' ॥ प्राक् प्रथमैकवचनान्तम् । 'अव्यया०।' धातोरिति धातुशब्दस्य षष्ठ्येकवचनान्तम् । 'ङिति' 'ङस्य' 'स्रो-र्वि०' सिद्धम् । उपसर्गा धातोः भ्वादेः क्रियायोगे प्राक् पूर्वमादौ प्रयोक्तव्याः । यथा प्रभवतीत्यादि ।

तदव्ययम् ॥ तादिदं प्रादिचादिशब्दरूपमव्ययसंज्ञं भवति ॥ क्त्वाद्यन्तं च ॥

अथ चादीनां संज्ञामाह—सूत्रम्—'तदव्ययम्' ॥ तत् प्रथमैकवचनान्तम् । 'नपुंसकात्स्य०' अव्ययं न व्येति न क्षयं यातीत्यव्ययम् प्रथमैकवचनान्तम् । 'अतोऽम्' 'अम्शसो०' 'मोऽनुस्वारः' पश्चात् 'स्वरहीनं०' तदिदं पूर्वोक्तं चादि चवाहेत्यारभ्य आविःपर्यन्तं यच्छब्दरूपं तदव्ययसंज्ञं भवति ॥ च पुनः 'क्त्वाद्यन्तम्' 'पूर्वकाले क्त्वा' इति सूत्रोत्पन्नः क्त्वा आदौ यस्य स क्त्वादिः । 'भुवो भावे क्यप्' इति यावत् सोऽन्ते यस्य तत् क्त्वाद्यन्तम् क्त्वा तुम् क्यप् धा कृत्वस् शस् णम् वत् आम्प्रत्ययान्तः शब्दः तदप्यव्ययसंज्ञं भवतीत्यर्थः ॥ यथा—कृत्वा कर्तुम् प्रणम्य द्विधा पञ्चकृत्वः कारं कारम् घटवत् किंतराम् बहुशः द्विः इत्यादि ॥

अव्ययाद्विभक्तेर्लुक् ॥ अव्ययात्परस्या विभक्तेर्लुग् भवति ॥ न तु शब्दनिर्देशे ॥ अव्ययानां च न लिङ्गादिनियमः । तदुक्तं च—

सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु ।
वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम् ॥ ५९ ॥

उक्तान्यलिङ्गान्यव्ययानि ॥

ततः किं कार्यमित्याह—'अव्ययाद्वि०' ॥ अव्ययात् पञ्चम्येकवचनान्तम् । 'ङसिरत्' 'सवर्णे०' । विभक्तेरिति विभक्तिशब्दस्य षष्ठ्येकवचनान्तम् । 'ङिति' 'ङस्य' 'चपा अबे०' ॥ लुक् प्रथमैकवचनान्तम् 'हसेपः०' 'नामिनो०' ॥ अव्ययात्परा या विभक्तिस्तस्या लुग्भवति । तत्रापि विशेषः—न तु शब्दनिर्देशे ॥ तु परं शब्दनिर्देशे विभक्तेर्लुक् न भवति । शब्दस्वरूपत्वेन प्रतिपादनं शब्दनिर्देशः अव्ययस्य नामग्रहणमित्यर्थः । नतु तदर्थवाचकत्वमित्यर्थः । यथा 'अवाप्योरुपसर्गयोः' इति । तथा द्वितीयवृत्तौ—'क्रीडोऽनुसंपरिभ्यः' 'समवप्रविभ्यःस्थः' 'उद्भ्यां तपः०' इत्यादौ शब्दनिर्देशत्वादव्ययात्परस्थाया अपि विभक्तेर्न लुक् । च पुनः अव्ययानां लिङ्गादिनियमो नास्ति लिङ्गवचनविभक्तिभेदो न । उक्तं चशास्त्रा-

न्तरे । सदृशं० । यत्त्रिषु लिङ्गेषु पुंस्त्रीनपुंसकेषु सदृशं, च पुनः सर्वासु प्रथमादिषु सप्तम्यन्तासु विभक्तिषु सदृशं, सर्वेषु वचनेषु च एकद्विबहुवचनेषु सदृशं समानरूपं, यन्न व्येति व्ययं न याति रूपान्तरं न भजति तदव्ययमित्युच्यते । अव्ययोपसंहारसमेतनसूत्रसम्बन्धं व्याचिकीर्षुः फक्किकामाह—उक्ता० । अव्ययानि उक्तानि कथितानि । किंभूतानि ? अलिङ्गानि पुंस्त्वादिलिङ्गभेदरहितानि ॥

स्त्रिप्रत्ययप्रक्रिया १४

अधुना लिङ्गविशेषविजिज्ञापयिषया स्त्रीप्रत्ययाः प्रस्तूयन्ते ॥ आबतः स्त्रियाम् ॥ अकारान्तान्नाम्नः स्त्रियां वर्तमानादाप् प्रत्ययो भवति ॥ जाया माया श्रद्धा मेधा धारा इत्यादि ॥ अ(१)जादेश्चाप वक्तव्यः ॥ अजा एडका कोकिला बाला शूद्रा गणिका इत्यादि ॥

अधुना वक्ष्यमाणसूत्रैर्लिङ्गविशेषविजिज्ञापयिषया लिङ्गरूपो विशेषः तस्य विशेषेण ज्ञापयितुमिच्छया स्त्रीलिङ्गज्ञापनाय स्त्रीप्रत्ययाः स्त्रीत्वसूचका ये प्रत्ययास्ते प्रस्तूयन्ते प्रारभ्यन्ते इत्यर्थः । सूत्रम्—'आबतः स्त्रियाम्' ॥ आप प्रथमैकवचनान्तम् । 'हसेपः०' । अत इति अत् शब्दस्य पञ्चम्येकवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' 'स्त्रोर्विं०' 'चपा अबे०' । स्त्रियामिति स्त्रीशब्दस्य सप्तम्येकवचनम् । 'स्त्रियां योः' 'स्त्रीभ्रुवोः' 'वेयुवः' 'स्वरहीनं०' । सिद्धं त्रिपदम् ॥ आकारान्तं स्त्रियां वर्तमाने स्त्रीलिङ्गत्वेन निर्दिष्टं यन्नाम तस्मात्पुरत आप प्रत्ययो भवति । पकारः सिलोपार्थः । उदाहरणम् जाय माय मेध श्रद्ध धार अनेन आप प्रत्ययः । 'सवर्णे०' 'आपः' इति सेर्लोपः । अग्रे गङ्गावत् ॥ पुनर्विशेषमाह—'आबतः स्त्रियाम्' इत्यापसिद्धौ पुनः 'अजादे०' इति 'जातेरयोपधात्' इतीपो निषेधार्थं पठ्यते । अजादेरिति अजादेः । शब्दगणाज्जातिवाचित्वेऽपि आप् प्रत्ययो भवति । अजा एडका कोकिला बाला शूद्रा गणिका । अत्र शूद्रा अभीरजातिः । एवम् अश्वा चटका मूषिका इत्यजादयः । अत्र । 'अजादे०' इत्याप् । 'सवर्णे०' । प्रथमैकवचनम् । 'आपः' ॥

---

(१) अजाद्यवाकोकिलाबालावत्सादौ त्रिफलादिके । इबादेरपवादार्थमजादेग्रहणं पृथक् ॥ अजादेश्चेति चकारग्रहणाच्छूद्राकन्यकेत्यादौ प्रथमवयोवाचकत्वेन जातिवाचकत्वेन च ईप् प्राप्तः सोऽजादित्वान्न भवतीति सूचितम् ॥

२१

वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोः ।
आपं चैव हलन्तानां यथा वाचा निशा दिशा ॥ ६१ ॥

अवगाह्य वगाह्य । अपिहितम् पिहितम् । अपिधानम् पिधानम् ॥

अथ आप्प्रत्ययाधिकारे व्यञ्जनेभ्योऽपि तत्करणसूचकं श्लोकमाह—वष्टि-भागु० । भागुरिराचार्यः अतोऽकारस्य लोपं वष्टि अभिलषति । कयोः ? अव अपि इत्येतयोर्द्वयोरुपसर्गयोः । यथा पिदधाति मुखम् । अपिधानं पिधानम् । अ-वगाहः वगाहः विमलगिरिवितंसः तोयनिधौ वगाह्यः इत्यादयः । च पुनः । एव अवधारणे । हलान्तानां शब्दानामापम् आप् प्रत्ययं वष्टि । यथेत्युदाहरणोपन्यासे । वाच् निश् दिश् सर्वत्र आप् 'स्वरहीनं०' 'आपः' इति श्लोकव्याख्या ॥ 'सीमन् शब्दस्य वा आप् टिलोपश्च' ॥ सीमा ॥

काप्यतः ॥ कापि इ अतः । स्त्रियां कापि परे पूर्वस्याकारस्य इकारो भवति ॥ कारिका । पाचिका । पाठिका ॥

सूत्रम्—'काप्यते' ॥ ककारेण सहित आप् काप् तस्मिन् कापि सप्तम्येकव-चनान्तम् । अग्रे इ प्रथमैकवचनान्तं सांकेतिकम् । अग्रे अतः इति षष्ठ्येकवच-नान्तम् । 'स्वरहीनं०' 'सोर्वि०' ॥ कापि अग्रे इ 'सवर्णे०' अतः 'इ यं स्वरे' 'स्वरहीनं०' सूत्रं सिद्धम् ॥ स्त्रियामिति स्त्रीलिङ्गे कसहिते आपि परे अकारस्य इकारो भवति । उदाहरणं च — 'डुकृञ् करणे' । कृ । 'डुपचष् पाके' पच् । क-रोतीति कारकः । पचतीति पाचकः । पठतीति पाठकः 'तृवुणौ' इति वुण् प्रत्य-यः । वु । 'धातोर्नां०' इति वृद्धिः । कृ इत्यस्य कार् । पच इत्यत्र 'अत उप-धायाः' इति प इत्यस्य पा । 'युवोरनाकौ' इति वु इत्यस्य अकारादेशः । 'स्वर-हीनं०' कारकः पाचकः पाठकः इति सिद्धम् । ततः 'आवतः स्त्रियाम्' 'सवर्णे०' ततः । 'काप्यतः' इत्यनेन अकारस्य इकारो भवति प्रथमैकवचने सु 'आपः' इति सेर्लोपः । कारिका पाचिका पाठिका इति रूपत्रयम् । 'कारिका तु स्वल्प-वृत्तौ बहोरर्थस्य सूचिका' । एवमन्यान्यप्यवसेयानि । वाटिका शाटिका ॥ कन्या-याः कापि परे ह्रस्वतैव नत्विकारः । कन्यका इत्यादि । क्वचिन्न भवति यथा बहु-परिव्राजका । बहुपाठका ॥

ह्रस्वो वा ॥ स्त्रियां कापि परे तरादौ च पूर्वस्य ह्रस्वो वा भवति ॥
वेणिका वेणीका । नदिका । नदीका । श्रेयसितरा श्रेयसीतरा(१) ॥

---

(१) तरतः पूर्वस्य पुंवत् ॥ श्रेयस्तरा । विदुषितरा—विदुषीतरा विद्वत्तरा । भवतितरा-भवतीतरा-भवत्तरा । सतितरा-सतीतरा-सत्तरा इत्यधिकम् ॥

अज्ञाते कुत्सिते चैव संज्ञायामनुकम्पने । तद्युक्तनीतावप्यल्पे ह्रस्वे स्वार्थे च कः स्मृतः ॥ अज्ञाते—अश्वकः, संज्ञायां देवदत्तकः, तद्युनीतौ गुडेन मिश्रा धाना गुडधानका, अल्पे तैलकम्, ह्रस्वत्वे वृक्षकाः, चकारात् स्वार्थेपि, चौर एव चौरकः ॥ अथ कावधिकारात् कापि परे अन्यत्कृत्यमाह—सूत्रम्—'ह्रस्वो वा' ॥ ह्रस्वः प्रथमैकवचनान्तम् । 'स्तोर्विं०' । वा प्रथमैकवचनान्तम् । 'अव्यया०' 'हुवे' 'उओ' ॥ स्त्रियामित्यादिवृत्तिः सुगमा । न वरम् । तरादाविति । तरतमौ तद्धितप्रत्ययौ । 'तरतमेयस्विष्ठाः प्रकर्षे' इति सूत्रोत्पन्नौ । उदाहरणम्-वेणी नदी। वेण्येव वेणीका वेणिका वा। नद्येव नदीका। नदिका वा । 'स्वार्थेऽपि' इति कप्रत्ययः । यद्वा ह्रस्वा वेणी वेणीका वेणिका वा । ह्रस्वा नदी नदीका नदिका वा । ह्रस्वात्कप्रत्ययः । 'आवतः स्त्रियाम्' इत्याप् । अनेन सूत्रेण एकत्र णी इत्यस्य णि नदी । सर्वत्र प्रथमैकवचने स् 'आपः' 'सेतौ चावरणे वेणी नदीवाहे कचोच्चये' । अग्रे श्रेयसितरा अतिशयेन श्रेयसी श्रेयसितरा श्रेयसीतरा वा । 'तरतमेयस्विष्ठाः' इति तरप्रत्ययः । 'ह्रस्वो वा' इति सी इत्यस्य वा सिं ॥ एवं श्रेयसीतमा श्रेयसितमा(१) ॥

नौकादौ न भवति । नौका ॥ वाग्रहणादेवेयं विवक्षा । निश्चीय पतन्त्यनेकेष्वर्थेष्विति निपाताः । निपातानामने(२)कार्थत्वात् ॥

प्रयोगान्तरे ह्रस्वनिषेधमाह—नौकादाविति । नौकादौ ह्रस्वो न भवति ॥ ह्रस्वा नौः नौका इत्यादौ शब्दे तु का इति पदं न भवति । एवं सुरैका सुग्लौका द्यौः ॥ एवमन्येऽपि यथासंभवमवसेयाः ॥ कुतो ह्रस्वनिषेध इत्याह—वाग्रहणादेवेति । सुगमम् । अत्राह परः—ननु विकल्पसूचको वाशब्दः कथं निषेधार्थं सूचयति ? तत्राह—निपातानामनेकार्थत्वात् । कथं ? निपतन्त्यनेकेषु बहुष्वर्थेष्विति । यथा च शब्दः पुनरर्थे समुच्चयार्थे च । एवं वाशब्दो विकल्पार्थो निषेधार्थश्चेति कुत्रचिद् विकल्पं कुत्रचिन्निषेधं सूचयतीति न दोषः ।

न्रण ईप् ॥ नकारान्तादृकारान्तादणन्ताच्च स्त्रियामीप् प्रत्ययो भवति ॥ दण्डिनी करिणी मालिनी । ईपि राज्ञः अलोपो वक्त-

---

(१) आबन्तस्यानाबन्तस्यापि कप्रत्यये परे बहुव्रीहौ वा ॥ बहुमालकः बहुमालाकः । छसोमपाकः-छसोमपकः ॥

(२) उक्तं हि । निपाताश्चोपसर्गाश्च धातवश्चेति ते त्रयः । अनेकार्थाः स्मृताः सर्वे पाठस्तेषां निदर्शनम् ॥

ञ्यः ॥ राज्ञी । शुनी कर्त्री हर्त्री । औपगवी ॥ यस्य लोपः ॥

इश्च अश्च यः तस्य लोपो भवति स्वरे यकारे च परे(१) ॥

स्त्रीप्रत्ययाधिकारादाप्प्रत्ययमुक्त्वा ईप्प्रत्ययमाह--सूत्रम्--'न्रण ईप्' ॥ न ऋ अण् । न् च ऋश्च अण् च न्रण् तस्मात् न्रणः पञ्चम्येकवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' 'ऋ रम्' 'स्रोर्विं०' । ईप् प्रथमैकवचनान्तम् । 'हसेपः०' । नकारान्ता इन्प्रत्ययादयः, ऋकारान्तास्तृप्रत्ययादयः, अणन्ता औपगवादयः, एतेभ्यः शब्देभ्यः स्त्रियां स्त्रीलिङ्गे ईप् प्रत्ययो भवति । उदाहरणम्---दण्ड दन्त कर माला । दण्डोऽस्त्यस्या इति दण्डिनी । दन्तोऽस्त्यस्या इति दन्तिनी । करोऽस्त्यस्या इति करिणी । माला अस्त्यस्या इति मालिनी । 'मान्तोपधात्' इति इन्प्रत्ययः । 'यस्य लोपः' इति अवर्णलोपः । 'स्वरहीनं०' अग्रे 'न्रण ईप्' इति सूत्रेण ईप्प्रत्ययः । 'स्वरहीनं' प्रथमैकवचने स् 'हसेपः०' ॥ करिणी इत्यत्र 'ष्रुर्नो णो०' इति सूत्रेण नस्य णः ॥ एवं राजन् अग्रे ईप् प्रत्ययः । ईपि परे राज्ञो राजन्शब्दसंबन्धिनोऽकारस्य लोपो वक्तव्यः । अनेन उपधाया अकारस्य लोपः । 'स्तोः श्चुभिः श्चुः' इति नस्य ञः । 'जञोर्ज्ञः' 'स्वरहीनं' राज्ञी । अन्येऽपि शुनी मघोनी इत्यादयो नान्ताः । अथ ऋकारान्ताः । हृञ् हरणे । हृ । डुकृञ् करणे । कृ । हरतीति हर्त्री । करोतीति कर्त्री । शीले तृन्प्रत्ययो गुणः कर् हर् 'राघपो द्वि' जलतुम्बि० । ऋकारान्तत्वात् 'न्रण ईप्' इतीप् । 'ऋरम्' 'स्वरहीनं०' ॥ अथ अणन्ताः । उपगु उपगोरपत्यमौपगवी । 'अपत्येऽण्' 'आदिस्वरस्य ञ्णिति वृद्धिः' उ इत्यस्य औ, 'वोऽव स्वरे' इति उकारस्य अव्, 'स्वरहीनं०' अणन्तत्वादीप् । औपगव ई इति स्थिते । सूत्रम्---'यस्य लोपः' ॥ इश्च अश्च यस्तस्य यस्य षष्ठ्येकवचनान्तम् । ङस् 'ङस्स्य' 'इ यं स्वरे' 'स्वरहीनं०' लोपः प्रथमैकवचनान्तम् । 'स्रोर्विं०' सिद्धम् । यद्वा इश्च ई च ई 'सव-

(१) विभक्तिस्वरं युप्रत्ययं च वर्जयित्वान्यस्मिन्स्वरे यकारे च परे इति ज्ञेयम् । तेन देवे धातायुः ऊर्णायुः इत्यत्र न भवति ॥ समासतद्धितस्त्रीप्रत्ययेष्वयं विधिर्वेदितव्यः ॥ स्वस्रादीनामन्वन्तानां संख्यावाचिनां च नेप् वक्तव्यः ॥ स्वसा तिस्रश्चतस्रश्च ननान्दा दुहिता तथा । याता मातेति सप्तैते स्वस्रादय उदाहृताः ॥ स्वसा दुहिता सीमा पञ्चेत्यादि ॥ पद्रान्तात्स्त्रियामीप् वा वक्तव्यः ॥ द्विपदी--द्विपात् ॥ ऋचि पादन्तादावेव वक्तव्यो न ईप् ॥ पादः पद् द्विपदा ऋक् ॥ अन्नन्ताद्बहुव्रीहेर्डाप् वा वाच्यः । बहुसीमा बहुसीमे बहुसीमाः । पक्षे बहुसीमा बहुसीमानौ बहुसीमानः । बहुयज्वा बहुयज्वे बहुयज्वाः । पक्षे बहुयज्वा बहुयज्वानौ बहुयज्वानः ॥ उपधालोपिनोऽन्नन्ताद्बहुव्रीहेरीप् वा ॥ बहुराज्ञी बहुराज्ञ्यौ । पक्षे डाप् । बहुराजा बहुराजे । डापोऽप्यभावे बहुराजा बहुराजानौ ॥ संख्यादेर्दाम्न ईप् ॥ द्विदाम्नी । इत्यधिकम् ॥

र्णे०' अश्च आ च आ 'सवर्णे०' ततः ईश्च आश्च या । यस्येति याशब्दस्य षष्ठ्येकवचनान्तम्। 'नपुंसकस्य' इति ह्रस्वः। 'ङस्य' । लोपः प्रथमैकवचनान्तम्। 'स्रोर्विं०' इति इकारस्य ईकारस्य च अकारस्य आकारस्य च लोपो भवति । वृत्तिः कण्ठ्या। न वरम् । यस्येति । इवर्णस्य अवर्णस्य च लोपो भवति ईपि प्रत्यये परे तद्धिते स्वरे परे यकारे च परे। अनेन वकारस्य अलोपः । 'स्वरहीनं०' औपगवीति सिद्धम्। अणन्ताच्चेति चकारात् पञ्चादीनां नकारान्तत्वेऽपि स्वस्रादीनाम् ऋकारान्तत्वेऽपि ईप् न स्यात्। पञ्च सप्त स्वसा दुहिता ननान्दा माता तिस्रः चतस्रः इत्यादि ॥

ष्ट्व्रितः ॥ षकारटकारउकारऋकारानुबन्धाच्च स्त्रियामिप् प्रत्ययो भवति ॥ ष् वराकी। ट् कुरुचरी। उ गोमती । ऋ पचन्ती। पठन्ती इत्यादि ॥

सूत्रम्—'ष्ट्व्रितः' ॥ ष् च ट् च उश्च ऋश्च ष्ट्वृ ते इतो यस्य स ष्ट्व्रित् तस्मात् ष्ट्व्रितः पञ्चम्येकवचनान्तम्। अस्। मध्ये 'उवम्' 'ऋरम्' 'स्वरहीनं०' 'स्रोर्विं०' इत् इति पदं षकारादिषु प्रत्येकं योज्यम् । तेन षकारानुबन्धाः षाकप्रत्ययान्तादयः, टकारानुबन्धाः टप्रत्ययान्तादयः, उकारानुबन्धाः मत्वन्तादयः, ऋकारानुबन्धाः शतृप्रत्ययान्तादयः, तत एतेभ्यः स्त्रियामीप् प्रत्ययो भवति॥ षानुबन्धमाह—वर निवारणे। 'षाको कणः' इति षाकप्रत्ययः । षकारस्येत्संज्ञत्वाल्लोपः। आकः 'स्वरहीनं०' षकारानुबन्धत्वात् 'ष्ट्व्रितः' अनेन ईप्प्रत्ययः। 'यस्य लोपः' 'स्वरहीनं०' स्। 'हसेपः०' । टानुबन्धो यथा—चर गतिभक्षणयोः। चर् कुरुपूर्वः। कुरुषु देशेषु चरतीति कुरुचरी। 'अटौ' इति टप्रत्ययः। टकारः इत्। अ इति। 'स्वरहीनं०' ईप्प्रत्ययादिकं प्राग्वत् । उकारानुबन्धो यथा—गो गौरस्या अस्तीति गोमती। अस्त्यर्थे मतु मत् । उकारानुबन्धत्वादीप् प्रत्ययः शेषं प्राग्वत्। ऋकारानुबन्धो यथा—'डुपचष् पाके'पच्। 'पठ व्यक्तायां वाचि' पठ्। 'शतृशानौ' इति शतृ प्रत्ययः। ऋकार इत् अत्। अप् कर्तरि' इत्यप् प्रत्ययः। अ 'स्वरहीनं०' 'अदे' इत्यप्रत्ययाकारस्य लोपः। 'स्वरहीनं' ऋकारानुबन्धत्वात् ईप्प्रत्ययः। 'अप्ययोरान्नित्यम्' इति नुमागमः। 'नश्चापदान्ते०' 'स्वरहीनं०' शेषं प्राग्वत्। 'ष्ट्व्रितः' इति केवलधातोर्न भवति तेन—'त्रपूष् लज्जायाम्' त्रपा। 'क्षमूष् सहने' क्षमा॥

नदादेः ॥ नदादेर्गणात्स्त्रियामीप्प्रत्ययो भवति। नदी गौरी गौ-

तमी ॥(१)

सूत्रम्—'नदादेः' ॥ नद आदिर्यस्य स नदादिस्तस्मात् पञ्चम्येकवचनान्तम् । 'ङिति' इतीकारस्य एकारः । 'ङस्य' इत्यकारलोपः । 'स्त्रोर्विं०' नदादिर्योऽसौ गणस्तस्मात्स्त्रीलिङ्गेईप् प्रत्ययो भवति । नद गौर गौतम् । । अनेन ईप्प्रत्ययः । 'यस्य लोपः' 'स्वरहीनं०' नदादिराकृतिगणो द्रष्टव्यः । यथा नर्तकी तैषी पौषी मत्सी अनडुही अनड्वाही मातामही पितामही महिषी सूरी आगस्ती त्रिदशी ॥

(२)इन्द्रादेरानीप् च ॥ इन्द्रादेर्गणात्स्त्रियामानीप्प्रत्ययो भवति ॥ इन्द्राणी भवानी रुद्राणी मृडानी वरुणानी । चकारान्मातुलोपाध्यायक्षत्रियाचार्यसूर्यार्याद्वा ॥ अर्यक्षत्रियाभ्यां वा स्वार्थे ॥ मातुलानी मातुली उपाध्यायानी उपाध्यायी क्षत्रियाणी क्षत्रिया आचार्यानी आचार्या । आचार्यादणत्वम् । सूर्याणी सूर्या अर्याणी अर्या ॥ हिमारण्ययोर्महत्त्वे ॥ महद्धिमं हिमानी । महदरण्यमरण्यानी ॥ यवनाल्लिप्याम् ॥ यवनानां लिपिर्यवनानी ॥ यवाद्दोषे ॥ दुष्टो यवो यवानी ॥

सूत्रम्—'इन्द्रादे०' ॥ पञ्चम्येकवचनान्तम् 'ङिति' 'ङस्य' 'स्त्रोर्विं०' । आनीप् प्रथमैकवचनान्तम् । 'हसेपः०' पश्चात् 'नामिनोरः' 'स्वरहीनं' ॥ इन्द्रादेर्गणात् स्त्रियामानीप् प्रत्ययो भवति । इन्द्र भव शर्व मृड वरुण ब्रह्म रुद्र । अनेन सूत्रेण आनीप् प्रत्ययो भवति । यथासंभवं नकारस्य णकारः । 'यस्य लोपः' इन्द्रस्य स्त्री इन्द्राणी । 'स्वरहीनं०' 'हसेपः०' ॥ मातुलश्च उपाध्यायश्च क्षत्रियश्च आचार्यश्च सूर्यश्च अर्यश्च मातुलोपाध्यायक्षत्रियाचार्यसूर्यार्य तत एतस्माच्छब्दषट्काद्वा आनीप् प्रत्ययो भवति । अर्यक्षत्रियाभ्यां च स्वार्थे एव वा आनीप् ॥ मातुल २ एकत्र आनीप् अन्यत्र ईप् । 'यस्य लोपः' शेषं सुकरम् । एवम् उपाध्याय २ एकत्र आनीप् अन्यत्र 'पुंयोगे च' इतीप् । मातुलानी मातुली उपाध्यायानी उपाध्यायी । एवं क्षत्रियसूर्ययोः । 'ष्रुर्नोणो०' भवति ॥ आचार्यादणत्वम् इति ।

---

(१) नदादिराकृतिगणः । तेन चतुर्थी पञ्चमी द्वादशी पौर्णमासी इत्यादि ॥ ईप्यनडुहो वाम् वक्तव्यः ॥ अनड्वाही अनडुही ॥ हायनाद्वयसि च ॥ द्विहायनी चतुर्हायणी ॥ पुरुषाद्वा परिमाणे ॥ द्विपुरुषी—द्विपुरुषा वा परिखा इत्यधिकम् ।

(२) इन्द्रादेरित्यादिशब्दादिन्द्र-ब्रह्म-रुद्र-भव-शर्व-मृड-वरुणादयः ॥

आचार्यानी आचार्या । क्षत्रियाणी क्षत्रिया । सूर्याणी सूर्या । अर्याणी अर्या । पुंयोगे तु ईप् एव अर्यी क्षत्रियी ॥ उपध्यायी ॥ स्वयं व्याख्यात्री तु उपाध्याया । अत्र आप् ॥ 'हिमारण्ययोर्महत्त्वे आनीप् प्रत्ययो भवति' महत् हिमं हिमानी । महत् अरण्यमरण्यानी ॥ यवनशब्दाल्लिप्यामानीप् । यवनानां तुरुष्काणां लिपिर्यवनानी ॥ यवाद्दोषे आनीप् । दुष्टो यवो यवानी ॥

ईप्समाहारे गुणश्च ॥ त्रयाणां समाहारः त्रयी ॥ पुंयोगे च ॥ पुंयोगे च स्त्रियामीप्प्रत्ययो भवति । शूद्रस्य भार्या शूद्री । गणकी(१) ॥

सूत्रम्—'ईप समाहरे गुणश्च' ॥ समाहार एकीभावस्तत्रार्थे ईप् प्रत्ययो भवति नामिनो गुणश्च । त्रि त्रयाणां समाहारस्त्रयी समाहारत्वात् ईप् । इकारस्य एकारो गुणः । 'ए अय्' 'स्वरहीनं०' 'हसेपः०' ॥ केचित्तु ईप्समाहारे गुणश्च इति न मन्यन्ते । तन्मते 'तयायटौ सङ्ख्यायाम्' इति त्रिशब्दादयटि कृते 'यस्य०' इतीकारलोपे टित्त्वात् 'ष्टृन्नितः' इतीप् । पुनः 'यस्य लोपः' 'स्वरहीनं०' त्रयोऽवयवा यस्या इति त्रयी । सूत्रम्—'पुंयोगे च' ॥ पुमान् पुरुषः तस्य योगेऽपि ईप् प्रत्ययो भवति । शूद्र गणक । शूद्रस्य भार्या शूद्री । जात्या या काचित् भवतु परं शूद्रस्य पुरुषस्य स्त्रीत्वात् शूद्री । गणकस्य भार्या गणकी । ईप्प्रत्ययः । 'यस्य लोपः' शेषं सुकरम् ॥

जा(२)तेरयोपधात् ॥ जातीवाचिनोऽयकारोपधादकारान्तात्स्त्रियामीप्प्रत्ययो भवति ॥ (३)सूकरी हंसी कुक्कुटी ब्राह्मणी इत्यादि ॥ अयकारोपधग्रहणात्क्षत्रिया वैश्या ॥

सूत्रम्—'जातेरयोपधात्' ॥ जातेरिति पञ्चम्येकवचनान्तम् । 'ङिति' इका-

(१) गोपालिकादीनां न ॥ गोपालिका पशुपालिका ॥ सूर्याद्देवतायां चाप् ॥ सूर्यस्य स्त्री देवता सूर्या । अन्या सूरी ॥

(२) जाति लक्षणमुच्यते आकृतिग्रहणाज्जातिः लिंगानां च न सर्वभाक् । सकृदाख्यातनिर्ग्राह्यागोत्रं च चरणैः सह ॥ अनेन गोत्वादिजातिर्लक्षिता । ब्राह्मणत्वादिजातिस्तु ब्राह्मणक्षत्रियादीनां संस्थानस्य साहश्यत्वात् ॥ अस्त्रीविषयादिति वाच्यम् । तेन मक्षिका बलाका इत्यादौ न ॥ गवयहयमुकयमत्स्यमनुष्याणां न निषेधः ॥ गवयी ।

(३) शूद्राजातौ न । शूद्रस्य जातिः शूद्रा ॥ महत्पूर्वात्तु ईप् ॥ महाशूद्री आमीरजातिः ॥ पुंयोगे च ॥ महाशूद्रस्य भार्या महाशूद्री इत्यधिकम् ॥

रस्य एकारः । 'ङस्य' इत्यकारलोपः । 'सोर्वि०' । अयोपध० । यो यकारः उपधा यस्य स योपधः न योपधः अयोपधस्तस्मात् पञ्चम्येकवचनान्तम् । 'ङसिरत्' 'सवर्णे०' पश्चात् 'नामिनो रः' 'स्वर०' । सिद्धम् ॥ जाति मेषादिकां वक्तीति जातिवाची तस्मात् । जातिवाची शब्दो यकारोपधोऽपि स्यादत आह अयकारोपधादिति । यकारोपधावार्जितादित्यर्थः । यकारोपधावर्जिता अपरेऽपि स्वराः स्युरत आह—अकारान्तादिति सुगमम् ॥ जातिलक्षणमाह 'आकृतिग्रहणा जातिर्लिङ्गानां च न सर्वभाक् । सकृदाख्यातनिर्ग्राह्या गोत्रं च चरणैः सह' इति । आकृतिः आकारः ग्रहणं व्यञ्जकं यस्याः सा ॥ च पुनर्लिङ्गानां सर्वभाक् न सर्वलिङ्गानि न भजतीत्यर्थः । यथा ब्राह्मणः पुंसि स्त्रियाम् । च पुनः सकृदुपदिष्टा सति निर्ग्राह्या निश्चेतुं शक्या सा जातिः ॥ [अप(१)त्यप्रत्ययान्तस्य चरणसंज्ञा गोत्रमपत्यप्रत्ययान्तः शब्दोऽपि जातिः चरणैः अपत्यैः सह गोत्रं जातिरुच्यते ।] यद्वा नित्या एका अनेकसमवेता सामान्यरूपा जातिः । यदि नित्या न तर्हि पिण्डे नष्टे सैव नश्यति । यद्येका न, तर्हि अनेकेष्वप्येका जातिर्न स्यात् । यद्यनेकसमवेता न, तर्हि यस्मिन् पिण्डे उक्ता तस्मिन्नष्टे अन्यतरे पिण्डे न प्रतीयत इति । तस्माज्जातिवाचकशब्दादीप् प्रत्ययो भवति । 'यस्य लोपः' प्रथमैकवचने 'हसेपः०' शेषं सुकरम् ॥ क्षत्रिया वैश्या । अत्र जातिवाचिनोऽपि यकारोपधत्वादीप् प्रतिषेधः । तत आप्प्रत्ययः ॥ मत्स्यमनुष्यहयगवयानां यकारोधत्वेऽपि ईप्प्रतिषेधो न । मत्स्य ईप् प्रत्ययः 'यस्य लोपः' 'यलोपश्च' 'स्वरहीनं०' मत्सी ॥ जातेः किम् । मुण्डा ॥ अकारान्तात्किम् । गौः ॥

प्रथमवयोवाचिनोऽत ईप् वक्तव्यः ॥ [कन्याशब्दान्न ।] कुमारी किशोरी कलभी ॥ प्रथमवयोग्रहणाद्वृद्धा स्थविरा इत्यत्र न । अद्ग्रहणाच्छिशुः ॥

प्रथम० । कालकृता शरीरावस्था वयः । प्रथमवयो बाल्यं तद्वक्तीत्येवंशीलादकारान्ताच्छब्दादीप्प्रत्ययो भवतीत्यर्थः । कुमार किशोर कलभ अनेन ईप् प्रत्ययः । 'यस्य लोपः' 'स्वरहीनं०' प्रथमैकवचने 'हसेपः०' ॥ वृद्ध स्थविर । अत्र प्रथमवयोवर्जितत्वादाप्प्रत्ययः नत्वीप् ॥ शिशुः । अत्र प्रथमवयोवाचित्वे सत्यपि अकारान्तत्वाभावादीप्प्रत्ययप्रतिषेधः । प्रथमैकवचने 'सोर्वि०' ॥

---

(१) 'अपत्यप्रत्यान्तस्य 'गोत्रम्' इतिसंज्ञा शाखाध्येतृवाचिनः 'चरणसंज्ञा,' अपत्यप्रत्यान्तः शाखाध्येतृवाची च जातिरुच्यते' इत्येवं पाठो योग्यः ॥

स्वाङ्गाद्वा ॥ स्वाङ्गवाचिनो वा स्त्रियामीप्प्रत्ययो भवति ॥ सुमुखी—सुमुखा ॥ मृगाक्षी—मृगाक्षा ॥ तन्वङ्गी-तन्वङ्गा(१)॥

सूत्रम्—'स्वाङ्गाद्वा' ॥ स्वं स्वकीयमङ्गं स्वाङ्गं तद्वाची शब्दोऽपि स्वाङ्ग इत्युच्यते। यद्वा सुष्ठु शोभनमङ्गं स्वङ्गम् स्वङ्गमेव स्वाङ्गम्। यद्वा सुष्ठु शोभनं आसमन्तात् अङ्गम् स्वाङ्गम्। स्वस्य प्राणिनोऽङ्गं स्वाङ्गम् तस्मात् पञ्चम्येकवचनान्तम्। 'ङसिरत्' 'सवर्णे०' ॥ वा प्रथमैकवचनान्तम्। 'अव्यया' 'चपा अबे०' 'स्वरहीनं०'। सिद्धम्। स्वाङ्गेति 'प्राणिस्थमद्रवं मूर्तं स्वाङ्गं स्यादविकारजम्। तत्र दृष्टमतत्स्थं चेत्स्थितं तद्वच्च तादृशि' ॥ प्राणिस्थं चेतनशरीरे वर्तमानम्। पुनः अद्रवं स्वेदादिरहितम् पुनर्मूर्तम आकारसहितम् पुनः अविकारजं शोफादिविकाररहितं तत् स्वाङ्गमुच्यते। पुनर्मूर्तं तत्र प्राणिनि दृष्टं पश्चात् यदि अतत्स्थं अप्राणिस्थं भवति तदपि स्वाङ्गम् ॥ च पुनः तद्वत् प्राणिवत् तादृशि प्राणिसदृशे अप्राणिन्यपि स्थितं भवति तदपि वा स्वाङ्गम्। यत्तु अप्राणिस्थं द्रवरूपं अमूर्तम् अरूपम् विकाराज्जातम्, तत् स्वाङ्गं न। यथा सुमुखा शाला अप्राणिस्थत्वात्। बहुस्वेदा द्रवत्वान्नेप्। सुज्ञाना अमूर्तत्वात्। बहुशोफा विकारजत्वान्नेप्। सुकेशी सुकेशा वा रथ्या प्राणिस्थस्य अप्राणिनि दृष्टत्वात्, सुस्तनी सुस्तना वा प्रतिमा प्राणिदृशे स्थितत्वात्। इत्यादौ विकल्पेनेप्। स्वाङ्गं मुखकर्णादि तद्वाचिनः शब्दात् स्त्रियामीप्प्रत्ययो भवति। वाशब्दः प्रयोगान्तरे निषेधार्थो न विकल्पार्थः। सुमुख मृगाक्ष तन्वङ्ग। सुष्ठु मुखं यस्याः सा सुमुखी। मृगवत् अक्षिणी यस्याः सा मृगाक्षी। तनु कृशमङ्गं यस्याः सा तन्वङ्गी 'स्वाङ्गा०' इतीप्। 'यस्य लोपः' 'स्वरहीनं' 'हसेपः' ॥ वाशब्दस्य निषेधार्थत्वात् पद्मवदना कमलनयना इत्यादौ ईप्प्रत्ययो न भवति।

---

(१) सुष्ठु आसमन्तादङ्गं स्वाङ्गम् ॥ स्वस्य प्राणिनो अङ्गं स्वाङ्गमित्युक्तेऽङ्गाङ्गिभावेन ज्ञानादेरपि स्वाङ्गत्वं स्यात्। अतः स्वाङ्गलक्षणमाह ॥ स्वाङ्गं स्यादद्रवं मूर्तं प्राणिस्थमविकारजम्। तत्र दृष्टमतत्स्थं चेत्स्थितं।तद्वच्च तादृशि ॥ पूर्वार्धस्य प्रत्युदाहरणानि ॥ सुमुखा शाला अप्राणिस्थत्वात् ॥ सुस्वेदा द्रवत्वात् ॥ सुज्ञाना अमूर्तत्वात् ॥ सुशोफा विकारजत्वात्। उत्तरार्धस्योदाहरणानि ॥ सुकेशी सुकेशा वा रथ्या। अप्राणिस्थस्यापि प्राणिनि दृष्टत्वात् ॥ सुस्तनी सुस्तना वा प्रतिमा। प्राणिवत्प्राणिसदृशे स्थितत्वात् ॥ स्वाङ्गत्वेऽपि वाशब्दस्य व्यवस्थितत्वात्। ओष्ठादिषु विकल्पः। वदनादिषु न वक्तव्यः। बिम्बोष्ठी—बिम्बोष्ठा ॥ चारुकर्णी-चारुकर्णा। समदन्ती—समदन्ता ॥ पद्मवदना। मृगनयना। इत्यादौ न ईप् ॥ नखमुखयोश्च संज्ञायां नेप् ॥ शूर्पणखा। गौरमुखा ॥ नासिकाशब्दात्केवलान्नेप् ॥ नासिकेत्यधिकम् ॥

कृदिकारादक्तेरीप् वा वक्तव्यः ॥ अङ्गुली–अङ्गुलिः ॥ धूली-धूलिः ॥ आजी–आजिः ॥ अक्तेरिति विशेषणात्कृतिः मतिः भूतिः ॥

'कृदिकारा०' ॥ कृदिति तृतीयावृत्तिः । तत्प्रत्ययोत्पन्नो योऽसौ इकारस्तस्मादीप्प्रत्ययो भवति । किंविशिष्टात् ? । अक्तेः क्तिप्रत्ययवर्जितादिकारादित्यर्थः । उदाहरणम्—धू । 'ध्वादेरुलिः' इति उणादित्वादुलिप्रत्ययः । 'सवर्णे०' धूलिः धूली ॥ अगि रगि लगि गत्यर्थाः । अग उलिप्रत्ययः । 'इदित०' इति नुमागमः । 'नश्चापदा०' 'स्वरहीनं०' अङ्गुलिः अङ्गुली ॥ अज गतौ क्षेपणे च । अज् । उणादौ इण् प्रत्ययः । णित्त्वात् 'अत उपधायाः' इति वृद्धिः । 'स्वरहीनं०' आजिः आजी । अनेन वा ई प्रत्ययः । 'यस्य लोपः' 'स्वरहीनं०' 'हसेपः' प्रथमैकवचने । अन्यत्र 'स्तोर्विं०' ॥ अक्तेरिति किम् । डुकृञ् करणे । कृ । मनु ज्ञाने । मन् । भू सत्तायाम् । भू । 'क्तिरापा०' इति क्तिप्रत्ययः । ति मन् इत्यत्र । 'लोपस्त्वनुदात्ततनाम्' इति नलोपः । अक्तेरिति विशेषणादीप्प्रत्ययप्रतिषेधः ॥

ऐ च मन्वादेः ॥ मन्वादेर्गणात्स्त्रियामीप्प्रत्ययो भवति ऐकारादेशश्च ॥ आदिशब्दान्मन्वग्निवृषाकपिपूतक्रतुकुसिदा ग्राह्याः ॥ मनोर्भार्या मनायी वृषा(१)कपायी । चकारान्मनोष्टेरौ वा ॥ मनावी ॥ (२)

सूत्रम् । 'ऐच मन्वादेः' ॥ ऐ प्रथमैकवचनान्तं साङ्केतिकम् । च प्रथमैकवचनान्तम् । 'अव्यया०' मनुरादिर्यस्य स मन्वादिस्तस्मात् पञ्चम्येकवचनान्तम् । 'ङिति' 'ङस्य' 'स्तोर्विं०' ॥ मन्वादेरिति वृत्तिः सुकरा । अन्त्यस्वरस्य च ऐकारादेशो भवति । उदाहरणम्—मनु । मनोर्भार्या मनायी । वृषाकपिः । वृषस्य धर्मस्य आसमन्तात् कं फलं पिबतीति वृषाकपिस्तस्य भार्या वृषाकपायी । उकार–इकारयोश्चैकारः । 'ऐ आय्' 'स्वरहीनं०' प्रथमैकवचनान्तं 'हसेपः' ॥ चकारान्मनुशब्दसम्बन्धिन उकारस्य औकारो भवति । तत 'औ आव्' 'स्वरहीनं०' मनावी । एवम् । अग्नायी स्वाहा वह्निप्रिया । पूतक्रतोः स्त्री पूतक्रतायी । 'यया तु क्रतवः पूताः स्युः पूतक्रतुरेव सा' कुसित ऋषिस्तस्य भार्या कुसितायी । कुसिदो वृद्धिजीविकः तस्य भार्या कुसिदायी ॥

---

(१) वर्षति कामानिति वृषः । नाम्युपधात्कः । आकम्पयति पापानिति आकपिः अन्तर्भावितण्यन्तः । इरवखीतिरः । यत्त्वागमजमनित्यमिति । तत्र इ प्रत्ययो खित्वाभावादेव नुमोऽप्राप्ते रागमजत्वेनानित्यत्वाश्रयस्य व्यर्थत्वात् । वृषश्चासावाकपिश्च वृषाकपिस्तस्य स्त्रीत्यर्थः ।

(२) अग्नेर्भार्या अग्नायी ॥ पूताः क्रतवो यस्येति पूतक्रतुः । पूतक्रतोर्भार्या पूतक्रतायी इत्यधिकम् ॥

पत्न्यादयः ॥ पत्न्यादयः शब्दा निपात्यन्ते ॥ अन्तर्वत्नी । पतिवत्नी । सखी । अशिश्वी । अर्धजरती । युवती ॥ प्राची । प्रतीची ॥ उदीची । नारी । दारशब्दो नित्यं बहुवचनान्तः पुंलिङ्गः । दाराः । दारान् । दारैः । दारेभ्यः । दारेभ्यः । दाराणाम् । दारेषु ॥

सूत्रम्—'पत्न्यादय.' ॥ पत्नी आदिर्येषां ते पत्न्यादयः । प्रथमाबहुवचने जस् । 'ए ओं जसि' 'ए अय्' 'स्वरहीनं' 'स्रोर्विं०' ॥ पत्न्यादयः शब्दा ईप्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । नवरम् । पत्नी भार्या । अन्तर्वत्नी गुर्विणी । नारी स्त्री । सखी प्रसिद्धा । पतिवत्नी जीवद्भर्तृका । अशिश्वी अप्रसूता । अर्धजरती अर्धवृद्धा युवती स्त्री । प्राची पूर्वा दिक् । प्रतीची पश्चिमा दिक् । एवमन्येऽप्यूह्याः । सपत्नी एकपत्नी वीरपत्नी इत्यादि ईप्प्रत्ययान्ता निपातसिद्धा इत्यर्थः । तथा उदीची मत्सी मानुषी आगस्ती पाणिगृहीती असिक्री पलिक्री पितामही स्थाली कुण्डी गोणी स्थली कबरी नागी कलशी कामुकी इत्यादयः पत्न्यादिषु ज्ञेयाः ॥ अकारान्तो दारशब्दो नित्यं बहुवचनान्तः पुंलिङ्गे कलत्रवाची । तत आपप्रत्ययः ईप्प्रत्ययोऽपि न भवति । किंतु दाराः दारान् दारैः दारेभ्यः दारेभ्यः दाराणां दारेषु । देवशब्दस्य बहुवचनान्तवत्साध्यः ॥

वोर्गुणात् ॥ उकारान्ताद्गुणवाचिनो वा स्त्रियामीप्प्रत्ययो भवति ॥ पट्वी—पटुः । मृद्वी—मृदुः । तन्वी—तनुः(१) ॥

सूत्रम् । 'वोर्गुणात्' ॥ वा प्रथमैकवचनान्तम् । 'अव्यया०' ओरिति उशब्दस्य पञ्चम्येकवचनान्तम् 'ङिति' 'ङस्य' इत्यकारलोपः । स्रोर्विं०' 'ओ औ औ' । अग्रे गुणादिति पञ्चम्येकवचनान्तम् । 'ङसिरत्' 'सवर्णे०' 'नामिनो०' जलतुम्बि०॥ गुणा रूपादयश्चतुर्विंशतिः । 'सत्त्वे निविशतेऽपैति पृथग्जातिषु दृश्यते । आधेयश्चाक्रियाजश्च सोऽसत्त्वप्रकृतिर्गुणः ॥ १ ॥ बुधैः स गुण उच्यते । स कः ? यः सत्त्वे द्रव्ये निविशते वर्तत इत्यर्थः । पुनः तस्माद् द्रव्यात् अपैति याति । च पुनः पृथग् जातिषु द्रव्यत्वावान्तरजातिषु दृश्यते । च पुनः आधेयः उत्पाद्यः यथा कस्तूरिकासंयोगाद् वस्त्रे गन्धः । पुनः अक्रियाजः अनुत्पाद्यः यथा आकाशादौ महत्त्वादि । पुनः असत्त्वप्रकृतिः अद्रव्यस्वभावः स गुणस्तद्वाची उकारान्तो यः शब्दस्तस्मात् स्त्रियां स्त्रीलिङ्गे वा ईप् प्रत्ययो भवति । पटु २ अनेन वा ईप्प्रत्ययः । 'उवम्' 'स्वरहीनं' 'प्रथमैकवचने' 'हसेपः' अन्यत्र प्रथमैकवचने 'स्रो०' ॥

(१) खलसंयोगोपधान्न ॥ खरुः पाण्डुः ॥

एवं मृद्वी-मृदुः । तन्वी-तनुः । बह्वी-बहुः । ऋज्वी-ऋजुः । वाग्रहणादेव खरुः पाण्डुः इत्यादौ नेप्प्रत्ययः । गुणग्रहणात् धेनुः रज्जुः अणुः इत्यादौ नेप् ॥

उत ऊः ॥उकारान्ताद्वा ऊप्रत्ययो भवति ॥ पङ्गुः—पङ्गूः ॥ वामोरुः-वामोरूः ॥ (१)यूनस्तिः ॥ युवन्शब्दात्स्त्रियां तिप्रत्ययो भवति। युवतिः ॥ एभ्यो नामत्वात्स्यादयः ॥ आबन्तात् 'आपः' इति, ईबन्तात् 'हसेपः सेर्लोपः' इति सिलोपः पूर्ववत्प्रक्रिया ।

इति स्त्रीप्रत्ययप्रक्रिया ॥

सूत्रम्—'उत ऊः' ॥ उत इति उत् शब्दस्य पञ्चम्येकवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' 'स्रोर्विं०' । ऊः प्रथमैकवचनान्तं 'स्रोर्विं०' मध्ये । 'आदबे लोपश्'वृत्तिः कण्ठ्या । नवरम् । गुणवाचिनोऽपि मनुष्यजातिवाचिन उकारान्तात् ऊ प्रत्ययो भवति ॥ उदाहरणम्—पङ्गु अनेन ऊप्रत्ययः । 'सवर्णे०' 'स्रोर्विं०' पङ्गुः—पङ्गूः ॥ एवं वामोरुः-वामोरूः करभोरुः-करभोरूः ॥ 'यूनस्तिः' युवन् शब्दात् तिप्रत्ययो भवति स्त्रियाम् । ईप्निषेधः ॥ युवन् अग्रे तिप्रत्ययः । 'नाम्नोनो०' 'स्रोर्विं०' ॥ एवं स्त्रीप्रत्यया ज्ञेयाः ॥ अथैतेषां विभक्तिकार्यमाह-एभ्य इति । एभ्यः पूर्वोक्तस्त्रीप्रत्ययान्तेभ्यः शब्देभ्यो 'अविभक्ति नाम' इति सूत्रोक्तलक्षणनामत्वात् स्यादयो विभक्तयो दीयन्ते । तत्र आबन्तात् 'आपः' इति सूत्रेण सिलोपः । ईबन्तात् 'हसेपः०' इति सेर्लोपः। तत्र आबन्ता गङ्गाशब्दवत्साध्याः । ईबन्ता नदीशब्दवत् । इकारोकारान्ता बुद्धिरज्जुवत् । ऊकारान्ता वधूवत् ।

इति स्त्रीप्रत्ययप्रक्रियाः ॥

कारकप्रक्रिया १५

अथ विभक्त्यर्थो निरूप्यते(२) ॥

लिङ्गार्थे प्रथमा ॥ धातुप्रत्ययातिरिक्तमर्थवच्छब्दरूपं लिङ्गं तस्यै-

(१) वाशब्दाद्रज्ज्वादौ न भवति । रज्जुः धेनुः इत्यधिकम् ॥

(२) 'तत्र क्रियासिद्ध्युपकारकं कारकम्' । तच्च षड्विधम् ॥ 'कर्ता कर्म च करणं संप्रदानं तथैव च । अपादानाधिकरणमित्याहुः कारकाणि षट् ॥ उक्तानुक्ततया द्विधा कारकाणि भवन्ति षट् । उक्ते तु प्रथमैव स्यादनुक्ते तु यथाक्रमम् ॥' तानि विभक्तिरित्यभिधीयन्ते ॥

वार्थे सन्मात्रे प्रथमा विभक्तिर्भवति ॥(१) लिङ्गादयोऽपि प्रथमार्था इति केचित् ॥

एवं ये पुंलिङ्गादयः स्त्रीप्रत्ययान्ता उक्तास्ते विभक्तिमन्तरा न शब्दतां प्राप्नुवन्तीति विभक्तिकार्यसम्बन्धमाह—अथेति । संज्ञासन्धिकार्यस्वरान्तहसान्तलिङ्गत्रयप्रक्रियायुष्मदस्मत्स्त्रीप्रत्ययकथनानन्तरं विभक्तीनां कर्तृत्वादिसूचकानां प्रथमादीनामर्थोऽभिधेयो निरूप्यते ॥ तत्र प्रथमाविभक्तेः कार्यमाह–सूत्रम्—'लिङ्गार्थे प्रथमा' ॥ लिङ्गार्थे लिङ्गस्यार्थो लिङ्गार्थस्तस्मिन् सप्तम्येकवचनान्तम् । 'अ इ ए' । प्रथमा इति प्रथमैकवचनान्तम् । 'आपः' सिद्धं सूत्रम् । लिङ्ग्यन्ते चिह्न्यन्ते ज्ञायन्ते पुंस्त्रीनपुंसकतया शब्दा अनेनेति लिङ्गम् । तत्किंविशिष्टं ? धातुप्रत्ययातिरिक्तमिति । धातुर्भ्वादिः, प्रत्ययाः कृदादयस्तेभ्योऽतिरिक्तमधिकमन्यत् पृथक् यत् पुंस्त्रीनपुंसकलिङ्गभेदज्ञापकं तल्लिङ्गम् । 'नामैव लिङ्गम्' इति कौमाराः । 'संस्त्यानप्रसवौ लिङ्गम्' इति महाभाष्यकारः । संस्त्यानं स्त्रीत्वम् । प्रसव उपचयः । क्रमादुपचयापचयस्थितिरूपो वस्तुधर्मः । उपचये यथा हरिः रविः । अपचये गङ्गा शाला । क्वचिदुपचयापचयाभावः कुलं ज्ञानम् ॥ तस्य लिङ्गस्य एवार्थे अभिधेये । सन्मात्रे सत्तामात्रे विद्यमानमात्रे । वाच्यमाने प्रथमा सिऔजसूरूपा विभक्तिर्भवति लिङ्गादयोऽपि प्रथमार्थाः इति मतान्तरवाचकं पदम् । लिङ्गं पुंलिङ्गं स्त्रीलिङ्गं नपुंसकलिङ्गम् ॥

आदिशब्दाल्लिङ्गवचनपरिमाणमात्रेऽपि प्रथमा ॥(२)

तत्सङ्ग्रहः ।

रविरिव राजते राजा रोषात्कुमारी रोरूयते ।
बोभुज्यते भुवं भूपालः प्रागास्तां रामलक्ष्मणौ ॥
स(३)न्ति सन्तः कियन्तः ॥
कुमाराः शेरते स्वैरं रोरूयन्ते च नारकाः ।

---

(१) 'लिङ्गार्थे प्रथमा' । एतस्य सूत्रस्येमान्युदाहरणानि । उच्चैः नीचैरित्यादीनि ॥ सकलकारकभेदशून्यं वस्तु सत्ता इत्यधिकम्' ॥

(२) कृष्णः श्रीः ज्ञानम् ॥ वचने । एकः द्वौ बहवः ॥ परिमाणे । खारी द्रोणः आढकम् ॥ अष्टमुष्टिर्भवेत्किञ्चित्किञ्चिदष्टौ च पुष्कलम् ॥ पुष्कलानि च चत्वारि आढकं परिकीर्तितम् ॥ चतुर्भिराढकैर्द्रोणः खारी षोडशभिश्च तैः इत्यधिकम् ॥

(३) 'मनसि वचसि काये पुण्यपीयूषपूर्णास्त्रिभुवनमुपकारश्रेणिभिः प्रीणयन्तः । परगुणपरमाणून्पर्वतीकृत्य नित्यं निजहृदि विकसन्तः' इति श्लोकस्य पूर्वशेषः ॥

जेगीयन्ते च गीतज्ञा मेम्रीयन्ते रुजार्दिताः ॥

आदिशब्दात्परिमाणवचनप्रभृतयः । प्रथमैव अर्थो येषां ते प्रथमार्थाः । लिङ्गवचनपरिमाणानां त्रयाणामप्यर्थे प्रथमा विभक्तिर्भवतीत्यर्थः ॥ यथा देवः श्रीः ज्ञानं खारी द्रोणः आढकम् एकं द्वौ बहवः ॥ उदाहरणम्—'तत्सद्ब्रह्म' तदिति ज्ञानदृष्टिगोचरं सदिति वर्तमानम् अविनाशि प्रधानं वा । (१)एवंविधं ब्रह्म परब्रह्म वर्तते । तत्सद्ब्रह्म इति त्रिष्वपि स्थानेषु नपुंसकलिङ्गस्य प्रथमाया उदाहरणम् ॥ रविरिव० राजा राजते । क इव ? रविरिव सूर्य इव । राजा इत्यत्र पुंलिङ्गे प्रथमैकवचनोदाहरणम् ॥ पुनः कुमारी रोरूयते अतिशयेन रोदिति । कस्मात् ? रोषात् ॥ कुमारी । अत्र स्त्रीलिङ्गप्रथमैकवचनोदाहरणम् । भूपालो राजा भुवं पृथ्वीं बोभुज्यते अतिशयेन पालयतीत्यर्थः । भूपालः अत्रापि पुंलिङ्गे प्रथमैकवचनोदाहरणम् । रामलक्ष्मणौ प्राक् पूर्वमास्तामभूताम् रामलक्ष्मणाविति पुंलिङ्गे प्रथमाद्विवचनस्योदाहरणम् ॥ सन्तः सज्जनाः कियन्तः सन्ति ॥ कुमाराः बालकाः स्वैरं स्वेच्छया शेरते । तु पुनः नारकाः नरकस्थाः रोरूयन्ते । अतिशयेन फूत्कुर्वन्ति । पाठान्तरे तु रोरूयन्ते कुमारिकाः इति । गीतज्ञा जेगीयन्ते अत्यर्थं गायन्ति । रुजा रोगेण जिता ग्रस्ताः पुरुषा मेम्रियन्ते । सन्तः कुमाराः नारकाः गीतज्ञाः । अत्र सर्वत्रापि पुंलिङ्गे प्रथमाबहुवचनस्योदाहरणानि ॥

आ(२)मन्त्रणे च ॥ आमन्त्रणे अभिमुखीकरणे प्रथमा विभक्तिर्भवति ॥

मां समुद्धर गोविन्द प्रसीद परमेश्वर ।
कुमारौ स्वैरमासाथां क्षमध्वं भो तपस्विनः ॥

सूत्रम्—'आमन्त्रणे च' ॥ आमन्त्र्यते आहूयन्ते पुरुषा अनेनेत्यामन्त्रणं तस्मिन्नामन्त्रणे सप्तम्येकवचनान्तम् । 'अ इ ए' अपि प्रथमैकवचनान्तम् । 'अव्यया०' आमन्त्रणमभिमुखीकरणमित्यादि सुगमम् । उदाहरणम्—श्लोकः—मां समुद्धर ॥ व्याख्या—हे गोविन्द, मां समुद्धर भवसमुद्रादिति गम्यम् । हे परमेश्वर, प्रसीद प्रसन्नो भव । हे कुमारौ स्वैरं स्वेच्छया सुखेन आसाथामुपविश-

(१) 'एवंविधं ब्रह्म ज्ञानस्वरूपं ब्रह्म वर्तते' इति पाठान्तरम् ॥

(२) आमन्त्रणमभिमुखीकरणमनुकूलमिति यावत् । आमन्त्र्यते आसन्नः क्रियतेऽनेनेति साधने युट् । इह संबोधनं प्रकृत्यर्थं प्रति विशेष्यक्रियां प्रति विशेषणमिति सिद्धान्तः । संबोधनपदं यच्च तत् क्रियाया विशेषणम् । इत्युक्तत्वात् । एवं देवं मां पाहीति वाक्यस्य देवसंबंधिसंबोधनविषयकमत्कर्मकं रक्षणमित्यर्थः ॥

ताम् । भो तपस्विनः यूयं क्षमध्वं क्षमां कुरुध्वम् । अत्र गोविन्द परमेश्वर प्रथमैकवचनान्तम् । कुमारौ प्रथमाद्विवचनान्तम् । तपस्विनः प्रथमाबहुवचनान्तम् । अत्र यथाक्रमं प्रथमाया एकद्विबहुवचनानि ॥

भोसः ॥ भोस् भगोस् अघोस् ॥ एते शब्दा निपात्यन्ते धिविषये ॥

क्षमस्व भो दुराराध्य भगोस्तुभ्यं नमोऽस्तु ते ।
अधीष्व भो महाप्राज्ञ घातयाघोः स्वघस्मरम् ॥

सूत्रम्-- 'भोसः' ॥ भोसः इति भोस्शब्दस्य प्रथमाबहुवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' 'एकग्रहणे तज्जातीयान्यशब्दस्य ग्रहणम्' इति न्यायात् भोस इत्यनेन भोस् भगोस् अगोस् इति त्रयाणामपि ग्रहणम् । सूत्रपाठे तु 'भोभगोअघोस्' इत्येव सूत्रं दृश्यते । तेन भवन्नित्यस्य भो इति निपातः । भगवन्नित्यस्य भगो इति निपातः । अघवन्नित्यस्य अघो इति निपातः । यतः 'भवद्भगवदघवतां भो भगो अघोः' एते शब्दा वा निपात्यन्ते धौ विषये संबोधने इत्यर्थः । भो इत्यामन्त्रणे । भगो इति पूजामन्त्रणे । अघो इति पापजनवाचिसंबोधनविषये एते शब्दा निपात्यन्ते ॥ उदाहरणम्---क्षमस्व भो० ॥ भो दुराराध्य दुःखेन आराध्यते इति दुराराध्यस्तस्यामन्त्रणं भो दुराराध्य । क्षमस्व क्षमां कुरु । न विद्यते स्तुतिर्वचनगोचरा यस्य सः अस्तुतिस्तस्यामन्त्रणं हे अस्तुते, वचनागोचर स्तवनातीत इति संबोधनपदम् । यद्वा न स्तौति अन्यं कंचन इति अस्तुत् तस्मै अस्तुते तुभ्यम् इति चतुर्थ्यन्तम् एवंविध हे भगवन् तुभ्यं नमः । अथवा 'भगोस्तुभ्यं नमो नमः' इति पाठे सुगमम् । भो महाप्राज्ञ महांश्चासौ प्राज्ञश्च महाप्राज्ञस्तस्यामन्त्रणं भो महाप्राज्ञ त्वम् अधीष्व पठ । घातया० ॥ हे अघो हे पापिष्ठ स्वघस्मरं स्वभक्षकमर्थात्स्वपापं कालं वा घातय विनाशयेति श्लोकार्थः ॥

शेषाः कार्ये(१)कर्तृसाधनयोर्दानपात्रे विश्लेषावधौ सबन्ध आधारभावयोः ॥ शेषा विभक्तयो द्वितीयाद्या एष्वर्थेषु भवन्ति ॥ कार्ये क(२)र्मकारके उत्पाद्ये आप्ये संस्कार्ये च द्वितीया

---

(१) क्रियते कर्ता प्रवर्तते यष्टा स्वव्यापारेण यागं स्वर्गं च साधयति । तदाश्रये च द्वितीया तत्संबंधात् द्वितीया वाच्यस्त्वाश्रय एव न तु फलं तस्य धातुनैव लाभात् । अनन्यलब्धस्ये ह्शब्दार्थत्वात् । वाच्यतावच्छेदकत्वाश्रयत्वमत एव नाश्रयत्वं वाच्यम् आश्रयत्वस्य वाच्यतावच्छेदकत्वे गौरवात् ।

(२) तच्च कर्मकारकं चतुर्विधम् । उत्पाद्यं आप्यं संस्कार्यं विकार्यं च । उत्पत्त्यर्थमुत्पाद्यं वा

विभक्तिर्भवति ॥

कटं करोति कारूको रूपं पश्यति चाक्षुषः ।
राज्यं प्राप्नोति धर्मिष्ठः सोमं सुनोति सोमपाः ॥

इत्थं प्रथमार्थमुक्त्वा इदानीं द्वितीयादिशेषविभक्तिसूचकं सूत्रमाह—'शेषाः कार्ये' ॥ शेषाः प्रथमाबहुवचनान्तम् 'सवर्णे०' 'स्रोर्वि०' । कार्ये क्रियते इति कार्यं तस्मिन् सप्तम्येकवचनान्तम् 'अ इ ए' । कर्तृसाधनयोः । करोतीति कर्ता साध्यते छिदादिक्रिया अनेनेति साधनम्, कर्ता च साधनं च कर्तृसाधने तयोः सप्तमीद्विवचनान्तम् 'ओसि' 'ए अय्' 'स्वरहीनं' । दानार्थे पात्रं दानपात्रं तस्मिन् सप्तम्येकवचनान्तम् 'अ इ ए' पश्चात् 'नामिनो रः' जलतु० । अग्रे विश्लेषावधौ विश्लेषे विश्लेषं प्रति वा अवधिः विश्लेषावधिस्तस्मिन् सप्तम्येकवचनान्तम् । 'ङरौ डित्' टिलोपः । 'स्वरहीनं' । अग्रे संबन्धे संबध्यते भृत्यस्वाम्यादिरनेनेति संबन्धस्तस्मिन् सप्तम्येकवचनान्तम् । 'अ इ ए' । आधारभावयोः आध्रियते स्थाप्यते वस्तु यत्र स आधारः । भूयते क्रियालक्षणंतया अनेनेति भावः । ततश्च आधारश्च भावश्च आधारभावौ तयोः । सप्तमीद्विवचनान्तम् । 'ओसि' 'ए अय्' 'स्वरहीनं०' 'स्रोर्वि०' पश्चात् । 'रवोर्लो०' सिद्धं सूत्रम् ॥ शेषाः० । प्रथमा उक्ता । अतः शेषाः द्वितीयाद्याः षट् विभक्तय इत्यादिवृत्तिः तत्र कार्ये द्वितीया । कर्तृसाधनयोस्तृतीया । दानपात्रे चतुर्थी । विक्षेपावधौ पञ्चमी । संबन्धे षष्ठी । आधारभावयोः सप्तमी । इति संक्षेपार्थः ॥ अथ विस्तरार्थः—कार्य इत्यादि कार्ये द्वितीया विभक्तिर्भवतीति योगः । कार्ये इति कोऽर्थः? । कर्मकारके । क्रियते यत्तत्कर्म नाम कारकं तस्मिन् कर्तुः कर्मतापन्ने वस्तुनीत्यर्थः । यद्वा कार्यं कर्म तत्कारकसंज्ञत्वात्कारकम् कर्मकारकं षष्ठीं विना अन्या विभक्तयः कारकसंज्ञाः क्रियाहेतुः कारकम् । षष्ठ्यास्तु क्रियाहेतुत्वाभावेन कारकसंज्ञा न । यतः—'कर्ता कर्म च करणं संप्रदानं तथैव च । अपादानाधिकरणं इत्याहुः कारकाणि षट्' । इति ॥ तस्मिन् कर्मकारके कथंभूते ? इत्याह—उत्पाद्ये आप्ये संस्कार्ये विकार्ये एवं चतुर्विधे । तत्र उत्पाद्ये यन्नवीनं क्रियते तदुत्पाद्यम् । यदाप्यते सिद्धं प्राप्यते

यदभूत्वा भावि तदुत्पाद्यम् ॥ यत्सिद्धमेव प्राप्यते तदाप्यम् ॥ संस्कारो नाम प्राक्तनकर्मजो गुणः कश्चिद्गुणातिशयो वा गुणाधानं मलापकर्षो वा इति चतुर्विधः संस्कारः । संस्कारमर्हतीति संस्कार्यम् ॥ विकारो नाम पूर्वावस्थापरित्यागेनावस्थान्तरप्राप्तिः ॥ कटादिकमुत्पाद्यादिचतुर्विधं कर्म ॥ गुणातिशयः संस्कार्यम् ॥ व्रीहीन्यवा वा प्रोक्षति । प्रोक्षणेन व्रीहिषु कश्चिद्गुणातिशयो जन्यते ॥ गुणाधानमलापकर्षयोरुदाहरणम् ॥ वस्त्रं रंजयति देवदत्तः । रजको वस्त्रं क्षालयति ॥

तदाप्यम् । संस्क्रियते इति संस्कार्यम् । 'संस्कारो नाम कश्चिदतिशयस्तदर्हं संस्कार्यम्' संस्कारो द्विधा—-गुणाधानं मलापकर्षो वा । पूर्वजन्मकृतः शुभोऽशुभो वा संस्कारः तस्माद् भवं संस्कार्यं सिद्धमेव । रूपं पश्यतीत्यत्र गुणाधानम् । यद्वा रूपमिति चक्षुर्ग्राह्यत्वादाप्यमिति केचित् । राज्यमिति । राज्ञः संस्कारात् संस्कार्यम् । विकार्ये इति विक्रीयते अवस्थान्तरं भजते इति विकार्यं । ततः एवं चतुर्विधेऽपि कर्मकारके द्वितीयाविभक्तिर्भवति । उदाहरणं—-कटमित्यादिश्लोकः । कारूकः पुमान् कटं करोतीत्यत्र घटस्य उत्पाद्यकार्यत्वात् द्वितीयान्तत्वम् । एवं चाक्षुषो नेत्रवान् जनो रूपं पश्यतीति रूपम् आप्यं कर्म तत्र द्वितीया ॥ केचित्तु रूपस्य नेत्रेन्द्रियेण गुणस्थापने संस्कार्ये द्वितीया धर्मिष्ठः पुमान् राज्यं प्राप्नोति । अत्र राज्यं संस्कार्यम् । तत्र द्वितीया । केचित्तु राज्यमाप्यं तत्र द्वितीया । सोमममृतवल्लीरसं पिबतीति सोमपाः ब्राह्मणः सोमममृतवल्लीं सुनोति ख(क)ण्डयतीत्यर्थः । अत्र सोमस्यामृतवल्ल्याः ख(क)ण्डनरूपो विकारस्तत्र द्वितीया । अवस्थान्तरापादनं विकार इति ॥

अभिसर्वतसोः कार्या धिगुपर्यादिषु त्रिषु ।
द्वितीयाम्रेडितान्तेषु ततोऽन्यत्रापि दृश्यते ॥(१)

अभितोग्रामं सर्वतोग्रामं नदी वहति । धिग्देवदत्तम् ॥ देवदत्तस्य धिक् ॥ उपर्युपरि पुरोहितं याचकाः पतन्ति ॥ अधोऽधो नगरं निधानानि सन्ति ॥ कालाध्वनोर्नैरन्तर्ये ॥ कालाध्ववाचकशब्दानां नैरन्त(२)र्येऽर्थे वाच्ये सति द्वितीया विभक्तिर्भवति ॥ मासमधीते देवदत्तः ॥ क्रोशं पर्वतः ॥

एवं द्वितीयार्थमाख्यायाधुना तदधिकारात् पुनर्वृत्तिकार उपपदद्वितीयार्थमाह—अभिसर्वतसोः इत्यादि श्लोकः । तस् च तस् च तसौ अभिश्च सर्वश्च अभिसर्वौ ताभ्यां सहितौ तसौ अभिसर्वतसौ । अभितस्सर्वतसावित्यर्थः । अथवा द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणः शब्दः प्रत्येकं संबध्यते इति तयोरर्थयोगे षष्ठ्यर्थे द्वितीया विभक्तिः कार्येति योगः । पुनर्धिगिति धिगर्थेऽपि धिक्शब्दयोगेऽपि द्वितीया कार्या । 'धिक् निर्भर्त्सननिन्दयोः' । पुनस्त्रिषूपर्यादिष्विति । उपरि अधः

---

(१) उपर्यध्यधसः सामीप्ये ॥ एषां द्वे स्तो देशतः कालतश्च सामीप्ये ॥ तस्य परमाम्रेडितम् ॥ द्विरुक्तस्य परं रूपमाम्रेडितसंज्ञं स्यात् इत्यधिकम् ॥

(२) अविच्छिन्नसंयोगत्वं नैरन्तर्यम् ।

अधि इत्येवं त्रिष्वव्ययेषु प्रयुज्यमानेषु द्वितीया विधेयेति। कथंभूतेषु ? आम्रेडितान्तेषु आम्रेडितमिति द्विस्त्रिर्भाषणं तदन्तं येषां ते आम्रेडितान्ताः द्विर्वारमुच्चरिता इत्यर्थः। यथा उपर्युपरि अधोऽधो अधिअधिरूपास्तेषु। तत इति अभितः सर्वतसादिव्यतिरिक्तेऽन्यत्र अन्यस्मिन्नप्यर्थे षष्ठ्यर्थे द्वितीया दृश्यते रूढिवशादिति॥ तत्रोदाहरणम्—अभि०। अभितो ग्रामं ग्रामस्याभितः अभितो ग्रामम् अनेन द्वितीया। अभितो ग्राममिति ग्रामस्य समीपे चतुर्दिक्षु वेत्यर्थः। तत्र नदी वहति। एवं सर्वतोग्रामं वनं ग्रामस्य सर्वतः चतुर्दिक्षु वनमित्यर्थः। एवं धिग्देवदत्तमित्यत्र धिगर्थे द्वितीया। उपर्युपरि ग्रामं पक्षिणो गच्छन्ति। ग्रामस्योपरीत्यर्थः। अधोऽधोग्रामं निधानं दृश्यते ग्रामस्याध इत्यर्थः। अध्यधिग्रामं ग्रामे ग्रामे तापसास्तिष्ठन्ति। एवमत्र त्रिष्वप्याम्रेडितान्तेषु द्वितीया। ततोऽन्यत्रापि दृश्यत इति वचनात् उभयतः, परितः, समया, निकषा, हा, प्रति, अनु, एतेषां योगेऽपि द्वितीया। [उभयतः कृष्णं गोपाः कृष्णस्य पार्श्वद्वयेपीत्यर्थः। परितः कृष्णम् कृष्णस्य सर्वदिक्षु] समया ग्रामं तीर्थं वर्तते। निकषाग्रामं हतः शत्रुः ग्रामस्य समीप इत्यर्थः। एवं ग्रामं ग्रामं प्रति प्रतिग्रामं हा स्वामिनमित्यादि॥ अनुग्रामं ग्रामस्यानु पश्चात् सीमा वर्तते॥ कालाध्वनोरितीयं फक्किका। अन्तरेण रहितं निरन्तरं तस्य भावो नैरन्तर्यं तस्मिन्नैरन्तर्ये वाच्यमाने। तथा कालो दिवसादिः, अध्वा मार्गः, क्रोशयोजनादिस्तत एतयोर्द्वयोर्विषये द्वितीया कार्या। नैरन्तर्ये कालवाचकशब्दात् अध्वशब्दाच्च द्वितीया भवतीत्यर्थः। तत्रोदाहरणम्—काले—मासमधीते मासं यावत् निरन्तरमधीते पठति। अत्र नैरन्तर्ये द्वितीया। अन्यथा मासस्य द्विरधीते मासे वा दश दिवसानधीते इति भवति। एवं मार्गे क्रोशं पर्वतः क्रोशं यावन्निरन्तरं पर्वत इत्यर्थः। क्रोशप्रमाणलम्ब इत्यर्थः। अन्यथा क्रोशस्यैकभागे पर्वत इत्यर्थः। अन्यत्रापीति ग्रहणात् अन्तर्ग्रामसुपग्राममित्यादयः शब्दा ज्ञेयाः॥ इति॥

(१)कर्तरि प्रधाने क्रियाश्रये साधने च॥ प्रधाने कर्तरि क्रियासिद्ध्युपकारके करणेऽर्थे च तृतीया विभक्तिर्भवति(२)॥

(१) क्रियां करोतीति कर्ता धातूपात्तव्यापाराश्रयः। यदा यदीयो व्यापारो धातुनोपादीयते तदा स कर्ता। काष्ठानि पचन्ति आ. विक्लिन्तेः संज्वलतीत्यर्थः॥ भिन्नेति—एक रामाश्रयको यो व्यापारस्तत्प्रेरितो यः शरस्तदभिन्नाश्रयको यो व्यापारः संयोगभेदनादि तत्साध्यो यः प्राणवियोग स्तदाश्रयो रावण इत्यर्थः॥ इति तृतीया।

(२) क्रियायाः परिनिष्पत्तिर्यद्व्यापारादनन्तरम्। विवक्ष्यते यदा यत्र करणं तत्तदा स्मृतम्।

भिन्नः(१) शरेण रामेण रावणो लोकरावणः ।
कराग्रेण विदीर्णोऽपि वानरैर्युध्यते पुनः ॥

अथ तृतीयार्थसूचकं कर्तृसाधनयोरिति पदं व्याचिख्यासुराह—'कर्तरि०' कर्तरि कर्तृविषये तृतीया विभक्तिर्भवति । कथंभूते कर्तरि ? प्रधाने मुख्ये क्रियाया आश्रये मुख्यवृत्त्या कार्यस्य कारके उत्पादके ईदृशे कर्तरि तृतीया भवति ॥ च पुनः साधनेऽपि तृतीया भवति । कथं भूते साधने ? क्रियासिद्ध्युपकारके क्रियासिद्धेः उपकारके कार्यस्य साहाय्यकारके ॥ पुनः करणनामकारके साधनेऽपि तृतीया । यः प्रधानभूतः सन् क्रियाया आश्रयभूतः स्वातन्त्र्येण क्रियां कर्तुं प्रवृत्तः स कर्ता तस्यार्थे तृतीया भवति । च पुनः क्रियासिद्धेः उपकारके करणे प्रकृष्टकारणभूते साधनेऽपि तृतीया भवति । करोतीति कर्ता । स क उच्यते ? इत्याह—क्रियाश्रयः क्रियायाः कार्यस्य आश्रयः ॥ क्रियाया आश्रयोऽप्रधानोऽपि भवति । पटोत्पत्तौ तुरीवेमादिवदित्याह—प्रधान इति । सकलकारकप्रयोक्तृत्वे सति इतरकारकाप्रयोज्यत्वमत्र प्रधानत्वम् । तस्मिन् किं विशिष्टे साधने ? क्रियासिद्ध्युपकारके क्रियायाः सिद्धिमुपकरोतीति क्रियासिद्ध्युपकारकं क्रियासिद्धेः साहाय्यदायकं तस्मिन् । पुनः कीदृशे साधने ? करणे । 'साधकतमं करणं' क्रियासिद्धेः प्रकृष्टं कारणं । यद्वा करणं करणनाम कारकं तस्मिन् । एवं कर्तृसाधनयोर्द्वयोरर्थे तृतीया भवति ॥ उदाहरणम्—भिन्नः शरेणेत्यादिश्लोकः । रामेण रावणो भिन्नः । केन ? शरेण । रामेण । इति कर्तरि तृतीया । शरेणेति साधने तृतीया । कथंभूतो रावणः ? लोकरावणः । लोकान् रावयति क्रन्दयतीति लोकरावणः । उदाहरणान्तरमाह—तथा रावणो वानरैः कराग्रेण नखेन विदीर्णोपि विदारितोपि पुनः पुनरपि युध्यते । अत्र वानरैरिति कर्तृपदम् । कराग्रेणेति साधनपदम् । उभयत्रापि तृतीया । कराग्रेणेत्यत्र जातावेकवचनम् । पुनस्तृतीयार्थं 'विना सह' इत्यादिना अग्रे वक्ष्यति । इति तृतीयार्थः ॥

दानपात्रे संप्रदानकारके च(२)तुर्थी ॥ सम्यक् श्रेयो बुद्ध्या प्रदीयते यस्मै तत्संप्रदानकारकम् ॥ (३) वेदविदे गां ददाति ॥ अन्य-

---

(१) प्रकृत्यादिभ्यः ॥ प्रकृत्यादिभ्यः शब्देभ्यस्तृतीया स्यात् ॥ प्रकृत्या चारुः । प्रायेण अलसः । सुखेन याति । गोत्रेण गार्ग्यः । गार्ग्योऽस्य गोत्रमित्यर्थः । इत्यधिकम् ॥

(२) दीयते इति दानम् कर्मणि ल्युट् दानस्य पात्रं योग्यमित्यर्थः वेदविदे गां ददाति वेदविदुद्देश्यकगोनिष्ठो यः स्वत्वत्यागस्तदनुकूल एकाश्रयको वर्तमानव्यापार इत्यर्थः ।

(३) ददाति दण्डं पुरुषो महीपतेर्न चातिभक्त्या न च दानकाम्यया । यदीयते वासवया

त्र राज्ञो दण्डं ददाति ॥ रजकस्य वस्त्रं ददाति ॥

अथ चतुर्थ्यर्थमाह—दानपात्रे सम्प्रदानकारके चतुर्थी । दीयते इति दानं दानाय पात्रं दानपात्रम् । दत्तवस्तुनः स्वामी भवतीति यावत् । तस्मिन् दानपात्रे । कीदृशे दानपात्रे ? सम्प्रदाने नाम कारके । सम्यक् श्रेयोबुद्ध्या यस्मै प्रदीयते तत्सम्प्रदानम् । यस्मै दत्ते आमुष्मिकफलप्राप्तिर्भवति तत्सम्प्रदानमुच्यते । सम्प्रदानं च तत्कारकं च सम्प्रदानकारकं तस्मिन् । यदुक्तम्—

'ददाति दण्डं पुरुषो महीपतेर्न चात्र भक्तिर्न च दानकाम्यया ।
यद्दीयते वासनया सुपात्रे तत्सम्प्रदानं कथितं मुनीन्द्रैः' ॥

तत्रोदाहरणम्—'वेदविदे गां ददाति । वेदं वेत्तीति वेदवित् तस्मै वेदविदे वेदज्ञाय ब्राह्मणाय कश्चित्पुरुषो गां ददाति । इत्यत्र वेदवित्त्वे सति दानपात्रत्वं सङ्गतमेव । एवं साधवे अन्नं प्रतिलाभयति ॥ अन्यथा दानपात्राभावे—राज्ञो दण्डं ददाति । अत्र चतुर्थ्यभावः ॥

(१)विश्लेषावधौ पञ्चमी ॥ विश्लेषो विभागस्तत्र योऽवधिः स चलतया अचलतया वा विवक्षितस्तत्रापादाने पञ्चमी ॥ धावतोऽश्वा(२)दपतत् ॥ भूभृतोऽवतरति गङ्गा ॥

अथ पञ्चम्यर्थमाचिख्यासुर्विश्लेषावधाविति पदं व्याकरोति—विश्लेष इत्यादि । विश्लेष इति कोऽर्थः । विश्लेषो विभागो विरहः पृथग्भावः बुद्ध्या स्वरूपेण वा एकाश्रयात्पृथग्भवनमित्यर्थः । तत्र विश्लेषे योऽवधिराश्रयो यस्माद्विभागो जायते स चलतया अश्वकरभादिभावेन, अचलतया पर्वतशिखरादिभावेन विवक्षितो वक्तुमिष्टः वाञ्छितः । तत्र विश्लेषावधौ अपादाननामकारके अपादीयते पृथक्क्रि-

---

सुपात्रे तत्संप्रदानं कथितं कवीन्द्रैः ॥ अनभिहिते इत्येव । दानीयो विप्रः ॥ क्वचित्सम्यक्श्रेयोबुद्ध्यभावेऽपि चतुर्थी—व्याजेन रघवे करमिति महाकविप्रयोगदर्शनात् ॥ तच्च संप्रदानं त्रिविधम् । प्रेरकमनिराकर्त्रनुमन्तृ चेति ॥ त्यागेन कर्मणा व्याप्तं प्रेरकं चानुमन्तृ च । अनिराकर्तृ चेत्येवत्संप्रदानं त्रिधा स्मृतम् ॥ देहीति प्रेरयति तत्प्रेरकम् ॥ यथा । वटवे भिक्षां ददाति ॥ यत्तु इदमहं ददामीत्युक्तेऽनुमन्यते ओमित्याह तदनुमन्तृ ॥ यथा । शिष्यो गुरवे गां ददाति ॥ यत्तु नानुमन्यते न निराकरोति तदनिराकर्तृ ॥ यथा । सूर्यायार्घ्यं ददाति ॥ क्रियया यमभिप्रैति सोऽपि संप्रदानम् ॥ पत्ये शेते इत्यधिकम् ॥

(१) विश्लेषो नाम संयोगपूर्वको विभागः ॥ आधाराधेययोर्मध्ये आधारत्वेन यो ज्ञायमानः सोऽवधिः ॥ आधीयतेऽनेनासौ आधारः ॥ आधातुं योग्यः आधेयः ॥

(२) धावतः, शीघ्रगत्यनुकूलो यो व्यापारस्तदाश्रयोऽश्वस्तदवधिकोऽधोदेशसंयोगानुकूलएकाश्रयकोऽतीतो व्यापारः ॥

यते यस्मात्तदपादानम् । अपादानं च तत्कारकं च । तस्मिन् पञ्चमी विभक्तिर्भवति । उदाहरणम्–धावतोऽश्वादपतदित्यत्र अपतदिति विश्लेषः अश्वादिः तस्यावधिः आश्रयः । धावत इत्यश्वस्य चलनक्रियाकारित्वाच्चलतया विवक्षितावधित्वम् । एवं भूभृतः पर्वतात् गङ्गा अवतरतीत्यत्र अवतरणात्मको विश्लेषः । भूभृत इति स्थिरावधिः । एवमन्येऽप्यवसेयाः ॥

सम्बन्धे षष्ठी ॥

राज्ञः स पु(१)रुषो ज्ञेयः पित्रोरेतत्प्रपूजनम् ।
गुरूणां वचनं पथ्यं कवीनां रसवद्वचः ॥ (२)

अथ षष्ठ्यर्थमाह—सम्बन्ध इति । सम्बध्यते जनादिरनेनेति सम्बन्धो जन्यजनकादिः स्वस्वामित्वादिः । यथा लिङ्गार्थकारकव्यतिरिक्तः स्वस्वामित्वादिलक्षणः । स चोभयनिष्ठश्च भवति । तस्मिन्नर्थे षष्ठी विभक्तिर्भवतीति । यतः—

'भेद्यभेदकयोः श्लिष्टिः सम्बन्धोऽन्योन्यमिष्यते ।
द्विष्ठो यद्यपि सम्बन्धः षष्ठ्युत्पत्तिस्तु भेदकात्' ॥

उदाहरणं श्लोकेनाह—राज्ञ इति । स पुरुषः पुमान् राज्ञो राजसम्बन्धी ज्ञेयः । इत्येवं स्वामिसेवकसम्बन्धः । एतत्समीपतरवर्ति पूजनं पूजनोपकरणम् । पित्रोरिति माता च पिता च पितरौ तयोः पित्रोः पितृमातृसम्बन्धि, गुरूणां गुरुसम्बन्धि वचनं जाड्यज्वरविमुक्तानां पथ्यवत् पथ्यतुल्यम् । कवीनां वचो वचनं रसवदिति रसयुक्तम् । एवमन्येऽप्यूह्याः ॥

आधारे सप्तमी ॥ आधारो नामाधिकरणम् ॥ षड्विधमधिकरणम् । (३)औपश्लेषिकं सामीप्यकमभिव्यापकं वैषयिकं नैमित्तिकमौपचारिकं चेति ॥

आधारभावयोरिति पदं व्याचिख्यासुः प्रथममाधारं प्रकटयन्नाह—आधारे स-

---

(१) राज्ञः पुरुष इत्यत्र प्रकृत्यर्थो विशेषणं पुरुषस्तु नामार्थमात्रनिष्ठ एव प्रतिपाद्यते न विशेषणत्वेन यदा तु विशेषणविवक्षितस्तदा षष्ठी भवत्येव पुरुषस्य राजेति यथा परार्थे स्वार्थनिक्षेपादप्रधानं विशेषणम् । विशेष्यं तु प्रधानं स्यात्स्वार्थस्यैव प्रकाशनात् ॥

(२) भेद्यभेदकयोः श्लिष्टः सम्बन्धोऽन्योन्यमुच्यते । द्विष्ठो यद्यपि संबन्धः षष्ठ्युत्पत्तिस्तु भेदकात् । भेद्यं विशेष्यमित्याहुर्भेदकं तु विशेषणम् । विशेष्यं तु प्रधानं स्यादप्रधानं विशेषणम् ॥ प्रधानाप्रधानयोर्मध्येऽप्रधाने षष्ठी ॥ क्रियान्वयि प्रधानम् ॥ क्रियानन्वय्यप्रधानम् ॥ सेव्यसेवकभावसंबन्धः पूज्यपूजकभावसंबन्धो बोध्यबोधकभावसंबन्धो वाच्यवाचकभावसंबन्ध इति संबन्धश्चतुर्विधः । इत्यधिकम् ॥

(३) औपश्लेषिकं त्रिविधम् । एकदेशवृत्त्यभिव्याप्यवृत्ति व्यङ्ग्यवृत्तीति केषांचिन्मतम् ॥

समीति ॥ सुगमार्थः । आध्रियते स्थाप्यते षट्प्रकारा क्रिया अस्मिन्नित्याधारः क्रियाश्रयस्य कर्तुः क्रियाया आश्रयस्तत्र सप्तमी विभक्तिर्भवति । आधाराधिकरणौ एकपर्यायौ । आधारशब्देनाधिकरणमेवोच्यते अतोऽधिकरणस्याधारस्य भेदानाह—षड्विधमिति । अधिक्रियते आधारतया तदधिकरणम् । गुणानां गुणिवत् । तत्षड्विधमिति । षट्संख्याका विधाः प्रकारा यस्य तत्षड्विधम् । षोढेत्यर्थः । तानेव षड्भेदानाह—औपश्लेषिकमित्यादि । उप सामीप्येन श्लेषणं संघट्टनमुपश्लेषः एकदेशमात्रसंयोगे वा उपश्लेषः । यथा कटे शेते कटस्यैकदेशे इत्यर्थस्तेन निर्वृत्तमौपश्लेषिकम् । सामीपिकं समीपेन निर्वृत्तं सामीपिकम् । यदाधेयसमीपमात्रेण क्रियाहेतुः । यथा वटे वटसमीपे गावः सुशेरते । गङ्गायां घोषः गङ्गासमीपे इति । अभि समन्ताद्व्याप्नोतीत्यभिव्यापकम् आधेयेन समस्तावयवसंयोगोऽभिव्यापकः । यद्वा अपृथक्भूतयोराधाराधेययोर्यः सकलावयवसंबन्धः सोऽभिव्यापकः । यथा तिलेषु तैलम् ॥ विषये भवं वैषयिकम् । अनन्यत्र भवो विषयिकः । यथा नभसि तारकाः । आकाशे वायुः । हृदि ब्रह्मेत्यादि । हृदिविषये ब्रह्मैवं परं प्रकृष्टममृतमस्ति ॥ निमित्तेन भवं नैमित्तिकं यथा युद्धे युद्धनिमित्तमित्यादि ॥ अविद्यमानस्यारोपणमुपचारः उपचारेण भवमौपचारिकम् । एवं षड्विधेऽप्यधिकरणे सप्तमी विभक्तिर्भवतीति शेषः ॥

कटे शेते कुमारो(१)ऽसौ वटे गावः सुशेरते ।
तिलेषु विद्यते तैलं हृदि ब्रह्मामृतं परम् ॥
युद्धे संनह्यते धीरोऽङ्गुल्यग्रे करिणां शतम् ।

भावे सप्तमी ॥ भावः क्रियालक्षणं भावस्तत्रापि सप्तमी ॥ प्रसिद्धक्रियया अप्रसिद्धक्रियाया लक्षणबोधनं भावः ॥ देवे वर्षति चौर आयातः ॥ पतत्यंशुमालिनि पतितोऽरातिः । काले शरदि पुष्यन्ति सप्तच्छदाः ॥

अथ सार्धश्लोकेन षडप्याधारभेदोदाहरणान्याह—कटे शेते इत्यादि । असौ कुमारः कटे कटमुपश्लिष्य शेते । इत्यत्र उपश्लेषिकमधिकरणम् अत्र शयनक्रियाश्रयः कर्ता कुमारस्तदाधारः कटस्तत्रोपश्लेषः ॥ १ ॥ गावो धेनवः वटे इति वटसमीपे शेरते शयनं कुर्वते इति सामीपिकाधिकरणम् । न हि वटस्योपरि गावः शेरते किंतु समीपे ॥ एवं गङ्गायां घोषः गङ्गासमीपे घोषो गोकुलम् ॥ २ ॥ तिले-

(१) एककटाभिन्नाश्रयकनिद्रानुकूल एककुमाराभिन्नाश्रयको वर्तमानो व्यापारः ।

पु विद्यते तैलं तिलेषु सर्वत्राभिव्याप्य स्थितमित्यर्थः । इति अभिव्यापकम् ॥३॥ हृदीति हृदि विषये ब्रह्म परममृतमित्येतद्वैषयिकाधिकरणम् ॥ ४ ॥ युद्धेषु युद्धनिमित्तं धीरः संनह्यते संनाहं पिदधाति इति नैमित्तिकम् ॥ ५ ॥ अङ्गुल्यग्रे अङ्गुल्यग्रे प्रदृश्यमानमित्यर्थः । करिणां हस्तिनां शतमित्युपचारमात्रत्वादौपचारिकं न तु साक्षाद्वर्तमानमिति ॥ ६ ॥ इत्थमाधारमाख्यायेदानीं भावपदस्यार्थमाह—भावः क्रिया लक्षणमिति । क्रिया गमनस्थानोत्थानादिका तस्य लक्षणं चिह्नं स भाव इति कथ्यते । प्रसिद्धक्रियया कृत्वा अप्रसिद्धक्रियाया लक्षणं बोधनं भाव इति । तत्रापीति तस्मिन्नर्थेऽपि सप्तमीविभक्तिर्भवतीति । उदाहरणम्—देवेति । देवे मेघे वर्षति सति चौरस्तस्करः आयात आगतः । अत्र मेघवर्षणरूपा प्रसिद्धा क्रिया । तया चौरागमनरूपा अप्रसिद्धा क्रिया लक्षिता । देवे मेघे वर्षतीति प्रसिद्धेन वर्षणेनाप्रसिद्धं चौरागमनं लक्ष्यत इति तत्र सप्तमी । एवमंशुमालिनि सूर्ये पतत्यस्तं गच्छति सति अरातिः शत्रुः पतित इति । युद्धार्थमागत्य पतित इत्यर्थः । यद्वा पतितो मृत इत्यर्थः । अत्र प्रसिद्धेन सूर्यस्यास्तमनेन अप्रसिद्धशत्रोः पतनं लक्ष्यते । एवं गुरौ धर्ममुपदिशति सति शिष्यः शृणोतीत्येवमादयोऽवसेयाः । एवं द्वितीयादिविभक्तीनामर्थाः ॥

अथोपपदविभक्त्यर्थो निपात्यते ॥ विनासहनमस्कृते निर्धारणस्वाम्यादिभिश्च ॥ एतैरपि योगे द्वितीयाद्या विभक्तयो भवन्ति ॥ विना पापं सर्वं फलति ॥ अन्तरेणाक्षिणी जीवितेन किम् ॥ अन्तरा त्वां मां मध्वित्यादिपदाद्ग्राह्यम् ॥(१)

अथ पुनस्तासामुपपदानामर्थान् प्रकारान्तरेणाह—सूत्रम्—विनासहनमस्कृते निर्धारणे स्वाम्यादिभिश्च ॥ ततो विना च सहचेत्यादिषट्कद्वन्द्वः । ते आदौ येषां तथा तैः तृतीयाबहुवचनान्तम् । 'स्तोर्वि०' । च प्रथमैकवचनम् 'अव्य०' ॥ सिद्धं सूत्रम् ॥ एतैर्विनादिभिरपि योगे द्वितीयाद्याः षट् विभक्तयः षट्स्वप्यर्थेषु यथाक्रमं भवन्ति । 'द्वन्द्वात्परतः श्रूयमाणं पदं प्रत्येकमाभिसंबध्यते' इति । आदिशब्दो विनादिषु प्रत्येकं योज्यः । विनादिवाचके शब्दे प्रयुज्यमाने द्वितीयाविभ-

(१) अधिशीङ्स्थासां कर्म ॥ अधिपूर्वाणामेषामाधारः कर्मसंज्ञः स्यात् ॥ अधिशेते अधितिष्ठति अध्यास्ते वा वैकुण्ठं हरिः ॥ अभिनिविशश्च ॥ अभिनीत्येतत्संघातपूर्वस्य विशतेर्धातोराधारः कर्मसंज्ञः स्यात् । ग्रामं अभिनिविशते ॥ उपान्वध्याङ्वसः ॥ उपादिपूर्वस्य वसतेराधारः कर्मसंज्ञः स्यात् ॥ आवसथ्यं आवसति उपवसति अनुवसति अधिवसति ॥

क्तिर्भवतीति । सहादियोगे तृतीया । नम आदियोगे चतुर्थी । ऋत आदियोगे पञ्चमी । निर्धारणाद्यर्थे षष्ठी । स्वाम्याद्यर्थे सप्तमी ॥ तत्रोदाहरणेन द्वितीयां व्यञ्जयति —विना पापमिति पापं विना पापाभावेन सर्वमपि धर्मकृत्यादि फलति फलमावहति । एवमत्र विनार्थे वाच्यमाने विनाशब्दयोगे द्वितीया । चकारात् पापेन विना पापाद्विनेति तृतीयापञ्चम्यावपि । 'वृद्धत्वं जरसा विना' ॥ अक्षिणी इति । नेत्रे अन्तरेण विना जीवितेन किं । जीवनेन न किमपीति भावः । अक्षिणी इत्यत्र द्वितीयाद्विवचनं नपुंसकान्तम् अन्तरेत्यादि । त्वां मामन्तरा मध्ये विचाले मधु क्षौद्रं मद्यं वा वर्तते । त्वां मामिति युष्मदस्मदोर्द्वितीयैकवचनान्तत्वम् । आदिशब्दादन्तरेण अन्तरा इत्यर्थद्वयेऽपि द्वितीयाविभक्तिर्भवति । एतदेवाह— इत्यादिपदाद्ग्राह्यमिति । इत्युदाहरणद्वयम् आदिपदाद्विनादियोगो द्वितीया इत्यादिशब्दाद्ग्राह्यम् अवसेयमिति भावः । इति द्वितीयार्थाः ॥

[सहादियोगे तृतीयाऽप्रधाने ॥] (१)सह शिष्येणागतो गुरुः ॥ सदृशश्चैत्रो मैत्रेण ॥ साकं नयनाभ्यां श्लक्ष्णा दन्ताः ॥ सार्धं धनिना धृतः साधुः ॥(२)

अथ तृतीया [सहादियोगे तृतीया] । तत्र द्रव्यगुणक्रियाभिस्तुल्ययोग्यतायां विद्यमानायां सहार्थे तृतीयाविभक्तिर्भवतीति वृद्धाम्नायः । सह शिष्येणेति । गुरुः शिष्येण सह आगतः । अत्रागमनक्रियया शिष्यशब्दस्य गुरुणा तुल्ययोग्यतायां सत्यां तृतीयान्तत्वम् । सह पुत्रेण पिता धनी इत्यत्र धनद्रव्येण तुल्ययोग्यत्वे पुत्रस्य तृतीयान्तत्वम् ॥ सदृशश्चैत्रो मैत्रेण । चैत्रनामा कश्चित्पुरुषः मैत्रेण मैत्रनाम्ना पुरुषेण सदृशस्तुल्यः । साकं नयनाभ्यामिति । नयनाभ्यां साकं सहिताः श्लक्ष्णा मनोहराः । अत्र गुणेन तुल्यत्वे तृतीया ॥ एवमादिशब्दात्साधुः पुरुषः धनिभिर्धनवद्भिः पुरुषैः सार्धं धृतो गृहीतः बद्ध इत्यर्थः । वारणार्थालंयोगे तृतीया समर्थार्थालंयोगे चतुर्थीत्यर्थः । एतावता अलं विवादेन । धर्मेण अर्थः । गुडेन मिश्रः । शस्त्रेण कलहः । कर्मणा विना । पुण्येन हीन इत्यादयोऽपिशब्दात् अवसेयाः ॥ प्रक्रियामते तु तुल्यार्थे तृतीयाषष्ठ्यौ स्तः । कृ-

(१) सह शब्दवं साकं सार्धं सममिति सहादयः ॥

(२) समं शिष्याभ्यामधीते ॥ समं शिष्येण गुरुणा भुज्यते ॥ अशिष्टव्यवहारे दानस्य प्रयोगे चतुर्थ्यर्थे तृतीया ॥ दास्या संयच्छते कामुकः । धर्म्यं तु भार्यायै संयच्छति ॥ वारणार्थयोगे तृतीया ॥ अलं विवादेन इत्यधिकम् ॥

ष्णेन कृष्णस्य वा पुत्रः । यदुक्तं रघुकाव्ये—'धृतेश्च धीरः सदृशीर्व्यधत्त सः' ॥ इति तृतीया ॥

[नमआदियोगे चतुर्थी ॥ नमो नारायणाय । स्वस्ति राज्ञे । सोमाय स्वाहा । पितृभ्यः स्वधा । अलं मल्लो मल्लाय । वषट् इन्द्राय ॥(१)

अथ चतुर्थी व्याचष्टे—नमआदियोगे चतुर्थी० ॥ नमः स्वस्तिस्वाहास्वधालंवषट् एतेषामव्ययानां योगे चतुर्थी वक्तव्या । सुगमम् । तत्र नम इति नमस्कारार्थः । स्वस्ति इति कल्याणवाचकमव्ययम् । स्वाहा इति होमावसरे मन्त्रावसानेऽक्षरद्वयोच्चारणम् हव्यवस्तुवाचकम् ॥ स्वधेति पितृकल्प्यं वस्तु । अलमिति सामर्थ्यार्थः । वषट् होतव्यं वस्तु ॥ नमो नारायणायेति । नमो नमस्कारार्थः । स्वस्ति राज्ञे । राज्ञे नृपाय कल्याणं भवतु अत्र स्वस्ति कल्याणार्थे । सोमाय स्वाहा । सोमाय चन्द्राय स्वाहा हव्यवस्तु ॥ पितृभ्यः स्वधा संतानकल्पितं वस्तु ॥ अलमिति । मल्लो मल्लाय अलं समर्थः । इन्द्राय वषट् । होतव्यं वस्तु । इत्यादिष्वर्थेषु चतुर्थी ॥

ऋतआदियोगे पञ्चमी ॥ (२)ऋते ज्ञानान्न मुक्तिः ॥ (३)अन्यो गृहाद्विहारः ॥ आराद्वनात् ॥ इतरो ग्रामात् ॥

अथ पञ्चमी — ऋते इति । ज्ञानादृते मुक्तिर्न भवतीति शेषः । अत्र ऋतेशब्दयोगे ज्ञानादिति पञ्चमी । आदिशब्दात् गृहादन्यो विहारः विहरणं । विनापृथक्योगेऽपि । विनाकामात् । पृथक्ग्रामात् । एवं भिन्नो ग्रामादिति । इतरो ग्रामात् । प्राक्ग्रामात् । दक्षिणाहि ग्रामात् । गृहाद्बहिः । आरात् द्रुमादित्यादि ॥

निर्धारणम् ॥ क्रियागुणजातिभिः समुदायात्पृथक्करणं यतस्तत्र षष्ठी । क्रियापराणां भगवदाराधकः श्रेष्ठः । गवां कृष्णा गौः संपन्नक्षीरा ॥ एतेषां क्षत्रियः शूरतमः ॥

---

(१) रुच्यर्थानां प्रीयमाणः ॥ रुच्यर्थानां धातूनां प्रयोगे प्रीयमाणोऽर्थः संप्रदानसंज्ञः स्यात् । हरये रोचते भक्तिः ।

(२) ऋते अन्यः आरात् इतरः अञ्चूत्तरपदं दिग्वाचकः शब्दः आहि आच् एते ऋत आदयः ॥ अन्यशब्देनान्यार्था गृह्यन्ते ॥

(३) ऋतेयोगे च द्वितीयापि ॥ ज्ञानं ऋते ॥ चकाराद्विनादियोगे तृतीयापञ्चम्यौ स्तः ॥ विना ज्ञानात् । ज्ञानेन विना इत्यधिकम् ॥

अथ षष्ठ्यर्थसूचकं निर्धारणं व्याचष्टे निर्धारणमिति । निर्धियते पृथक्क्रियते-नेनेति निर्धारणं । काभिः ? क्रियागुणजातिभिः । क्रिया करणात्मिका गमनस्था-नादिका । गुणा रूपादिः जातिर्ब्राह्मणादिः । ततः क्रिया च गुणश्च जातिश्चेत्यादिना द्वन्द्वः । ततस्ताभिः कृत्वा यत्समुदायात् बहूनां समूहात् पृथक्करणमेकस्य तन्निर्धारणमुच्यते । तत्रार्थे षष्ठीविभक्तिर्भवतीति । तत्रोदाहरणम्—क्रियासु पराः क्रियासु निष्ठास्तत्परा इत्यर्थः । तेषां मध्ये यो भगवतश्चिदानन्दस्य आराधकः स एव श्रेष्ठः प्रशस्यः । अत्र सामान्यक्रियापरेषु भगवदाराधकत्वरूपक्रियया पृथक्करणे क्रियापरशब्दस्य षष्ठी ॥ गवां धेनूनां मध्ये या कृष्णा गौः सा संपन्नक्षीरा बहुदुग्धा । अत्र गोशब्दस्य कृष्णगुणेन निर्धारणे षष्ठी । एतेषां क्षत्रियः शूरतम-इति ॥ एतेषां सर्वजातीयानां पुरुषाणां मध्ये क्षत्रियोऽतिशयेन शूरः इति शूरतमः । अत्र जात्या निर्धारणे षष्ठी ॥ व्याकरणान्तरमते तु निर्धारणे षष्ठीसप्तम्यौ द्वे-अपि भवतः ॥

स्वामित्वे षष्ठीसप्तम्यौ ॥ गोषु स्वामी गवां स्वामी ॥ गवामधिपतिः गोष्वधिपतिः ॥

स्वामित्वे षष्ठीसप्तम्यौ ॥ स्वामिनो भावः स्वामित्वं तस्मिन् स्वामित्वे सप्तमी । चकारात् षष्ठ्यपि भवति । गोषु स्वामी गवां स्वामी । एवं गोष्वधिपतिः गवामधिपतिः इत्येतदपि ज्ञेयम् । स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतशब्दयोगे षष्ठीसप्तम्यौ भवतः ॥

कर्तृकार्ययोरक्तादौ कृति षष्ठी ॥ कर्तरि कार्ये च षष्ठीविभक्तिर्भवति क्तादिवर्जितकृदन्ते शब्दे प्रयुज्यमाने ॥ व्यासस्य कृतिः । भारतस्य श्रवणम् । (१)स्मृतौ च कार्ये ॥ स्मृत्यर्थे धातौ प्रयुज्यमाने च कार्ये षष्ठी भवति ॥ मातुः स्मरति ॥

पुनः षष्ठ्या अर्थान्तरमाह—सूत्रम्—'कर्तृकार्ययो०' ॥ कर्ता च कार्यं च कर्तृकार्ये तयोः । सप्तमीद्विवचनान्तम् । 'ओसि' 'ए अय्' 'स्वरहीनं०' 'स्रोर्वि०' । अग्रे अक्तादि क्तप्रत्यय आदिर्यस्य सः क्तादिः न क्तादिरक्तादिस्तस्मिन् सप्तम्येकवचनान्तम् । 'ङेरौ डित्' टिलोपः । 'स्वरहीनं०' पश्चात् 'नामिनोरः' 'स्वरहीनं०' ॥ कृति सप्तम्येकवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' ॥ अग्रे षष्ठी । षण्णां संख्यापू-

(१) उभयप्राप्तौ कर्मणि ॥ उभयोः प्राप्तिर्यस्मिन्कृति तत्र कर्मण्येव षष्ठी स्यात् ॥ चित्रं गवां दोहोऽगोपेन इत्यधिकम् ॥

रणी षष्ठी । प्रथमैकवचनान्तम् । 'हसेपः०' सिद्धम् ॥ कर्तरीति । प्रागुक्तलक्षणे प्रधाने क्रियाश्रये अर्थे तथा कार्ये कर्मणि षष्ठीविभक्तिर्भवति । क सति ? कृदन्ते सति । कृत् तृतीयावृत्तिप्रोक्तः प्रत्ययसमूहः सोऽन्ते यस्य स कृदन्तस्तस्मिन् कृदन्तशब्दे प्रयुज्यमाने वाच्यमाने सतीति भावः ॥ कथंभूते कृदन्ते शब्दे ? क्तादिवर्जिते क्तप्रत्ययादिरहिते । क्तादीत्यादिशब्दात् क्तक्तवतू ईषद्दुःसुषु खल् शतृशानौ क्वसुकानौ पूर्वकाले क्त्वा समासे क्यप् तुम् इष्णु स्नु क्नु इत्यादि कृत्प्रत्ययान् विहाय अन्येषु कृत्प्रत्ययान्तेषु परेषु सत्सु इत्यर्थः ॥ तत्रोदाहरणम्—व्यासस्य कृतिः, व्यासेन क्रियते स्म इति । अत्र व्यासः कृतेः कर्ता । ततः कृतिरिति कृत्प्रत्ययान्ते शब्दे प्रयुज्यमाने व्यासस्येति कर्तरि षष्ठी । एवं भारतस्य श्रवणं, भारतं शृणोतीति । श्रवणमिति युडन्ते कृदन्ते प्रयुक्ते भारतस्येति कर्मणि षष्ठी । अत्रोभयत्रापि कृद्योगलक्षणा षष्ठी ॥ अक्तादाविति किम् । त्वया कृतम् । ग्रामं प्राप्तः । अत्र यथाक्रमं कर्तरि कर्मणि च तृतीयाद्वितीये क्तप्रत्ययान्तत्वात् । आदिशब्दात् शतृशानच्क्वसुकानइष्णुस्नुक्नुक्त्वातुमुक्यप्आद्यन्तेष्वपि शब्देषु परेषु षष्ठी न भवति किंतु द्वितीयैव । ग्रामं गच्छन् । अन्नं पचमानः । अन्नं पेचिवान् । शुभं चक्राणः । देवं दिदृक्षुः । आत्मानमलंकरिष्णुः दैत्यान् घातुकः । दानवान् जिष्णुः । देवं नत्वा । गुरुं प्रणम्य । ग्रामं गन्तुमुत्कण्ठित इत्यादीन्युदाहरणान्यवसेयानि ॥ 'द्विषेः शतुर्वा षष्ठी' मुरस्य मुरं वा द्विषन् ॥ 'स्मृतौ च कार्ये' स्मृतावर्थे 'स्मृञ् स्मरणे' इति धातुयोगे कार्ये कर्मणि विषये षष्ठी विभक्तिर्भवति । उदाहरणम्—मातुः स्मरति मातुः स्मर्तव्ये षष्ठी । चकारात् द्वितीयापि कर्मापि भवति—मातरं स्मरति ॥ 'तृप्त्यर्थानां करणे वा षष्ठी' फलैः फलानां वा तृप्तः । अद्भिः अपां वा तृप्तः ॥

हेतौ तृतीया पञ्चमी च वक्तव्या ॥ अनित्यः शब्दः कृतकत्वेन कृतकत्वात् ॥

'हेतौ' हेतौ साधने तृतीयापञ्चम्यौ भवतः । इह किल प्रतिज्ञा–दृष्टान्त–उपनयनिगमन–भेदादनुमानस्य पञ्चावयवाः । तत्र पक्षवचनं प्रतिज्ञा । प्रतिज्ञास्थापको हेतुः । यथा पर्वतोऽयं वह्निमान् । कस्मात् ? धूमवत्त्वात । अयं पर्वतो वह्निमानिति प्रतिज्ञा । सा च धूमवत्त्वेन हेतुना स्थाप्यत इति । तत्र हेताविति द्वितीयानुमानावयवे तृतीया पञ्चमी च भवति । तत्रोदाहरणम्—अनित्यः शब्दः इति प्रतिज्ञा । कृतकत्वेन कृतकत्वादिति हेतुः । तत्र तृतीया विकल्पेन पञ्चमी ।

हेतुत्वादिति प्रस्तावाच्छेषा अपि त्रयोऽवयवा व्यज्यन्ते । ते चामी—यो यः कृतकः स सोऽनित्यः यथा घट इति दृष्टान्तः । कृतकोऽयमित्युपनयः । तस्मादनित्यश्चायमिति निगमनम् ॥

भयहेतौ पञ्चमी च वक्तव्या ॥ चौराद्बिभेति ॥ व्याघ्रात्त्रस्यति ॥ विद्युत्पाताच्चकितः ॥

भयहेतौ भयस्य कारणे पञ्चमी । भयस्य हेतुर्यः पशुपुरुषादिजनितः कारणवर्गस्तस्मिन्नर्थे पञ्चमी विभक्तिर्भवति । चौराद्बिभेति । व्याघ्रात्त्रस्यति । विद्युत्पाताच्चकितः । अत्र भयहेतौ भयार्थे पञ्चमी ॥

षष्ठी च हेतुप्रयोगे ॥ हेतुप्रयोगे हेतौ द्योत्ये षष्ठी स्यात् ॥ कस्य हेतोरियं कन्या ॥

'षष्ठी हेतुप्रयोगे च' ॥ हेतुशब्दस्य प्रयोगे हेतुशब्दे प्रयुज्यमाने षष्ठी भवति । कस्य हेतोरियं कन्या । कस्य निमित्तमित्यर्थः । चकारात्सर्वादेर्हेतुप्रयोगे तृतीयाषष्ठ्यौ स्तः । केन हेतुना । कस्य हेतोः । निमित्तकारणहेत्वर्थप्रयोगे सर्वादेः सर्वा विभक्तयो भवन्ति । को हेतुः । कं हेतुं वसति । केन हेतुना । कस्मै हेतवे । कस्माद्धेतोः । कस्य हेतोः । कस्मिन् हेतौ इत्यादि ॥

इत्थंभावे तृतीया ॥ शिष्यं पुत्रेण पश्यति ॥ संसारमसारेण पश्यति ॥

'इत्थंभावे तृतीया' इति । असावयमिवेति इत्थंभावस्तस्मिन्नर्थे तृतीयाविभक्तिर्भवति । उदाहरणम्— शिष्यं पुत्रेण पश्यति पुत्रसदृशं पश्यति । पुत्रमिवेतिभावः । यद्वा अयं प्रकारः इत्थम् तस्य भावः इत्थंभावः । सामान्यस्य भेदको विशेषः प्रकारः किंचित्प्रकारं प्राप्तः इत्थंभावः । यथा मनुष्यत्वसामान्यभेदको विशेषः शिष्यत्वं, लक्षणं पुत्र इति न भवति किंतु तद्गतस्नेहः पुत्रशब्देनोच्यते इति । आचार्यः शिष्यं पुत्रेण पश्यति पुत्रमिव पश्यतीत्यर्थः । एवं संसारमसारेणेत्यपि ज्ञेयम् । साधुः संसारमसारमिव पश्यति असारतया पश्यतीत्यर्थः ॥

येनाङ्गविकारः ॥ येन विकृतेनाङ्गेनाङ्गिनोऽङ्गविकारो लक्ष्यते तस्मादङ्गात्तृतीया विभक्तिर्भवति ॥ अक्ष्णा काणः ॥ पादेन खञ्जः । शिरसा खल्वाटः ॥

सूत्रम्—'येनाङ्गविकारः' ॥ येनेति यच्छब्दस्य तृतीयैकवचनान्तम् । 'त्यदादेष्ट०' 'टेन' 'अ इ ए' । अङ्गविकारः अङ्गं विक्रियतेऽनेनेत्यङ्गविकारः । प्रथ-

मैकवचनान्तम् । 'स्रोर्वि॰' 'सवर्णे॰' ॥ सिद्धं सूत्रम् । येन विकृतेनाङ्गेन अक्ष्यादिना अङ्गिनः शरीरिणोऽङ्गविकारः शरीरविकृतिर्लक्ष्यते ज्ञायते तस्माद्विकृतादङ्गात्तृतीया विभक्तिर्भवति । तत्र विकृतत्वं द्विविधं न्यूनत्वेन आधिक्येन चेति ॥ न्यूनत्वं व्याचष्टे । अक्ष्णा नेत्रेण काणः । पादेन खञ्जः । शिरसा मस्तकेन खल्वाटः केशरहितः । करेण कुणिः । न्यूनत्वविकृतादिदमुदाहरणचतुष्टयम् । एवं मुखेन त्रिलोचनः । वपुषा चतुर्भुजः । इत्येतदुदाहरणद्वयमाधिक्यविकृतौ ज्ञेयम् ॥

जनिकर्तुः प्रकृतिः ॥ जायमानस्य कार्यस्योपादानमपादानसंज्ञं भवति ॥ [तत्रापादाने पञ्चमी ।] यस्मात्प्रजाः प्रजायन्ते तद्ब्रह्मेति ॥

अथ पञ्चम्या अर्थान्तरमाह—सूत्रम्—'जनिकर्तुः प्रकृतिः' ॥ जनिकर्तुः जनेर्जन्मनः यद्वा जनेर्धातोः क्रियापदस्य कर्ता उत्पद्यमानं वस्तु जनिकर्ता तस्य षष्ठ्येकवचनान्तम् । 'ऋतो ङ उः' अस्य उः ङित्वाट्टिलोपः । 'स्वरहीनं॰' 'स्रोर्वि॰' । प्रकृतिः प्रथमैकवचनान्तम् । 'स्रोर्वि॰' ॥ सिद्धं सूत्रम् । 'जनिकर्तुः प्रकृतिरपादानम्' इत्थं वा सूत्रम् । अथ वृत्तिः—जनिकर्तुरिति । कोऽर्थः ? जायमानस्य जायमानमुत्पद्यमानं यत्कार्यं तस्य प्रकृतिरुपादानं मूलकारणं तदपादानसंज्ञं भवति । तत्र अपादाने पञ्चमी विभक्तिर्भवतीति शेषः । अर्थाज्जनेर्धातोर्यः कर्ता स जायमानः सन् कार्यं भवति तस्य प्रकृतिः कारणं पञ्चमी । उदाहरणम्—'यस्मात्प्रजाः प्रजायन्ते तद्ब्रह्मेत्यभिधीयते ।' प्रजायन्ते इति जनिधातुपदं प्रजा इति जनिकर्तृपदम् जायमाने कार्यत्वात, तस्य प्रकृतिर्यच्छब्दनिर्दिष्टं ब्रह्म । ततो यस्मादिति मूलकारणत्वात् प्रकृतिपदस्य पञ्चमी ।

आङादियोगे च ॥ आङादियोगे पञ्चमीविभक्तिर्भवति ॥ आपाटलिपुत्राद्वृष्टो देवः ॥

'आङादियोगे च' ॥ आङुपसर्गादियोगे पञ्चमी । आदिशब्दात आङपपरियोगे । आङ् उपसर्गो मर्यादायाम् अभिविधौ च वर्तते । तेन विनेति मर्यादा । तेन सहेत्यभिविधिरिति भेदः । तत्रोदाहरणम्—आपाटलिपुत्रादिति पाटलिपुत्रं नगरं मर्यादीकृत्य तस्मादर्वागर्वाग्, अभिव्याप्य वा देवो मेघो वृष्ट इत्यर्थः ॥ पर्यपयोर्वर्जने पञ्चमी । पर्यपौ वर्जनार्थे । परि त्रिगर्तेभ्यो देवो वृष्टः । अप त्रिगर्तेभ्यो वृष्टो देवः । त्रिगर्तदेशान् वर्जयित्वा वृष्ट इत्यर्थः । 'राज्ञि मेघे सुर देवः' इत्यनेकार्थः ॥ विद्यास्वीकारे आख्यातुः पञ्चमी स्यात् । उपाध्यायादधीते ॥

तादर्थ्ये चतुर्थी वक्तव्या ॥

संयमाय श्रुतं धत्ते नरो धर्माय संयमम् ।
धर्मं मोक्षाय मेधावी धनं दानाय भुक्तये ॥

अथ पुनश्चतुर्थीमाह—'तादर्थ्ये इति' ॥ सोऽर्थो यस्य तत्तदर्थं तस्य भावस्तादर्थ्यम् । यद्वा स एवार्थस्तदर्थस्तस्य भावस्तादर्थ्यम् । यद्वा तस्मै कार्याय इदं कारणं तदर्थं तस्य भावस्तादर्थ्यं तस्मिंस्तादर्थ्ये अर्थे वाच्यमाने चतुर्थी विभक्तिर्भवति । तत्रोदाहरणं श्लोकेन—संयमायेति । नरो मनुष्यः श्रुतं शास्त्रं धत्ते । कस्मै? । संयमाय संयमार्थमित्यर्थः । धर्माय धर्मार्थं संयमं धत्ते । मेधावी बुद्धिमान् मोक्षाय मोक्षार्थं धर्मं धत्ते । धनं दानाय तथा भुक्तये भोगाय धत्ते । अत्र संयमादीनां तादर्थ्ये चतुर्थी ॥

क्रुधादियोगे च ॥ क्रूराय क्रुध्यति ॥

क्रुधादिधातुयोगेऽपि चतुर्थी । क्रुधिद्रुहिईर्ष्यासूयाश्लाघह्नुङ्स्थाशपधारिस्पृह एते क्रुधादयः । क्रूराय क्रुध्यति क्रूरं प्रति क्रोध इत्यस्मिन्नर्थे क्रुध्धातुयोगे क्रूरायेत्यत्र चतुर्थी । आदिशब्दान्मित्राय द्रुह्यति । गुणवते असूयतीत्यादि । रोषवाचकधातुयोगे चतुर्थी । पुत्राय कुप्यति । दुष्टायेर्ष्यतीत्यादयः । गुणेषु दोषारोपोऽसूया । परसंपत्त्यसहनमीर्ष्या । इति भेदः । 'सोपसर्गयोश्च क्रुधद्रुहोर्योगे चतुर्थीप्रतिषेधो वक्तव्यः' । क्रूरमभिक्रुध्यति । मित्रमभिद्रुह्यति । चकारात् श्लाघ्शप्स्थाधृञ्स्पृहादीनां रुच्यर्थानां तृप्यमाणात् चतुर्थीति सूचितम् । भगवते श्लाघते । मदनाय शपते । मित्राय तिष्ठति । पत्न्यै धारयति भूषणानि पतिः । कृष्णाय स्पृहयति गोपो । क्षुधिताय रोचतेऽन्नमित्यादि ज्ञेयम् ॥

लोकानां शुभाशुभसूचको भूतादिविकार उत्पा[तः] तत्रापि चतुर्थी । वाताय कपिला विद्युत् वातोत्पातज्ञापिकेत्यर्थः ॥

तुमन्तलोपे चतुर्थी । फलेभ्यो याति खलान्याहर्तुं यातीत्यर्थः ॥

तुमर्थाच्च भाववचनात् । यागाय याति । यष्टुं यातीत्यर्थः ॥ मन्यतेः कर्मण्यनादरे वा चतुर्थी । न त्वां तृणाय मन्ये इत्यर्थः ॥ गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ । व्रजाय व्रजति व्रजं वा ॥

क्यब्लोपे कर्मण्यधिकरणे च पञ्चमी वक्तव्या ॥ हर्म्यात्प्रेक्षते । हर्म्यमारुह्य प्रेक्षत इत्यर्थः ॥ [आसनात्प्रेक्षते । आसने उपविश्य प्रेक्षत इत्यर्थः] ॥

'क्यबलोपे इति' ॥ क्यबर्थो वाच्यमानः क्यपश्चाप्रयोगः क्यब्लोपस्तस्मिन्नर्थे

पञ्चमी वक्तव्या । यतः—'क्यबर्थो दृश्यते यत्र क्यबन्तं न प्रयुज्यते । स एव क्यब्लोपः स्यादिति प्रोक्तं मनीषिभिः ।' क्यब्लोपे कर्मण्यधिकरणे पञ्चमी वक्तव्या । उदाहरणम्—हर्म्यात्प्रेक्षत इति ॥ कोऽर्थः ? । हर्म्यं गृहमारुह्य प्रेक्षते पश्यतीत्यर्थः । एवमासनाद्वदति आसने उपविश्य वदतीत्यर्थः ॥

निमित्तात्कर्मयोगे च सप्तमी वक्तव्या ॥

चर्मणि द्वीपिनं हन्ति दन्तयोर्हन्ति कुञ्जरम् ।
केशेषु चमरीं हन्ति (१)सीम्नि पुष्कलको हतः ॥

विषये(२) च ॥ तर्के चतुरः ॥ षष्ठीसप्तम्यौ चानादरे ॥ बहूनां क्रोशतां गतश्चौरः ॥ बहुष्वसाधुषु वदत्स्वपि स्वयमार्यो याति साधुमार्गेण ॥ बहुषु साधुषु वदत्स्वपि स्वयमनार्यो यात्यसाधुमार्गेण ॥ मातापित्रो रुदतोः प्रव्रजति पुत्रः ॥

सप्तमीमाह—निमित्तादिति । निमित्तं नाम पञ्चमोऽधिकरणभेदस्तस्मान्निमित्तात् प्रयोजनवाचिनः शब्दात् कर्मयोगे सप्तमी वक्तव्या । तत्रोदाहरणम्—चर्म० । चर्मणीति चर्मनिमित्तं द्वीपिनं चित्रकं हन्ति विनाशयति दन्तयोर्दन्तनिमित्तं कुञ्जरं हस्तिनं हन्ति । केशेषु केशनिमित्तं चमरीं गां हन्ति । सीम्नि समीमायां सीमानिमित्तं पुष्कलको नाम ग्रामाधिपतिः हतो मारितः ॥ विषये चेति । विषये विषयार्थे वाच्यमाने सप्तमी विभक्तिर्भवति ॥ उदाहरणम्—तर्के तर्कविषये चतुरो निपुणः । अत्र तर्कः क्रियाश्रयत्वाभावान्नाधिकरणं ततो विषये सप्तमी ॥ षष्ठी० । अनादरे क्रियमाणे सति षष्ठी सप्तमी च भवति । तत्रोदाहरणम्—बहूनां जनानां क्रोशतां सतां च चौरो गतः । बहून् जनान् आक्रोशतोऽवज्ञाय अनादृत्येत्यर्थः। बहुषु साधुषु निवारयत्स्वपि निषेधयत्स्वपि आर्यः साधुः स्वयमात्मना साधुमार्गेण यातीत्यत्रानादरे सप्तमी । बहुषु साधुजनेषु वदत्स्वपि कथयत्स्वप्यनार्योऽसाधुः स्वयमात्मना असाधुमार्गेण असमीचीनमार्गेण याति । बहुषु साधुजनेषु अनादरं कृत्वा व्रजतीत्यर्थः । एवं मातापित्रो रुदतो व्रजति पुत्र इत्यपि ज्ञेयम् ॥ इन्नन्ते कर्मण्यपि सप्तमी अधीती व्याकरणे ॥

अन्योक्ते प्रथमा ॥ यदेदं कार्याद्यन्येनाख्यातेन कृता चोक्तं भवति तदा प्रथमा प्रयोक्तव्या ॥ घटः क्रियते । घटः कार्यः ॥

---

(१) गुदमेढ्रान्तरालाङ्गं सीमेति प्रोच्यते बुधैः । पुष्कलो मृगभेदः स्यादन्यः सौगन्ध्यहेतुकः ॥
(२) विषयो नामानन्यभावः ॥

सूत्रम्—'अन्योक्ते प्रथमा' ॥ अन्येोक्तमन्येनोक्तमन्योक्तं तस्मिन् । सप्तम्येकवचनान्तम् । 'अ इ ए' । प्रथमैकवचनान्तम् । 'आपः' इति सेर्लोपः । सिद्धं सूत्रम् । अन्योक्त इति पदं व्याचष्टे—यदिति । यदा इदं कार्यादि कर्मादिकारकम् ॥ अन्येनेति कोऽर्थः । आख्यातेन द्वितीयवृत्त्युक्तसूत्रनिष्पन्नेन यक्प्रत्ययान्तधातुरूपेण, कृता च तृतीयवृत्तिसाधितशब्देन, चशब्दात् समासेन तद्धितेन च सह यदुक्तं भवति तद् उच्यते तदा तस्मिन् कर्मणि प्रथमा विभक्तिर्भवति । अर्थात् यत्र तृतीयान्तः कर्ता तत्र कर्मणि प्रथमा विभक्तिर्भवति । उदाहरणम्–कुम्भकारेण घटः क्रियते इत्यत्र घटस्य कार्यत्वात् क्रियते इत्याख्यातोक्तत्वेन कर्मणि प्रथमा । एवं कारूकेण कटः कार्यः इत्यत्र कृतोक्तत्वात्कर्मणि प्रथमा । एवं राजा राजते । अत्र आख्यतेनोक्ते राजा इत्यत्र कर्तरि प्रथमा ॥

छन्दसि स्यादिः सर्वत्र ॥ दधि जुहोतीत्यस्मिन्नर्थे दध्ना जुहोति ॥ पुनन्तु ब्रह्मणस्पतिः ॥ व्रजतीर्विरेजुः ॥

छन्दसि कारकनियममाह—छन्द० । छन्दसि वेदविषये स्यादिर्विभक्तिः सर्वत्र सर्वस्मिन्नर्थे व्यत्ययेन भवति । तत्रार्षत्वान्न विभक्तिनियम इत्यर्थः । उदाहरणम्—दध्ना जुहोतीति । द्वितीयासम्भवे छान्दसत्वात् द्वितीयास्थाने तृतीया । भो लोकाः ब्रह्मणस्पतिं पुनन्तु ब्रह्माणं प्रक्षालयन्तु इति द्वितीयार्थे 'ब्रह्मणस्पतिः' इति प्रथमा । यद्वा ब्रह्मणस्पतिर्ब्रह्मा 'पुनन्तु' । अत्रैकवचनसम्भवे बहुवचनम् ॥ अत्र 'व्रजन्त्यो गोप्यो विरेजुः' इति प्रथमाबहुवचनसम्भवे द्वितीयाबहुवचनम् ॥ उक्तं च व्रजतीर्विरेजुरिति । भागवते दशमस्कन्धे पञ्चमाध्याये कृष्णजन्माधिकारे 'नन्दालयं सबलया व्रजतीर्विरेजुः । एवमन्यान्यपि छान्दसोदाहरणानि अवसेयानि ग्रन्थगौरवभयान्न लिख्यन्ते ॥ अथ विभक्तीनां कांश्चिदर्थान् समाहृत्याह–सामान्यलिङ्गवचनपरिमाणकर्तृसम्बोधनान्योक्तेषु प्रथमा । कर्मण्यभितः सर्वतः उभयतः परितः प्रतिसमयानिकषाहा अनुधिग्उपर्युपरिअधोऽधः अध्यधिविना अन्तरेणान्तरा स्मरति कालाध्वनोर्नैरन्तर्ये शतृशानक्सुकानइष्णुस्नुक्त्वातुमव्ययप्रयोगे क्रियाविशेषणे च द्वितीया । कर्तृसाधनयोः सहसदृशसाकंसमंसार्धंविनेत्थन्तद्भावयेनाङ्गविकारवारणार्थालंयोगे निषेधार्थे कृतादियोगहेतुतुल्यार्थादिषु तृतीया । दानपात्रे नमः स्वस्तिस्वाहास्वधावषट्तादर्थ्यक्रुधादिरुच्यर्थादिधातुयोगवलिरक्षितहितशब्दयोगेषु च चतुर्थी । विश्लेषावधौऋतेअन्यादिविनापृथक्भिन्नेतरप्रभृत्यारभ्य बहिःशब्दयोगहेत्वर्थजनिकर्तृमर्यादाङादियोगक्यब्लोपभयहेतुवि-

च्याख्यातृप्रभृत्यर्थेषु पञ्चमी । सम्बन्धनिर्धारणस्वामित्वकर्तृकार्यस्मरणार्थहेतुशब्दप्रयोगतुल्यार्थानादरादिषु षष्ठी । आधारभावस्वामित्वनिमित्तविषयानादराधीत्यादिषु सप्तमी । छन्दसि सर्वा विभक्तयः सर्वेष्वर्थेषु व्यत्ययेन भवन्ति । जातावेकवचने बहुवचनवद्भवति । एको द्वौ वा अस्मदो विशेषणे बहुवद्भवतः । गुरौ च एको द्वौ बहुवद्भवतः । इत्यादि ज्ञेयम् ॥ यथा देशे प्रचुरो यवो निष्पद्यते । तथा अहं आवां एतयोरर्थयोः 'वयम्' इति भवति । तथा एकस्मिन्नपि गुरौ 'एते गुरवः' इति बहुवचनं भवति ॥ इति कारकाधिकारप्रक्रियाविवरणं संक्षेपतः समाप्तमिति ॥

(कर्ता(१) कर्म च करणं संप्रदानं तथैव च ।
अपादानाधिकरणमित्याहुः कारकाणि षट् ॥
द्वितीया कर्मणि ज्ञेया कर्तरि प्रथमा यदा ।
उक्तकर्तृप्रयोगोऽयं न तदा यक्प्रयुज्यते ॥
तृतीया कर्तरि यदा कर्मणि प्रथमा तदा ।
उक्तकर्मप्रयोगोऽयं न तदा परस्मैपदम् ॥

स्वतन्त्रः कर्ता ॥ क्रियायां स्वातन्त्र्येण विवक्षितोऽर्थः कर्ता स्यात् प्रधानीभूतधात्वर्थाश्रयः कर्ता ॥ साधकतमं करणम् ॥ क्रियासिद्धौ प्रकृष्टोपकारकं करणसंज्ञं स्यात् ॥ कर्तृकरणयोस्तृतीया ॥ अनभिहिते कर्तरि करणे च तृतीया स्यात् ॥ अकथितं च ॥ अपादानादिविशेषैरविवक्षितं कारकं कर्मसंज्ञं स्यात् ॥

दुह्याचपच्दण्ड्रुधिप्रच्छिचिब्रूशासुजिमन्थमुषाम् ।
कर्मयुक्स्यादकथितं तथा स्यान्नीहृकृष्वहाम् ॥

दुहादीनां द्वादशानां तथा नीप्रभृतीनां चतुर्णां कर्मणा यद्युज्यते तदेवाकथितं कर्मेति परिगणनं कर्तव्यमित्यर्थः ॥ गां दोग्धि पयः ॥ बलिं याचते वसुधाम् ॥ अविनीतं विनयं याचते ॥ तण्डुलानोदनं पचति ॥ गर्गान् शतं दण्डयति ॥ व्रजमवरुणद्धि गाम् ॥ माणवकं पन्थानं पृच्छति ॥ वृक्षमवचिनोति फलानि ॥ माणवकं धर्मं ब्रूते शास्ति वा ॥ शतं जयति देवदत्तम् ॥ सुधां क्षीरनिधिं मथ्नाति ॥ देवदत्तं शतं मुष्णाति ॥ ग्राममजां नयति हरति कर्षति वहति वा ॥

(१) चंद्रकीर्तिमतेनात्रैव प्रकरणसमाप्तावग्रिमो ( ) धनुश्चिह्नान्तर्गतो भागः केवलपुस्तकक्रमादत्र स्थापितं इति सूरिभिर्ज्ञेयम् ।

अर्थनिबन्धनेयं संज्ञा । बलिं भिक्षते वसुधाम् ॥ माणवकं धर्मं भाषते अभिधत्ते वक्तीत्यादि ॥ अकर्मकधातुभिर्योगे देशः कालो भावो गन्तव्योऽध्वा च कर्मसंज्ञः स्यादिति वाच्यम् ॥ कुरून्स्वपिति ॥ मासमास्ते ॥ गोदोहमास्ते ॥ क्रोशमास्ते ॥ गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्मकाणामणि कर्ता स णौ ॥ गत्याद्यर्थानां शब्दकर्मकाणामकर्मकाणां चाणौ यः कर्ता स णौ कर्म स्यात् ॥

शत्रूनगमयत्स्वर्गं वेदार्थं स्वानबोधयत् ।
आशयच्चामृतं देवान्वेदमध्यापयद्विधिम् ॥
आसयत्सलिले पृथ्वीं यः स मे श्रीहरिर्गतिः ।
गौणे कर्मणि दुह्यादेः प्रधाने नीहृकृष्वहाम् ॥
बुद्धिभक्षार्थयोः शब्दकर्मकाणां निजेच्छया ।
प्रयोज्यकर्मण्यन्येषां ण्यन्तानां लादयो मताः ॥

गौर्दुह्यते पयः ॥ अजा ग्रामं नीयते ॥ बोध्यते माणवकं धर्मः माणवको धर्ममिति वा ॥ देवदत्तो ग्रामे गम्यते ॥ अकर्मकाणां कालादिकर्मणां च कर्मणि भावे च लकार इष्यते ॥ मासो मासं वा आस्यते देवदत्तेन ॥ णिजन्तात्तु प्रयोज्ये प्रत्ययः ॥ मासमास्यते माणवकः ॥ तत्प्रयोजको हेतुश्च ॥ कर्तुः प्रयोजकः कर्तृसंज्ञो हेतुसंज्ञश्च स्यात् ॥ स्वार्थं परित्यज अन्यार्थाभिधायित्वमुपसर्जनत्वम् ॥ क्रियाजन्यफलशालित्वं कर्मत्वम् ॥ साक्षात्संबन्धेन क्रियान्वयित्वं मुख्यत्वम् ॥ परम्परासम्बन्धेन क्रियान्वयित्वं गौणत्वम् ॥)

इति कारकप्रक्रिया सम्पूर्णा ॥

समासप्रकरणम् १६

अथार्थवद्विभक्तिविशिष्टानां पदानां (१)समासो(२) निरूप्यते ॥ समासश्चान्वये(३) नाम्नाम्(४) ॥ नाम्नामन्वययोग्यत्वे स-

(१) व्यस्तपदयोर्व्यस्तपदानां वैकत्र समसनं समासः । तद्भेदा अग्रे व्याख्याताः ।
(२) समानि एकीभूतानि पदानि अर्था वा असतेऽस्मिन्स समासः । आधारे घञ् ।
(३) अनु अन्तर्यन्ति पदार्था यस्मिन्नर्थे स अन्वयः ।
(४) आधारे स्वरादिः । नाम्नामिति बहुवचनाद्यो बहूनां च समासः ॥

त्येव समासो भवति ॥ चकारात्तद्धितोऽपि । ततो भार्या पुरुषस्ये-
त्यादौ समासो न भवति ॥

अथ समासारम्भः ।

तत्र प्रथमं परिभाषामाह—अथार्थेत्यादि ॥ अथ व्याख्या—अथेति कारककथनानन्तरं समासो निरूप्यते इति सम्बन्धः । तत्र समसनं अनेकेषां पदानामेकं पदमित्यादि यत्संक्षेपणं स समासो निरूप्यते कथ्यते । केषां ? पदानां स्यादिविभक्त्यन्तानामेवंविधानां समासो निरूप्यते कथ्यते इति योगः । कथंभूतानां पदानाम् ? अर्थवदित्यादि । अर्थः प्रथमादीनां लिङ्गादिः सोऽस्त्यास्विति अर्थवत्यस्ताश्च ता विभक्तयश्च अर्थवद्विभक्तयस्ताभिर्विशिष्टानि युक्तानि अर्थवद्विभक्तिविशिष्टानि तथा तेषाम् । यद्वा अर्थवन्ति च तानि विभक्तिविशिष्टानि च अर्थवद्विभक्तिविशिष्टानि तेषाम् ॥ अथ समासस्य याथातथ्यमाह—सूत्रम्—'समासश्चान्वये नाम्नाम्' ॥ समासः प्रथमैकवचनान्तम् । 'स्रोर्विं०' ॥ च प्रथमैकवचनान्तम् । 'अव्यया०' पश्चात् । 'विसर्जनीयस्य सः' 'स्तोः श्चुभिः श्चुः' 'स्वरहीनं०' ॥ अन्वये अन्वेति पदानामर्थमित्यन्वयस्तस्मिन् सप्तम्येकवचनान्तम् । 'अ इ ए' पश्चात् । 'सवर्णे०' । नाम्नामिति नामन्शब्दस्य षष्ठीबहुवचनान्तम् । 'अल्लोपः स्वरे०' 'स्वरहीनं०' 'मोऽनुस्वारः' ॥ सिद्धं सूत्रम् ॥ नाम्नामन्वयेत्यादिवृत्तिः कण्ठ्या । परमत्र नामशब्देन पदमेव विवक्षितम् । अन्यथा 'अविभक्ति नाम' इत्युक्ते 'समासप्रत्यययोः' इति सूत्रं व्यर्थं स्यादिति द्विवचनस्य बह्वर्थान्तःपातित्वात् द्वयोरपि नाम्नोः समासः स्यात् । यद्वा नाम्नी च नामानि तेषां नाम्नामेकशेषः समासः । तेन द्वयोरपि नाम्नोर्बहूनां च नाम्नां समासो भवति । न वरम् । सत्येवेति । परस्परमर्थागमनमन्वयः बाधकप्रमाणाभावो योग्यता । यत्र नाम्नां पदानां शब्दानामन्वययोग्यत्वं सम्भवति तत्रैव समासो भवति नान्यत्रेति भावः ॥ च शब्दात्तद्धितोप्यन्वययोग्यत्वे सत्येव भवति । तत इति तस्मात्कारणात् भार्या पुरुषस्येत्यादौ विपरीतान्वये समासो न भवति । यद्वा देवदत्तस्य भार्या पुरुषस्य वस्त्रमित्यत्र चतुर्णां शब्दानां मध्यात् आदिममान्तिमं च शब्दं विहाय मध्यस्थशब्दद्वयग्रहणात् अन्वययोग्यत्वं नास्ति । ततः समासो न भवति अन्वयायोग्यत्वादिति पुरुषस्य भार्येत्यादौ तु भवति ॥

स च षड्विधः । अव्ययीभावस्तत्पुरुषो द्वन्द्वो बहुव्रीहिः कर्मधारयो

द्विगुश्चेति ॥(१)तत्र पूर्वपदप्रधानोऽव्ययीभावः ॥ द्विगुतत्पुरुषौ परपदप्रधानौ ॥ द्वन्द्वकर्मधारयौ चोभयपदप्रधानौ बहुव्रीहिरन्यपदप्रधानः तस्य क्रियाभिसंबन्धात् ॥ यत्रानेकसमासप्राप्तिस्तत्र उभयपदप्रधानो बलवान् (२) ॥

अथ समासः कतिविध इति नामभिस्तद्भेदानाह—स चेति ॥ समासः षविधः षट्प्रकारः षट्संख्य इत्यर्थः । तत्राद्योऽव्ययीभावो द्वितीयस्तत्पुरुषः तृतीयो द्वन्द्वश्चतुर्थो बहुव्रीहिः पञ्चमः कर्मधारयः षष्ठो द्विगुरिति । एवं समासः षड्विधो ज्ञेयः ॥ सांप्रतं समासेषु पदानां प्राधान्यमाह—पूर्वपदप्रधानोऽव्ययीभावः । पूर्वपदमव्ययं परपदमनव्ययं तद्वशेन अनव्ययस्य अव्ययभवनमव्ययीभावः । द्विगुतत्पुरुषौ समासौ परपदप्रधानौ पूर्वोत्तरयोः पदयोर्मध्ये यत्परमग्रेतनं पदं तस्यार्थः प्रधानो ययोस्तौ ॥ द्वन्द्वकर्मधारयौ चोभयपदप्रधानौ च पुनः द्वन्द्वश्च कर्मधारयश्च द्वन्द्वकर्मधारयौ उभे पूर्वापरे पदे प्रधाने ययोस्तौ ॥ बहुव्रीहिरन्यपदप्रधानः पूर्वोत्तराभ्यां पदाभ्यामन्यत्किंचिद्बहिः स्थितं पदं प्रधानं यस्मिन् सः । स कस्मात् ? तस्य क्रियाभिसम्बन्धात् । अस्य व्याख्या यथा—तस्य क्रियाभिसम्बन्धादिति पदं सर्वत्रापि योज्यम् । तत्र तत्र तस्य तस्य पदस्य क्रियाभिः सह अभिसम्बन्धात् क्रियायां मुख्याधिकारित्वात् क्रियायोगित्वेन प्राधान्यादित्यर्थः ॥ अव्ययीभावः पूर्वपदप्रधानो यथा—अधिस्त्रि स्त्रियमधिकृत्य भवतीत्यत्र पूर्वपदस्य अधिशब्दस्य क्रियायां मुख्यत्वादव्ययीभावः पूर्वपदार्थप्रधानः । उत्तरस्य पदस्य अग्रेतनपदस्य क्रियाभिसम्बन्धाभावात् ॥ द्विगुस्तत्पुरुषश्च एतौ परपदप्रधानौ । यथा पञ्चानां गवां समाहारः पञ्चगु इत्यत्र संख्याभूतस्य विशेष्यत्वं विशेष्यविशेषणयोर्विशेष्यस्य मुख्यत्वमिति गोशब्दस्य परपदस्य प्रधानत्वम् । तथा तत्पुरुषसमासे ग्रामं प्राप्त इत्यादीनां परपदार्थे प्रधानत्वं यथा ग्रामं प्राप्तस्तथा पुरं गृहं धनं सुखं प्राप्त इत्या-

---

(१) अव्ययस्य अव्ययेन वा भवनं सोऽव्ययीभावः । १ । स एवाग्रिमः पुरुषः प्रधानं यस्यासौ तत्पुरुषः । २ । द्वन्द्वायते उभयपदार्थौ येनासौ द्वन्द्वः । ३ । बहु समातिरिक्तं व्रीहिः प्रधानं यस्मिन्नसौ बहुव्रीहिः । ४ । कर्म भेदकं धारयतीति कर्मधारयः । ५ । द्वाभ्यां गच्छतीति द्विगुः । ६ । इत्यधिकम् ॥

(२) इदमेकस्मिन्समसिते पदेऽनेकसमासप्राप्तिस्तद्विषयम् ॥ निषादस्थपतिं याजयेदित्यत्र तत्पुरुषबहुव्रीहिकर्मधारयप्राप्तौ सत्यां निर्णयमाह ॥ समानाधिकरणव्यधिकरणयोर्मध्ये समानाधिकरणो बलवान् ॥ एकविभक्त्यन्तत्वमेकार्थनिष्ठत्वं सामानाधिकरण्यम् ॥ नीलं च तदुत्पलं च नीलोत्पलम् ॥ भिन्नविभक्त्यन्तत्वं भिन्नार्थनिष्ठत्वं वैयधिकरण्यम् इत्याधिकः पाठः क्वाचित्कः ॥

दिषु पूर्वपदस्य परावृत्तिसहत्वात्परपदस्य च परावृत्त्यसहत्वात्तत्पुरुषे परपदस्य प्राधान्यम् । एवं द्विगुतत्पुरुषयोः परपदस्य क्रियाभिसम्बन्धात् द्विगुतत्पुरुषौ परपदप्रधानौ ॥ तथा द्वन्द्वे कर्मधारये च उभयपदयोः क्रियाभिसम्बन्धात् द्वन्द्वकर्मधारया वुभयपदप्रधानौ । यथा अग्निश्च सोमश्च अग्नीषोमौ वर्तेते इत्यादिषु पदद्वयस्यापि क्रियायामधिकारित्वात् द्वन्द्वे उभयपदयोः प्राधान्यम् । तथा कर्मधारये नीलं च तदुत्पलं चेत्यत्र विशेषणविशेष्ययोरेकार्थनिष्ठत्वादन्योन्याश्रयभूतत्वाच्च पदद्वयस्य प्राधान्यम् ॥ बहुव्रीहौ चान्यपदस्य प्राधान्यम् । यथा बहु धनं यस्येत्यत्र बहुधनस्य वस्तुभूतत्वं यच्छब्दस्य तु स्वामित्वमिति अन्यपदस्य प्राधान्यम् । तस्यान्यपदस्य क्रियाभिसम्बन्धादिति ॥ अथ बलाबलत्वमाह—उभयपदप्रधानो बलवानिति ॥ समासद्वयसम्भवे य उभयपदप्रधानः सः बलवान् भवति । यथा निषादस्थपतिरित्यत्र निषादानां स्थपतिरिति तत्पुरुषे क्रियमाणे परपदप्रधानत्वम् । तथा निषादश्चासौ स्थपतिश्चेति कर्मधारये क्रियमाणे उभयपदप्रधानत्वम् । ततोऽत्र कर्मधारय एवोभयपदप्रधानत्वेन बलवान् । अतोऽत्र बलवत्त्वात् कर्मधारय एव स्यात् न तु तत्पुरुषः ॥

ऐकपद्यमैकस्वर्यमेकविभक्तिकत्वं च समासप्रयोजनम् ॥ अधि स्त्री इति स्थिते । स्त्रीशब्दाद्द्वितीयैकवचनम् । स्त्रियमधिकृत्य भवतीति विग्रहेऽन्वययोग्यार्थसमर्पकः पदसमुदायो विग्रहो वाक्यमिति यावत्॥

कृते समासे अव्ययानां पूर्वनिपातो वक्तव्यः ॥

ननु विभक्तान्येव पदानि प्रयोक्तव्यानि किं समासेनेति समासस्य प्रयोजनमाह—ऐकपद्यमैकस्वर्यमेकविभक्तिकत्वं च समासप्रयोजनमिति ॥ अनेकेषां पदानामेकपदमिति तस्य भाव ऐकपद्यं बहूनि पदानि द्वे वा पदे उच्चार्य विभक्तिलोपं कृत्वा समासत्वात् या विभक्तिः क्रियते तस्यां कृतायामेकपदभावो भवति तदैकपद्यम् ॥ यद्वा—एकशेषे द्वे त्रीणि वा पदान्युच्चार्य एकं पदमवशिष्यते तदैकपद्यम् । यथा देवश्च देवश्च देवश्च देवाः ॥ तथा अनेकेषां स्वराणामेकस्वरस्य भावः ऐकस्वर्यम् । यथा स्त्रियमधिकृत्य भवतीति विभागोच्चारणे प्रयत्नगौरवं स्यात् । समासे उच्चारणप्रयत्नलाघवं स्यात् इदमेकं प्रयोजनम् ॥ ऐकपद्याच्छरवणादौ णत्वमपि प्रयोजनम् ॥ तथा वैदिकप्रक्रियासिद्धोदात्तादिस्वराणामैकस्वर्यं च प्रयोजनम् ॥ अनेकासां विभक्तीनामेका विभक्तीनामेका विभक्तिस्तस्या भावः एकविभक्तिकत्वं समासप्रयोजनमिति ॥ यथा शशाश्च कुशाश्च पलाशाश्च इत्यत्रासमासकरणे पदत्रयम् ।

[ततः समासे कृते] विभक्तिलोपनिरंन्तरं त्रयाणामपि पदानामेकं पदम् । तथाऽसमासे किंचित्पदमुदात्तस्वरेण किंचित्पदं स्वरितस्वरेणोच्चार्यते, ततः समासे कृते एकस्वरेणैवोच्चारणम् ॥ तथा विभक्तित्रयस्याप्येकपदत्वे एकैव विभक्तिरित्येकत्वमिति समासेनैतत्त्रयं सन्ध्यत इत्यर्थः । यतः ।

'विभक्तिर्लुप्यते तत्र तदर्थस्तु प्रतीयते ।
ऐकपद्यं पदानां च स समासोऽभिधीयते' ॥

अथ पूर्वमुद्दिष्टत्वादव्ययीभावोदाहरणमाह—अधि स्त्री इति ॥ तावल्लिख्यते। अत्राधिरुपसर्गोऽधिकृत्येत्यस्य वाचकः । स्वपदैरन्यपदैर्वा विविच्य कथनं विग्रहः । तेनाव्ययीभावस्यास्वपदविग्रहत्वात् । अधिशब्दो नोच्चार्यते, किंतु तदर्थवाचकोऽधिकृत्येति शब्दोऽलिखित एवाग्रे उच्चार्यते । अतः केवलं स्त्रीशब्दस्याग्रे द्वितीयाया एकवचनम् अम् दीयते । 'स्त्रीभ्रुवोः' इति । 'वाम्शसि' इति वा इय् 'स्वरहीनं०' स्त्रियमिति सिद्धम् । ततः स्त्रियमधिकृत्येति विग्रहो भवति । अथ विग्रहपदस्यार्थमाह—अन्वयेति । परस्परसापेक्षपदैकार्थीभावोऽन्वयस्तस्यान्वयस्य योग्योयोऽसावर्थस्तस्य समर्पकः प्रापकः । समर्थको वा दृढंकरो यः पदसमुदायः पदसमूहः स विग्रहः तस्यापरं नाम वाक्यमित्यर्थः । समासार्थबोधकं वाक्यं विग्रहः इति वा । ततोऽधि स्त्रियामिति पदं स्त्रियमधिकृत्य भवतीति विग्रहे कृते, यद्वा स्त्रियमधीत्युच्चार्य कृते विग्रहे 'अव्ययस्य पूर्वनिपातः कार्यः' । अन्यच्च (त्र) यत्प्रति यद्यत्पदमप्रधानं तस्य सर्वत्र समासे पूर्वनिपातो वक्तव्य इति ॥

पूर्वेऽव्ययेऽव्ययीभावः ॥ अव्यये पूर्वपदे सति योऽन्वयः सोऽव्ययीभावसंज्ञकः समासो भवति ॥ इति समाससंज्ञायाम् ॥

अथाव्ययीभावस्य लक्षणमाह—सूत्रम्-'पूर्वेऽव्ययेऽव्ययीभावः' ॥ पूर्वे इति पूर्वशब्दस्य सप्तम्येकवचनान्तम् । 'अ इ ए' । अव्यये इति सप्तम्येकवचनान्तम् । 'अ इ ए' । अव्ययीभावः प्रथमैकवचनान्तम् । 'सोर्वि०' । अकारद्वयस्यापि 'एदोतोऽतः' इत्यनेन लोपः । त्रिपदमिदं सूत्रम् । अव्यये पूर्वपदे सति प्राधान्येन पूर्ववर्तिनि सति योऽन्वयः सोऽव्ययीभावसंज्ञकः समासो भवति । अत्र अध्युपसर्गस्य 'तदव्ययम्' इति सूत्रेणाव्ययसंज्ञा । ततो अव्यये पूर्वपदेऽस्यान्वयस्य अव्ययीभाव इति समाससंज्ञा ॥

समासप्रत्यययोः ॥ समासे वर्तमानाया विभक्तेः प्रत्यये परे च

विभक्तेर्लुग्भवति ॥ नामसंज्ञायां स्यादिविभक्तिर्भवति ॥

ततः समाससंज्ञायां सिद्धायां किं कृत्यमिति सूत्रेणाह—'समासप्रत्यययोः' ॥ समासश्च प्रत्ययश्च समासप्रत्ययौ तयोः सप्तमीद्विवचनान्तम् । ओस् । 'ओसि' इत्यकारस्य एकारः । 'एअय्' 'स्वरहीनं०' ॥ समासेऽव्ययीभावादौ वर्तमानाया विभक्तेस्तथा प्रत्यये कृत्तद्धितलक्षणे परे च विभक्तेर्लुक् भवति । समासे वर्तमानत्वं प्रस्तुतमेव । ताद्धितप्रत्यये परे यथा उपगोरपत्यमित्यत्र षष्ठीलोपः । कृत्प्रत्यये यथा—कुम्भं करोतीत्यत्र द्वितीयावर्तमानार्थयोर्लोपः ॥ (१)इति सूत्रेण अमो लुक् । ततो 'निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याप्यभावः' इति वचनात् द्वयोऽपि निषेधः(२) । स्त्रीशब्दः प्रकृत एव तिष्ठति । अधि स्त्री इति जातम् । ततः 'कृत्तद्धितसमासाश्च' इति समासस्य नामसंज्ञा । अतो नामत्वात्स्यादय इति सामान्येन प्रथमैकवचने स् । अधि स्त्री स् इति स्थिते ॥

स(३) नपुंसकम् ॥ सोऽव्ययीभावः समासो नपुंसकलिङ्गो भवति । नपुंसकत्वाद्ध्रस्वत्वम् ॥

लिङ्गव्यवस्थां सूत्रेणाह —'स नपुंसकम्' ॥ स इति तच्छब्दस्य प्रथमैकवचनान्तम् । 'त्यदादेष्टे०' 'स्तः' इति तस्य सः । 'स्रोर्वि०' ॥ नपुंसकं प्रथमैकवचनान्तम् । स् 'अतोऽम्' 'अम्शसोरस्य' 'मोऽनुस्वारः' 'सैषाद्धसे' इति विसर्गलोपः । द्विपदमिदं सूत्रम् । सोऽव्ययीभावो नपुंसकलिङ्गो भवति । इति नपुंसकलिङ्गता । ततो नपुंसकत्वात् 'नपुंसकस्य' इति सूत्रेण ह्रस्वत्वमेवेति नान्यत् सेरमादिकार्यम् ॥

अव्ययीभावात् ॥ अव्ययीभावात्परस्याविभक्तेर्लुग्भवति ॥ अधिस्त्रि गृहकार्यम् ॥ रायमतिक्रान्तमतिरि कुलम् । नावमतिक्रान्तमतिनु जलम् ॥ अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया ॥ क्रान्ताद्यर्थे वर्तमाना अत्यादयो द्वितीयया सह समस्यन्ते स तत्पुरुषसंज्ञकः समासो भवति ॥ ह्रस्वादेशे संध्यक्षराणामिकारोकारौ च वक्तव्यौ ॥

'नपुंसकात्०' इति सूत्रेण स्यमोर्लुकि प्राप्ते सर्वविभक्तिलुगर्थसूत्रान्तरमाह—

---

(१) अनेन । (२) निवृत्तिः ।

(३) तच्छब्दस्य पूर्वपरामर्शित्वादव्ययीभावो गृह्यते न स्त्री न पुमानिति नपुंसकं स्त्रीपुंसशब्दस्य पुंसकभावो निपातनात्सहादित्वाद्वा । अत्राहुः सन्निधानादेवानुवृत्तिलाभे सिद्धे स्पष्टार्थग्रहणमिति ध्येयमिति ॥

'अव्ययीभावात्' ।। अव्ययीभावशब्दस्य पञ्चम्येकवचनम् । "ङसिरत्' 'सवर्णे०' ॥ अव्ययीभावसमासात्परस्याः सर्वस्या अपि विभक्तेर्लुक् भवति, 'न शब्दनिर्देशे' इति सर्वविभक्तेर्लुगेव भवति । न तु 'अतोऽम्' 'औरी' 'जश्शसोः शिः' इत्यादिसूत्रप्राप्तिः । इति सेर्लुक् अधिस्त्रि इति सिद्धम् । स्त्रियमधिकृत्याश्रित्येत्यर्थः । इदं गृहकार्यं स्त्रीस्वामिकं स्त्र्याधारमित्यर्थः । सप्तस्वपि विभक्तिषु सर्ववचनेषु अधिस्त्रि-अधिस्त्री ईदृशमेव रूपम् । एवम् हरौ अधिकृत्य प्रवृत्ता कथा अधिहरि ॥ एवम् अतिरै अतिनौ इत्यत्र द्वितीयैकवचनेऽम् । ततो रायमतिक्रान्तं नावमतिक्रान्तामिति विग्रहे कृते अव्ययीभावसमासः । ततः 'समासप्रत्यययोः' इति विभक्तिलोपः । 'निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याप्यभावः' इति अमोऽभावे 'ऐ आय्' इत्यस्याप्यभावः । ततो नपुंसकत्वात् ह्रस्वत्वं क्रियते इति ह्रस्वकरणविधिमाह—ह्रस्वादेश इति । संध्यक्षराणामेकारादीनां ए ओ ऐ औ एषां ह्रस्वादेशे क्रियमाणे सति एकारैकारयोरिकारः । ओकारौकारयोस्तु उकारादेशः इति अतिरै इत्यत्र ऐकारस्य इकारः । अतिनौ इत्यत्र औकारस्य उकारः । ततः प्रथमैकवचने । 'अव्ययीभावात्' इति सिलोपः । अतिरि इति सिद्धम् । एतत्कुलमतिरि द्रव्यपूर्णमित्यर्थः । एवमेतज्जलमतिनु नौभिरपि तरितुमशक्यमित्यर्थः ।। केचिदत्राव्ययीभावं नेच्छन्ति । किंतु 'अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया तत्पुरुषे' इति तत्पुरुषसमासमिच्छन्ति ।। अत्रत्वव्ययीभावः ।। तच्चिन्त्यम् । एवमुपनदि उपबन्धु उपकर्तृ अभ्यग्नि प्रत्यग्नि साग्नि ॥ अनुगिरि अनुवनम् अनुज्येष्ठं प्रत्यक्षं परोक्षं, 'नायं निद्राकाल' इत्यतिनिद्रं, मध्येसमुद्रं पारेगङ्गमित्यादि लोकाज्ज्ञेयम् । यत उक्तं प्राक्रियाकौमुद्याम् 'अव्ययं विभक्तिसमीपसमृद्धिवृद्ध्यर्थाभावात्ययासप्रतिशब्दप्रादुर्भावपश्चाद्यथानुपूर्व्ययौगपद्यसादृश्यसंपत्तिसाकल्यान्तवचनेष्वव्ययीभावः' इति ॥

तथाऽ(१)सादृश्ये ॥ यथाशब्दोऽसादृश्ये वर्तमानः समस्यते सोऽव्ययीभावः समासो भवति ॥ शक्तिमनतिक्रम्य करोतीति यथाशक्ति करोति ॥

पुनरव्ययीभावस्य संभवमाह—यथाऽसादृश्ये ॥ यथाशब्दः सादृश्यार्थेऽसादृश्यार्थे च । तत्र सादृश्यार्थे उपमार्थे यथाशब्देन सह समासो न भवतीत्यर्थः । यद्वा योग्यतावीप्सापदार्थानतिवृत्तिसादृश्यानि इति यथाशब्दस्य चत्वारोऽर्थाः ।

(१) असादृश्य इति छेदः यथाशब्दस्याव्ययत्वादेव सिद्धे सूत्रारंभसामर्थ्यात् योग्यतावीप्सा पदार्थानतिवृत्तिसादृश्यानि यथार्थाः ।

तत्र सादृश्यार्थं विहायान्येष्वर्थेषु वर्तमानस्य यथाशब्दस्यान्वितेन पदेन सह समासो भवतीत्यर्थः । बाधाभावो योग्यता । पदार्थानां व्याप्तुमीप्सा वीप्सा । उदाहरणम् । यथारूपं चेष्टते रूपस्य योग्यं 'यथारूपम्' इति योग्यता ॥ १ ॥ यथावृद्धं प्रणमति ये ये वृद्धास्तांस्तान् यथाक्रमं प्रणमति इति यथावृद्धं इति वीप्सा ॥ २ ॥ शक्तिमनतिक्रम्य करोतीति यथाशक्ति । एवं सूत्रमनतिक्रम्येति पदार्थानतिवृत्तिः ॥ ३ ॥ सादृश्ये तु न समासः यथा विष्णुः तथा शिवः ॥ ४ ॥ [यथा] शक्ति द्वितीयैकवचनम् । 'अम्शसोः०' अनतिक्रम्येत्युच्चारणमात्रं तमनुसृत्येत्यर्थः । अनतिक्रम्य अनुल्लङ्घ्येत्यर्थः ॥ पूर्वं यथाशब्दः असादृश्यार्थत्वात्समासः स चाव्ययीभावः । इति समाससंज्ञायां स्यादिर्विभक्तिः । 'अव्ययीभावात् इति सेर्लोपः । यथाशक्ति शक्त्यनुसारेण करोतीत्यर्थः । [सादृश्ये तु यथा विष्णुस्तथा शिवः । अत्र न समासः] ॥

कुम्भस्य समीपमिति विग्रहे समासादि पूर्ववत् अव्ययीभावात् इति प्राप्ते ॥ अतोऽमनतः ।' अकारान्तादव्ययीभावात्परस्याविभक्तेरम् भवति अतं वर्जयित्वा ॥ उपकुम्भं वर्तते ॥ उपकुम्भं पश्य ॥

एतच्च 'अव्ययीभावात्' इति सूत्रं समान्यसूचकम् । अथाकारान्तात्परतो विभक्तीनां विशेषमाह—सूत्रम्–'अतोऽमनतः' । अत इति पञ्चम्येकवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' 'स्रोर्वि०' । अम् प्रथमैकवचनान्तम् 'हसेपः०' अनत न अत अनत् तस्मात् अनतः पञ्चम्येकवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' 'स्रो०' पश्चात् । 'अतोऽत्युः' 'उ ओ' 'एदोऽतोऽतः' मकारस्य अकारेण सह । 'स्वरहीनं०' ॥ त्रिपदमिदं सूत्रम् । अकारान्तो योऽव्ययीभावस्तस्मात्परस्याः सर्वस्या अपि विभक्तेरमादेशो भवति परम् अतमिति पञ्चम्या अदादेशं त्यक्त्वा अत आदेशग्रहणात् आदेशिनं ङसिं वर्जयित्वेत्यर्थः । पञ्चम्या अम् न भवतीति तात्पर्यार्थः ॥ अत्रोदाहरणम्—कुम्भस्य समीपमिति विग्रहे कुम्भशब्दात् षष्ठ्येकवचने 'ङस्य' कुम्भस्येति सिद्धम् । समीपार्थे उप इति पूर्वमुपसर्गरूपमव्ययम् । उपशब्देन समीपार्थस्योक्तत्वादुक्तार्थानामप्रयोग इति समीपशब्दस्याप्रयोजनम् । ततोऽव्ययीभावसमाससंज्ञा । 'समासप्रत्यययोः' इति षष्ठीलोपः । उपकुम्भ इति समासस्य नामसंज्ञा । तत्र 'लिङ्गार्थे प्रथमा' इति प्रथमैकवचनम् । 'अतो०' इति सेरम् । 'अम्शसोरस्य' 'मोऽनुस्वारः' प्रथमायाम् उपकुम्भं वर्तत इति । अग्रे उपकु-

म्भशब्दात् द्वितीयाद्याः सप्तमीपर्यन्ता विभक्तयो यथार्थं योज्याः । तत्र द्वितीयायामुपकुम्भं पश्य ॥

वा(१) टाङ्योः ॥ टा ङि इत्येतयोर्वा अम् भवति ॥ उपकुम्भेन कृतं उपकुम्भकृतम् । उपकुम्भं देहि । अनत इति विशेषणादुपकुम्भादानय । उपकुम्भं देशः । उपकुम्भं निधेहि । उपकुम्भे निधेहि ।

सूत्रम्—'वा टाङ्योः' ॥ वा प्रथमैकवचनान्तम् । 'अव्यया०' । टा च ङिश्च टाङी तयोः षष्ठीद्विवचनान्तम् । 'इ यं स्वरे' 'स्वरहीनं०' ॥ द्विपदं सूत्रम् । टा ङि इत्येतयोर्वचनयोर्वा अम् भवति । उपकुम्भ द्विस्थाने उभयत्रापि तृतीयैकवचने टा एकत्र अम् अन्यत्र वाशब्दस्य च बहुलार्थत्वात् लुक् न किं तु 'टेन' 'अ इ ए' उपकुम्भेन वा कर्त्रा कृतं कुम्भस्य समीपेन कृतमित्यर्थः । चतुर्थ्यां तु उपकुम्भं कुम्भस्य समीपाय देहीत्यर्थः । पञ्चम्याम् अनत इति विशेषणात् पञ्चम्या अम् न भवति । अत उपकुम्भात् कुम्भस्य समीपादानय । षष्ठ्यां तु उपकुम्भं देशः । कुम्भसंबन्धिनः समीपस्य देशः प्रदेशः इत्यर्थः । सप्तम्यां तु 'वा टाङ्योः' इति विकल्पेन अम् । पक्षे 'अ इ ए' उपकुम्भमुपकुम्भे इति रूपद्वयम् । कुम्भस्य समीपे निधेहि स्थापयेत्यर्थः ॥

अवधारणार्थे यावति च ॥ अवधारणार्थे यावच्छब्दे प्रयुज्यमाने अव्ययपूर्वपदाभावेऽपि योऽन्वयः सोऽव्ययीभावसंज्ञकः समासो भवति ॥ यावन्त्यमत्राणि तावतो ब्राह्मणानामन्त्रयस्वेति यावदमत्रम् ॥ मक्षिकाणामभावो निर्मक्षिकं वर्तते ॥(२)

पुनरव्ययीभावं वक्तव्यरूपया फक्किकया निरूपयति—न केवलम् अव्यये पूर्व-

---

(१) तथा च वाक्यभेदेन व्याख्यातम् । वेत्यस्य व्यवस्थिततत्वाश्रयणात्सुमद्रमुन्मत्तगङ्गमित्यादौ सप्तम्या नित्यमम्भावः । अतोऽमनतः । वा टाङ्योः । अत्र अत् टाङि एतत्पञ्चम्यास्तृतीयासप्तम्योर्द्विवचनबहुवचनयोरप्युपलक्षणम् । तेन द्विवचनबहुवचनयोरपि वा अम् भवति न लुक् । पञ्चम्यास्तु अमूलुकोर्निषेधः ।

(२)आङ्मर्यादाऽभिविध्योः ॥ मर्यादायामभिविधौ च आङ् वा समस्यते । पाटलिपुत्रं मर्यादीकृत्येत्यापाटलिपुत्रम् ॥ बालानभिव्याप्येत्याबालम् ॥ तेन विनेति मर्यादा ॥ तेन सहेत्यभिविधिः ॥ पारे मध्ये षष्ठ्या वा ॥ पारमध्यशब्दौ षष्ठ्या वा समस्येते ॥ एदन्तौ निपातौ सूत्रात् ॥ प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम् ॥ समासशास्त्रे प्रथमानिर्दिष्टमुपसर्जनसंज्ञं स्यात् ॥ उपसर्जनं पूर्वम् ॥ समासे उपसर्जनं प्राक् प्रयोज्यम् ॥ गङ्गायाः पारे इति पारेगङ्गं गङ्गापारे ॥ गङ्गाया मध्ये इति मध्येगङ्गम्—गङ्गामध्ये इत्यधिकम् ।

पद एवाऽव्ययीभावः किंत्ववधारणे यावच्छब्देऽपि पूर्वपदे सति अव्ययीभावः । अवधारणार्थे परिमाणे यावच्छब्दे । ततोऽवधारणेर्थे यावच्छब्दे प्रयुज्यमाने योऽन्वयः सोऽव्ययीभावसंज्ञकः समासो भवति । चशब्दादभावार्थेऽपि अव्ययपूर्वकत्वे अव्ययीभावः समासः । इति समाससंज्ञायां यावत् प्रथमाबहुवचनं 'जश्शसोः शिः' 'नुमयमः' 'नश्चापदान्ते०' 'स्वरहीनं०' अग्रे अमत्र प्रथमाबहुवचने 'जश्शसोः शिः' 'नुमयमः' 'नोपधायाः' 'ष्रुनोंर्णो०' 'स्वरहीनं०' यावन्त्यमत्राणि पात्राणि भाजनानि संभवन्तीति विग्रहं कृत्वा पदद्वयेऽपि 'समासप्रत्यययोः' इति विभक्तिलोपः । यावत्-अमत्र इति स्थिते ब्राह्मणानित्यत्र विशेष्यस्य द्वितीयाबहुचनान्तत्वात् द्वितीयाबहुवचनं शस् । 'अतोऽमनतः' इति शसोऽम् । 'अम्शसो०' 'चपा अबे०' तस्य दः । यावदमत्रमिति पात्रसंख्यया ब्राह्मणानामन्त्रयस्वेत्यर्थः ॥ तथा मक्षिकाशब्दात् षष्ठीबहुवचने । 'नुडामः' 'ष्रुनोंर्णो०' 'स्वरहीनं०' मक्षिकाणामभाव इति विग्रहे अभावेऽर्थे पूर्वं निरूप्रयोगः । अत्राभावेऽव्ययीभावसमासः । 'समासप्रत्यययोः' इति षष्ठीलोपः नामसंज्ञायां स्यादिः प्रथमैकवचने नपुंसकत्वादव्ययीभावस्य 'नपुंसकस्य०' इति ह्रस्वत्वम् । 'अतोऽमनतः' इति सेरम् । 'अम्शसो०' 'मोनुस्वारः' निर्मक्षिकं वर्तते । अग्रे निर्मक्षिकं पश्य निर्मक्षिकं कृतमित्यादीनि द्वितीयादिषूदाहरणानि ज्ञेयानि । इत्यव्ययीभावः समासः ॥

अमादौ तत्पुरुषः ॥ द्वितीयाद्यन्ते पूर्वपदे सति योऽन्वयः स तत्पुरुषसंज्ञकः समासो भवति ॥ ग्रामं प्राप्तो ग्रामप्राप्तः ॥ दात्रेण छिन्नं दात्रच्छिन्नम् ॥ यूपाय दारु यूपदारु ॥ वृकेभ्यो भयं वृकभयम् ॥ राज्ञः पुरुषो राजपुरुषः ॥ अक्षेषु शौण्डः अक्षशौण्डः ॥

अथ तत्पुरुषसमासमाह—सूत्रम्—'अमादौ०' ॥ अम् आदिर्यस्याः सा अमादिस्तस्याममादौ सप्तम्येकवचनान्तम् ङेरौ डित् । डित्वाट्टिलोपः । अग्रे तत्पुरुषः प्रथमैकवचनान्तम् । 'स्रोर्विं०' ॥ अमादावित्यत्र जातावेकवचनम् । तेन अमाद्या द्वितीयाद्याः सप्तमीपर्यन्ताः षड्विभक्तयो ग्राह्या इति यस्य पदस्यान्तो द्वितीयाद्या विभक्तयो भवन्ति तस्मिन् पदे सति योऽन्वयो विग्रहः स तत्पुरुषसंज्ञकः समासो भवति अत्रान्वयशब्देन अन्वयप्रतिपादको विग्रहो ज्ञेयः । तत्र प्रथमं द्वितीयान्तस्य पूर्वपदस्योदाहरणम् । ग्रामशब्दात् द्वितीयैकवचने अम् 'अम्शसो' 'मोऽनुस्वारः' । प्राप्तशब्दात् प्रथमैकवचने 'स्रोर्विं०' । ग्रामं प्राप्तः इति द्वितीयान्ते पूर्वपदे

तत्पुरुषः । 'समासप्रत्यययोः' इति अमूस्योर्लोपः । नामसंज्ञायां प्रथमैकवचने । 'स्रो विं०' ग्रामप्राप्त इति सिद्धम् ॥ दात्रशब्दात् साधने तृतीया । तृतीयैकवचने । 'टे न' 'अ इ ए' 'ष्रनों णो०' । छिन्नशब्दात् प्रथमैकवचने । 'अतोऽम्' 'अम्शसो०' 'मोऽनुस्वारः' । दात्रेण छिन्नमिति तृतीयान्ते पूर्वपदे तत्पुरुषः । पूर्ववद्विभक्तिलोपः । पुनरपि नामसंज्ञायां स्यादिः प्रथमैकवचने । 'अतोऽम्' 'अम्शसोरस्य' दात्रछिन्नमिति ॥ एवं यूपशब्दात् चतुर्थ्येकवचने ङे 'ङेरक्' 'ए अय्' 'सवर्णे दीर्घः०' 'स्वरहीनं०' तादर्थ्ये चतुर्थी यूपाय दारु प्रथमैकवचने 'नपुंसकात्स्यमोर्लुक्' यूपाय यज्ञस्तम्भाय दारु काष्ठम् । 'समासप्रत्यययोः' इति विभक्तिलोपादि पूर्ववत् । पुनः प्रथमैकवचनं 'सि' 'नपुंसकात्स्यमोर्लुक्' अत्र चतुर्थीपूर्वपदतत्पुरुषः ॥ वृकशब्दात् पञ्चमीबहुवचने भ्यस् । 'एस्मि बहुत्वे' भयशब्दात् प्रथमैकवचने सि 'अतोऽम्'। 'भयहेतौ पञ्चमी' इति पञ्चमीबहुवचनम् । वृकेभ्यो भयमिति विग्रहे विभक्तिलोपादि पूर्ववत् । ततस्तत्पुरुषस्य परपदप्रधानत्वात् भयशब्दः क्लीबलिङ्गे प्रथमैकवचने । 'अतोऽम्' 'अम्शसोरस्य' 'मोऽनुस्वारः' अत्र पञ्चमीतत्पुरुषः ॥ तथा राज्ञः पुरुषः इत्यत्र राजन्शब्दात्संम्बन्धे षष्ठी । राजन्शब्दात् । षष्ठ्येकवचने 'अल्लोपः०' 'स्तोः श्चुभिः श्चुः' 'जञोर्ज्ञः' 'स्वरहीनं०' अग्रे पुरुषशब्दात् प्रथमैकवचने सि 'स्रोर्विं०' राज्ञः पुरुष इति विग्रहे 'समासप्रत्यययोः' इति विभक्तेर्लोपः । 'नाम्नो नो०' इति राजान्नित्यत्र नकारलोपः । ततो नामसंज्ञायां स्यादिः । प्रथमैकवचने 'स्रोर्विं०' अत्र षष्ठीतत्पुरुषः ॥ अक्षशब्दात् सप्तमीबहुवचने सुप् 'एस्मि बहुत्वे' 'किलात्षः०' अग्रे शौण्डशब्दात् प्रथमैकवचने 'स्रोर्विं०' अक्षेषु पाशकेषु शौण्डश्चतुरः । अत्र विषयार्थे सप्तमी सप्तमीबहुवचने सुप् 'समासप्रत्यययोः' प्रथमैकवचने सि 'स्रोर्विं०' अक्षशौण्ड इति सिद्धम् ॥

क्वचिदमाद्यन्तस्य परत्वम् ॥ अग्नौ आहित इत्याहिताग्निः ॥ पूर्वं भूत इति भूतपूर्वः ॥(१)

सांप्रतं विशेषमाह—'क्वचिदमाद्यन्तस्य०' ॥ तत्पुरुषसमासे वर्तमानस्य द्वितीयाविभक्त्यन्तस्य प्रथमान्तस्य च पूर्वपदस्य परत्वमित्युत्तरपदत्वमग्रे वर्तमानत्वं भवति । क्वचित्प्रयोगान्तरे, न सर्वत्रेत्यर्थः । उदाहरणमाह—अग्निशब्दात् सप्तम्येकवचने 'ङेरौ डित्' डित्वाट्टिलोपः । 'स्वरहीनं०' । आहितशब्दात् प्रथमैकवचने 'स्रोर्विं०' । अग्नौ आहित इति विग्रहे तत्पुरुषसमासः । विभक्तिलोपे कृते

(१) पिशाचादेः सभादीनां नपुंसकत्वं वा ॥ पिशाचानां सभा इति पिशाचसभम्–पिशाचसभा ॥ गृहस्थूणम्–गृहस्थूणा ॥ शरशीर्णम्–शरशीर्णा इत्यधिकम् ।

अग्निपदमाहितपदस्याग्रे प्रयुज्यते । 'सवर्णे दीर्घः०' 'स्रोर्वि०' अग्निविषये तत्पर इत्यर्थः ॥ एवं पूर्वस्मिन् काले भूत इति विग्रहे सप्तमीप्रथमयोर्लोपे 'क्वचिदमाद्य-न्तस्य परत्वम्' इति भूत इति पदस्याग्रे पूर्व इति पदं लिख्यते । प्रथमैकवचने 'स्रोर्वि०' भूतपूर्व इति सिध्यति । एवं दन्तानां राजा राजदन्तः ॥ क्वचिदित्युक्त-त्वात् अग्न्याहित इत्यपि भवति ॥

समासे क्वचिदैकपद्यं णत्वहेतुः ॥ शराणां वनं शरवणम् ॥ आम्राणां वनमाम्रवणम् ॥

अथ समासे पुनरैकपद्यस्य प्रयोजनमाह—समासे क्वचिदैकपद्यं णत्वहेतुः ॥ समासविषये क्वचित्प्रयोगे पूर्वपदस्थात् षकाररेफऋवर्णरूपान्निमित्तादुत्तरपदस्य न-कारस्य णत्वकरणे ऐकपद्यं हेतुः कारणं भवति । यथा आम्राणां वनं आम्रवण-म् । शराणां वनं शरवणम् । इत्युभयत्रापि तत्पुरुषसमासः । विभक्तेर्लोपः । ऐक-पद्यत्वे 'ऋर्नोणो०' इति पूर्वपदस्थाद्व्यवहितरेफात् उत्तरपदवनसम्बन्धिनो नस्य णत्वम् । प्रथमैकवचने । 'अतोऽम्' 'अमृशसो०' अत्र णत्वसम्भवः । एवं शर-वणम् । प्लक्षवणम् । खदिरवणम् ॥ तथा त्रीणि नयनानि यस्य स त्रिनयन इ-त्यत्र क्वचिदिति कथनादेकपदेपि न णत्वम् ॥ केचित्तु त्रिणयनः त्रिनयनः ॥ अ-त्रापि विकल्पेन णत्वमिच्छन्ति ॥

पानस्य वा ॥ सुरायाः पानं सुरापानम् सुरापाणम् ॥

'पानस्य वा' ॥ पानसम्बन्धिनो नस्य वा णत्वं भवति । सुरायाः पानं सुरा-पाणं सुरापानं वेति विकल्पेन णत्वम् । एवं क्षीरपाणं क्षीरपानं ॥ क्वचिदिति वि-शिष्टप्रयोगानुसारेण णत्वे नित्यत्वं विकल्पोऽपवादश्च ज्ञेयः । प्रवणम् अन्तर्वणम् पूर्वाह्णः पराह्णः खुरणाः खुरणसः शूर्पणखा इत्यादि नित्यं णत्वम् । दूर्वावनं दूर्वा-वणं गिरिनदी गिरिणदी चक्रनितम्बा चक्रणितम्बा इत्यादौ विकल्पेन णत्वम् । इ-न्द्रवाहना हरिभामिनी प्रिययूना परिपक्वानि इत्यादावैकपद्यात् प्राप्तस्यापि णत्वस्या-पवादः । एवं लौकिकप्रयोगवशाज्ज्ञेयम् ॥

नञ् ॥ नञि पूर्वपदे सति योऽन्वयः स तत्पुरुषसंज्ञकः समासो भवति ॥(१) न ब्राह्मणः ॥ ना ॥ समासे सति नञोकारादेशो

(१) नञ उभयार्थत्वं प्रसिद्धम् । तथा चोक्तं वार्तिककारेण ॥ उभौ नञौ समाख्यातौ पर्युदासप्रसज्यकौ । पर्युदासः सदृग्ग्राही प्रसज्यस्तु निषेधकृत् ॥ प्राधान्यं तु विधेर्यत्र प्रतिषेधेऽ-प्रधानता । पर्युदासः स विज्ञेयो यत्रोत्तरपदेन नञ् ॥ अप्राधान्यं विधेर्यत्र प्रतिषेधे प्रधानता । प्रसज्यप्रतिषेधोऽयं क्रियया सह यत्र नञ् इत्यधिकम् ॥

भवति । नाकादिवर्जम् ॥ अब्राह्मणः ॥

अथ पुनस्तत्पुरुषं सूत्रेणाह–'नञि' ॥ नञ्शब्दस्य सप्तम्येकवचनम् । 'स्वरहीनं' एकपदमिदं सूत्रम् । यत्र नञ् इति निषेधवाचकमव्ययं पूर्वपदं भवति स नाम्नामन्वयो विग्रहस्तत्पुरुषः समासो भवति । न प्रथमैकवचनान्तम्–'अव्यया०' ब्राह्मणशब्दात् प्रथमैकवचने 'स्रोर्विं०' । न ब्राह्मण इति स्थिते । सूत्रम्–'ना' ॥ न प्रथमैकवचनान्तम् । 'अव्यया०' । अग्रे अ प्रथमैकवचनान्तं सांकेतिकम् । पश्चात् सन्धिः 'सवर्णे दीर्घः०' ना इति द्विपदं सूत्रम् । समासे सति नञोऽकारादेशो भवति तत्रापि नाकादीन् वर्जयित्वा । नास्त्यकं दुःखं यस्मिन् स नाकः, नागः, नमुचिः- नक्षत्रं, नखं, नपुंसकं, नकुलः, नगः, नातिविस्तरा इत्यादयः शब्दाः नाकादौ द्रष्टव्याः । इत्यत्र नञोऽकारादेशो न भवति । अनेन नकारस्य अकारः । अब्राह्मणशब्दात् प्रथमैकवचने 'स्रोर्विं०' अब्राह्मणः ब्राह्मणादन्य इत्यर्थः ॥

अन् स्वरे ॥ समासे सति नञोऽनादेशो भवति स्वरे परे ॥ अनादेशोऽपदान्तवद्वाच्यः ॥ तेन ङ्णनः इति न द्वित्वम् । अश्वादन्योऽनश्वः ॥ धर्मविरुद्धोऽधर्मः ॥ ग्रहणाभावोऽग्रहणम् ॥ तदन्यतद्विरुद्धतदभावेषु नञ् वर्तते ॥

पुनः सूत्रम्—'अन् स्वरे' ॥ अन् प्रथमैकवचनान्तम् । 'हसेपः०' 'स्वरहीनं०' 'अ इ ए' समासे कृते सति नञ इत्यस्याव्ययस्य अन्यविरुद्धाभाववाचिनः स्वरे परे अन् आदेशो भवति । अत्रापि नाकादिवर्जमिति योज्यम् । तदुदाहरणमाह—अश्वशब्दात् पञ्चम्येकवचने 'ङसिरत्' सवर्णे दी०' । अन्यशब्दात् प्रथमैकवचने सि 'स्रोर्विं०' । धर्मशब्दात् पञ्चम्येकवचने । 'ङसिरत्' 'सवर्णे०' । विरुद्धशब्दात प्रथमैकवचने 'स्रोर्विं०' । ग्रहणशब्दात् षष्ठ्येकवचने 'ङस्स्य' अभावशब्दात प्रथमैकवचने 'स्रो०' । अश्वादन्यः धर्माद्विरुद्धः ग्रहणस्याभावः इति विग्रहत्रयम् । त्रिष्वपि पूर्वं नञ्प्रयोगः । उक्तार्थानामप्रयोग इत्यन्यविरुद्धाभवानां लोपः । 'समासप्रत्यययोः' इति पञ्चमीलोपः । अश्वशब्दे परे स्वरपरत्वात् 'अन् स्वरे' इति नञोऽनादेशः । शेषोदाहरणद्वये प्राक् स्वरत्वाभावात् 'ना' इति सूत्रेण नञः केवलोऽकारादेशः । प्रथमैकवचने सर्वत्र । उदाहरणद्वयं पुंलिङ्गे, तृतीयं नपुंसके । अथ केष्वर्थेषु नञ् प्रयुज्यते ? इत्याह—तदन्येति । तस्मादन्यस्तदन्यः तेन विरुद्धस्तद्विरुद्धः तस्याभावस्तदभावश्च एष्वर्थेषु नञ्शब्दः पूर्वं प्रयुज्यते इति भावः । तदन्य इति । अश्वादन्यः । तद्विरुद्ध इति धर्मात् वि-

रुद्धः । तदभाव इति ग्रहणस्याभावः । एष्वर्थेषु पूर्वमुपसर्गरूपो नञ् भवति तस्मिन् नञि पूर्वपदे तत्पुरुषसमासो भवतीत्यर्थः । इति तत्पुरुषः ।

चार्थे द्वन्द्वः ॥ समुच्च(१)यान्वाचयेतरेतरयोगसमाहाराश्चार्थास्तेषु चार्थेषु द्वन्द्वसमासो भवति ॥ तत्रेश्व(२)रं गुरुं च भजस्वेति प्रत्येकमेकक्रियासम्बन्धे समुच्चये समासो नास्ति । बटो भिक्षामट गां चानयेति क्रमेण क्रियाद्वयसम्बन्धेऽन्वाचये समासो नास्ति नाम्नां परस्परमसम्बन्धात् ॥ इतरेतरयोगे समाहारे चार्थे द्वन्द्वसमासो भवति ॥

सांप्रतं द्वन्द्वसमासो निरूप्यते ॥ सूत्रम्–'चार्थे द्वन्द्वः'–चस्य अर्थश्चार्थः तस्मिन् चार्थे सप्तम्येकवचनम् 'अ इ ए' । द्वन्द्वः प्रथमैकवचनान्तम् । 'स्वौर्विं०' द्विपदमिदं सूत्रम् । अथैतत्सूत्रं व्याचिख्यासुश्चार्थान् व्याकरोति–चार्थेषु समाससम्भवासम्भवं चाह–समुच्चयः, अन्वाचयः, इतरेतरयोगः, समाहारश्च, इति चत्वारश्चार्थाः । तत्र कर्मद्वयस्यैकक्रियानिष्ठत्वं समुच्चयः । कर्मद्वयेऽपि प्रत्येकं क्रियाद्वयेन सम्बन्धोऽन्वाचयः । पदद्वयेन द्वन्द्व इतरेतरयोगः । बहूनां पदानां समवायः समाहारः एते चस्यार्थाः ॥ तत्र चतुष्टयमध्ये समुच्चयान्वाचययोः समासो नास्तीति दर्शयति । तत्र ईश्वरं गुरुं च भजस्वेत्यत्र कर्मद्वयस्यैकक्रियानिष्ठत्वे समुच्चये समासो नास्ति । अत्र चकारो भजनक्रियाया ईश्वरेण गुरुणा च सम्बन्धं द्योतयति इति एकाक्रियाभिसम्बन्धश्चार्थः ॥ तथा हे बटो भिक्षामट गां चानयेति अटनक्रियाया भिक्षाकर्म आनयनक्रिया गौः कर्म । अत्र चकारः एकस्य बटोः अटने आनयने च क्रियाद्वये सम्बन्धं द्योतयति । एवमेकस्य कर्तुः कर्मद्वये क्रियाद्वयसंम्बन्धेऽन्वाचये चार्थे समासो नास्ति । परस्परमसम्बन्धात नाम्नामन्वययोग्यत्वे सत्येव समासविधानम् । अत्र क्रियानिरोधात नाम्नां परस्परं सम्बन्धाभावात्समासो नास्तीत्यर्थः ॥ यतः ईश्वरस्य गुरोश्च युगपद्भजनेऽसम्बन्धः । तथाऽन्वाचये भिक्षाटनस्य गवामानयनस्य च परस्परमसम्बन्धात् अन्वाचये समासो नास्ति ॥ इतरेतरयोगे समाहारे चार्थे सम्बन्धसम्भवात् द्वन्द्वः समासो भवति अन्योन्यं सापेक्षो (३)द्वयोर्योगः एकक्रियाभिसम्बन्धः इतरेतरयोगः ।

---

(१) यदापरस्परनिरपेक्षाः पदार्थाः एकस्मिन् सम्बन्धिनि समुच्चीयन्ते तदा समुच्चयः ।

(२) ईश्वरम्भजस्व गुरुञ्च भजस्वेति इत्येकस्या एव भजनक्रियायां ईश्वरगुरुस्त्वां प्रत्येकं सम्बन्धात्समुच्चयः ॥

(३) 'द्वयोः' इत्यस्य निवेशे 'हरिहरगुरवः' इत्यत्र नैव स्यात् ॥

ब(१)हूनां समुदायः समाहारः ॥

द्वन्द्वेऽल्पस्वरप्रधानेकारोकारान्तानां पूर्वनिपातो वक्तव्यः ॥ 'उक्तार्थानामप्रयोगः' इति चशब्दनिवृत्तिः । पटुश्च गुप्तश्च पटुगुप्तौ ॥ अग्निश्च मारुतश्च अग्निमारुतौ । भोक्ता च भोग्यश्च भोक्तृभोग्यौ ॥ धवश्च खदिरश्च धवखदिरौ ॥

अथ द्वन्द्वसमासे पदानां समानत्वात् कः शब्दः पूर्वं प्रयोज्यः कः पश्चात् प्रयोज्य इत्याशङ्क्याह–'द्वन्द्वेऽल्पस्वर०' ॥ द्वन्द्वे द्वन्द्वसमासे प्रस्तावादितरेतरयोगे यदल्पस्वरं पदं समस्वरे वा पदद्वये यत्प्रधानं पदं तथा इकारान्तमुकारान्तं यत्पदं भवति तस्य पूर्वनिपातः प्राक्प्रयोगः कर्तव्यः । परं बहुष्वनियमः ॥ अत्रोकारान्तोदाहरणमाह–पटुशब्दात् प्रथमैकवचनम् । 'स्तोर्वि०' च प्रथमैकवचनान्तम् । 'अव्यया०' 'विसर्जनीय०' 'स्तोः श्चुभिः श्चुः' । गुप्तशब्दात्प्रथमैकवचनम् । 'स्तोर्वि०' । च प्रथमैकवचनम् । 'अव्यया०' 'विसर्ज०' 'स्तोः श्चुभिः श्चुः' ॥ पटुश्च गुप्तश्चेत्यत्र समस्वरत्वेऽपि उकारान्तस्य पूर्वनिपातः । 'समासप्रत्यययोः' । तत 'उक्तार्थानामप्रयोगः' उक्ता अर्था यैस्ते उक्तार्थाश्चकारादयः तेषामप्रयोगोऽभावो भवति इत्यर्थः । इति चकारलोपः । पटुगुप्त इति स्थिते नामसञ्ज्ञायां स्यादिः । इतरेतरयोगात्प्रथमाद्विवचनम् औ । 'ओ औ औ' पटुगुप्तौ कुरुतः इति उक्त पटुसहायो गुप्तः गुप्तसहायः पटुरिति गम्यते । इत्यन्योन्यापेक्षाऽस्ति । एकस्याभावे तन्न क्रियते । एवमन्यत्रापि ज्ञेयम् । पटुगुप्तौ इत्यत्र पटुशब्दस्य उकारान्तत्वात्पूर्वं निपातः । परं गुप्तपटू इति न भवति ॥ एवमेव अग्निश्च मारुतश्चेत्यग्निशब्दस्याल्पस्वरत्वादिकारान्तत्वाच्च पूर्वनिपातः प्रयोगः । पूर्ववद्विभक्तेश्चकारस्य च लोपः । ततः प्रथमाद्विवचने 'ओ औ औ' ॥ तथा भोक्तृशब्दात् प्रथमैकवचने । 'स्तुरार्' भोक्तार् यदादेशस्तद्वद्भवतीति न्यायात् 'सेरा' डित्त्वाट्टिलोपः इत्यार्लोपः, 'स्वरः०' च प्रथमैकवचनम् 'अव्यया०' ॥ भोग्यशब्दात् प्रथमैकवचने । 'स्तोर्वि०' च प्रथमैकवचनान्तम् । 'अव्यया०' पश्चात् विसर्जनी०' 'स्तोः श्चुभिः श्चुः' । भोक्ता च भोग्यश्चेति विग्रहे प्रधानभूतत्वाद्भोक्तृशब्दस्य प्रथमं प्रयोगः । भोक्ता-पुरुषः भोग्यं विषयादि वस्तु ततो भोक्तुः भोग्यस्य स्वामित्वात्प्रधानत्वं ततः प्राग्विभक्त्यादिलोपः । भोक्तृभोग्यशब्दात् प्रथमाद्विवचने 'ओ औ औ' ॥ एवं धवश्च खदिरश्च धवखदिरौ इत्यत्र धवशब्दात् स्वल्पस्वरत्वात्प्रथमं प्रयोगः ॥

(१) 'बहूनाम्' इत्यस्य निषेधे द्वयोः समाहारो न स्यात् ॥

स्त्री च पुरुषश्च स्त्रीपुरुषौ । अत्र पुरुषस्य प्रधानत्वेऽपि अल्पस्वरत्वात्स्त्रीशब्दस्य पूर्वनिपातः ॥

देवताद्वन्द्वे पूर्वपदस्य (१)वा दीर्घो वक्तव्यः ॥ अग्निश्च सोमश्च अग्नीषोमौ इन्द्रश्च बृहस्पतिश्च इन्द्राबृहस्पती । अग्न्यादेः सोमादीनां षत्वं वक्तव्यम् ॥ इतरेतरयोगे द्विवचनम् ॥

अथ द्वन्द्वे एव विशेषमाह—'देवताद्वन्द्वे०' ॥ देवतावाचकशब्दभावे द्वन्द्वसमासे पूर्वपदसम्बन्धिनोऽन्त्यस्वरस्य वा दीर्घो वक्तव्यः इति । वाग्रहणात्प्रयोगान्तरे न भवत्यपि । अत्रोदाहरणमाह—अग्निश्च सोमश्चेति विग्रहे विभक्तिलोपः । उक्तार्थानामप्रयोगे च अग्निसोम इति स्थिते 'देवताद्वन्द्वे' इति अग्निशब्दस्य स्वरस्य दीर्घ ईकारः, द्वयोरपि देवतात्वात् ॥ अग्नीसोम इति स्थिते ॥ 'अग्न्यादेः सोमादीनां षत्वं वक्तव्यम्' अग्न्यादेर्दीर्घनाम्य(२)न्तात्परेषां सोमादीनामाद्यसकारस्य षकारो भवति । 'क्विलात्षः सः कृतस्य' इत्यस्य न प्राप्तिः । सकारस्याकृतत्वात् । तेनेदं वक्तव्यं कृतम् । अग्नीषोमशब्दात् प्रथमाद्विवचने 'औ औ औ' अग्नीषोमौ । इति सिद्धम् । अत्र इकारान्तस्य पूर्वत्वम् । अग्न्यादेरित्यादिशब्दात् अग्निष्टोमः । अग्निष्टुत् । ज्योतिष्टोमः । आयुष्टोमः । अङ्गुलिषङ्गः । भीरुष्ठानम् । मातृष्वसा । पितृष्वसा । इत्यादौ षत्वम् ॥ एवमिन्द्रश्च बृहस्पतिश्चेत्यत्र इन्द्रशब्दस्याल्पस्वरत्वात् पूर्वनिपातः । विभक्तिलोपे उक्तार्थानामप्रयोगे च 'देवताद्वन्द्वे०' इति इन्द्रस्य दीर्घः । प्रथमाद्विवचने 'औ यू' ईकारः । 'सवर्णे०' इन्द्राबृहस्पती । एवं सूर्याचन्द्रमसौ ॥ उदाहरणान्युक्त्वा अग्न्यादेरिति वक्तव्यं दृश्यते तच्च प्रागेव व्याख्यातम् ॥ साम्प्रतमितरेतरयोगद्वन्द्वस्य वचननियममाह—इतरेतरयोगे द्वन्द्वे द्विवचनमिति इतरेतरयोगे द्वन्द्वे द्विवचनं भवति । पदद्वयात्मकत्वात् । लिङ्गनियमस्तु उभयपदप्रधानत्वेऽपि उत्तरपदलिङ्गप्रयोगो भवति ॥

एकवद्भावो वा समाहारे वक्तव्यः । (३)शशाश्च कुशाश्च पलाशाश्च शशकुशपलाशाः—शशकुशपलाशम् ॥

साम्प्रतं समाहारद्वन्द्ववचनविशेषमाह—'एकवद्भावो वा समाहारे वक्तव्यः' ॥

---

(१) वाग्रहणात्क्वचिन्न भवत्यग्निमारुतावित्यादौ ॥

(२) 'दीर्घनाम्यन्तात्' इति निषेधे अग्निष्टोमादौ षत्वं कथं भवति ॥

(३) समाहारस्यैकत्वात्समाहारे एकवद्भावः सिद्ध एव । तर्हि वाग्रहणं किमर्थम् ॥ वाग्रहणात्क्वचिद्द्वयोरपीतरेतरयोगे एकवचनं क्वचिद्बहूनामितरेतरयोगे एकवचनम् । इत्यधिकः पाठः ॥

समाहारे द्वन्द्वे पदानां समासे कृते एकवद्भाव एकवचनं वा भवति । एकमिव एकवत् । एकवचनम् तस्य भावः ॥ पक्षे पदानां समाहारत्वाद् बहुत्वाद् बहुवचनं भवत्येव । 'एकवद्भावो वा समाहारे वक्तव्यः' इति । अत्र समुदायार्थप्राधान्यविवक्षायामेकवचनम् । अवयवार्थप्राधान्यविवक्षायां बहुवचनमिति निपातानामनेकार्थत्वात् । वाग्रहणात् क्वचिदितरेतरयोगेऽप्येकवद्भावो भवतीति शेषः । द्वित्वमतन्त्रमिति वचनाद्वा ॥ समाहारोदाहरणमाह—यथा—शशशब्दात्प्रथमाबहुवचने 'सवर्णे०' 'स्रोर्वि०' । च प्रथमैकवचनान्तम् 'अव्यया०' । एवं कुशशब्दात् प्रथमाबहुवचने 'सवर्णे०' 'स्रो०' । च प्रथमैकवचनान्तम् । 'अव्यया०' । शशाश्च कुशाश्च पलाशाश्च इति विग्रहे । अत्र पदद्वयाधिकपदात्मकत्वात्समाहारद्वन्द्वः । 'समासप्रत्यययोः' इति विभक्तिलोपे उक्तार्थानां चाप्रयोगे शशकुशपलाशम् । द्विस्थाने एकत्र समाहारबहुत्वम् । प्रथमाबहुवचने पलाशशब्दस्य वृक्षवाचित्वात्पुंलिङ्गत्वम् । प्रथमाबहुवचने 'सवर्णे०' 'स्रोर्वि०' ॥ द्वितीयरूपे 'एकवद्भावो वा समाहारे' इति एकवचनम् । प्रथमैकवचनम् । सत्यपि पुंस्त्वे एकत्वे 'द्विगुद्वन्द्वौ' इति वक्ष्यमाणसूत्रेण क्लीबलिङ्गः । 'अतोऽम्' 'अम्शसो०' 'मोऽनुस्वारः' ॥

अन्यादीनां विभक्तिलोपे कृते पूर्वपदस्य सगागमो वक्तव्यः ॥ अन्योन्यम् । परस्परम् ॥

साम्प्रतमितरेतरयोगेऽपि एकवद्भावोदाहरणमाह—'अन्यश्च अन्यश्च' इति विग्रहे तथा परश्च परश्चेति विग्रहे 'समासप्रत्यययोः' इति उभयत्रापि विभक्तेर्लोपे उक्तार्थानां चाप्रयोगे । अन्य अन्य इति पर पर इति स्थिते । अन्यादीनां समासे वर्तमानानां पूर्वपदवर्तिनां सगागम इति सकारस्यागमो वा वक्तव्यः इत्यादिभूतयोरन्यपरशब्दयोः सगागमः । कित्त्वादन्ते । अन्यस् अन्य इति स्थिते । 'स्रोर्वि०' 'अतोऽत्युः' 'उं ओ' 'एदोऽतोऽतः', अन्योन्यशब्दात् प्रथमैकवचने 'अतोऽम्' अत्र पदान्तताश्रयणात् 'स्रोर्वि०' 'एदोऽतोऽतः' एतयोः सूत्रयोः प्राप्तिः ॥ अप्रधानभूतत्वात् 'ह्रस्वन्यादेः' इत्यपि न भवति । अन्योन्यमिति सिद्धम् ॥ पर अग्रे पर मध्ये सकारागमः । 'स्वरहीनं०' । अत्र वाचस्पत्यादित्वान्न विसर्गोपध्मानीयादि कार्यम् । 'स्वरहीनं' परस्परं उभयत्रापि पूर्वोक्तवाशब्देन एकवद्भाव इति । प्रथमैकवचने 'एकत्वे द्विगुद्वन्द्वौ' क्लीबत्वात् 'अतोऽम्' 'अम्शसो०' 'मोऽनुस्वारः' अन्योन्यं परस्परमिति सिद्धम् । एवमादिशब्देन हरिश्चन्द्रादीन्युदाहरणानि ॥ अन्योन्यादयः सहादिमध्ये पठिता इत्यन्ये ॥ केचित्तु अन्योन्यामित्यत्र अन्यश्च

अन्यश्चेत्येकशेषात्समासं नेच्छन्ति । किन्तु 'कर्मव्यतिहारे अन्यादीनां द्वित्वं वक्तव्यं समासवच्च बहुलम्' तत्र पूर्वपदे प्रथमैकवचनम् । उत्तरपदे द्वितीयैकवचनम् इत्यन्योन्यं परस्परं नमन्ति साधवः ॥ क्षेमेन्द्राचार्यस्तु 'अन्यादीनां विभक्तिलोपे सकृत्कर्मव्यतिहारे वक्तव्यकर्मव्यतिहाराभावे तु अन्यश्च अन्यश्च अन्यौ इत्येकशेषः समास' इति व्याख्याति ॥ प्रक्रियाकौमुद्यां तु 'कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नो द्वे स्तः समासवच्च बहुलम्' यदा समासवत्तदा प्रथमैकवचनं पूर्वपदस्य, द्वितीयाद्येकवचनान्तत्वं परपदस्य । अन्योन्यं विप्रा नमन्ति अन्योन्येन अन्योन्यस्मै ददाति अन्योन्यस्माद्गृह्णन्ति अन्योन्यस्य अन्योन्यस्मिन् साधवः । एवं परस्परम् ॥

एकत्वे द्विगुद्वन्द्वौ ॥ एकत्वे वर्तमानौ द्विगुद्वन्द्वौ नपुंसकलिङ्गौ भवतः ॥

सांप्रतं लिङ्गविशेषमाह—'एकत्वे द्विगुद्वन्द्वौ' ॥ एकस्य भावः एकत्वं तस्मिन् सप्तम्येकवचनम् । 'अ इ ए' । द्विगुश्च द्वन्द्वश्च द्विगुद्वन्द्वौ प्रथमाद्विवचनम् । 'ओ औ औ' द्विपदं सूत्रम् । एकत्वे इति । एकवचने वर्तमानौ द्विगुद्वन्द्वसमासौ नपुंसकलिङ्गौ भवतः । तत्र द्विगुसमासे नित्यमेकत्वमेव । तत्र अकारान्तान्नित्यमीप्प्रत्ययस्तत्र स्त्रीलिङ्गत्वमेव । अकारान्तवर्जितानां तु नपुंसकलिङ्गत्वमेव । द्वन्द्वे तु इतरेतरयोगे द्विवचनमेव । पक्षे कुत्रचिदेकवचनमपि । तत्र यत्रैकवचनं तत्र नपुंसकमेव । द्विवचने बहुवचनं तु यथासंभवं त्रिष्वपि लिङ्गेषु भवतीति भावः ॥ द्वन्द्वस्यैकत्वे नपुंसकत्वं पूर्वं दर्शितम् ॥

संख्यापूर्वो द्विगुः ॥ संख्यापूर्वः समासो द्विगुर्निगद्यते ॥ समाहारेऽत ईप् द्विगुः ॥ समाहारेऽर्थे द्विगुः समासो भवति । ततोऽकारान्तादीप् प्रत्ययो भवति पात्रादिवर्जम् ॥ दशानां ग्रामाणां समाहारो दशग्रामी ॥ पञ्चाग्नयः समाहृता इति पञ्चाग्नि ॥ पञ्चानां गवां समाहारः पञ्चगु(१) ॥ त्रिफला रूढितः ॥

अथ क्रमाभावेऽपि प्रस्तुतत्वात् द्विगुलक्षणमाह सूत्रम्—'संख्यापूर्वो द्विगुः' ॥ संख्या द्वित्रिचतुरादिका पूर्वो पूर्वपदवर्तिनी यस्य सः संख्यापूर्वः प्रथमैकवचनम् । 'सार्वि०' । संख्यावाची शब्दः यत्र पूर्वपदे भवति स द्विगुरिति समासो भवति । तदेव सूत्रेणाह सूत्रम्—'समाहारेऽत ईप् द्विगुः' ॥ समाहारे

(१) 'पञ्चगवम्' इति साधु पाठः १७९९ वैक्रमसंवत्सरलिखितपुस्तके प्राचीन आसीत् । ततश्च केनचिद् हरितालधातुना 'पञ्चगु' इति असाधु शोधितः ॥

सप्तम्येकवचनान्तम् । 'अ इ ए' । अतः पञ्चम्येकवचनान्तम् 'स्वरहीनं०' 'स्रो-र्विं०' 'एदोऽतोऽतः' । अतः अग्रे ईप् प्रथमैकवचनान्तम् । 'हसेपः०' पश्चात् 'आदवे लोपश्' । अग्रे द्विगुः प्रथमैकवचनान्तम् 'स्रोर्विं०' ॥ चतुःपदमिदं सूत्रम् । समाहारार्थे द्विगुः समासो भवति । यत्र पूर्वपदं संख्यावाचि पदं भवति तच्च समाहारार्थवाचकमेकीकरणार्थसूचकम् । स द्विगुः समास इत्यर्थः । तत इति तस्मात् द्विगुसमासात् आकारान्तादीप्प्रत्ययो भवति । पात्रादिवर्जम् । यद्यपि द्विगुसमासस्य प्राक् क्लीबलिङ्गत्वं प्रतिपादितं तथापि अकारान्तात्परत ईप्प्रत्यये कृते स्त्रीत्वमेव तत्र ह्यदन्तवर्जितानां क्लीबलिङ्गता ॥ उदाहरणम् । दशन्शब्दात् षष्ठीबहुवचने । 'ष्णः' इति नुडागमः । दशन् नाम् । 'नोपधायाः' इति शका-रस्याकारस्य दीर्घः । 'नाम्नोनो०' 'स्वरहीनं०' 'मोऽनुस्वारः' । ग्रामशब्दात् षष्ठीबहुवचने । 'नुडामः' 'नामि' इति दीर्घः । 'ऋर्नो०' 'स्वरहीनं०' 'मोऽनु-स्वारः' ॥ दशानां ग्रामाणां समाहार इति विग्रहे अत्र दश इति संख्यापूर्वपदं समाहारमयं च अतो द्विगुसमासः । समाससंज्ञायामुभयत्रापि 'समासप्रत्यययोः' इति आमो लोपः । दशन् ग्राम इति स्थिते । ततोऽकारान्तत्वादीप् । 'यस्य लोपः' 'स्वरहीनं०' दशग्रामीशब्दात् प्रथमैकवचने 'हसेपः०' ॥ एवं त्रिलोकी पञ्चमूली । पञ्चन्शब्दात् प्रथमाबहुवचने 'जश्शसोर्लुक्' 'नाम्नो नो०' । अग्नि-शब्दात् प्रथमाबहुवचने 'ए ओ जसि' 'ए अय्' 'स्वरहीनं०' 'स्रोर्विं०' । पञ्चा-ग्नयः समाहृता एकत्रीकृता इति विग्रहे विभक्तिलोपे 'नाम्नो नो०' 'सवर्णे०' पञ्चाग्नि अत्रादन्तत्वाभावान्न ईप् । ततः समाहारस्यैकत्वात् 'एकत्वे द्विगुद्वन्द्वौ' इति क्लीबे प्रथमैकवचनम् 'नपुंसकात्स्यमोर्लुक्' पञ्चाग्नि इति सिद्धम् ॥ तथा प-ञ्चानां गवां समाहार इति विग्रहे 'समासप्रत्यययोः' इत्यामो लोपे पञ्चन् गोश-ब्दात् प्रथमैकवचने 'नाम्नो नो०' 'नपुंसकस्य' इति ह्रस्वः ओकारस्य उकारः 'ह्रस्वादेशे संध्यक्षराणामिकारोकारौ' 'नपुंसकात्स्यमोर्लुक्' अत्राप्यकारान्तवर्जित-त्वान्नेप् ['(१)टाडकाः' इति अप्रत्ययः 'वोऽव्यस्वरे' उकारस्य अव् 'स्वर०' पञ्चगव अग्रे प्रथमैकवचनम् सि 'अतोम्' 'अमृशसो०' 'मोऽनुस्वारः' अत्र अका-रान्तवर्जितत्वान्नेप् । 'पञ्चगवम्'] इति सिद्धम् ॥ त्रिशब्दात् षष्ठीबहुवचने 'नुडा-मः' 'त्रेरयङ्' 'स्वरहीनं' 'मोऽनुस्वारः' । फलशब्दात् षष्ठीबहुवचने 'नामि' 'स्व-रहीनं०' 'मोऽनुस्वारः' । अग्रे समाहार इति पदम् । त्रयाणां फलानां समाहार

(१) अयं पाठोपि क्वचिदेव त्रुटिवद्भ्रं कृत्वा पुस्तकलेखनसमय एव वर्धितः ॥

इति विग्रहे 'समासप्रत्यययोः' उक्तार्थानामप्रयोगः । 'आबतः स्त्रियाम्' प्रथमैकवचने 'आपः' त्रिफला इति सिद्धम् । ननु त्रिफला इत्यत्र संख्यापूर्वकत्वेऽपि द्विगुसमासे फलशब्दस्य अकारान्तत्वादीप्प्रत्ययः किं न क्रियते इत्याशङ्कायामाह—त्रिफलेति पदं रूढितो लोकप्रसिद्धितः सिद्धम् ॥ 'लक्षणानुपपन्नस्य प्रयोगस्य कथंचन । बहुशिष्टादृतत्वं हि रूढिरित्यभिधीयते ॥' न तु नियतलक्षणोपपन्नमिति द्विगुसमासः । पात्रादिवर्जितत्वात् पञ्चानां पात्राणां समाहारः पञ्चपात्रम् । त्रयाणां भुवनानां समाहारस्त्रिभुवनम् एवं चतुर्युगं चतुःपथमित्यादावकारान्तत्वेऽपि ईप् न भवति [त्रिलोकं त्रिलोकी इत्यादौ विकल्पेन ईप्] ॥ इति द्विगुसमासः ॥

बहुव्रीहिरन्यार्थे ॥ अन्यपदार्थप्रधानो यः समासः स बहुव्रीहिसंज्ञको भवति ॥ बहु धनं यस्य स बहुधनः ॥ तस्य प्रधानस्यैकदेशो विशेषणतया यत्र ज्ञायते स तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः । लम्बौ कर्णौ यस्य स लम्बकर्णः(१) ॥

सांप्रतं बहुव्रीहिसमासं निरूपयति । सूत्रम्—'बहुव्रीहिरन्यार्थे' ॥ बहुव्रीहिः प्रथमैकवचनान्तम् । 'स्रोर्विं०' । अन्यार्थे अन्यस्यार्थोऽन्यार्थस्तस्मिन् सप्तम्येकवचनान्तम् 'अ इ ए' पश्चात् 'नामिनोरः' ॥ द्विपदमिदं सूत्रम् । समासमध्यवर्तिपदापेक्षया अन्यपदस्यैव बाह्यपदस्यैवार्थः प्रधानो यस्य सः अर्थात् अन्यदेव पदं प्रधानं यत्र स बहुव्रीहिसंज्ञकः समासो भवति ॥ बहुशब्दात् प्रथमैकवचने 'नपुंसकात्स्यमोर्लुक्' । धनशब्दात् प्रथमैकवचने 'अतोऽम्' 'अमृशसो०' 'मोनुस्वारः' । बहु धनं प्रचुरं धनं यस्येति विग्रहे अत्र समासस्थौ बहुधनशब्दौ ताभ्यां यस्येत्यन्यपदं प्रधानं ततो बहुव्रीहिसमासः । इति समाससंज्ञायामुभयत्रापि विभक्तिलोपः । यस्येत्यस्योक्तार्थानामप्रयोगः । बहुधन इति स्थिते 'बहुव्रीहेर्वाच्यलिङ्गता' इति बहुव्रीहेरन्यपदप्रधानत्वात्परालिङ्गम् । यस्य नरस्येति नरशब्दस्य पुंलिङ्गत्वात्पुंस्त्वे प्रथमैकवचने बहुधन इति सिद्धम् । एवमस्थीन्येव धनं यस्याऽसावस्थिधनः । यदिवाऽस्तीत्यव्ययं सत्तार्थवाचकं ततोऽस्ति विद्यमानं धनं यस्येत्यास्तिधनशब्दात् प्रथमैकवचने 'स्रोर्विं०' ॥ एवं तपोधनः । यशोधनः द्वितीयाद्यन्तान्यपदेषु

(१) तेन सहेति तुल्ययोगे ॥ सहेत्येतत्तृतीयान्तेन समस्यते स तुल्ययोगबहुव्रीहिः ॥ सहादेः सादिः ॥ सहादीनां सादिर्भवति ॥ पुत्रेण सह वर्तमानः सपुत्रः ॥ सो वेति केचित् ॥ सहपुत्रो वागतः । तुल्ययोगवचनं प्रायिकम् । कर्मणा सह वर्तते स सकर्मकः । सलोमकः इत्यधिकः पाठः ॥

बहुव्रीहिर्भवति। यथा प्राप्तो राजा यं स प्राप्तराजः। ऊढा कन्या येन स ऊढकन्यः। दत्तं वसु यस्मै स दत्तवसुः। उद्धृतः शल्यो यस्मात्तदुद्धृतशल्यं क्षतम्। वीतो रागो यस्मात् स वीतरागः॥ बहु धनं यस्य सः बहुधनः। धर्मिणो लोका यस्मिन् स धर्मिलोको ग्रामः इत्यादि। इह बहुव्रीहिर्द्विधा—तद्गुणसंविज्ञानोऽतद्गुणसंविज्ञानश्च बहुव्रीहिसमासः। तस्य लक्षणं ग्रन्थकार एवाह—तस्येति। तस्य प्रधानभूतस्य पुरुषादेः एकदेश एकोऽवयवो हस्तपादमुखकर्णादिरूपो यत्र विशेषणत्वेन ज्ञायते स तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः। तस्योदाहरणम्—लम्बौ कर्णौ यस्य सः लम्बकर्णः इत्यत्र नरस्यैकदेशः कर्णः स एव समस्यमानविशेष्यभूतस्य नरादेर्विशेषणत्वेन ज्ञातोऽतस्तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः(१)। दीर्घकायः। अत्र कायस्य नरादेश्चैक्यात्। एवं दीर्घग्रीवः। महाभुजः इत्यादयस्तद्गुणसंविज्ञाने शब्दाः॥ अतद्गुणसंविज्ञानो यथा—चित्रगुः। दृष्टसागरमानयेत्यादिषु द्रष्टव्यः॥

(२)बहुव्रीहौ विशेषणसप्तम्यन्तयोः पूर्वनिपातो वक्तव्यः(३)॥

ननु लम्बकर्ण इत्यत्रान्यपदार्थप्रधानत्वात् पदसाम्ये कर्णलम्ब इति कथं न प्रयुज्यते इत्याह—'बहुव्रीहौ विशेषणसप्तम्यन्तयोः पूर्वनिपातो वक्तव्यः'॥ बहुव्रीहिसमासे यद्विशेषणभूतं पदं भवति यच्च सप्तम्यन्तं पदं भवति एतयोः पदयोः

---

(१) यद्यपि सर्वेष्वेव पुस्तकेषु इतः परम् 'अतद्गुणसंविज्ञानो यथा–दीर्घकायः। अत्र कायस्य नरादेश्चैक्यात्। एवं दीर्घग्रीवः महाभुजः चित्रगुरित्यादयस्तद्गुणसंविज्ञाने शब्दाः।' इत्येव पाठ उपलभ्यते तथापि दीर्घकायशब्देऽतद्गुणसंविज्ञानत्वस्य चित्रगुशब्दे तद्गुणसंविज्ञानत्वस्य कैरप्यनङ्गीकृतत्वान्मयाऽत्र पाठव्यत्यासः कृतः इति क्षन्तव्यं क्षमाधनैः॥

(२) धनं करे यस्य स करधनः। मतिः कृष्णे यस्य स कृष्णमतिः। बुद्धिर्धर्मे यस्य स धर्मबुद्धिः। कण्ठे हारो यस्य स कण्ठहारः। करे कङ्कणं यस्यासौ करकङ्कणः भुवने कीर्तिर्यस्यासौ भुवनकीर्तिः॥ प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ वक्तव्यौ॥ क्तक्तवतू निष्ठा॥ क्तक्तवतू प्रत्ययौ निष्ठासंज्ञौ स्तः। चक्रं पाणौ यस्य स चक्रपाणिः हरिः। दण्डः पाणौ यस्य स दण्डपाणिः पुरुषः। उद्यतोऽसिर्येनासावस्युद्यतः। उद्यतासिरित्यपि भवति॥ प्रियादीनां वा॥ प्रियगुडः गुडप्रियः इत्यधिकः पाठः॥

(३) नेन्द्रादिभ्यश्च॥ इन्द्वादिभ्यः शब्देभ्यः सप्तम्यन्तस्य पूर्वनिपातो न॥ इन्दुः शेखरे यस्यासाविन्दुशेखरः। पद्मं नाभौ यस्य स पद्मनाभः। कपिध्वजः॥ इत्यधिकः पाठः प्राचीनपुस्तकेषूपलभ्यमानोपि न टीकासंमतः टीकाकर्त्राऽस्यार्थस्य साधनाय लेखान्तरस्यप्रवृत्तत्वात्॥

पूर्वनिपातः प्रथमं प्रयोगो भवति । बहुव्रीहेरुपलक्षणत्वात् कर्मधारयेऽपि विशेषणस्यैव पूर्वनिपातो भवति रक्तलतेत्यादौ ॥ संबन्धं (द्वं) सद्व्यावर्तकं विशेषणं विशेषणपदम् । 'परार्थे स्वार्थनिक्षेपादप्रधानं विशेषणम् । विशेष्यं तु प्रधानं स्यात्स्वार्थस्यैव प्रकाशनात्' ॥ यथा लम्बकर्णः दीर्घग्रीव इत्यादि । सप्तम्यन्तं यथा—ब्रह्मणि योनिर्यस्य स ब्रह्मयोनिः । अप्सु पानीये योनिर्यस्येत्यप्सुयोनिः । भाले लोचनं यस्य सः भाललोचनः इत्यादि ॥ वक्तव्यस्य प्रयोगानुसारित्वात् क्वचित्सप्तम्यन्तस्यापि पूर्वनिपातो न, यथा—चन्द्रशेखरः पद्मनाभः चन्द्रमौलिः शूलपाणिः कपिध्वजः इत्यादौ सप्तम्यन्तं परपदम् ॥

प्रजामेधयोरसुक् ॥ सुप्रजाः(१) दुर्मेधाः(२) ॥

प्रजा सुपूर्वः । तथा दुर् अग्रे मेधा । सुष्ठु शोभना प्रजा यस्येति विग्रहे । तथा दुर्दुष्टा मेधा यस्येति विभक्तिलोपः । सुप्रजा दुर्मेधा इति स्थिते । 'प्रजामेधयोरसुक्' बहुव्रीहौ नञ् सु दुर्पूर्वयोः प्रजामेधाशब्दयोरन्यार्थे वर्तमानयोरसुगागमो भवति । किस्वादन्ते । उकार उच्चारणार्थः । सुप्रजा अस् इति दुर्मेधा अस् स्थिते 'यस्य लोपः' इत्यलोपः । 'स्वरहीनं०' सुप्रजस् दुर्मेधस् । उभयत्रापि प्रथमैकवचने । 'अत्वसोः सौ' हसेपः' 'स्रोर्विं०' सुप्रजाः सुप्रजसौ सुप्रजसः । दुर्मेधाः दुर्मेधसौ । दुर्मेधसः । एवमप्रजाः अमेधाः ॥ क्वचिदन्यत्रापि मन्दमेधाः अल्पमेधाः ॥

धर्मादन् ॥ सुधर्मा ॥

तथा धर्मादन् ॥ अन्यार्थे वर्तमानाद्धर्मशब्दात् अन् आगमो भवति बहुव्रीहौ । उदाहरणम्—सुष्ठु शोभनो धर्मो यस्येति विग्रहे सुधर्म इति स्थिते अनेन अन् 'यस्य लोपः' 'स्वरहीनं०' प्रथमैकवचने 'नोपधायाः' 'हसेपः' 'नाम्नो नो'

---

(१) जायाया निङादेशो बहुव्रीहौ वक्तव्यो यलोपश्च ॥ भूजानिः । लक्ष्मीजानिः ॥ उत्पूतिसुसुरभिभ्यो गन्धशब्दस्येकारान्तादेशो बहुव्रीहौ वक्तव्यः ॥ उद्गन्धिः । पूतिगन्धिः । सुगन्धिः । सुरभिगन्धिः ॥ आगन्तुकस्यैकवचनान्तस्य वा सुगन्धिः आपणः सुगन्धो वा ॥ अल्पाख्यायां च ॥ अल्पपर्यायो गन्धशब्दः ॥ सूपोऽल्पो यस्मिन् तत्सूपगन्धि भोजनम् । घृतगन्धि वेति केचित् । सूपगन्धम् घृतगन्धम् ॥ उपमानाच्च ॥ पद्मस्येव गन्धो यस्येति पद्मगन्धिः ॥ मतान्तरे विकल्पः ॥ ऊधसोनङ् ॥ ऊधोन्ताद्बहुव्रीहेरनङादेशः स्यात्स्त्रियाम् ॥ कुण्डोध्नी गौः ॥ पुंसि तु कुण्डोधाः गोगणः इत्यधिकः पाठः ॥

(२) नञ्दुःसुभ्यः प्रजामेधयोर्नित्यमसुक् स्याद्बहुव्रीहौ ॥ अप्रजाः सुप्रजाः । दुष्प्रजाः अमेधाः । दुर्मेधाः । सुमेधाः इति पाठान्तरम् ॥

सुधर्मा इति सिद्धम् । राजन्शब्दवत् ॥ नवरम् । शसादौ मकारान्तसंयुक्तत्वात् 'अल्लोपः स्वरे' इति न भवति ॥

धनुषश्च ॥ शार्ङ्गं धनुर्यस्य स शार्ङ्गधन्वा ॥ (सञ्ज्ञायां वा ॥ शतधन्वा शतधनुः ॥)

'धनुषश्च' ॥ धनुष्शब्दस्य अन् आदेशो भवति बहुव्रीहौ । शार्ङ्गं धनुर्यस्य स शार्ङ्गधन्वा एवं पुष्पधन्वा इत्यादि ॥

रूपवती भार्या यस्य स रूपवद्भार्यः ॥

रूपवतीशब्दात् प्रथमैकवचने "हसेपः०" भार्याशब्दात् प्रथमैकवचने 'अपः' रूपवती भार्या यस्य इति विग्रहे विभक्तिलोपेऽवशिष्टं रूपवती भार्या इति ॥

अन्यार्थे ॥ स्त्रीलिङ्गस्यान्यार्थे वर्तमानस्य ह्रस्वो भवति ॥(१)

पुंवद्वा ॥ समासे सति समानाधिकरणे पूर्वस्य स्त्रीलिङ्गस्य पुंवद्वा भवति ॥ पुंवद्भावादीपो निवृत्तिः । वाग्रहणात्कल्याणीप्रिय इत्यादौ न भवति ॥(२)

सूत्रम्—'अन्यार्थे' ॥ अन्यार्थशब्दस्य सप्तम्येकवचनान्तम् । 'अ इ ए' एकपदं । स्त्रीलिङ्गस्य स्त्रीप्रत्ययान्तस्य शब्दस्य अन्यार्थे वर्तमानस्य ह्रस्वो भवति । उत्तरपदस्येति शेषः । अन्यथा पूर्वपदे रूपवती इत्यादौ प्रसङ्गः । अतो भार्याशब्दस्य ह्रस्वः । रूपवतीभार्य इति स्थिते सूत्रम्—'पुंवद्वा' ॥ पुंवत् प्रथमैकवचनान्तम् । 'अव्यया०' । वा प्रथमैकवचनान्तम् । 'अव्यया०' पश्चात् 'चपा

---

(१) धर्मादनिच् केवलात् ॥ केवलात्पूर्वपदात्परो यो धर्मशब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहेरनिच् प्रत्ययः स्यात् ॥ कल्याणधर्मा सुधर्मा ॥ केवलात्किम् । परमः स्वो धर्मो यस्य स परमस्वधर्मः इति पाठान्तरम् ॥

(२) यङ्मानिनूत्वशसंततरादौ चारूप्ये ॥ एनीव आचरतीति एनायते । पत्यादित्वात्तो न । पण्डितमानिनी । पट्व्या भावः पटुत्वम् । अल्पं देहीति अल्पशः । पटुतरा । पटुतमा । पटुकल्पा । पटुदेश्या । पटुदेशीया । अरूप्ये इति किम् । शुभ्ररूप्या ॥ प्रियादौ न ॥ (प्रिया भक्तिः मनोज्ञा सुभगा दुर्भगा क्षान्ता कल्याणी चपला वामना सचिवा समा वामा कान्ता बाला तनया दुहिता स्वसा ।) इति प्रियादयः ॥ एषु परेषु भाषितपुंस्कस्य स्त्रीप्रत्ययान्तस्य न पुंवत् ॥ ऊप्रत्ययान्तस्य च न पुंवत् ॥ वामोरूभार्यः ॥ अभाषितपुंस्कस्य च न पुंवत् ॥ गङ्गाभार्यः ॥ कोपधपूरणीसंज्ञानां च न पुंवत् ॥ पाचकी (चिका) भार्यः पञ्चमीभार्यः । दत्ताभार्यः ॥ जातिवाचकात्स्वाङ्गवाचकाच्च ईप्, तदन्तस्य न पुंवद्मानिनि ॥ ब्राह्मणीभार्यः । सुकेशीभार्यः ॥ अमानिनीति किम् । ब्राह्मणमानिनी युड्वर्जितरक्तविकारार्थवर्जिततद्धितान्तस्य न पुंवत् ॥ मैथिलीजायः । युड्वर्जितरक्तविकारार्थवर्जितेति किम् । वैयाकरणभार्यः । काषायकन्थः । हैमसुद्रिकः । [illegible] ॥ इत्यधिकम् ॥

अबे जबाः' तस्य दः । 'स्वरहीनं०' द्विपदम् । समासे सति समानाधिकरणे एकविभक्त्यन्तानां पदानामेकार्थनिष्ठत्वं समानाधिकरणं तस्मिन् वर्तमानस्य पूर्वपदभूतस्य स्त्रीलिङ्गस्य पुंवत्पुंलिङ्गवद्रूपं भवति । अनेन पुंवद्भावाद्रूपवतीत्यत्र वर्तमानस्य ईपो निवृत्तिः । अतो रूपवत् भार्य इति स्थिते 'चपा अबे जबाः' तस्य दः । 'स्वरहीनं' 'स्रोर्विं०' रूपवद्भार्य इति सिद्धम् ॥ नहि पुंवद्भावे केवलमीपो निवृत्तिः । किन्तु क्वचिदापोऽपि निवृत्तिः शोभनभार्यः दीर्घजङ्घः रक्तलतेत्यादौ । अयं वाशब्दो व्यवस्थितविकल्पं द्योतयतीत्याह— वाग्रहणात् कल्याणीप्रिय इत्यादौ पुंवद्भावो न भवति । कल्याणी प्रिया यस्येति विग्रहे समानाधिकरणे उक्तपुंस्कस्य कल्याणीशब्दस्य न पुंवद्भावः । आदिशब्दात् वामोरूभार्यः गौरीभार्यः पञ्चमीप्रिय इत्यादौ न पुंवद्भावः । मनोज्ञा सुभगा दुर्भगा क्षान्ता चपला वामा वामना सचिवा श्यामा बाला तनया ब्राह्मणी दत्ता रसिका मैथिली इत्यादयः शब्दाः कल्याण्यादिषु ज्ञेयाः ॥ तथा श्येनी इवाचरतीति श्येनायते (श्येनी इत्यत्र ईप्निवृत्तिः) इत्यादौ यङि । पण्डितां मन्यते इति पण्डितमानिनी । पट्व्या भावः पटुता पटुत्वम् । अल्पां देहि अल्पशः अल्पतरा अल्पतमा अनुकूलदेश्या अनुकूलदेशीया पण्डिता पट्वी अल्पा अनुकूला सर्वत्र पुंवद्भावः इत्यादौ प्रयोगानुसारे पुंवद्भावो दर्शनीयः । अन्यार्थे वर्तमानस्येत्युक्तत्वात् न केवलं बहुव्रीहावेवेति भावः । तेन ताशस्तरतमदेश्यदेशीयेषु प्रत्ययेषु परेष्वपि भवति । शुभ्रा रूप्या इत्यादौ न वाग्रहणादेवेति ज्ञातव्यम् ॥

गोः ॥ गोशब्दस्यान्यार्थे वर्तमानस्य ह्रस्वो भवति ॥ पञ्च गावो यस्यासौ पञ्चगुः ॥

सूत्रम्—'गोः' ॥ गोशब्दस्य षष्ठ्येकवचनम् । 'ङस्य' इत्यकारलोपः । 'स्रोर्विं०' एकपदम् । अन्यार्थे परार्थे वर्तमानस्य सतः गोशब्दस्य ह्रस्वो भवति । गोशब्दस्य पुंस्त्रीलिङ्गत्वे विशेषसूचकमिदं सूत्रम् । पञ्चन्शब्दात् प्रथमाबहुवचने 'जश्शसोर्लुक्' । गोशब्दात् प्रथमाबहुवचने 'ओरौ' 'औ आव्' 'स्वरहीनं०' 'स्रोर्विं०' 'नाम्नो नो०' पञ्च गावो यस्येति विग्रहे बहुव्रीहिसमासः । 'समासप्रत्यययोः' उभयत्रापि जसो लोपः । पञ्चन् गो इति स्थिते पूर्वं 'नाम्नो नो०' । 'गोः' इत्यनेन सूत्रेण ह्रस्वता ओकारस्य उकारः प्रथमैकवचने 'स्रोर्विं०' पञ्चगुरिति सिद्धम् ॥

संख्यासु व्याघ्रादिपूर्वस्य पादशब्दस्याकारस्य लोपो वक्त-

ङ्घः ॥ सहस्रं पादा यस्यासौ सहस्रपात् । व्याघ्रस्य पादाविव पादौ यस्यासौ व्याघ्रपात् । शोभनौ पादौ यस्य स सुपात् ॥ शसादौ स्वरे पादशब्दस्य पदादेशश्च वक्तव्यः ॥ द्विपदः द्विपदा । द्विपदी । त्रिपदी नदादित्वादीप् ॥

पुनर्विशेषमाह—'संख्यासु व्याघ्रादिपूर्वे०' । संख्या एकद्व्यादिका तद्वाचकः शब्दस्तथा सु इत्यव्ययं शोभनार्थवाचकं व्याघ्रादयः शब्दा उपमात्वं प्राप्ता एते पूर्वमादौ वर्तमाना यस्य पादशब्दस्य तत्संबन्धिनोऽकारस्य लोपो वक्तव्यः बहुव्रीहौ, सर्वविभक्तिषु परतः ।: सहस्रशब्दात् प्रथमैकवचने 'अतोऽम्' 'अमूशसोरस्य' 'मोऽनुस्वारः' । पादशब्दात् प्रथमाबहुवचने 'सवर्णे०' । सहस्रं पादा यस्येति विग्रहे । शोभनौ पादौ यस्य तथा व्याघ्रशब्दात् षष्ठ्येकवचने 'ङस्य' । पादशब्दात् प्रथमाद्विवचने । 'ओ औ औ' । इवशब्दात् प्रथमैकवचने 'अव्यया०' । पादशब्दात् प्रथमाद्विवचने । 'ओ औ औ' व्याघ्रस्य पादाविव पादौ यस्येति विग्रहत्रयम् । सर्वत्रापि बहुव्रीहिसमासे 'समासप्रत्यययोः' इति विभक्तिलोपः । सहस्रपाद् शोभनपाद व्याघ्रपाद इति स्थिते । द्वितीये 'सहादेः सादिः' इति शोभनस्य सु आदेशः । व्याघ्रेत्यादौ 'वैयधिकरण्ये बहुव्रीहौ०' इत्यादिना मध्यमपादशब्दस्य लोपः । प्रथमैकवचने 'हसेपः०' 'वावसाने' दस्य तः । सहस्रपात् सहस्रपादौ सहस्रपादः सहस्रपादं । सुपात् व्याघ्रपात् एवं द्वौ पादौ यस्य स द्विपात् द्विपादौ द्विपादः द्विपादं द्विपादौ । शसादौ विशेषमाह—'शसादौ स्वरे परे पादशब्दस्य पदादेशो वक्तव्यः' । अनेन शसादौ स्वरादौ विभक्तौ परे पद् इति आदेशः । चकारादन्यत्रापि नपुंसके स्त्रीलिङ्गे ईपि परे ताद्धिते च पदादेशः । कुम्भपदी सहस्रपदी एकपदी द्विपदी स्त्री । नदादित्वादीप् । द्विपदोऽपत्यं द्वैपदः इत्यादौ पदादेशः । प्रकृते द्विपदः द्विपदा द्विपाद्भ्यामित्यादि । सहस्रपदः सहस्रपदा सहस्रपाद्भ्यां सहस्रपाद्भिः । भ्यां भिस् इत्यादौ स्वरादित्वाभावान्न पदादेशः ॥ 'संख्यासुव्याघ्रादि०' इत्यादिशब्दात्क्वचिदन्यत्रापि पादशब्दस्याकारलोपः—गूढपात् अपात ॥

टाडकाः ॥ समासे सति ट अ ड क इत्येते प्रत्यया भवन्ति(१) ॥

नो वा ॥ नान्तस्य पदस्य टेर्लोपो वा भवति स्वरे यकारे च परे ॥ अचिन्त्यो महिमा यस्य सोऽचिन्त्यमहिमः ॥ वाग्रहणात्क्वचिन्न भव-

(१) टश्च तत्पुरुषे ज्ञेयो ह्यकारो द्वन्द्व एव च । डकारस्तु बहुव्रीहौ ककारो नियमो मतः ॥ इत्यधिकम् ॥

ति किन्तूपधालोपश्च ॥ अह्नो मध्यं मध्याह्नः(१) ॥

अथ सर्वसमाससाधारणान्प्रत्ययानाह—सूत्रम्—'टाडकाः' ॥ टश्च अश्च डश्च कश्च टाडकाः। प्रथमाबहुवचनान्तम्। 'सवर्णे०' सिद्धम्। समासे इति बहुव्रीहौ तत्पुरुषे द्वन्द्वे कर्मधारये च नाम्नः ट, अ, ड, क, एते चत्वारः प्रत्यया भवन्ति। यथासम्भवं टकार ईवर्थः। डकारष्टिलोपार्थः। अकारः ककारश्च यथास्थित एव। तत्र प्रथमं टप्रत्ययोदाहरणमाह—अचिन्त्यशब्दात् प्रथमैकवचने 'स्नोर्विं०' महिमन्शब्दात् प्रथमैकवचने 'नोपधायाः' 'नाम्नो नो०'। पश्चात्—'हवे' 'उओ'। अचिन्त्यो महिमा यस्येति विग्रहे बहुव्रीहिसमासे विभक्तिलोपे अचिन्त्यमहिमन् इति स्थिते। 'टाडकाः' इति स्थिते। 'टाडकाः' इति टप्रत्ययः। अत्र सूत्रम्—'नो वा' ॥ नः—षष्ठ्येकवचनान्तम्। 'स्वरहीनं०'। वा—प्रथमैकवचनान्तम्। 'अव्यया०' ॥ नकारान्तस्य पदस्य टेर्लोपो भवति यकारे स्वरे च परे। यकारे यथा राज्यम्। तथा स्वरे इति प्रस्तुतमेव। ततो महिमन्नित्यत्र अकारनकारयोर्लोपः। 'स्वरहीनं०' 'स्नोर्विं०' अचिन्त्यमहिम इति सिद्धम् ॥ वाग्रहणात् क्वचिट्टेर्लोपो न भवति। च पुनः यत्र टेर्लोपो न तत्रोपधाया लोपो भवति। तस्योदाहरणम्—यथा अहन्शब्दात् षष्ठ्येकवचने। 'अल्लोपः स्वरे' 'स्वरहीनं०' 'स्नोर्विं०'। मध्यशब्दात् प्रथमैकवचने 'अतोऽम्' 'हवे' 'उओ' अह्नो मध्यमिति विभक्तिलोपे अहन्मध्य इति स्थिते। 'क्वचिदमाद्यन्तस्य परत्वम्' इति मध्य अहन् इति स्थिते 'सवर्णे०' वाग्रहणादुपधाया लोपः। 'स्वरहीनं०' 'स्नोर्विं०' मध्याह्नः। एवं सायाह्नः ॥

कवीनां राजा इति कविराजः। टकार ईवर्थः। 'ष्वितः' कविराजी ॥ अप्रत्ययः राज्ञां पूः इति राजपुरम्। वाक् च मनश्च वाङ्मनसम्। दक्षिणस्यां दिशि पन्थाः इति दक्षिणापथः ॥ डप्रत्ययः ॥ अहश्च रात्रिश्च अहोरात्रम्। द्वौ च त्रयश्च द्वित्राः। पञ्चषाः ॥ (२)

टप्रत्यये तु तत्पुरुषे—कवीनां (षष्ठीबहुचनम्) राजा (प्रथमैकवचनान्तम्) इति विग्रहे तत्पुरुषे विभक्तिलोपे कविराजन् टप्रत्ययः। 'नो वा' इति टिलोपः। 'स्वरहीनं०' 'स्नोर्विं०' कविराजः। तथा टकारानुबन्धः ईवर्थस्ततः 'ष्वितः'

---

(१) द्वयोरह्नोः समाहारो द्व्यहः ॥ रात्राह्नाहाः पुंसि ॥ एते पुंस्येव स्युः ॥ सर्वरात्रः सर्वाह्नः। त्र्यहः इत्यधिकम् ॥

(२) अहोरात्रमित्यत्र नपुंसकत्वं वा वक्तव्यम् ॥ अहोरात्रः। इत्यधिकम् ॥

इति ईप् 'यस्य लोपः' 'स्वरहीनं०' प्रथमैकवचने 'हसेपः०' कविराजी । एवं महाराजः ॥—राज्ञां (षष्ठीबहुवचनान्तम्) पूः (प्रथमैकवचनान्तम्) तत्पुरुषे 'समासप्रत्यययोः' इति विभक्तिलोपः । राजन् पुर इति स्थिते । अत्र अप्रत्ययः । 'स्वरहीनं०' प्रथमैकवचने । 'अतोऽम्' 'अम्शसो०' राजपुरम् । पूःशब्दस्य अदन्तत्वे नपुंसकत्वम् ॥—वाचशब्दात् प्रथमैकवचने 'चोः कुः' 'हसेपः०' । चशब्दात् प्रथमैकवचने । 'अव्यया०' । मनस् शब्दात् प्रथमैकवचने । 'नपुंसकात्स्यमोर्लुक्' 'स्रोर्विं०' । च प्रथमैकवचनान्तम् । 'अव्यया०' वाक् च मनश्च इति विग्रहे द्वन्द्वसमासे विभक्तिलोपः । 'चोः कुः' चस्य कः । वाक् मनस् । 'ञमे ञमा वा' कस्य ङः । 'टाडकाः' इति अप्रत्ययः । 'स्वरहीनं०' 'अतोऽम्' 'अम्शसो०' वाङ्मनसमिति सिद्धम् ॥—दक्षिणाशब्दात् सप्तम्येकवचने 'आम्ङे०' इति ङेराम् 'ङितां यट्' 'यटोऽच्च' इति सगागमः पूर्वाकारस्य च अकारः 'स्वरहीनं०' 'सवर्णे०' । पथिन्शब्दात् प्रथमैकवचने—'इतोऽत्पञ्चसु' 'थो नुट्' पन्थन् 'आ सौ' 'नश्चापदान्ते झसे' 'स्रोर्विं०' । दक्षिणस्यां पन्था इति विग्रहे तत्पुरुषे विभक्तिलोपो दक्षिणा पथिन् अप्रत्ययः 'नो वा' इति टिलोपः इन्लोपः 'स्वरहीनं०' 'स्रोर्विं०' दक्षिणापथ इति सिद्धम ॥—अहन्शब्दात् प्रथमैकवचने । 'हसेपः से०' 'अह्नः सः' 'स्रोर्विं०' । च प्रथमैकवचनान्तम् 'अव्यया०' 'विसर्जनीयस्य०' 'स्तोः श्चुभिः श्चुः' । रात्रिशब्दात् प्रथमैकवचने 'स्रोर्विं०' च प्रथमैकवचनान्तम् 'अव्यया०' अहश्च रात्रिश्चेति विग्रहे 'समासप्रत्यययोः' अहन् रात्रि इति स्थिते 'अह्नः सः' 'स्रोर्विं०' रात्र्यादिवर्जितत्वान्न रेफः किंतु 'हबे' 'उओ' । 'टाडकाः' इति डप्रत्ययः । डित्वाट्टिलोपः । 'स्वरहीनं०' । 'अतोऽम्' 'अम्शसो०' अहोरात्रमिति सिद्धम् ॥—द्विशब्दात् प्रथमाद्विवचने 'त्यदादेष्टे०' द्वे 'ओ औ औ' । त्रिशब्दात् प्रथमाबहुवचने 'ए ओ जसि' 'ए अय्' 'स्वरहीनं०' 'स्रोर्विं०' द्वौ च त्रयश्चेति विग्रहे द्वन्द्वे विभक्तिलोपः । 'टाडकाः' इति डप्रत्ययः । टिलोपः 'स्वरहीनं०' प्रथमाबहुवचने 'सवर्णे०' स्रोर्विं०' द्वित्राः—पञ्चन्शब्दात् प्रथमाबहुवचने जस् 'जश्शसोर्लुक्' 'नाम्नो नो०' षष्शब्दात प्रथमाबहुवचने 'जश्शसोर्लुक्' 'षो डः' 'वावसाने'डस्य टः । पञ्चन् षट् इति विग्रहे द्वन्द्वे विभक्तिलोपे पञ्चन्षष् । 'टाडकाः' डप्रत्ययः टिलोपः 'स्वरहीनं०' प्रथमाबहुवचने 'सवर्णे०' 'स्रोर्विं०' पञ्चषाः ॥ एवम् एकश्च द्वौ च एकद्वाः ॥

बहवो राजानो यस्यां सा बहुराजा नगरी । अत्र टिलोपे कृते ।

'आबतः स्त्रियाम्' इत्याप् । कप्रत्ययः—बहवः कर्तारो यस्यासौ बहुकर्तृकः ॥

बहुशब्दात् प्रथमाबहुवचने 'ए ओ जसि' 'ओ अव्' 'स्रोर्विं०' राजन्शब्दात् प्रथमाबहुवचने 'नोपधायाः' 'स्वरहीनं०' 'स्रोर्विं०' बहवो राजान इति विग्रहे 'टाडकाः' डप्रत्ययः । अत्र टिलोपे कृते 'आबतः स्त्रियाम्' इत्याप् । प्रथमैकवचने 'आपः' इति सेर्लोपः । बहुराजा एषा नगरी ॥—बहवः कर्तारो यस्य सः बहुकर्तृकः । बहुशब्दात् प्रथमाबहुवचने पूर्ववत् । कर्तृशब्दात् प्रथमाबहुवचने 'स्तुः रार्' 'सेरा' टिलोपः 'स्वरहीनं०' 'स्रोर्विं०' बहवः कर्तारो यस्येति विग्रहे बहुव्रीहिसमासे कृते विभक्तिलोपे बहुकर्तृ 'टाडकाः' इति कप्रत्ययः प्रथमैकवचने 'स्रोर्विं०' बहुकर्तृकः प्रासादो ग्रन्थो वा ॥ अथातुस्त्रीलिङ्गेकारान्तोकारान्तेभ्यः ऋकारान्तेभ्यः उरस्शब्दाच्च नित्य एव कप्रत्ययः इति ज्ञातव्यम् । सपत्नीकः । प्रियसीमन्तिनीकः । सवधूकः । फलितजम्बूक आरामः । नदीमातृकः जीवत्पितृकः । व्यूढोरस्कः । ननु सपत्नी सवधूः जीवत्पिता व्यूढोरा इत्यादिप्रयोगा अर्हाः ॥ एवमन्येऽपि प्रयोगाः । मैत्रस्य सखा मैत्रसखः । कङ्कणस्रजं मांसत्वचं वाक्त्विषं छत्रोपानहं द्विनावं द्विखारं ग्रामतक्षः पूर्वरात्रोऽपररात्रः पुण्यरात्रः कृष्णभूमः द्विभूमः उपदशाः आसन्नत्रिंशाः बहुदातृकः इत्यादयो यथासम्भवं ज्ञेयाः । इति बहुव्रीहिसमासः ॥

कर्मधारयस्तुल्यार्थे ॥ पदद्वये तुल्यार्थे एकार्थनिष्ठत्वे सति कर्मधारयसंज्ञकः समासो भवति ॥ नीलं च तदुत्पलं च नीलोत्पलम् । रक्ता चासौ लता च रक्तलता ॥ पुमांश्चासौ कोकिलश्च पुंस्कोकिलः ॥ पुंसः खपे संयोगान्तस्यालोपो वक्तव्यः(१) ॥

साम्प्रतं कर्मधारयं निरूपयति—सूत्रम्—'कर्मधारयस्तुल्यार्थे' ॥ कर्मधारयः प्रथमैकवचनान्तम् 'स्रोर्विं०' । तुल्यः सदृशोऽर्थादेक एव अर्थोऽभिधेयो वाच्यं प्रयोजनं यस्य स तुल्यार्थस्तस्मिन् सप्तम्येकवचनान्तम् । 'अ इ ए' ॥ पदद्वयेति । पूर्वपदे उत्तरपदे चैकार्थनिष्ठे एकार्थसम्बन्धे पदद्वये एकवस्तुवाचके सति योऽन्वयः स कर्मधारयनामा समासो भवति । एकस्मिन्नर्थे निष्ठा स्थैर्यं प्रवृत्तिर्वा यस्य तद् एकार्थनिष्ठं तस्मिन् । उदाहरणम्—नीलशब्दात् प्रथमैकवचने 'अतोऽम्' 'अम्शसोरस्य' 'मोऽनु०' । च प्रथमैकवचनान्तम् । 'अव्यया०' । तच्छब्दात् प्रथमै-

(१) खयावर्जिते च अम्परे तेन पुंक्षीरं भवति ॥ इत्यधिकम् ॥

कवचने 'नपुंसकात्स्यमो०' 'वावसाने' । उत्पलशब्दात् प्रथमैकवचने 'अतोऽम्' 'अम्शसो०' 'मोऽनुस्वारः०' । च प्रथमैकवचनान्तम् 'अव्यया०' ॥ एकार्थताद्योतनाय चकारस्तच्छब्दश्च अथवा असौशब्द आनीयते । नीलं च तदुत्पलं चेति विग्रहे । अत्र नीलशब्दो विशेषणभूतः । उत्पलशब्दश्च विशेष्यभूतः । नीलं चेति विशेषणत्वात्पूर्वनिपातः । गुण(१)द्रव्ययोराधाराधेयसम्बन्धित्वात् एकार्थनिष्ठत्वम् ॥ ततः कर्मधारयसमासः । 'समासप्रत्यययोः' विभक्तिलोपे उक्तार्थानामप्रयोगः नील उत्पल इति स्थिते । 'उओ' प्रथमैकवचने । 'अतोऽम्' 'अम्शसो०' 'मोऽनुस्वारः' नीलोत्पलम् । रक्ता चासौ लतेति विग्रहे । रक्ताशब्दात् प्रथमैकवचने 'आपः' । च प्रथमैकवचनान्तम् । 'अव्यया०' । अदस्शब्दात् प्रथमैकवचने 'त्यदादेष्टे०' 'सौ सः' 'सेरौ' 'ओ औ औ' । लताशब्दात् प्रथमैकवचने 'आपः' । च प्रथमैकवचनान्तम् । 'अव्यया०' । ततः समाससंज्ञा प्राग्वत् विभक्तिलोपश्च । रक्तलता । 'पुंवद्वा' इति पुंवद्भावादीपो निवृत्तिः । पूर्वपदस्य रक्ता इत्यस्य रक्त । ततो रक्तलताशब्दात् प्रथमैकवचने 'आपः' ॥ पुंस्शब्दात् प्रथमैकवचने 'पुंसोऽसुङ्' सकारस्य अस् । 'त्रितो नुम्' पुमनस् । 'सन्महतोऽधौ०' इति दीर्घः । 'हसेपः०' 'संयोगान्तस्य०' इति सलोपः । पुमान् । च प्रथमैकवचनान्तम् 'अव्यया०' पश्चात् 'नः सक्छते' इति सकारागमः 'स्तोः श्चुभिः श्चुः' 'नश्चापदान्ते०' अदस्शब्दात् प्रथमैकवचने 'त्यदादे०' 'सौ सः' 'सेरा' 'ओ औ औ' पश्चात् 'सवर्णे०' । कोकिलशब्दात् प्रथमैकवचने 'स्रोर्वि०' । च प्रथमैकवचनान्तम् । 'अव्यया०' पुमांश्चासौ कोकिलश्चेति विग्रहे पूर्ववत्कर्मधारयः समासः विभक्तिलोपः ततः उक्तार्थानामप्रयोगः । पुंस्कोकिल इति स्थिते । ननु 'संयोगान्तस्य०' इति सकारस्यात्र लोपः क्रियताम् तत्राह—'पुंसः खपे०' पुंस्शब्दस्य खप्प्रत्याहारे परे संयोगान्तस्य सकारस्य अलोपो भवति । न लोपः अलोपः । तेन न सकारस्य लोपो भवतीत्यर्थः । ततो 'नश्चापदान्ते०' 'स्वरहीनं०' 'पुंस्कोकिल इति सिद्धम् । एवं परमश्चासावीश्वरश्च परमेश्वरः । एवं महेश्वरः । महावीरः महादेवः ॥

नाम्नश्च कृता समासः(२) ॥ प्रादेरुपसर्गस्य नाम्नश्च कृदन्तेन समासः स तत्पुरुषसंज्ञको भवति ॥ प्रकृष्टो वादः प्रवादः । कुम्भकारः ॥

---

(१) 'गुणिलिङ्गास्तु तद्वति' इत्युक्तेर्गुणिलिङ्गानां गुणवत्परत्वनियमात् इति सारम् ॥

(२) चकारात्कुशब्दस्याव्ययस्य उरीउररीशब्दयोश्च्विप्रत्ययान्तादेश्च कृदन्तेन समासस्तत्पुरुषो भवति ॥ इत्यधिकम् ॥

पुनः समासविशेषमाह—सूत्रम्—'नाम्नश्च कृता समासः' ॥ नाम्न इति नामन्शब्दस्य षष्ठ्येकवचनम् 'अल्लोपः स्वरे' 'स्वरहीनं०'। च प्रथमैकवचनान्तम् 'अव्यया०' पश्चात् 'विसर्जनी०' 'स्तोः श्चुभिः श्चुः'। कृतेति कृच्छब्दस्य तृतीयैकवचनान्तम् 'स्वरहीनं०'। समास इति प्रथमैकवचनान्तम् 'स्रोर्विं०' ॥ चतुःपदं सूत्रम्। प्रादेरुपसर्गस्य तथा नाम्नश्च धातोः प्राक् प्रयुक्तस्य कृदन्तेन कृत्प्रत्ययेन सह तत्पुरुषः समासो भवति। तत्रोदाहरणम्—वद व्यक्तायां वाचि। वद्प्रपूर्वः। प्रवदनं प्रवादः। प्रकृष्टो वादः प्रवादः। 'घञ्भावे' इति घञ्प्रत्ययः। ञित्त्वात् 'अत उपधायाः' वृद्धिः। 'स्वरहीनं०' 'स्रोर्विं०' प्रवादः प्रथमैकवचनम्। अत्र प्रोपसर्गस्य कृदन्तेन तत्पुरुषः ॥ तथा डुकृञ्करणे कुम्भपूर्वः। कुम्भाग्रे द्वितीयैकवचने अम्। 'अम्शसोरस्य' 'मोऽनु०' 'वर्तमाने' 'तनादेरुप्' गुणः। कर् उ इति स्थिते उकारस्य गुणः ओ। 'स्वरहीनं०' कुम्भं करोतीति विग्रहे पश्चात् 'कार्येऽण्' 'समासप्रत्यययोः' उभयत्रापि विभक्तिलोपः कुम्भकृअइति स्थिते। णित्त्वाद्वृद्धिः। कार 'स्वरहीनं०' प्रथमैकवचने 'स्रोर्विं०' अत्र कुम्भशब्द-कृदन्तेन तत्पुरुषः। कुम्भकारः ॥

'सहादेः सादिः' सपुत्रः(१) ॥ (सहसन्तिरसां सध्रिसमितिरयः) सह अञ्चतीति सध्र्यङ्। तिरः अञ्चतीति तिर्यङ् ॥

सूत्रम्—'सहादेः सादिः' ॥ सह आदिर्यस्य गणस्य स सहादिस्तस्य। षष्ठ्येकवचनान्तम्। 'ङिति' 'दे ङस्य' इत्यकारलोपः। 'स्रोर्विं०' सादिः स आदौ यस्य स सादिः प्रथमैकवचनान्तम् 'स्रोर्विं०' द्विपदम्। समासे कृते सति सहादीनां सह सम् तिरस् इत्यादीनां पूर्वपदानां क्रमेण स सध्रि समि तिरि इत्यादय आदेशा भवन्ति इति भावः। तत्रोदाहरणम्—सहशब्दात् प्रथमैकवचने 'अव्यया०' पुत्रशब्दात् तृतीयैकवचने 'टेन' 'अ इ ए' 'ऋर्नोणो०'। सह पुत्रेण अत्र 'नाम्नश्च०' इति चशब्दात्तत्पुरुषः। विभक्तिलोपे सहस्य स आदेशः। प्रथमैकवचने 'स्रोर्विं०' ॥ प्रक्रियामते तु बहुव्रीहिः। 'तेन सहेति तुल्ययोगे' ॥ तुल्ययोगे सहेत्येतत् तृतीयान्तेन समस्यते स बहुव्रीहिः। आदिशब्दात् समानस्यापि सो भवतीति सूचितम्। तेन ज्योतिर्जनपदपिण्डबन्धुलोहितनाभिवेणीरात्रिगन्धकुक्षिब्रह्मचारितीर्थ्यपत्नीपक्षेषु समानशब्दस्य स आदेशः। समानं ज्योतिर्यस्य स सज्योतिः सजनपदः सपिण्डः सबन्धुः सलोहितः सनाभिः सवेणी सरात्रिः

(१) क्वचिन्न भवति—सह चरतीति सहचरः ॥ इत्यधिकम् ॥

सगन्धः सकुक्षिः सब्रह्मचारी सतीर्थ्यः समाना पत्नी सपत्नी सपक्षः समानपक्षः । रूपादिषु विकल्पेन समानशब्दस्य स आदेशः । समानं रूपं यस्य स सरूपः समानरूपी इति वा । सवर्णः समानवर्णः सजातीयः समानजातीयः सगोत्रः समानगोत्रः सस्थानं समानस्थानं सधर्मा समानधर्मा सवयाः समानवयाः सनामा समाननामा इति यथाप्रयोगमवसेयम् ॥ अञ्चु गतिपूजनयोः । अञ्च् सहपूर्वः सहशब्दात् प्रथमैकवचने । 'अव्यया०' । अञ्च् तिप् । 'अपृक्तेरि' 'स्वरहीनं०' सह अञ्चतीति विग्रहे कृदन्तेन क्विप्प्रत्ययेन तत्पुरुषसमासः । 'क्विप्' इति क्विप्प्रत्ययः । क्विपः सर्वापहारी लोपः। अञ्च् इत्यत्र 'नो लोपः' इति नकारादेशरूपस्य अनुस्वारस्य लोपः 'सहादेः सादिः' सहस्य सध्रिआदेशः । 'इ यं स्वरे' सध्र्यच् । प्रथमैकवचने । 'अञ्चेः पञ्चसु नुम्' इति नुमागमः 'स्तोः श्चुभिः' ञः । हसेपः०' संयोगान्तस्य०' इति चलोपः । 'चोः कुः' ञस्य ङ् सध्र्यङ् ॥ अग्रे प्रत्यच्शब्दवत् ॥ एवं सम्पूर्वोऽञ्च् समः समि आदेशः अग्रे पूर्ववत् । सम्यच् । एवं तिरस्पूर्वोञ्च् तिरसस्तिरि आदेशः । अग्रे पूर्ववत् सम्यच् एवं तिरस् पूर्वोञ्च् तिरस्तिरिञ्यादेशः 'इ यं स्वरे' तिर्यच् द्वितीयाद्वित्वं यावत् प्रत्यच्वत् । शसादौ स्वरे तु तिरश्चादय आदेशाः निपात्यन्ते । उदच्शब्दस्य उदीच् इति निपातः शसादौ स्वरे इति । तिरश्चः तिरश्चा । पूर्ववत् । एवं विष्वक् सर्वतः अञ्चतीति विष्वद्र्यङ् । 'सहादेः सादिः' इति विष्वक्स्थाने विष्वद्रि आदेशः। देवमञ्चतीति देवद्र्यङ् । 'सहादेः सादिः' इति देवस्य देवद्रि आदेशः । अमुमञ्चतीति अदद्र्यङ् अमुमित्यस्य अदद्रि आदेशः इत्यादयो यथासंभवं ज्ञेयाः ॥

कुत्सितेषदर्थयोः कोः कदादयः ॥ कुत्सितेषदर्थयोर्वर्तमानस्य कुशब्दस्य कत् का कव इत्येते आदेशा भवन्ति तत्पुरुषे ॥ कदन्नम् । **काकवकदुष्णे ॥** उष्णशब्दे परे कुशब्दस्य का कव कत् इत्येते आदेशा भवन्ति ॥ कु ईषदुष्णं कोष्णम्–कवोष्णम् कदुष्णम् ॥ कु ईषत् लवणं कालवणम् ॥ **पुरुषे वा ॥** पुरुषशब्दे परे कुशब्दस्य वा कादेशो भवति तत्पुरुषे ॥ कुपुरुषः । कापुरुषः(१) ॥

कुत्सितेषदर्थयोः कोः कुशब्दस्य कदादयो वा वक्तव्याः । कुअन्न । कुशब्दात्

(१) विभाषा पुरुषे का स्यान्नियमेन हसे परे । अचि त्रिरथवदे कोःकत्काक्षे वा पुरुषे पथि ॥ ईषदर्थे च वाच्ये स्युरुग्नावुष्णे काकत्कवाः ॥ कुत्सितास्त्रयः कत्त्रयः । कद्रथः कद्वदः । काक्षः । कापथः । कुपथः । इत्यधिकम् ॥

प्रथमैकवचने 'अव्यया०'। अन्नशब्दात्प्रथमैकवचने 'अतोऽम्' कुत्सितमन्नमिति विग्रहे अत्र व्याकरणान्तरमते तु तत्पुरुषः। स्वमते तु कर्मधारयः। कुशब्दस्य कत्। 'चपा अबे जबाः' तस्य दः। 'स्वरहीनं' कदन्नशब्दात् प्रथमैकवचने 'अतोऽम्' 'मोऽनुस्वारः'। एवं कदशनम् कद्ध्वा सर्वत्र कुपूर्वः॥ कुशब्दात् प्रथमैकवचने 'अव्यया०'। उष्णशब्दात् प्रथमैकवचने 'अतोऽम्' [काकवकदुष्णे] ईषदर्थे उष्णशब्दे परे कोः कु इत्यस्य एते त्रय आदेशा भवन्ति। कु ईषदुष्णमिति विग्रहे एकत्र कत्, द्वितीये का, तृतीये कव। कदुष्ण कोष्ण कवोष्ण, प्रथमैकवचने सर्वत्र कुलशब्दवत्॥ लवणः कुपूर्वः। ईषल्लवणमिति विग्रहे ईषदर्थे कोः का कालवणम्॥ 'पुरुषे वा' पुरुषशब्दे परे कुइत्यस्य वा का आदेशो भवति कुत्सितः पुरुषः कुपुरुषः कापुरुषः। एवं कत्तृणं कद्रथः कद्वदः कद्ध्वा कापथः काक्षः काग्निः कदग्निः। इत्यादयः प्रयोगानुसारेण ज्ञेयाः॥

षोडश(१)॥ षोडन्। षोढा॥

षष् दशन् उभयत्रापि प्रथमाबहुवचने 'जश्शसोः०' 'षो डः' 'वावसाने' 'समासप्रत्यययोः' 'ष्टुभिः ष्टुः' दस्य डः। 'सहादेः०' इत्यनेन षष् इत्यस्य षो (षउ) षोडशन् शब्दात् प्रथमाबहुवचने। 'जश्शसो०' 'नाम्नो०' षड्भिरधिका दश षोडश। यद्वा षट् च दश चेति विगृह्य विभक्तिलोपे षकारस्योकारो दस्य डः इति वर्णविकारो जातः। यदि षोडशानां संख्यापूरणः षोडशः षोडशन् शब्दात् 'एकादशादेर्डः' डित्त्वाट्टिलोपः। 'स्वरहीनं०' देवशब्दवत्॥ षष् दन्त षट् दन्ता अस्येति स षोडन्। विभक्तिलोपे 'वयसि दन्तस्य दतृ' इति पूर्वं दन्तस्य दतृ आदेशः। ऋकारो नुमागमार्थः। 'ष्टुभिः ष्टुः' दस्य डः षषः षो। षोडत् शब्दात् प्रथमैकवचने स्। 'न्रितो नुम्' 'हसेपः' 'संयोगान्तस्य०'। षोडन् द्विदन्॥ तथा षट् ददातीति षोडः। 'नाम्नि च' इति डप्रत्ययः। टिलोपः। 'सहादेः' इति षस्य उत्वम् दस्य डः। 'उ ओ' षोडः॥ तथा षष् 'संख्यायाः प्रकारे धा' प्रत्ययः। षड्भिः प्रकारैः षोढा॥ यद्वा षट्धा प्रकारा यस्य स षोढा। 'ष्टुभिः ष्टुः' धस्य ढः 'सहादेः सादिः०' इति षोढा इत्यव्ययम्। तथोक्तम् 'षष उत्वं दतृदशधासूत्तरपदादेः ष्टुत्वं च धासुवेति वक्तव्यम्' इति॥

बृहस्पतिः महेश्वरः महामाया महात्मा॥ द्यावाभूमी दंपती जंपती॥

(१) षष उत्वं दस्य च डत्वम्। इत्यधिकम्॥

आकृतिगणोऽयम् ॥

बृहतां पतिः बृहत्पतिः बृहस्पतिः । अत्र 'सहादेः' इति तस्य सकारः ॥ केचिदत्र बृहस्पतिरिति न पठन्ति, वाचस्पत्यादिषु साधितत्वात् ॥ महांश्चासावी-श्वरश्च अत्र महच्छब्दस्य 'सहादेः सादिः' इत्यनेन महा इत्यादेशः । 'अ इ ए' महेश्वरः महादेवः महामाया महात्मा ॥ द्यौ भूमि 'ओरौ' द्यौश्च भूमिश्च द्यावाभूमी । अत्र 'सहादेः०' इति द्यौ इत्यस्य द्यावा इत्यादेशः । ततः प्रथमा-द्विवचने । 'औ यू' ई 'सवर्णे०' । एवं दयितापतिः । जायापतिः । दयिता च पतिश्च दंपती । जाया च पतिश्च जंपती । दयिताजाययोः क्रमेण दं जं इत्यादेशौ भवतः । उभयत्रापि प्रथमाद्विवचने 'औ यू' 'सवर्णे०' जम्पती दम्पती जम्प-तीभ्यां दम्पतीभ्यां जम्पत्योः दम्पत्योः । प्रक्रियामते तु जायाया जंभावदंभावौ वा निपात्यौ ॥ ननु स्वच्छन्दमादेशाः कथं क्रियन्ते इत्याशङ्कायामाह—आकृ-तिगणोऽयम् । यादृशी आकृतिराकारः प्रयोगस्य दृश्यते तादृश एव प्रयोगो नि-पात्यते इत्याकृतिगणः कथ्यते । लक्ष्यानुसारेण सूत्रस्य प्रवृत्तिः । सिद्धं शब्दा-कारमुपलभ्य तदनुसारेणादेशविधानमित्यर्थः ॥

अलुक् क्वचित् ॥ समासे तद्धिते कृदन्तेऽपि विभक्तेरलुग्भवति ॥ कृच्छ्रान्मुक्तः । अप्सु योनिर्यस्येत्यप्सुयोनिः । उरसि लोमानि य-स्याऽसौ उरसिलोमः । हृदि स्पृशतीति हृदिस्पृक् । कण्ठेकालः । वाचोयुक्तिः । दिशोदण्डः । पश्यतोहरः । इत्यादि ॥

पुनर्विशेषमाह—सूत्रम्—'अलुक् क्वचित्' ॥ अलुक् प्रथमैकवचनान्तम् । 'हसेपः०' । क्वचित् प्रथमैकवचनान्तम् । 'अव्यया०' ॥ क्वचिदिति समासे कृते तद्धितप्रत्ययेऽपि परे पूर्वपदविभक्तेरलुक् लोपो न भवतीत्यर्थः । तद्धितप्रत्यये य-था—आमुष्यायणः इत्यादौ विभक्तेरलुक् । समासे दर्शयति—कृच्छ्रशब्दात् पञ्चम्ये-कवचने 'ङसिरत्' 'सवर्णे०' मुक्तशब्दात् प्रथमैकवचने 'स्रोर्विः०' 'नमे नमा वा' तस्य नः । कृच्छ्रान्मुक्तः इति विग्रहे अत्र तत्पुरुषः । अत्र पूर्वपदविभक्तेरलुक् उत्तरपदविभक्तेस्तु 'समासप्रत्यययोः' इति लुक् । पुनः प्रथमैकवचने कृच्छ्रात् मुक्तः कृच्छ्रान्मुक्त इति वा । एवं स्तोकान्मुक्तः ॥ तथा अप्सुयोनिः । अप्शब्दात् सप्तमीबहुवचने । 'स्वरहीनं०' योनिशब्दात् प्रथमैकवचने । 'स्रोर्विः०' अप्सु पा-नीयेषु योनिः यस्येति बहुव्रीहिः । अत्र सप्तमीबहुवचनस्य अलुक् । केवलमुत्तरपद-स्य सेर्लुक् ॥ उरस्शब्दात् सप्तमीबहुवचने । 'स्वरहीनं०' लोमन्शब्दात् प्रथमा-

बहुवचने । 'जश्शसोः०' 'नोपधायाः' मा 'स्वरहीनं०' उरासि लोमानि यस्येति विग्रहे पूर्वपदस्थसप्तम्या अलुक् उत्तरपदस्य जसो लुक् । पुनः प्रथमैकवचने 'नोपधायाः' 'हसेपः०' उरसिलोमा ॥ एवं हृद्शब्दात् सप्तम्येकवचने 'स्वरहीनं०' स्पृश् स्पर्शने । हृदिपूर्वः हृदि स्पृशतीति विग्रहे तत्पुरुषः समासः । क्विप् प्रत्ययः । क्विपः सर्वापहारी लोपः । प्रथमैकवचने 'दिशाम्' इति शस्य कः । 'हसेपः०' । अत्र क्वचिदिति वचनात् कृदन्तेऽपि विभक्तेरलुक् ॥ एवं कण्ठे सप्तम्येकवचनान्तम् । कालः प्रथमैकवचनान्तम् । वाचः षष्ठ्येकवचनान्तम् । युक्तिः प्रथमैकवचनान्तम् । दिशः षष्ठ्येकवचनान्तम् । दण्डः प्रथमैकवचनान्तम् । पश्यतः षष्ठ्येकवचनान्तम् । हरः प्रथमैकवचनान्तम् । दास्योः षष्ठ्येकवचनान्तम् । पुत्रः प्रथमैकवचनान्तम् । एतेषु यथासंभवं विभक्तेरलुक् । कण्ठे इत्यत्र सप्तमी अन्यत्र षष्ठी । एवं स्तम्बेरमः कर्णेजपः युधिष्ठिरः । 'अग्न्यादे०' इति षत्वम् ॥ आत्मनेपदं परस्मैपदम् देवानांप्रियः । दिवस्पतिः वास्तोष्पतिः इत्यादावलुक् ॥

समासे समानाधिकरणे शाकपार्थिवादीनां मध्यमपदलोपो वक्तव्यः ॥ शाकप्रियश्चासौ पार्थिवश्च शाकपार्थिवः । देवपूजकश्चासौ ब्राह्मणश्च देवब्राह्मणः ॥

एकविभक्त्यन्तानां पदानामेकार्थनिष्ठत्वं सामानाधिकरण्यम् । तत्र वर्तमानानां शाकपार्थिवादीनां मध्यमपदस्य द्वयोर्मध्यवर्तिनः पदस्य लोपो वक्तव्यः ॥ केचित्तु उत्तरपदलोप इति पठन्ति, ते पूर्वपदादुत्तरपदस्य लोपमिति व्याचक्षते । अथवा प्रथमसमासापेक्षया उत्तरपदस्येति व्याख्यान्ति ॥ परं शाकपार्थिवादीनामित्यशेषस्यापि पदस्य निरूपितत्वात्तन्न संगतं पुनश्चिन्त्यम् । शाकप्रियपार्थिव इति स्थिते । शाकः प्रियो यस्य स शाकप्रियः शाकप्रियश्चासौ पार्थिवश्चेति विग्रहे अत्र एकविभक्तिकत्वेन समानाधिकरणं ततो मध्यमपदस्य प्रियशब्दस्य लोपः । शाकपार्थिव इति स्थिते प्रथमैकवचने 'स्रोर्वि०' ॥ तथा देवपूजको ब्राह्मणः देवान् पूजयतीति देवपूजकः देवपूजकश्चासौ ब्राह्मणश्चेति विग्रहे पूर्ववद्विभक्तिलोपे मध्यमपदस्य पूजकस्य लोपः । देवब्राह्मणः । प्रथमैकवचने 'स्रोर्वि०' प्राग्वत् ॥

आदेश्च द्वन्द्वे ॥ द्वन्द्वसमासे सति आदिपदस्य लोपो भवति ॥ माता च पिता च पितरौ । दुहिता च पुत्रश्च पुत्रौ । श्वश्रूश्च श्वशुरश्च श्वशुरौ ॥

पुनराह—'आदेश्च द्वन्द्वे' ॥ आदिशब्दस्याजहल्लिङ्गत्वात्पदविशेषणत्वेऽपि पुंस्त्वम् । द्वन्द्वे द्वन्द्वसमासे इतरेतरयोगे आदिपदस्य लोपो भवति । चकारात्कुत्रचित्, न तु सर्वत्र । मातृशब्दात् प्रथमैकवचने । 'सेरा' डित्त्वाट्टिलोपः ऋलोपः 'स्वरहीनं' । च प्रथमैकवचनान्तम् 'अव्यया०' । पितृशब्दात् प्रथमैकवचनान्तम् । 'अव्यया०' । माता च पिता चेति विग्रहे द्वन्द्वसमासे 'समासप्रत्यययोः' इति विभक्तिलोपः । 'उक्तार्थानामप्रयोगः' इति च लोपे मातृ पितृ 'आदेश्च द्वन्द्वे' मातृशब्दस्य लोपः। इतरेतरयोगे द्विवचनम् । प्रथमाद्विवचने 'अर् पञ्चसु' 'स्वरहीनं०' पितरौ ॥ एवं श्वश्रूश्च श्वशुरश्च इति विग्रहे विभक्तिलोपे 'आदेश्च द्वन्द्वे' श्वश्रूपदलोपः । श्वशुरशब्दात् प्रथमाद्विवचने 'ओ औ औ' ॥ एवं दुहितृपुत्रौ दुहिता च पुत्रश्चेति विग्रहे विभक्तिलोपे आदिभूतदुहितृशब्दस्य लोपः पुत्रशब्दात् प्रथमाद्विवचने । 'ओ औ औ' ॥ चकारो बहुलार्थस्तेन कुत्रचिन्न सर्वत्र । यथा धवखदिरौ इत्यादौ लोपो न । चकारात्पक्षे मातापितरौ श्वश्रूश्वशुरौ इत्यपि भवति ॥

ऋतां द्वन्द्वे ॥ ऋकारान्तानां द्वन्द्वसमासे इति पूर्वपदस्य वा आकारो वक्तव्यः ॥ मातापितरौ ॥

पुनर्विशेषमाह 'ऋतां द्वन्द्वे' ॥ ऋतामिति ऋकारान्तशब्दानां द्वन्द्वे पूर्वं यत्पदं तत्सम्बन्धिनः ऋकारस्य आकारो वा भवति । माता च पिता च अत्र विभक्तिलोपे मातृशब्दस्य ऋकारस्य आ । मातापितृशब्दात् प्रथमाद्विवचने 'अर् पञ्चसु' 'स्वरहीनं०' मातापितरौ ॥ एवं पितापुत्रौ होतापोतारौ इत्यादि । पक्षे पूर्वपदलोपे पितरौ । वाग्रहणादेव मातरपितरावित्यपि ॥

द्वन्द्वे सर्वादित्वं वा ॥ वर्णाश्च आश्रमाश्चेतरे च वर्णाश्रमेतरे वर्णाश्रमेतराः ॥

'द्वन्द्वे सर्वादित्वं वा' ॥ द्वन्द्वसमासे सर्वादीनां शब्दानां सर्वादित्वं सर्वादिकार्यं वा भवति । भवति न भवति चेत्यर्थः । उदाहरणम्—वर्णाश्रमेतराः द्विस्थाने वर्णा ब्राह्मणादयः । आश्रमा ब्रह्मचर्यादयः । इतरे शूद्रवृषलादयः । ततो वर्णाश्च आश्रमाश्च इतरे च समाहारद्वन्द्वः । ततो विभक्तिलोपे उभयत्रापि प्रथमाबहुवचनम् एकत्र सर्वादित्वात् । 'जसी' 'अ इ ए' आदौ 'सवर्णे०' आश्रम अग्रे इतर 'अ इ ए' यत्र सर्वादित्वं न तत्र प्रथमाबहुवचने 'सवर्णे०' 'स्रोर्विः०' ॥

वैयधिकरण्ये बहुव्रीहौ मध्यमपदलोपश्च ॥ कुमुदस्य गन्ध

इव गन्धो यस्यासौ कुमुदगन्धिः ॥ हंसस्य गमनमिव गमनं यस्याः सा हंसगमना ॥

वैयधिकरण्ये इति ॥ भिन्नविभक्त्यन्तानां पदानां विभिन्नार्थनिष्ठत्वं वैयाधिकरण्यम् । यद्वा भिन्नविभक्त्यन्तत्वे सति भिन्नार्थप्रतिपादकद्वारा एकस्मिन्नर्थे वृत्तिर्व्यधिकरणं तस्य भावो वैयधिकरण्यं तस्मिन् वर्तमाने बहुव्रीहिसमासे मध्यमपदलोपो वक्तव्यः । कुमुदशब्दात् षष्ठ्येकवचने 'ङस्य०' । गन्धशब्दात् प्रथमैकवचने 'अव्यया०' । गन्धशब्दात् प्रथमैकवचने 'स्वौजि०' । कुमुदस्य गन्ध इव गन्धो यस्येति विग्रहे अत्र कुमुदस्येति षष्ठयन्तं, शेषाणि प्रथमान्तानि । 'समासप्रत्यययोः' इति विभक्तिलोपे—'उक्तार्थानामप्रयोगः' इति इवलोपे कुमुद गन्ध गन्ध इति स्थिते । अत्र मध्यपदस्य गन्धस्य लोपः पश्चात् 'मध्यमपदलोपश्च' इति चकाराद् 'गन्धादेरिः' इप्रत्ययः, 'यस्य लोपः' 'स्वरहीनं' 'स्वौजि०' कुमुदगन्धिः ॥ हंसशब्दात् षष्ठयेकवचने 'ङस्य' । गमनशब्दात् प्रथमैकवचने 'अतोऽम्' 'अमृशसो०' 'मोऽनु' । इव प्रथमैकवचनान्तम् 'अव्यया०' । गमनशब्दात् प्रथमैकवचने पूर्ववत् । हंसस्य गमनमिव गमनं यस्या इति विग्रहे बहुव्रीहिः । 'समासप्रत्यययोः' 'उक्तार्थानामप्रयोगः' । हंस गमन गमन इति स्थिते । मध्यपदस्य गमनस्य लोपः । पश्चात् 'आबतः स्त्रियाम्' 'आपः' हंसगमना ॥

समासश्चतुर्धा । नित्य—अनित्य लुक्—अलुक्—भेदात् ॥

दिक्संख्ये संज्ञायाम् ॥ दिग्वाचकसंख्यावाचकशब्दौ संज्ञायां तुल्यार्थेनोत्तरपदेन अविग्रहं समस्येते स तत्पुरुषः ॥ अविग्रहो नित्यसमासः ॥ अन्यस्त्वस्वपदविग्रहोऽपि भवति ॥ दक्षिणाग्निः । सप्तग्रामाः । इत्यादयो ज्ञेयाः ॥ इति समासप्रकरणम्(१) ॥

अथ नित्यसमासमाह—'दिक्संख्ये०' दिक्संख्ये प्रथमाद्विवचनान्तम् ॥ संज्ञायां सप्तम्येकवचनान्तम् । दिग्वाचकं संख्यावाचकं च संज्ञायां वाच्यमानायां तुल्यार्थेन एकार्थेन उत्तरपदेन सह अविग्रहं विग्रहरहितं समस्यते । तत्र समासश्च नित्यो भवति ॥ अथ नित्यानित्यसमासस्वरूपमाह—अविग्रहो नित्यसमासः ।

---

(१) विग्रहो द्विविधः एकः स्वपदविग्रह एकोऽस्वपदविग्रहोऽपि भवति ॥ अस्वपदेन समासव्यतिरिक्तेनापि पदेन विग्रहो वाक्यं यत्र स नित्यः ॥ तेन लम्बौ कर्णौ यस्य स लम्बकर्णः ॥ द्वात्रेण छिन्नमिति स्वपदविग्रहः ॥ अस्वपदविग्रहो नित्यः । यस्मिन्समासावबोधकं वाक्यं न तिष्ठति स नित्यः । इत्यधिकम् ॥

यो नित्यः समासः स विग्रहरहितः असमस्यमानपदविग्रहो भवति । अन्योऽनित्यसमासोऽस्वपदविग्रहोऽपि स्वैः पदैर्विग्रहो यस्य स स्वपदविग्रहः [न स्वपदविग्रहः अस्वपदविग्रहः] परपदविग्रहः ॥ अपिशब्दात्स्वपदविग्रहोऽपि भवति ॥ अस्वपदविग्रहो यथा—स्त्रियमधिकृत्येति परपदेन विग्रहः । बाह्यपदत्वादस्वपदम् । अथवा बहु धनं यस्य सः । अत्र यस्येति परपदेन विग्रहः इति अस्वपदविग्रहः । अश्वादन्य इत्यप्यस्वपदविग्रहः ॥ तथा ग्रामं प्राप्त इत्यादौ स्वाभ्यां पदाभ्यां विग्रहमध्यवर्तिभ्यां पदाभ्यां विग्रहः । अथ नित्यसमासोदाहरणम् । यथा दक्षिणाग्निरित्यग्निभेदः । 'दक्षिणाग्निर्गार्हपत्याहवनीयौ त्रयोऽग्नयः' इति ॥ दिग्वाची दक्षिणाशब्दः । एकार्थेन अग्निना परपदेन समसितः । समासश्च तत्पुरुषः । नित्यत्वाद्विग्रहो न क्रियते । तथा सप्तग्रामा इत्यत्र सप्तन्शब्दः संख्यावाचक एकार्थेन ग्रामपदेन समसितः । अत्र विग्रहं विनापि तत्पुरुषः समासः नित्यः । नित्यं पदद्वयात्मकत्वात्समासरूपमेव पदमित्यर्थः । दक्षिणाग्निरिति अग्निभेदनामवाची शब्दः । सप्तग्रामा इति ग्रामभेदनामवाची शब्दः ॥

'पूर्वेऽव्ययेऽव्ययीभावोऽमादौ तत्पुरुषः स्मृतः ।
चकारबहुलो द्वन्द्वः संख्यापूर्वो द्विगुः स्मृतः ॥
यस्य येन बहुव्रीहिः स चासौ कर्मधारयः ।
इति किञ्चित्समासानां षण्णां लक्षणमीरितम् ॥

इति सुबोधिकायां समासदीपिका ।

तद्धितप्रकरणम् १७

अथ तद्धितो निरूप्यते—अ(१)पत्येऽण् ॥ नाम्नोऽपत्येऽर्थेऽण्प्रत्ययो भवति ॥ उपगोरपत्यं पुमानिति विग्रहे उपगोः अण् इति स्थिते । समासप्रत्यययोः इति षष्ठीलोपः । णकारो वृद्ध्यर्थ ईबर्थश्च ॥

अथ तद्धितो निरूप्यते-अथेति ॥ समासकथनानन्तरं तद्धितस्तद्धितसंज्ञकः प्रत्ययो निरूप्यते । तस्य समासस्य हितः यद्वा तेषां पूर्वोक्तानां नामादीनामर्थान्तरप्रकाशनेन हितस्तद्धितः स निरूप्यते कथ्यत इत्यर्थः ॥ यद्यपि तद्धितसंज्ञकाः प्रत्यया बहवः सन्ति तथापि जात्यभिप्रायेणैकवचनम् ॥ सूत्रम्—'अपत्येऽण्' ॥

(१) अत्र प्रकरणत्वादादिनाऽपत्यान्वयस्यासम्भवात्परिशेषाद्वा नामलाभः । नाम्नोऽण् इत्यतः षष्ठ्यन्तस्यैवापत्यवत्त्वावसम्बन्धे षष्ठ्या एवोचितत्वात् ।

न पतति पिता यस्मात् तदपत्यं तस्मिन् । अपत्यशब्दस्य सप्तम्येकवचनान्तम् 'अ इ ए' । अणू प्रथमैकवचनान्तम् 'हसेपः०' इति 'नाम्नो०' अपत्ये पुत्रपौत्रादिसन्ताने वाच्ये सति नाम्नः अणू प्रत्ययो भवति । अत्रापि नामशब्देन पदमेव विवक्षितम्। अन्यथा 'अविभक्ति नाम' इत्युच्यमाने उपगोरिति षष्ठ्यन्तात् अणूप्रत्ययो न स्यात् । यद्वा उपगुशब्दात् प्रथममणू प्रत्ययः । ततः षष्ठीं दत्त्वा विग्रहः कार्यः ॥ उदाहरणम्—उपगुशब्दात अपत्येऽर्थेऽणूप्रत्ययः । तत उपगुब्दात् षष्ठ्येकवचनम् । 'ङिति' 'ङस्य' इत्यकारलोपः । 'स्नोर्वि०' उपगोरपत्यमिति विग्रहे सति । तद्धितेऽपि विग्रहोऽन्वययोग्यत्वे सत्येव भवति । तेन 'वस्त्रमुपगोरपत्यं चैत्रस्य' इत्यादौ न । उपगुनाम्नस्तापसस्यापत्यं सन्तानादिः पुत्रादिरिति विग्रहे कृते 'समासप्रत्यययोः' इति विभक्तिलोपे 'उक्तार्थानाम्' इति अपत्यशब्दे लुप्ते उपगु अणू इति स्थिते । णकारो वृद्ध्यर्थः ईबर्थश्च ॥

आदिस्वरस्य ञ्णिति(१)च वृद्धिः॥ स्वराणां मध्ये य आदिस्वरस्तस्य वृद्धिर्भवति ञिति णिति च तद्धिते परतः । उकारस्यौकारो वृद्धिः ॥

वृद्धिकरणसूत्रम्—'आदिस्वर०' ॥ आदिश्चासौ स्वरश्च आदिस्वरस्तस्य षष्ठ्येकवचनान्तम् । 'ङस्य' ञ्णिति ञ् च ण च ञ्णौ तौ इतौ यस्य ञ्णित् तस्मिन् ञ्णिति सप्तम्येकवचनान्तम् 'स्वरहीनं०' । वृद्धिः प्रथमैकवचनान्तम् 'स्नोर्वि०' त्रिपदमिदं सूत्रम् । स्वराणां तद्धितप्रत्ययान्तपदसम्बन्धिनां सर्वस्वराणां मध्ये य आदिस्वरस्तस्य ञिति णिति च तद्धिते प्रत्यये परे वृद्धिर्भवति । अनेन उकारस्य औकारो वृद्धिः। 'आरै औ वृद्धिः' इत्युक्तत्वात् । औपगु अ इति स्थिते॥

वोऽव्यस्वरे ॥ उकारस्य ओकारस्य च अव् भवति स्वरे यकारे च परे ॥ औपगवः । [वसिष्ठस्यापत्यं] वासिष्ठः । [गोतमस्यापत्यं] गौतमः ॥(२)

सूत्रम्—'वोऽव्यस्वरे' ॥ उश्च ओश्च वो तस्य वोः षष्ठ्येकवचनान्तं सांकेतिकम् । अव् प्रथमैकवचनान्तम्—'हसेपः०' । यश्च स्वरश्चयत् स्वरं तस्मिन् सप्तम्ये-

---

(१) अत्र स्वराणां आदिः आदिस्वरः स्वरेषु वा निर्धारणार्थया षष्ठ्या सप्तम्या वा समासः । क्वचिदमाद्यन्तस्य परत्वस्येदमपि ज्ञापकम् । निर्द्धारणं च सजातीयापेक्षम् । तेन स्वर एव गृह्यते न तु हस इति लघुभाष्ये ॥

(२) 'शिवादिभ्यश्च' इत्यण् वक्तव्यः । अन्यथा इञः प्राप्तिः । शिवस्यापत्यं शैवः । विदेहस्यापत्यं वैदेहः इत्यधिकम् ॥

कवचनान्तम्। 'अ इ ए' ॥ त्रिपदमिदं सूत्रम् । अन्त्यस्योकारस्य ओकारस्य च अव् भवति तद्धितसम्बन्धियकारे स्वरे च परे । अत्र स्वरे परे उकारस्य अव् भवति गव 'स्वरहीनं०' औपगवः । 'कृत्तद्धितसमासाश्च' इति नामसंज्ञायां प्रथमैकवचने 'स्रोर्विं०' उपगुर्नाम कश्चिन्मुनिस्तस्यापत्यमौपगवः ॥ एवं वसिष्ठस्यापत्यं वासिष्ठः । अणूप्रत्ययः । अत्र वकारस्थिताकारस्यादिस्वरस्य वृद्धिराकारः । 'यस्य लोपः' 'स्वरहीनं०' ॥ एवं गौतमस्यापत्यं गौतमः । इत्यत्राणूनिमित्ता वृद्धिः—उकारस्य औकारः । 'स्रोर्विं०' ॥ सर्वत्र तद्धिते विकल्पानुवृत्तिर्ज्ञेया इति स्वयंभुवः इत्यादौ अवादेशो न ॥

ऋ उरणि ॥ ऋकारस्य उर् भवति अणि परे ॥ षण्णां मातॄणामपत्यं षाण्मातुरः । तिसृणां मातॄणामपत्यं त्रैमातुरः । द्वयोर्मात्रोरपत्यं द्वैमातुरः ॥(१)

सूत्रम्—'ऋ उरणि' ॥ ऋ षष्ठ्येकवचनान्तं सांकेतिकम् । उर् प्रथमैकवचनान्तम् 'हसेपः०' अणि सप्तम्येकवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' अणूप्रत्यये परे मातृशब्दसम्बन्धिन ऋकारस्य उर् भवति । षष् मातृ । षष्शब्दात् षष्ठीबहुवचने 'ष्णः' इति नुट् 'षो डः' 'ष्टुभिः ष्टुः' 'स्वरहीनं०' 'मोऽनु०' । मातृशब्दात् षष्ठीबहुवचने 'नुडामः' 'नामि' । षण्णां मातॄणामपत्यमिति विग्रहे । 'समासप्रत्यययोः' इति विभक्तिलोपः षष् मातृ अ इति । 'आदिस्वरस्य०' इति वृद्धिः । 'षो डः' 'वावसाने' डस्य टः । 'ञमे ञमा वा' टस्य णः ॥ यद्वा 'षषो णो वाच्यो मातरि' इति केचित् । क्वचिज्जबानामपि ञमा एष्टव्याः इति केचित् । 'ऋ उरणि' इति उर् । 'स्वरहीनं०' 'स्रोर्विं०' षाण्मातुरः । कार्तिकेय इत्यर्थः ॥ एवं द्वयोर्मात्रोरपत्यमिति विग्रहे उभयत्रापि षष्ठीद्विवचनम् 'त्यदादेष्टे०' 'आबतः स्त्रियाम्' 'टौसोरे' 'ए अय्' 'स्वरहीनं' । मातृशब्दात् षष्ठीद्विवचने 'ऋडरम्' ॥ अण् । णित्वाद्वृद्धिः । द्वि इत्यस्य द्वै । 'ऋ उरणि' इति उर् । 'स्वरहीनं०' द्वैमातुरः गणेशः । एवं भाद्रमातुरः । द्वावपि सतीसुतवाचकौ । सत्यास्तु तनयः षाण्मातुरवद्भाद्रमातुरः । इत्यादि अणन्ताः । अन्यत्राप्यणूप्रत्ययो भवति । यतः ।

'रागान्नक्षत्रयोगाच्च समूहात्सास्यदेवता ।
तद्वेत्त्यधीते तस्येदमेवमादिरणिष्यते ॥'

---

(१) षो डः त्वन्मदेकत्वे । इति सूत्रनिर्देशात्क्वचिदपदान्तेऽपि झसानां ञमा एष्टव्याः । इत्यधिकम् ॥

रागाद्यथा कुङ्कुमेन रक्तं वस्त्रं कौङ्कुमम् । नक्षत्रयोगात् । पुष्येण युक्तः कालः पौषः । समूहात् नराणां समूहो नारम् । स्त्रीणां समूहः स्त्रैणम् । सास्य देवतार्थे इन्द्रो देवताऽस्येति ऐन्द्रम् । तद्वेत्तीत्यस्यार्थे । व्याकरणमधीते वेद वा वैयाकरणः । तस्येदमित्यस्यार्थे देवदत्तस्यार्थमिदं दैवदत्तम् । इत्याद्यर्थेष्वण्प्रत्ययः स्यात् । तदग्रे यथास्थाने कथयिष्यति ॥

अत इञनृषेः ॥ अकारान्तान्नाम्नोऽनृषिशब्दादपत्येऽर्थे इञ्प्रत्ययो भवति ॥ यस्य लोपः । देवदत्तस्यापत्यं दैवदत्तिः । [श्रीधरस्यापत्यं] श्रैधरिः । [दशरथस्यापत्यं] दाशरथिः । पौरन्दरिः ॥

अथ अपत्येऽर्थे प्रत्ययान्तरमाह—'अत इञनृषेः' ॥ अत इति पञ्चम्येकवचनान्तं 'स्वरहीनं०' 'स्तोर्वि०' इञ् प्रथमैकवचनान्तम् 'हसेपः०' पश्चात् 'आदेर्लोपश्' ॥ अनृषिः न ऋषिः अनृषिस्तस्मात् पञ्चम्येकवचनान्तम् । 'ङिति' इकारस्य एकारः । ङस्य इत्यकारलोपः । पूर्वं 'स्तोर्वि०' 'स्वरहीनं०' त्रिपदम् । ऋषिवाचकशब्दवर्जितादकारान्तान्नाम्नोऽपत्येऽर्थे इञ् प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । अत्र अकारो वृद्ध्यर्थः । उदाहरणम् । देवदत्तस्यापत्यं इञ् प्रत्ययः । अकारो वृद्ध्यर्थः 'आदिस्वरस्य' इति वृद्धिः । दै । 'यस्य लोपः' 'स्वरहीनं०' 'स्तोर्वि०' दैवदत्तिः ॥ एवं श्रीधरस्यापत्यं श्रैधरिः । अत्र इञ् प्रत्यये श्रीइत्यस्य श्रै इति वृद्धिः ॥ तथा दशरथस्यापत्यं दाशरथिः । अत्र वृद्धिकार्यं दस्य दा ॥ पुरंदरस्यापत्यं पौरन्दरिः । अत्र उकारस्य औकारो वृद्धिः । एवं रावणिः ॥

बाह्वादेश्च ॥ बाह्वादेः पर इञ्प्रत्ययो भवत्यपत्येऽर्थे ॥ बाहोरपत्यं बाहविः । उपबिन्दोरपत्यमौपबिन्दविः । कृष्णस्यापत्यं कार्ष्णिः । उडुलोम्नोऽपत्यमौडुलोमिः । नो वा । अग्निशर्मणोऽपत्यमाग्निशर्मिः ॥

'बाह्वादेश्च' ॥ बाह्वादेस्तु अकारान्तत्वाभावेऽपि इञ् वक्तव्यः । बाहविः औपबाहविः वार्ष्णिः आग्निशार्मिः ॥ सर्वत्र तद्धिते विकल्पानुवृत्तिरस्त्येव । तेन वासुदेवः शैवः वैदेह इत्यादौ इञ् न स्यात् ॥ 'व्यासवरुडसुधातृनिषादबिम्बचण्डालादन्तस्य वाऽकः ।' एभ्योऽपत्य इञ् तद्योगे चैषामन्तस्य अक आदेशः । वैयासकिः । वारुडकिः । सौधातकिः । नैषादकिः । बैम्बकिः । चाण्डालकिः ॥

---

(१) पैतृष्वस्रीयः । मातृष्वस्रीयः । इत्यधिकम् ॥

ण्या(१)यनणेयण्णीया गर्गनडात्रिस्त्रीपितृष्वस्रादेः ॥
गर्गादेर्नडादेरत्र्यादेः स्त्रीलिङ्गात्पितृष्वस्रादेश्च ण्य आयनण् एयण् णी-य इत्येते प्रत्यया भवन्ति अपत्येऽर्थे यथासंख्येन ॥ चकारात्पितृष्व-स्रादेरेयण् प्रत्ययो भवति ॥ गार्ग्यः । वात्स्यः । जामदग्न्यः । सौम्यः । नाडायनः । चारायणः । चान्द्रायणः । आमुष्यायणः । आत्रेयः । मार्कण्डेयः । कापेयः । गाङ्गेयः । माहेयः ॥

सूत्रम्—'ण्यायनणेय०' ॥ ण्यश्च आयनण् च एयण् च णीयश्च ण्यायन-णेयणीयाः प्रथमाबहुवचनान्तम् 'सवर्णे०' । गर्गश्च नडश्च अत्रिश्च स्त्री च पितृ-ष्वसा च गर्गनडात्रिस्त्रीपितृष्वसारः ते आदौ यस्य स गर्गनडात्रिस्त्रीपितृष्वस्रादिः तस्मात् पञ्चम्येकवचनान्तम् 'ङिति' 'ङस्य' इत्यकारलोपः । 'स्रोर्वि०' ॥ द्विपद-मिदं सूत्रम् । 'द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणं पदं प्रत्येकं सम्बध्यते' इत्यादिशब्दस्य प्रत्येकं योगः । तेनापत्येऽर्थे गर्गादेर्ण्यः । नडादेरायनण् । अत्र्यादेः स्त्रीलिङ्गाच्च एयण् । पितृष्वस्रादेः णीयः । सर्वत्र णकारो वृद्ध्यर्थः । ण्यणीययोर्वृद्ध्यर्थमादौ प्रयुक्तो ण-कारोऽणन्तत्वनिरासमूचकः । अणन्तत्वाभावादीप्निषेधः । गर्ग वत्स । गर्गस्या-पत्यमिति विग्रहे वत्सस्यापत्यमिति विग्रहे च ण्यण् णित्त्वाद्वृद्धिः गार्ग वात्स 'य-स्य लोपः' उभयत्रापि 'स्वरहीनं०' गार्ग्यः वात्स्यः । स्त्र्यपत्यं चेत् गा(२)र्ग्या वात्स्या ॥ नडस्यापत्य नाडायनः । आयनण् प्रत्ययः । णित्त्वाद्वृद्धिः 'यस्य लो-प.' 'स्वरहीनं०' 'स्रोर्वि०' एवं चरस्यापत्यं चारायणः । स्त्रियां नाडायना । च-रस्यापत्यं चारायणा । अदस्शब्दात् षष्ठ्येकवचने । 'त्यदादेष्टे०' 'दस्य मः' 'ङ-स्य' 'माद्' अमु । 'किलात्वः सः०' अमुष्यापत्यमिति विग्रहे आयनण्प्रत्ययः । णित्त्वाद्वृद्धिः । आ । 'अलुक् क्वचित्' इति षष्ठ्या विभक्तेर्न लोपः । 'यस्य लो-प.' 'स्वरहीनं०' 'स्रोर्वि०' आमुष्यायणः । अस्यार्थः—'स्यादामुष्यायणो मु-ख्यपुत्रो प्रख्यातपुत्रकः' इति ॥ अत्रेरपत्यमात्रेयः । एयण्प्रत्ययः । आदिवृद्धिः 'यस्य०' 'स्वर०' प्रथमैकवचनं 'स्रो०' ॥ एवं कपेरपत्यं कापेयः । अणन्तत्वादीप् ।

(१) ण्यश्च, आयनण च एयण् च णीयश्च ते । गर्गश्च नडश्च अत्रिश्च स्त्री च पितृष्वसा च एतेषां समाहारस्तदादिर्यस्य स तथा तस्मात् । द्वन्द्वात्पर आदिशब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते, स्त्रीशब्दनस्त्री प्रत्ययग्रहणान्नादिशब्दप्रयोगः । अत्र नव्याः आदिशब्दोऽत्र प्रकारवाची न तु व्यवस्थार्थः । एतदा-दिगणस्यात्र दर्शनादित्याहुः । तन्मते गर्गादेर्गणाण्यइत्यादिर्वासुदेवोक्तिः प्रयुक्ता । गर्गादिशब्दाश्च तत्पदप्रलाक्षणिकाः तेन गर्गस्याऽपत्यं गार्ग्यम् । गार्ग्यं इत्यत्र गार्गेरपत्यमित्यर्थो बोध्यः ।

(२) पाणिनीयानां तु 'गार्गी वात्सी' इत्येवमेव भवति ॥

आत्रेयी कापेयी । गङ्गाया अपत्यं गाङ्गेयः । मह्या अपत्यं माहेयः । एवं वैनतेयः । सैंहिकेयः । काद्रवेयः ॥ पितुः स्वसा पितृष्वसा । मातुः स्वसा मातृष्वसा । 'मातृपितृभ्यां स्वसुः सकारस्य षत्वं वक्तव्यम्' पितृष्वसृशब्दात् षष्ठ्येकवचने । 'ऋतो ङ उः' ङित्त्वाट्टिलोपः । अग्रे अपत्यशब्दात् प्रथमैकवचने । 'अतोऽम्' पितृष्वसुरपत्यं पैतृष्वस्रीयः । एवं मातृष्वसुरपत्यं मातृष्वस्रीयः उभयत्रापि णीयः । पितृशब्दे इकारस्य ऐकारो वृद्धिः । मातृशब्दे न वृद्धिः वृद्धेरेव सद्भावात् । एवं स्वसुरपत्यं स्वस्रीयः । अत्र 'णितो वा' इति विकल्पान्न वृद्धिः ॥

लुग्बहुत्वे क्वचित् ॥ अपत्येऽर्थे उत्पन्नस्य प्रत्ययस्य बहुत्वे सति क्वचिदनृषिविषये ऋषिविषये च लुग्भवति ॥ गर्गाः । अत्रयः । विदेहा ॥ (१)

अथ स्यादौ विषये तद्धितप्रत्ययान्तानां साधनविधिमाह—'लुग्बहुत्वे क्वचित्' ॥ लुक् प्रथमैकवचनम् 'हसेपः०' । बहुत्वे सप्तम्येकवचनान्तम् । क्वचित् प्रथमैकवचनान्तम् 'अव्यया०' ॥ त्रिपदम् । अपत्येऽर्थे उत्पन्नस्य अणादेः प्रत्ययस्य बहुवचने सति क्वचिदिति ऋषिवाचकशब्दविषये अनृषिवाचके विषये वा लुग्भवति न स्त्रियाम् । तत्र ण्यप्रत्ययस्य यथा गार्ग्यः गार्ग्यौ । बहुवचने गार्ग्य अस् इति स्थिते । 'लुग्बहुत्वे०' इति ण्यप्रत्ययस्य लुक् 'निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याप्यभावः' इति वृद्धेरभावः । गर्ग अस् इति स्थिते । 'सवर्णे०' 'सोर्विं०' गर्गाः । अग्रेऽपि गार्ग्यं गार्ग्यौ गर्गान् । गार्ग्येण गार्ग्याभ्यां गर्गैः । एवं सर्वत्र बहुवचने ण्यप्रत्ययस्य लुक् ॥ एवं वासिष्ठः । वासिष्ठौ । बहुवचने वासिष्ठशब्दात् प्रथमाबहुवचनम् । अत्र अणो लोपः 'निमित्ताभावे' इति वृद्धेरप्यभावः । वसिष्ठ अस् । 'सवर्णे०' वसिष्ठाः ॥ आत्रेयशब्दात् प्रथमाबहुवचनम् । एयण् लोपः अत्रि अस् 'ए ओ जसि' 'ए अय्' 'स्वरहीनं०' 'सोर्विं०' आत्रेयः आत्रेयौ अत्रयः । आत्रेयं आत्रेयौ अत्रीन् । इत्यादिरूपाणि ॥ वैदेहशब्दात् प्रथमाबहुवचने अणो लोपः वृद्धेरप्यभावः विदेह अस् । 'सवर्णे०' 'सोर्विं०' विदेहाः ॥ एवं रघवः ॥

देवतेदमर्थे । देवतार्थे इदमर्थे चोक्ताः प्रत्यया भवन्ति ॥ इन्द्रो देवता यस्येत्यैन्द्रं हविः । सौम्यम् ॥ देवदत्तार्थमिदं दैवदत्तं वस्त्रम् ॥

सूत्रम्—'देवतेदमर्थे' ॥ देवता च इदं च देवतेदमौ तयोरर्थे देवते-

(१) भृग्वत्रिकुत्साङ्गिरोवसिष्ठगोतमदेशतुल्याख्यक्षत्रियेभ्यः परस्य प्रत्ययस्य लुग्भवति । भृगवः । कुत्साः । वसिष्ठाः । इत्यधिकम् ॥

दमर्थे सप्तम्येकवचनान्तम् । 'अ इ ए' ॥ एकपदमिदं सूत्रम् । देवता स्वामित्वे-नाधिष्ठायकः तस्यार्थे इदमर्थेति अस्येदं वस्तु अस्मिन्नर्थेऽप्युक्ता अणादयः प्रत्यया भवन्ति । इन्द्रो देवता अस्येति वाक्ये अत्र देवतार्थे अण् णित्त्वाद्वृद्धिः । ऐन्द्र 'यस्य लोपः' 'स्वरहीनं०' प्रथमैकवचने 'अतोऽम्' 'अमृशसो०' ऐन्द्रं हविः । इन्द्रार्थे कल्पितं घृतमित्यर्थः ॥ सोम सोमो देवता अस्येति वाक्ये अत्र देवतार्थे ण्यप्रत्ययः । 'आदिस्वरस्य०' इति वृद्धिः । सौ 'यस्य लोपः' 'स्वरहीनं०' प्रथमैकवचने कुलशब्दवत् सौम्यम् ॥ देवदत्तार्थमिदम् अत्रेदमर्थे अण् वृद्धिः दै 'यस्य लोपः' 'स्वरहीनं०' प्रथमैकवचने कुलशब्दवत् । दैवदत्तम् ॥ एवमाग्नेयं वायव्यं पित्र्यम् उषस्यमिति देवतार्थे । अथेदमर्थे नद्या अयं नादेयः । इत्यादि ॥ 'देवतेदमः' इत्युक्तेऽपि सिद्धावर्थग्रहणात् अन्यत्राप्यर्थे । उदुम्बराणि सन्त्यस्मिन्देशे औदुम्बरो देशः । एवं बादर इत्यादि ज्ञेयम् ॥

क्वचिद्द्वयोः ॥ क्वचित्पूर्वोत्तरपदादेरचो वृद्धिर्भवति ञिति णिति च तद्धिते परे ॥ अग्निमरुतौ देवते यस्य तदाग्निमारुतं कर्म । सौहार्दम् । अत्र भावेऽण् वक्तव्यः ॥

अथ वृद्धिविशेषमाह—'क्वचिद्द्वयोः' ॥ क्वचित् प्रथमैकवचनान्तम् 'अव्यया०' द्वयोरिति द्विशब्दस्य षष्ठीद्विवचनान्तम् 'त्यदादेष्टे०' 'ओसि' 'ए अय्' 'स्वरही०' 'सोर्वि०' पूर्वं 'चपा अबे०' ॥ क्वचिदिति प्रयोगान्तरे पूर्वपदादेः स्वरस्य उत्तरपदादेः स्वरस्य च द्वयोरपि वृद्धिर्भवति । अग्निमरुत् । अग्निश्च मरुच्च अग्निमरुतौ तयोरिदम् । इदमर्थे अण् । यद्वा 'कर्मण्यप्यण् वक्तव्यः' 'क्वचिद्द्वयोः' इति अग्निमरुतोरुभयोरप्याद्यस्वरस्य वृद्धिः । 'स्वरहीनं०' प्रथमैकवचने कुलशब्दवत् । आग्निमारुतमेतत्कर्म । सुहृद् शोभनं हृत् हृदयं यस्य स सुहृत् । सुहृदो भावः । अत्र भावेऽण् वक्तव्यः । पश्चात् 'क्वचिद्द्वयोः' इति सुहृत् इत्यत्र उकारऋकारयोर्द्वयोरपि वृद्धिः । सौहार्द । 'राद्यपो०' जलतुम्बि० । 'स्वरहीनं०' कुलशब्दवत् सौहार्दम् । अत्र भावेऽण् वक्तव्यः इति वक्तव्यबलादनुक्तेऽपि अण् ॥ एवं सुभगस्य भावः सौभाग्यम् ॥ एवं परस्त्रिया अपत्यं पारस्त्रैणेयः ॥

णि(१)तो वा ॥ उक्ता वक्ष्यमाणाश्च प्रत्यया विषयान्तरे णितो वा भवन्ति ॥ अजो गौर्यस्यासावजगुः शिवः । तस्येदं धनुराजगवं अज-

(१) अत्र वेत्यस्य व्यवस्थितत्वात् क्वचिदणितोऽपि णित्वं क्वचिदणितोऽपि णित्वं क्वचित् णितोऽप्यणित्वं क्वचिद्विकल्प इति बोध्यम् ।

गवं वा । कुमुदस्येव गन्धो यस्याः सा कुमुदगन्धिः । तस्यापत्यं स्त्री कौमुदगन्ध्या । श्वशुरस्यायं श्वाशुर्यो ग्रामः । विष्णोरिदं वैष्णवम् । गोरिदं गव्यम् । कुले भवं कुल्यम् । तवेदं त्वदीयम् । ममेदं मदीयम् ॥

अथ प्रयोगानुसारेण वृद्धेरभावमाह—सूत्रम्—'णितो वा' ॥ णितः प्रथमाबहुवचनान्तम् 'स्वरहीनं०' 'स्तोर्विं०' । वा प्रथमैकवचनान्तम् 'अव्यया०' 'ह्वे' 'उओ' ॥ उक्ता अणादयः प्रत्ययाः विषयान्तरे कार्यान्तरे अर्थान्तरे णितो णकारानुबन्धा णिसंज्ञका वा भवन्ति । अत्र वाशब्दो व्यवस्थावाचकः बहुलार्थकः । तेनैतेषु परेष्वादिस्वरस्य क्वचिद्वृद्धिः । क्वचिद्वृद्धेरभावोऽपीत्यर्थः । क्वचिद्विकल्पः । उदाहरणम्—अजगु अजो गौर्वृषभो यस्य सः अजगुः शिवः । 'गोः' इति गोशब्दस्य ह्रस्वः । अजगु द्विस्थाने अजगोरिदं धनुः । अत्र इदमर्थेऽण् उभयत्र । एकत्र वृद्धिः । 'वोऽव्यस्वरे' अव् । 'स्वरहीनं०' प्रथमैकवचने कुलशब्दवत् । आजगवमजगवं वा धनुः । अत्र वा वृद्धिः ॥ कुमुदगन्ध । कुमुदस्य गन्ध इव गन्धो यस्य स कुमुदगन्धिः । 'वैयधिकरण्ये बहुव्रीहौ मध्यमपदलोपः' 'गन्धादेरिः' 'यस्य लोपः' 'स्वरहीनं०' कुमुदगन्धिस्तस्यापत्यमिति वाक्ये 'ण्यायनणेयणीयाः०' इत्यपत्येऽर्थे ण्यः । अत्राद्यस्य उकारस्य वृद्धिः । कौ । 'यस्य लोपः' 'स्वरहीनं०' स्त्रीत्वात् । 'आवतः स्त्रियाम्' इत्याप् । अत्र नित्यं वृद्धिः । कौमुदगन्ध्या ॥ एवं श्वशुरस्यायमिति वाक्ये इदमर्थे ण्यप्रत्ययः । वृद्धिः । 'यस्य लोपः' 'स्वरहीनं०' प्रथमैकवचने श्वाशुर्यो ग्रामः ॥ विष्णु । विष्णोरिदमिति वाक्ये अण्प्रत्ययः । वृद्धिः वै । 'वोऽव्यस्वरे' 'स्वरहीनं०' प्रथमैकवचने कुलशब्दवत् । केचित् विष्णोः स्वरूपं वैष्णवमिति पठन्ति । इदमर्थस्य पूर्वं प्रणीतत्वात् । विष्णोरिदमिति न पठन्ति ॥ एवं गोरिदं घृतादि गव्यम् । इदमर्थे ण्यप्रत्ययः । 'वोऽव्यस्वरे' 'स्वरहीनं०' गव्यम् ॥ कुले भवं कुल्यम् । 'कारकात्०' इति ण्यप्रत्ययः । अत्र प्रयोगद्वये वृद्धेरभावः 'यस्य लोपः' युष्मद् अस्मद् । ममेदमिति विग्रहे इदमर्थे णीयः । 'त्वन्मदेकत्वे' त्वत मत् । क्वचिदपदान्तेऽपि पदान्तताश्रयणात् 'चपा अबे जबाः' 'स्वरहीनं' तवेदं त्वदीयम् । ममेदं मदीयम् । अत्रापि न वृद्धिः । एवं तस्येदं तदीयम् । अस्येदं यदीयम् । एतस्येदमेतदीयम् । अत्र णीयप्रत्ययो न णित् ॥

चतुरश्चलोपो ण्यणीययोः ॥ चतुर्शब्दस्य चकारस्य लोपो भवति ण्यणीययोः प्रत्यययोः परतः । तुर्यः तुरीयः ॥ **अन्यस्य दक्** ॥ अन्यशब्दस्य दगागमो भवति णीयप्रत्यये परे ॥ अन्यदीयम् । अर्ध-

जरतीयम् ॥ (१)

'चतुरश्चलोपो' ॥ चतुर्शब्दसम्बन्धिनश्चकारस्य लोपो भवति ण्यणीयप्रत्यययोः परयोः इत्यनेनोभयत्रापि चलोपः । चतुर्णां संख्यापूरणः अयं तुर्यः तुरीयः । अत्र पूरणार्थस्येदमर्थान्तःपातित्वात् इदमर्थे ण्यणीयप्रत्ययौ । अत्रापि न णित्वम् ॥ 'अन्यस्य दक्' अन्यशब्दस्य णीयप्रत्यये परे दगागमो भवति । ककारः स्थाननियमार्थः । अकार उच्चारणार्थः । अन्य । अन्यस्येदमिति विग्रहे इदमर्थे णीयप्रत्ययः । ईय दगागमः । 'स्वरहीनं०' अन्यदीयम् ॥ अन्यत्रापि दगागममिच्छन्ति । अन्यदर्थः अन्यद्रागः । अन्यदाशीः । अन्यदुत्सुकम् । अन्यद्गतिः । अन्यदास्था । इत्यादि ॥ अर्धजरती । अर्धजरत्या अर्धवृद्धायाः स्त्रिया इदं वस्त्रादि अर्धजरतीयम् । इदमर्थे णीयप्रत्ययः । 'यस्य लोपः' 'स्वरहीनं०' कुलवत् । गव्यमित्यारभ्योक्तप्रयोगेषु न वृद्धिः ॥

का(२)रकात्क्रियायुक्ते ॥ कारकादप्येते अणादयः प्रत्यया भवन्ति क्रियायुक्ते कर्तरि कर्मणि चाभिधेये ॥ कुङ्कुमेन रक्तं वस्त्रं कौङ्कुमम् । मथुराया आगतो जातो वा माथुरः । ग्रामे भवो ग्राम्यः ग्रामीणः । धुरं वहतीति धुर्यः धौरेयः ॥

सूत्रम्—'कारकात्क्रियायुक्ते' ॥ कारकादिति कारकशब्दस्य पञ्चम्येकवचनान्तम् 'ङसिरत्' 'सवर्णे०' । क्रियायुक्ते क्रियया युक्तं क्रियायुक्तं तस्मिन् सप्तम्येकवचनान्तम् । द्विपदम् । कारकात् कर्तृकर्मकरणसम्प्रदानाधारलक्षणान्तादपि एते अणादयः प्रत्यया भवन्ति । क्रियासहिते कर्तरि कर्मणि च वाच्ये सति । षट् कारकाणि सन्ति । ततः 'कारकेभ्यः' इति वक्तव्ये कारकादित्येकवचनं जात्यभिप्रायेण । कुङ्कुमशब्दात् तृतीयैकवचने 'टेन' 'अ इ ए' । कुङ्कुमेन रक्तं वस्त्रमिति विग्रहे । अत्र कुङ्कुमेनेत्यत्र करणं कारकम् । तथा रञ्जनरूपक्रियासहितं वस्त्रं कर्म । तच्चात्राभिधेयम् । अतोऽण् । 'समासप्रत्यययोः' इति तृतीयालोपः । 'उक्तार्थानामप्रयोगः' णित्वाद्वृद्धिः । 'यस्य लोपः' ॥ एवं कुसुम्भेन रक्तं वस्त्रं कौसुम्भम् । माञ्जिष्ठम् ॥ मथुराशब्दात् पञ्चम्येकवचने । 'ङितां यट्' 'सवर्णे' 'मथुराया आ-

(१) स्वपरयोः कक् । स्वकीयम् परकीयम् । इत्यधिकम् ॥

(२) कारकशब्दो यद्यपि द्व्यर्थः कर्तृपरः सर्वकारकपरश्च । तथाप्यत्र सर्वकारकार्थ एव गृह्यते । अन्यथा कर्तुरेवावक्ष्यत् । क्रिया च धात्वर्थः स च फलव्यापारात्मकः फलव्यापारयोर्धातुरित्युक्तत्वात् ॥

गत' इति वाक्ये । अत्र अपादानं कारकम् । 'विश्लेषावधौ' इति पञ्चमी । आगमनक्रियायुक्तो नरः कर्ताभिधेयस्ततोऽण् प्रत्ययः । 'आदिस्वरस्य०' 'यस्य लोपः' 'स्वरहीनं०' माथुरः ॥ एवं ग्रामे भवो ग्राम्यः । अत्र भवनक्रियायुक्ते कर्तरि अभिधेये ग्रामे इत्यधिकरणकारकात् ण्यप्रत्ययः । 'यस्य लोपः' 'स्वरहीनं०' 'स्रोर्वि०' ॥ धुर्शब्दात् द्विस्थाने धुरं वहतीति धुर्यः धौरेयो वा । एकत्र ण्यप्रत्ययः । तत्र वाग्रहणान्न वृद्धिः । अन्यत्र एयण् तत्र वृद्धिः धौ 'स्वर०' । 'स्वोर्विहसे' इति सूत्रे 'तद्धितयकारे न' इति वक्तव्यम् । तेन धुर्यः इत्यत्र दीर्घत्वाभावः । प्रक्रियामते तु 'न भकुर्छुराम्' इति दीर्घत्वनिषेधः । धौरेयः । अत्र वहनक्रियाश्रये धुरमिति कर्मकारकात् ण्यण्प्रत्ययएयण्प्रत्ययौ ॥ एवमात्मने हित आत्मनीनः विश्वजनाय हितः विश्वजनीनः । अत्र सम्प्रदानकारकात् वक्ष्यमाण ईनः प्रत्ययः ॥

के(१)नेयेकाः ॥ क ईन इय इक एते प्रत्यया भवन्ति भवाद्यर्थेषु ॥ णित्त्वं चैषां वैकल्पिकम् । कर्णाटे भवः कार्णाटकः—कर्णाटकः ॥ ग्रामादागतस्तत्र जातो वा ग्राम्यः—ग्रामीणः ॥ सध्रीचि भवो वा सध्रीचा युक्तः समीचीनः । तिरश्चि भवो वा तिरश्चा युक्तस्तिरश्चीनः । उदीचि भवो वा उदीचा युक्त उदीचीनः ॥

सूत्रम्—'केनेयेकाः' ॥ कश्च ईनश्च इयश्च इकश्च केनेयेकाः प्रथमाबहुवचनान्तम् । 'सवर्णे०' 'स्रोर्वि०' एकपदम् । नाम्नो भवाद्यर्थेषु इदमर्थे च वाच्ये सति क ईन इय इक एते चत्वारः प्रत्यया भवन्ति । णित्त्वं चैषामिति । एषां कादीनां प्रत्ययानामणित्त्वेऽपि वैकल्पिकं णित्त्वं व्यवस्थितं विकल्पेन णित्त्वं भवति 'णितो वा' इत्युक्तत्वात् । तेन कचित्प्रयोगे विकल्पेन वृद्धिः । कचिन्नित्यं वृद्धिः । कचित्सर्वथापि वृद्धिर्न भवतीति भावार्थः ॥ कर्णाट—कर्णाटदेशे भवः कार्णाटकः कर्णाटको वा । उभयत्रापि कप्रत्ययः । एकत्र वृद्धिः । अन्यत्र न । प्रथमैकवचने 'स्रोर्वि०' अत्र भवार्थे कप्रत्ययः । ग्राम—ग्रामादागतस्तत्र जातो वा ग्रामीणः । आदिशब्दादत्र आगतार्थे ईनप्रत्ययः । 'यस्य लोपः' 'ऋर्नो०' प्रथमैकवचने ॥ सध्र्यच् सध्र्यङ् एव सध्रीचीनः । अथवा सध्रीचि भवः सध्रीचीन अत्र स्वार्थे ईनप्रत्ययः । वर्णविश्लेषे सध्रि अच् 'अच्चेर्दीर्घश्च' इत्यलोपः इकारस्य च ई दीर्घः । 'स्वरहीनं०' प्रथमैकवचनम् ॥ एवं सम्यङ् एव । यद्वा समीचि भवः समीची-

(१) कश्च ईनश्च इयश्च इकश्च ते । देवतेदमर्थे इत्यत्र देवतेदमोरिति वक्तव्येऽर्थग्रहणं स्पष्टार्थमिहानुवर्तते ॥

नः । सम्यच् शब्दात् ईनप्रत्ययः । 'अच्चेर्दीर्घश्च' समीच् । 'स्वरहीनं' प्रयोगद्वये ऽपि वैकल्पिकत्वान्न वृद्धिः । एवं तिरीश्च भवः तिरश्चीनः तिर्यच् ईनप्रत्ययः । 'तिरश्चादयः' इति तिरश्च् आदेशः । 'स्वरहीनं०' प्रथमैकवचने 'सोर्वि०' ॥

यलोपश्च ॥ नाम्नामुपधाभूतस्य यकारस्य लोपो भवति तद्धिते परे । यस्य लोपः । कानीनः । पौषी । क्षत्रे भवः क्षत्रियः । शुक्रियम् इन्द्रियम् ॥ अक्षैर्दीव्यतीत्याक्षिकः । तर्के चतुरः तार्किकः । शब्दे कुशलः शाब्दिकः । वैदिकी ॥

'यलोपश्च' ॥ तद्धितप्रत्यये परे नाम्नामुपधाभूतस्य यकारस्य लोपो भवति । कन्याशब्दात् सप्तम्येकवचने । कन्यायां भवः कानीनः ईनप्रत्ययः । कल्पितणित्वाद्वृद्धिः । 'यस्य लोपः' 'यलोपश्च' अनेन यकारलोपः । कानीनः प्रथमैकवचनम् ॥ ननु कन्यायाः कथमपत्यं सम्भवति । नैवं देवतामुनिमाहात्म्यात् कन्याया अपत्यं घटते । कानीनो द्वैपायनमुनिः ॥ एवं पुष्यः । पुष्येण युक्ता रात्रिः पौषी । अत्र 'कारकात्०' इति अण् वृद्धिः । पौ 'यलोपश्च' इति यकारलोपः । 'यस्य लोपः' 'स्वरहीनं०' 'त्रण ईप्' पुनः 'यस्य लोपः' 'स्वरहीनं०' 'हसेपः०' पौषी । यकारलोपप्रसङ्गादिहेदमुदाहरणम् ॥ अन्यत्रापि यलोपमाह

'मत्स्यस्य यस्य स्त्रीकारे ईये वाऽगस्त्यसूर्ययोः ।
तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्रे अणि यस्य विभञ्जनः ॥'

विभञ्जनो लोपो नाम ॥ मत्सी ॥ अगस्तस्यापत्यमागस्त्यः । तस्यायमागस्तीयः । आगस्त्यस्येयं दिक् आगस्ती ॥ सूर्यस्यापत्यं सौर्यः । तत्र सौरीयः । सौर्यस्येयं दिक् सौरी ॥ तिष्येण युक्तः कालः तैषः । पुष्येण युक्तः पौषः इत्यादि ॥ क्षतात्प्रहारात्त्रायते इति क्षत्रम् । क्षत्राद्भवं क्षत्रियं क्षत्रस्यापत्यं वा क्षत्रियः । अत्र इय् 'यस्य लोपः' 'स्वरही०' 'अतोऽम् ' ॥ पक्षे अण् । क्षात्रः ॥ एवं शुक्राद्भवं शुक्रियं । शुक्रो देवताऽस्येति शुक्रियम् । तथा इन्द्राद्भवमिन्द्रियं । यद्वा इन्द्रस्यात्मनः प्रत्यक्षज्ञानकरणमिन्द्रियम् । क्षत्रियं शुक्रियमिति प्रयोगत्रयेऽपि विकल्पत्वात्सर्वथाऽपि न वृद्धिः ॥ तथैव अक्षैः दीव्यति आक्षिकः पाशकैर्दीव्यति पाशिकः । अत्र 'कारकात्०' इति क्रीडनार्थे इकप्रत्ययः । भवादित्वाद्वा णित्त्वम् । वृद्धिश्च यलोपः । 'स्वरहीनं०' प्रथमैकवचने 'सोर्वि०' । शब्दमधीते शाब्दिकः । वेदे भवा वैदिकी स्तुतिः । इकप्रत्यये णित्त्वाश्रयणादणन्तत्वे 'त्रण ईप्' 'यस्य लोपः' प्रथमैकवचने 'सोर्वि०' ॥ एवं शास्त्रेण जयतीति शास्त्रिकः । धनुषा जयतीति धा-

तुष्कः । भवता प्रोक्तं भवत इदं वा भावत्कम् ॥

त्यतनौ ॥ त्यश्च तनश्च त्यतनौ । किमादेरद्यादेर्भवाद्यर्थे त्यतनौ प्रत्ययौ भवतः । कुत्रत्यः । कुतस्त्यः । तत्रत्यः । ततस्त्यः । अत्रत्यः । अतस्त्यः । अद्यतनः । ह्यस्तनः । श्वस्तनः । सदातनः ॥ (१)

सूत्रम्—'त्यतनौ' ॥ त्यश्च तनश्च त्यतनौ प्रथमाद्विवचनान्तम् । 'ओ औ औ' एकपदम् । किमादेरद्यादेश्चेति । किमादेर्भवाद्यर्थे त्यप्रत्ययो भवति । तथैव अद्यादेस्तनः । अद्याद्यव्ययसाहचर्यात् किमोऽप्यव्ययं गृह्यते । भवाद्यर्थे इत्यत्रादिशब्दात् आगतसदृशा गृह्यन्ते । कुत्र भवः कुत्रत्यः । अत्र किमोऽव्ययाद्भवाद्यर्थे त्यप्रत्ययः । एवं तत्र भव इति तदोऽव्ययात् । अत्र भवोऽत्रत्यः इत्यत्र इदमोऽव्ययम् । तथा कुतो भवः कुत आगतो वा कुतस्त्यः । अमा सह भवः अमात्यः । इह भव इहत्यः इत्यादिशब्दाज्ज्ञेयम् ॥ अद्यभवोऽद्यतनः । अत्र अद्यादेर्भवार्थे तनप्रत्ययः । ह्यो गतदिने गतकल्पे भवो ह्यस्तनः । श्व आगामिदिने भवतीति श्वस्तनः । सदाभवः सदातनः । सना निरन्तरं भवतीति सनातनः । एवं दोषातनं सायन्तनं चिरन्तनं पुरातनं प्रगेतनं प्राक्तनम् इत्यादि ॥ 'दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यण् वक्तव्यः' । दाक्षिणात्यः । पाश्चात्त्यः । पौरस्त्यः ॥

स्वार्थेऽपि ॥ उक्ताः प्रत्ययाः स्वार्थेऽपि भवन्ति ॥ देवदत्त एव दैवदत्तकः । चत्वारो वर्णा एव चातुर्वर्ण्यम् । चोर एव चौरः ॥ (२)

सूत्रम्—'स्वार्थेपि' ॥ स्वस्यार्थः तस्मिन् सप्तम्येकवचनम् । 'अ-इ-ए' अपि प्रथमैकवचनम् । 'अव्यया०' ॥ पूर्वोक्ता अणादयः कनेयेकाश्चत्वारः प्रत्ययाः स्वार्थेऽपत्यार्थवर्जितेऽपि मूलार्थे भवन्ति । देवदत्त एव देवदत्तकः अत्र स्वार्थे कः ॥ चतुर्वर्ण चत्वार एव वर्णा इति वर्णाण्ण्यप्रत्ययः जलतुम्बि० 'यस्य लोपः' वृद्धिः ॥ एवं द्वितीय एव द्वैतीयकः । तृतीय एव तार्तीयकः । त्रयो लोका एव त्रैलोक्यम् ॥

अणीनयोर्युष्मदस्मदोस्तवकादिः ॥ तावकम् । मामकम् । ता-

---

(१) पुराभवः पुरातनः । चिरं भवश्चिरन्तनः । सायं भवः सायन्तनः । प्राह्णे भवः प्राह्णेतनः । चिरादिभ्यस्त्नः चिरपरुत्परारिभ्यस्त्नो भवाद्यर्थे । चिरं भवश्चिरत्नः । परु भवः परुत्नः । परारि भवः परारित्नः ॥ इत्यधिकम् ॥

(२) अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक् टेः ॥ अव्ययस्य सर्वादेश्चान्त्यस्वरात्पूर्वोऽकच्प्रत्ययो भवति ॥ उच्चैरेवोच्चकैः । नीचैरेव नीचकैः । सर्व एव सर्वकः । विश्व एव विश्वकः । मया एव मयका । त्वया एव त्वयका । तदेव तकत् । यदेव यकत् । एतदेव एतकत् ॥ इत्यधिकम् ॥

वकीनः । मामकीनः । यौष्माकः । आस्माकः । यौष्माकीणः । आस्माकीनः ॥

'अणीनयोर्युष्मद०' ॥ इत्यादि वक्तव्यरूपम् ॥ युष्मद् अस्मद् इत्येतयोः अण् प्रत्यये ईनप्रत्यये च परे तवकादिरादेशो भवति ॥ आदिशब्दात् द्विवचनबहुवचनयोर्विषये युष्मदस्मदोर्युष्माकास्माकौ आदेशौ भवतः ॥ अत्र युष्मद एकत्वे अणीनयोः परयोस्तवकादेशः । द्वित्वे बहुत्वे च युष्माकः ॥ अस्मदश्च एकत्वे ममकः । द्वित्वे बहुत्वे च अस्माकः ॥ युष्मद् अस्मद् । तवायं तावकः । ममायं मामकः॥ उभयत्रापि अण् । एकस्य तवकः द्वितीयस्य ममकः । णित्वात् 'आदिस्वरस्य०' वृद्धिः । 'यस्य लोपः' प्रथमैकवचने 'स्रोर्विः०' ॥ पुनः युष्मद् अस्मद् । तवायं तावकीनः । ममायं मामकीनः । उभयत्रापि ईनप्रत्ययः । वृद्धिश्च 'यस्य लोपः' 'स्वरहीनं०' सिद्धम् । युष्मद् अस्मद् । युवयोः युष्माकं वा अयं यौष्माकः । आवयोः अस्माकं वा अयं आस्माकः । एवं युवयोः युष्माकं वा अयं यौष्माकीणः । आवयोरस्माकं वा अयमास्माकीनः । द्वाभ्यामण् द्वाभ्यामिनः । युष्मदो युष्माकः, अस्मदश्च अस्माकः । वृद्धिः । यौष्माकः आस्माकः सर्वत्र 'यस्य लोपः' यौष्माकीण इत्यत्र अवप्रत्याहारकवर्गपवर्गान्तरत्वात् 'ऋरुर्नोणो०' ॥ एवं आस्माकीनः ॥

(१)वत्तुल्ये ॥ तुल्ये सादृश्येऽर्थे वत् प्रत्ययो भवति ॥ चन्द्रवन्मुखम् । घटवदुदरम् । पटवत्कम्बलम् ॥

सूत्रम्—'वत्तुल्ये' । वत् प्रथमैकवचनान्तम् । 'हसेपः०' । तुल्ये सप्तम्येकवचनान्तम् तुल्ये सदृशत्वस्यार्थे उपमार्थे वाच्ये वत्प्रत्ययो भवति । चन्द्रेण तुल्यं सदृशं चन्द्रवत् वत्प्रत्ययः 'क्त्वाद्यन्तं वा' इति वत्प्रत्ययान्तस्याव्ययसंज्ञा ततः प्रथमैकवचने 'अव्यया०' । एवं घटेन तुल्यं घटवत् ॥ सार्वविभक्तिको वत् इति एके । यथा 'घटवत् रेणुकरण्डे तिष्ठति' किं ? निर्मलं नीरम् अत्र घटेवत् घटवत इति सप्तम्यन्तात् वत् ॥ गिरिवत्तुङ्गो गजः । इत्यादौ गुणतुल्यत्वेऽपि वत । देवमिव भवन्तं पश्यामि देववत् । राज्ञेव व्यवहृतमनेन राजवत् । ब्राह्मणायेव देवदत्ताय ददाति ब्राह्मणवत् । पर्वतादिव आसनादवरोहति पर्वतवत् । ब्राह्मणस्येव वृ-

(१) अत्र क्रियाग्रहणमनुवर्तते । तच्च तुल्येन सम्बध्यते तेन तुल्यायां क्रियायामित्यर्थो लभ्यते । तोलनं तुला तया संमितमिति विग्रहे कारकादिति प्रत्यये ण्यप्रत्यये णितो वेति णित्वाभावान्नवृद्ध्यभावः ॥

त्तमस्येति ब्राह्मणवत् । मथुरायामिव पाटलिपुत्रे प्रसादः मथुरावत् । एवं यथाप्रयोगं ज्ञेयम् ॥

भावे तत्वयणः ॥ शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं भावः । तस्मिन्भावे त त्व यण् इत्येते प्रत्यया भवन्ति॥ ब्राह्मणस्य भावो ब्राह्मणता । तान्तस्य नित्यं स्त्रीलिङ्गत्वादाप् ॥

सूत्रम् —'भावे तत्वयणः' ॥ भावे सप्तम्येकवचनान्तम् । 'अ इ ए' । तत्वयण् तश्च त्वश्च यण् च तत्वयणः प्रथमाबहुवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' 'सोर्वि०' ॥ अथ सूत्रं व्याचिख्यासुः प्रथमं भावशब्दं व्याचष्टे —शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं भावः येन शब्दस्य प्रवृत्तिः प्रवर्तनं संपद्यते भवति तत्प्रवृत्तिनिमित्तम् ततो यच्छब्दस्य ब्राह्मणादेः प्रवृत्तेः कारणं स एव भावः । जातिद्रव्यगुणक्रियाभिः शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं भाव इत्युच्यते । तस्मिन् भावेऽर्थे तत्वयण् इत्येते त्रयः प्रत्यया भवन्ति । उदाहरणम्— ब्राह्मण । ब्राह्मणस्य भाव इति विग्रहे । अत्र ब्राह्मण इति जातिरूपः शब्दस्य यो भावः यजनादीक्रियानिष्ठत्वलक्षणः सब्राह्मणशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तमतस्तप्रत्ययः । अत्र तप्रत्ययान्तं नाम स्त्रीलिङ्गम् । त्वयण् इत्येतदन्तं नपुंसकलिङ्गम् । तत्र तान्तस्य नित्यं स्त्रीलिङ्गत्वात् । 'आवतः स्त्रियाम्' इत्याप् ॥

समाहारे ता च त्रैगुणश्च ॥ त्रयाणां समाहारस्त्रेता ॥(१) (जनानां समूहो) जनता ॥ (ब्राह्मणस्य भावो) ब्राह्मणत्वम् । त्वयणन्तं नपुंसकम् । (ब्राह्मणस्य भावो) ब्राह्मण्यम् । (सुमनसो भावः) सौमनस्यम् । (सुभगस्य भावः) सौभाग्यम् ।

---

(१) चकारात्समूहे प्रत्ययान्तरमपि । तेन हस्तिनां समूहो हास्तिकम् । धेनूनां समूहो धैनुकम् । अत्र कप्रत्ययः । तस्य णित्वादादिवृद्धिः ॥ अचित्तवाचकादिकः कवचानां समूहः कावचिकम् । अपूपानां समूहः आपूपिकम् । शष्कुलीनां समूहः शाष्कुलिकम् । कवचिन्शब्दादिकः कवचिनां समूहः कावचिकम् ॥ गणिकाया ण्यः गणिकानां समूहो गाणिक्यम् केदाराद्यञ् च चकारादिकः । केदाराणां समूहः कैदार्यम् । कैदारिकम् ॥ युवत्यादेरण् युवतीनां समूहो यौवतम् । भिक्षाणां समूहो भैक्षम् ॥ पाशादिभ्यो यः स च स्त्रियाम् ॥ पाशानां समूहः पाश्या । वातानां समूहो वात्या । रथानां समूहो रथ्या । खलानां समूहः खल्या ॥ खलगोरथेभ्य इनित्रकट्यचः इनिः खलिनी । रथानां समूहो रथकट्या । रथ्येत्यपि । गोत्रा समूहो गोत्रा । गव्येत्यादिप्रयोगा ऊह्याः ॥

(विदुषो भावो) वैदुष्यम् । कर्मण्यपि यण् वक्तव्यः ॥(१) ब्राह्मणस्येदं कर्म ब्राह्मण्यम् । राज्ञ इदं कर्म राजन्यम्-राज्यम् । नो वा इति टेर्लोपः ॥(२)

स्त्रीलिङ्गाधिकारात् पुनर्विशेषं वक्तव्येनाह—'समाहारे ता च त्रेर्गुणश्च' ॥ समाहारेऽर्थेपि ताप्रत्ययो भवति चशब्दात् तस्मिन् परे. त्रेर्गुणः । ताप्रत्ययान्तश्च आबन्तवदित्यर्थः ॥ क्वचित्तु—'समाहारे तश्च' इति पश्चाद् 'आबतः स्त्रियाम्' । त्रि त्रयाणां समाहारस्त्रेता । अत्र ताप्रत्यये कृते त्रेर्गुणः प्रथमैकवचनम् । 'आपः' सेर्लोपः । जनानां समूहो जनता ॥ एवं त्वप्रत्यये ब्राह्मणस्य भावो ब्राह्मणत्वम् । यण्प्रत्यये ब्राह्मण्यम् । प्रथमैकवचनम् । 'अतोऽम्' ॥ सुमनस् । सुमनसो भावः सौमनस्यम् । अत्र द्रव्यम् । यण् वृद्धिः सौ । स्वरहीनं०' 'अतोऽम्' ॥ विद्वस् । विदुषो भावः वैदुष्यम् । अत्र क्रिया । अत्र यण् वृद्धिः । वै । 'वसोर्वउः' दु । 'क्विलात्षः सः०' 'स्वरहीनं०' कुलवत् ॥ सर्वत्र तद्धिते विकल्पानुवृत्तिः । तेन यूनो भावो यौवनम् ॥ रमणीयस्य भावो रामणीयकम् । वृद्धस्य भावो वार्धकम् । चपलस्य भावश्चापल्यम् इत्यादावण्प्रत्ययोऽपि भवति ॥ कर्मण्यपि यण् वक्तव्यः । कर्मण्यपि कर्मार्थेऽपि यण् वक्तव्यः । ब्राह्मणस्य कर्म ब्राह्मण्यम् ॥ सुगमम् । राजन् राज्ञ इदं कर्म राज्यम् राजन्यं च । उभयत्रापि कर्मणि यण् प्रत्ययः । एकत्र 'नो वा' इति टिलोपः राज 'स्वरहीनं०' । अन्यत्र न टिलोपः । 'स्वरहीनं' उभयत्रापि प्रथमैकवचनम् । कुलशब्दवत् । जातावपि यण् । राज्ञो जातीयः राजन्यः । अपिशब्दात् मुनेः कर्म मौनम् । कर्माणि साधुः कर्मण्यः । सभायां साधुः सभ्यः । यशसे हितं यशस्यम् ॥

लोहितादेर्डिमन् ॥ लोहितादेर्गणाद्भावेऽर्थे इमन् प्रत्ययो भवति स इमन् डित्संज्ञो भवति ॥ डित्त्वाट्टिलोपः ॥ लोहितस्य भावो लोहितिमा । (कालस्य भावः) कालिमा । (लघोर्भावो) लघिमा । (अणोर्भावः अणिमा ॥(३)

---

(१) कर्मण्यपीत्यपिशब्दात्साध्वर्थे यण् तस्य णित्त्वं न । सामनि साधुः सामन्यः । कर्मणि साधुः कर्मण्यः । सभायां साधुः सभ्यः ॥ इत्यधिकम् ॥

(२) अन्यत्रापि यण् प्रत्ययः समानस्य वा स इत्यादेशः समाने उदरे शयितः समानोदर्यः। सोदर्यः । शतेन क्रीतः शत्यः ॥ इत्यधिकम् ॥

(३) गुर्वादेः इति गुरोर्गरादेशः । गुरोर्भावो गरिमा । वरस्य भावो वरिमा ॥ इमनिलोपः इमनिप्रत्यये परे वकारस्य लोपो भवति । स्थूलस्य भावः स्थेमा ; स्थूलस्य स्थवादेशः ॥ इत्यधिकम् ॥

सूत्रम्—'लोहितादेर्डिमन्' ॥ लोहित आदिर्यस्य स लोहितादिस्तस्मात् । पञ्चम्येकवचनान्तम् 'ङिति' 'ङस्य' इत्यलोपः 'स्रोर्वि०' । डिमन् प्रथमैकवचनान्तम् । 'हसेपः०' ॥ लोहितादेर्नाम्नो भावेऽर्थे इमन्प्रत्ययो भवति स च डिसंज्ञकः । परम् अनेकस्वराड्डिदिति वक्तव्यम् तेन भूमा इत्यत्र एकस्वरे टिलोपो न । उदाहरणम्—लोहित । लोहितस्य रक्तस्य भावः इति विग्रहे । इमन्प्रत्ययः । डित्वाट्टिलोपः । 'डिति टेः' 'स्वरहीनं०' प्रथमैकवचने 'नोपधायाः' 'हसेपः०' 'नाम्नो नो०' लोहितिमा अणोर्भावः अणिमा । तथा लघोर्भावः लघिमा । एवं महतो भावो महिमा । राजन्शब्दवत् ॥

ऋ र इमनि ॥ पृथोर्भावः प्रथिमा । (दृढस्य भावो) द्रढिमा । बहोर्भाव इति विग्रहे ॥

'ऋ र इमनि' ॥ ऋ षष्ठ्येकवचनान्तम् । रः प्रथमैकवचनान्तम् । इमनि सप्तम्येकवचनान्तम् । पृथुमृदुदृढकृश इत्यादीनां नाम्नामादेः ऋकारस्य इमनि प्रत्यये परे र आदेशो भवति ॥ पृथु । पृथोर्भावः इति विग्रहे अनेन ऋस्थाने रः । टिलोपः पूर्ववत् प्रथिमा । एवं मृदोर्भावो म्रदिमा । दृढस्य भावो द्रढिमा । कृशस्य भावः क्रशिमा । हसादेर्लघोश्च ऋकारस्येति व्याख्येयं । तेन कृष्णिमा ऋजिमा इत्यादौ रकारो न भवति । सर्वत्र तद्धिते विकल्पानुवृत्तिरिति लोहितता लोहितत्वम् । लौहित्यम् । अणुता अणुत्वम् । लघुता लघुत्वं । पृथुता पृथुत्वं । मृदुता मृदुत्वं । कृशता कृशत्वं । दृढता दृढत्वम् । इत्याद्यपि भवति ॥

बहोर्लोपो भू च बहोः ॥ बहोरुत्तरेषामिमनादीनामिकारस्य लोपो भवति बहोः स्थाने भू चादेशः ॥ भूमा ॥

सूत्रम्—'बहोर्लोपो भू च बहोः' बहोरिति बहुशब्दस्य पञ्चम्येकवचनान्तम् । 'ङिति' 'ङस्य' इत्यलोपः । 'स्रोर्वि०' । लोपः प्रथमैकवचनान्तम् । 'स्रोर्वि०' पश्चात् 'नामिनो०' । भू प्रथमैकवचनान्तं सांकेतिकम् । पश्चात् 'हवे' 'उओ' । च प्रथमैकवचनान्तम् । 'अव्यया०' । बहोः षष्ठ्येकवचनान्तम् । 'ङिति' 'ङस्य' इत्यलोपः । पञ्चपदं सूत्रम् । बहुशब्दात्परेषामिमन्प्रत्ययादीनां संबन्धिन इकारस्य लोपो भवति—बहुशब्दस्य च भूइत्ययमादेशो भवति । अत्र इमनादीनामित्यादिशब्दात् इमन् इष्ठ इयस् इत्येते गृह्यन्ते । यद्यपि ईयस् इकारोऽस्ति 'कारग्रहणे केवलग्रहणम्' इति न्यायस्तथापि भू चादेश इत्यत्र चकारान्नोक्तदोषः ॥ केचित्तु इमनादीनामादेर्लोपो भवत्येवं व्याख्यान्ति । अन्ये तु इमनादीनामिवर्णस्य लोप

मिति व्याख्यान्ति । बहु बहोर्भाव इति विग्रहे लोहितादित्वादिमन् । (१)एकस्व-रत्वाट्टेरलोपः । 'बहोर्लो०' इति इकारलोपः बहोर्भूआदेशः पूर्ववत् । प्रथमैकव-चने सि 'नोपधायाः' 'हसेपः' 'नाम्नो नो०' भूमा ॥

अ(२)स्त्यर्थे मतुः ॥ नाम्नो मतुः प्रत्ययो भवति अस्यास्मिन्वा-स्तीत्येतस्मिन्नर्थे ॥ उकारो नुम्विधानार्थः । गौरस्यास्तीति गोमान् गोमती ॥ (३)

सूत्रम्—'अस्त्यर्थे मतुः' ॥ अस्तेर्धातोरर्थोऽस्त्यर्थस्तस्मिन् सप्तम्येकवचना-न्तम् 'अ इ ए' । मतुः प्रथमैकवचनान्तम् 'स्तोर्विं०' अस्यास्ति स्वेन अस्ति अ-स्मिन् विषये वा इदमस्ति इत्येतस्मिन्नर्थे तद्धितान्नाम्नो मतुप्रत्ययो भवति । अत्र मतुप्रत्यये उकारो 'त्रितो नुम्' इति नुम्विधानार्थस्तथा 'ष्ट्त्रितः' इति ईप्विधाना-र्थश्च । गो द्विस्थाने । गौरस्यास्तीति, द्वितीये स्त्रीविशेषणे गौरस्या अस्तीति । उ भयत्रापि मतुः । मत् । आद्ये प्रथमैकवचने 'त्रितो नुम्' मनत् 'अत्वसोः सौ' दीर्घः मा 'हसेपः०' 'संयोगान्तस्य०' गोमान् ॥ द्वितीये 'ष्ट्त्रितः' इति ईप् । 'स्वरहीनं०' 'हसेपः०' गोमती । नपुंसकलिङ्गे तु गोमत् । एवं श्रीमान् श्रीमती ॥

---

(१) 'भाव्येकस्वरत्वादित्यर्थः । अन्यथा भूआदेशात्प्राक् कथमेकस्वरत्वं भवतीति बोध्यम्॥

(२) अस्तीत्यत्रालिङ्गवचने अविवक्षिते । कालस्तु विवक्षितः । तथाचास्ति कर्तृभूतादुक्ता-न्नाम्नः अर्थे भूमादौ मतुप्प्रत्ययः । अस्तीत्यनेन स्वाम्याधारयोराक्षेपः । एवं च प्रथमान्तान्नाम्नो-ऽस्तिकर्तुरस्यास्मिन्नित्यर्थेमतुरिति पर्यवसितोऽर्थः । उक्तं च भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशा-यने ॥ संसर्गेऽस्तिविवक्षायां जायन्ते मत्विनादयः ॥

(३) फलवर्हरथेभ्य इनेनौ वा वक्तव्यौ फलमस्यास्तीति फलिनः फली । बर्हमस्यास्तीति बर्हिणः बर्ही रथोऽस्यास्तीति रथिनः—रथी ॥ बलवाताभ्यामूलः ॥ बलूलः । वातूलः ॥ वातातिसाराभ्यां किन् ॥ वातकी अतिसारकी ॥ ऊर्णाहंशुभंभ्यो युः अस्त्यर्थे ॥ उर्णा-युः । अहंयुः । शुभंयुः ॥ अर्णःकेशयोर्वः अर्णसः सलोपश्च । अर्णवः केशवः ॥ शंकंभ्यां बभयुसूतितुतयसः । आभ्यामेते प्रत्ययाः स्युरस्त्यर्थे ॥ शं विद्यते यस्यासौ शंबः । शंभः । शंयुः । शंतिः । शंतुः । शन्तः । शंयः । कं विद्यते यस्यासौ कम्बः । कम्भः । कंयुः । कन्तिः । कन्तुः । कन्तः । कंयः । इत्यादि ॥ लोमादिभ्यः शः लोमशः । पामादेर्नः पामनः । अङ्ग-ना । पिच्छादेरिलच् पिच्छिलः ॥ फेनादिभ्य इलच् फेनिलः ॥ तुन्दिवलिवटिभ्यो भः तुन्दिभः । वलिभः । वटिभः ॥ कृष्यादिभ्यो वलच् दीर्घश्च कृषीवलः ॥ प्रज्ञार्चाश्रद्धा-वृत्तिभ्योऽण् प्रज्ञाऽस्यास्तीति प्राज्ञः । आर्चः । श्राद्धः । वार्तः। शृङ्गवृन्दाभ्यामारकच् प्रशस्तं शृङ्गमस्यास्तीति शृङ्गारकः । प्रशस्तं वृन्दमस्यास्तीति वृन्दारकः । मध्वादे रः मधुरः । मुखरः । शुषिरः रन्ध्रवानित्यर्थः । कुञ्जरः । कुञ्जो हस्तिहनुः॥ सिध्मादेर्लः सिध्मास्यास्तीति सिध्मलः । चूडास्यास्तीति चूडालः ॥ इत्यधिकम् ॥

नित्ययोगातिशयप्रशस्तादिविशिष्टे अस्त्यर्थे मतुरिति केचित् । तन्मते नित्यं श्रीरस्त्यस्येति श्रीमान् । अतिशयिता प्रीतिरस्यास्तीति प्रीतिमान् । प्रशस्ता धीरस्येति धीमान् ॥

अइकौ च मत्वर्थे ॥ मत्वर्थे अइकौ प्रत्ययौ भवतः ॥ वैजयन्ती पताका यस्यासौ वैजयन्तः । माया विद्यते यस्यासौ मायिकः ॥

सूत्रम् । 'अइकौ च मत्वर्थे' ॥ अश्च इकश्च अइकौ प्रथमाद्विवचनान्तम् । मतोः अर्थः मत्वर्थस्तस्मिन् सप्तम्येकवचनम् । यद्यपि समासे संधिर्निश्चयेन स्यात्तथाप्यत्र स्पष्टार्थत्वात् 'अइकौ०' इत्यत्र संधिर्न कृतः । कचित्तु 'एकौ च मत्वर्थे' इत्येव दृश्यते । मत्वर्थे इति मतुप्रत्ययार्थे अर्थादस्त्यर्थे एव नाम्नः अइकौ इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । वैजयन्ती । वैजयन्ती नाम पताका ध्वजो विद्यतेऽस्मिन्निति विग्रहे अप्रत्ययः । 'यस्येति' ईलोपः । 'स्वरहीनं०' 'सो०' वैजयन्तः प्रासादः ॥ तथा मायास्त्यस्येति मायिकः । पूर्ववत् इकप्रत्ययः । 'यस्य लोपः' 'स्वरहीनं०' मायिकः ॥ क्वचिदप्रत्ययो णिदपि । प्रज्ञास्यास्तीति प्राज्ञः । श्रद्धा अस्यास्तीति श्राद्धः ॥

मान्तोपधाद्वत्विनौ ॥ मकारान्तान्मकारोपधादकारान्तादकारोपधाच्च वत्विनौ प्रत्ययौ भवतः अस्त्यर्थे ॥(१) किं विद्यते यस्यासौ किंवान् । लक्ष्मीवान् शमी ॥ भवान् । धनवान् धनी दण्डी छत्री दृषद्वती । कामो विद्यते यस्यासौ कामी । कमयो विद्यन्ते यस्यासौ कामिवान् । शमोऽस्यास्तीति शमी । दमोऽस्यास्तीति दमी ॥

सूत्रम्—'मान्तोपधाद्वत्विनौ' ॥ मश्च अश्च मौ अत्र 'सवर्णे०' 'ओ औ औ' अन्तश्च उपधा च अन्तोपधे मौ अन्तोपधे यस्य स मान्तोपधस्तस्मात् पञ्चम्येकवचनान्तम् । पुनः पूर्वं 'सवर्णे०' अग्रे वत्विनौ वतुश्च इन् च वत्विनौ प्रथमाद्विवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' पूर्वं 'चपा अबे जबाः' ॥ द्विपदमिदम् । मकारान्तान्मकारोपधाच्च तथा अकारान्तादकारोपधाच्च यद्वा अवर्णान्तादवर्णोपधाच्च ना-

(१) मघोऽस्यास्तीति मघवान् ॥ श्रियां यशसि सौभाग्ये योनौ कान्तौ महिम्नि च । सूर्ये संज्ञाविशेषे च मृगाङ्केऽपि भगः स्मृतः ॥ भगं भाग्यं विद्यते यस्यासौ भगवान् । लक्ष्मीरस्यास्तीति लक्ष्मीवान् । पुत्रोऽस्यास्तीति पुत्रवान् । धनमस्यास्तीति धनवान्—धनी । छत्रमस्यास्तीति छत्रवान्–छत्री । इनां शौ सौ । दण्डो विद्यते यस्यासौ दण्डवान् दण्डी क्षेत्रं विद्यते यस्यासौ क्षेत्रवान् क्षेत्री विद्यास्यास्तीति विद्यावान् । दृषदो विद्यन्ते यत्रासौ दृषद्वती भूमिः । इष्टचितः ॥ यशोऽस्यास्तीति यशस्वान् ॥ इत्यधिकम् ॥

न्मोऽस्त्यर्थे वतु इन् एतौ प्रत्ययौ भवतः । इन्प्रत्ययस्तु अकारान्तादेव भवत्यस्त्यर्थे ॥ प्रथमं मान्तोदाहरणम् । किम् । किमस्यास्तीति वाक्ये अत्र वतु । वत् । कचित्पदान्तताश्रयणात् 'मोऽनु०' प्रथमैकवचने । 'त्रितो नुम्' 'अत्वसोः सौ' 'हसेपः०' 'संयोगान्तस्य०' किंवान् ॥ लक्ष्मी । लक्ष्मीः अस्यास्तीति लक्ष्मीवान् । अत्र मकारोपधत्वात् वतुः ॥ नोर्म्यादिभ्यः इति ऊर्मिमान् भूमिमान् इत्यादौ मान्तोपधत्वेऽपि न वतुप्रत्ययः, किंतु मतुप्रत्ययः ॥ शम । शमोऽस्यास्तीति शमी । अत्र मकारोपधत्वादकारान्तत्वाच्च इन् । एवं भानि नक्षत्राणि सन्त्यस्येति भवान् चन्द्रः । यद्वा भानि नक्षत्राणि सन्त्यस्मिन् इति भवान् आकाशः ॥ अत्र अकारान्ताद् वतुः ॥ एवं मालावान् दयावान् । अत्र आकारान्ताद् वतुः ॥ घन छत्र दण्ड । घनमस्यास्तीति घनी । छत्रमस्यास्तीति छत्री । दण्डोऽस्यास्तीति दण्डी । एषु सर्वत्र इन् अकारान्तेभ्यः । 'यस्य लोपः' 'स्वरहीनं०' । त्रिष्वपि प्रथमैकवचने इनो शौ सौ दीर्घः 'हसेपः०' 'नाम्नो नो०' ॥ दृषदः सन्त्यस्यामिति दृषद्वती । अकारोपधत्वाद्वतुः । उकारानुबन्धत्वात् 'उत्रितः' इति ईप् ॥ क्वचिद्वतुप्रत्यये परे दीर्घत्वमपि भवति यथा—अमरावती पद्मावती मृगावती पुष्करावती कुशावती भोगावती अहीवती पुष्पावती शरावती ॥ क्वचिन्मतुप्रत्ययेऽपि दीर्घत्वम् । यथा—हनूमान् ॥

तडिदादिभ्यश्च ॥ तडिदादिभ्यः शब्देभ्यो वतुप्रत्ययो भवति ॥ तडिद्विद्यते यस्यासौ तडित्वान् ।(१) [भानि नक्षत्राणि विद्यते यस्यासौ भवान् ।] यशस्वान् । मरुद्विद्यते यस्यासौ मरुत्वान् ॥

सांप्रतं मान्तोपधत्वं विनापि वतुप्रत्ययं वक्तव्येनाह—तडिदादिभ्यश्च' ॥ 'तडिदादिभ्यश्च' ॥ तडिदादिभ्यो मान्तोपधस्वरहितेभ्योऽपि वतुप्रत्ययो भवति ॥ चकारात्तडिदित्यत्र चपस्य जबत्वं न भवति । तडित् । तडिदस्यास्तीति तडित्वान् । समिध्वान् ॥ चकारात् राजन्वान् राजन्वती सौराज्ये । उदधौ उदन्वान् एतौ निपात्यौ ॥ तथा चूडासिध्मादेश्च लप्रत्ययः । चूडाऽस्त्यस्येति चूडालः । सिध्मलः । मांसलः । इत्यादि ॥ ऐश्वर्ये स्वंशब्दादामिन् । स्वमैश्वर्यमस्त्यस्येति स्वामी ॥

एतत्कियत्तद्भ्यः परिमाणे वतुः ॥ एतत्कियत्तद्भ्यः शब्देभ्यः

---

(१) तकारान्तस्य सकारान्तस्य हसादावस्त्यर्थे प्रत्यये परे अपदान्तता वक्तव्या यस्वरादौ प्रत्ययमात्रे परे सर्वेषामपदान्तता भवति । इये परे पदान्तता । तेन भवद्दीयम् ॥ इत्यधिकम् ॥

परिमाणेऽर्थे वतुप्रत्ययो भवति ॥

'एतत्किंयत्तद्भ्यः०' इत्यादि । एतद् किम् यद् तद् एतेभ्यः शब्देभ्यः परिमाणेऽर्थे वतुप्रत्ययो भवति । उकार उच्चारणार्थः । यद् तद् । यत्परिमाणमस्य यावान् । तत्परिमाणमस्य तावान् । परिमाणे वतुः ॥

यत्तदोरा ॥ यत्तदोष्टेरात्वं भवति वतौ परे । यत्परिमाणमस्येति यावान् । तावान् ॥

'यत्तदोरा' ॥ यत्तद् एतयोष्टेराकारो भवति परिमाणेऽर्थे वतौ परे इत्यर्थः । यावत् तावत् । उभयत्रापि प्रथमैकवचने । 'त्रितो नुम्' 'अत्वसोः सौ' 'हसेपः०' 'संयोगान्तस्य०' इति तलोपः । सिद्धम् । स्त्रीलिङ्गे यावती । नपुंसके यावत् ॥ किम् । किं परिमाणमस्येति कियान् । 'एतत्किं०' वतुप्रत्ययः ॥

किमः कियश्च ॥ किम्शब्दस्य किरादेशो भवति वतोर्वकारस्य यकारादेशो भवति ॥ किं परिमाणमस्येति कियान् ॥ आ इश्चैतदो वा । एतदष्टेर्वा आ इश् वा भवति वतौ परे ॥(१) एतत्परिमाणमस्येति एतावान् इयान् ॥(२)

'किमः कियश्च' वतुप्रत्यये परे किम्शब्दस्य कि इत्यादेशः कृत्स्नस्य भवति । वतोर्वकारस्य च यकारो भवति । अनेन किमः किः वस्य यः । चकाराच्छित्वं विनापि सर्वस्य किरादेशः । प्रथमैकवचने पूर्ववत् । एतद् उभयत्रापि वतुप्रत्ययः । 'आ इश्च एतदो वा' ॥ वतुप्रत्यये परे एतच्छब्दस्य आ इश् इत्येतावादेशौ भवतः । 'गुरुः शिच्च सर्वस्य' इति न्यायात्कृत्स्नस्य आ इति गुरुस्तथापि चकारग्रहणादन्त्यस्यैव टेराकारादेशो न कृत्स्नस्य । इश् इति शित् । 'गुरुः शिच्च' इति शित्वात्सर्वस्य एतद् इत्यस्य इ आदेशः । वाग्रहणाद्यत्र इशादेशस्तत्र वकारस्य यकारः अन्यत्र न । एतावत् इयत् प्रथमैकवचने पूर्ववत् । 'त्रितो नुम्' 'हसेपः०' 'संयोगान्तस्य०' ॥

तुन्दादेरिलः ॥ तुन्दादेर्गणात् इलप्रत्ययो भवति (प्रशस्तं तुन्दं यस्यासौ) तुन्दिलः ॥ औन्नत्ये दन्तादुरः ॥ औन्नत्येऽर्थे वाच्ये सति दन्तशब्दादुरः प्रत्ययो भवति (उन्नता दन्ता यस्यासौ) दन्तुरः ॥

---

(१) यस्मिन्पक्षे आत्वं न तस्मिन्पक्षे इशादेशः स्यात् शकारः सर्वादेशार्थः चकाराद्वतोर्वकारस्य यकारः ॥ इत्यधिकम् ॥

(२) वाशब्दोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । तेन इदमो वतुप्रत्ययः । इवस् इश् चकाराद्वतोर्वकारस्य यश्चेति वाच्यम् । इदं परिमाणं यस्य स इयान् । शकारः सर्वादेशार्थः ॥ इत्यधिकम् ॥

'तुन्दादेरिलः' ॥ तुन्दादेः शब्दात् अस्त्यर्थे इलप्रत्ययो भवति । तुन्द । तुन्दमस्यास्तीति तुन्दिलः। इलप्रत्ययः। 'यस्य लोपः' 'स्वरहीनं०' प्रथमैकवचनम् ॥ एवम्—उदरिलः फेनिलः ॥ 'औन्नत्ये दन्तादुरः'. दन्तशब्दादौन्नत्ये उच्चत्वेऽर्थे उरप्रत्ययो भवति । उन्नता उच्चा दन्ता अस्येति दन्तुरः ॥

श्रद्धादेर्लुः ॥ श्रद्धा विद्यते यस्यासौ श्रद्धालुः । कृपा विद्यते यस्यासौ कृपालुः । मायालुः । दयालुः ॥

'श्रद्धादेर्लुः' ॥ श्रद्धादेर्नाम्नोऽस्त्यर्थे लुप्रत्ययो भवति । श्रद्धा दया कृपा । श्रद्धा अस्यास्तीति श्रद्धालुः । दयाऽस्यास्तीति दयालुः । कृपाऽस्यास्तीति कृपालुः । सर्वत्र लुप्रत्ययः । प्रथमैकवचने 'सोर्वि०' ॥

अस्मायामेधास्रग्भ्योऽस्त्यर्थे विनिर्वक्तव्यः ॥ तपो विद्यते यस्यासौ तपस्वी । यशस्वी । मायावी । मेधावी । स्रक् विद्यते यस्यासौ स्रग्वी ॥

'अस्मायामेधा०' ॥ अस् इति । 'वचादेरस्' इत्युणादिसूत्रोक्तोऽस्प्रत्ययः तदन्तान्नाम्नः पुनः मेधामायास्रज्शब्देभ्यश्च अस्त्यर्थे विनिः प्रत्ययो वक्तव्यः । इकार उच्चारणार्थः । तपस् । 'तप सन्तापे' इत्यस्यासन्तस्य रूपम् । विन् । तपोऽस्यास्तीति तपस्वी । दण्डिन्शब्दवत् । प्रथमैकवचने । 'इनां शौ सौ' 'हसेपः०' 'नाम्नो नो०' ॥ एवं यशस्वी । एवं मायाऽस्यास्तीति मायावी । मेधा बुद्धिरस्यास्तीति मेधावी । स्रक् माला अस्यास्तीति स्रग्वी । 'दिशाम्' इति कुत्वम् स्रज् इत्यन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य पदान्तताश्रयणात् ['चोः कुः'] जस्य गः । प्रथमैकवचने सिः पूर्ववत् ॥

वाचो ग्मिनिः ॥ वाच्शब्दात् ग्मिनिः प्रत्ययो भवति अस्त्यर्थे ॥ प्रशस्ता वाक् विद्यते यस्यासौ वाग्ग्मी ॥ (१)

'वाचो ग्मिनिः' ॥ वाच्शब्दात् ग्मिन्प्रत्ययो भवति । गकारोऽनुबन्धः मकारादित्वनिषेधार्थः । तेन 'अमे अमा वा' इति न भवति । वाच् वाग् । प्रशस्ता वागस्यास्तीति वाग्ग्मी ग्मिन्प्रत्ययः । 'चोः कुः' पदान्तताश्रयणात् 'चपा अबे जबाः' कस्य गः । 'स्वरहीनं०' दण्डिन्शब्दवत ॥ गोरपि अस्त्यर्थे मिनिः । गावो विद्यन्तेऽस्येति गोमी ॥

---

(१) एकादाकिन्निच्चासहाये । न विद्यते एकः सहायो यस्य सः एकाकी । स्त्री चेत् एकाकिनी ॥ इत्यधिकम् ॥

आलाटौ कुत्सितभाषिणि ॥ कुत्सितभाषिण्यर्थे वाच्ये सति आलाटौ प्रत्ययौ भवतः । कुत्सिता वाक् विद्यते यस्यासौ वाचालः । वाचाटः ॥ (१)

'आलाटौ कुत्सितभाषिणि' ॥ आलश्च आटश्च आलाटौ प्रथमाद्विवचनम् । बहुभाषिणीत्येके । कुत्सितं भाषते इत्येवंशीलः कुत्सितभाषी तस्मिन् अभिधेये वाचशब्दात् आल आट इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः ॥ वाच् २ । कुत्सिता वागस्येति वाचालः । वाचाटः । एकत्र आलः अन्यत्र आटः । 'स्वर०' 'सोर्वि०' ॥

ईषदपरिसमाप्तौ कल्पदेश्यदेशीयाः ॥ ईषदपरिसमाप्तः सर्वज्ञ इति सर्वज्ञकल्पः । (ईषदपरिसमाप्तः पटुरिति) पटुदेश्यः । पटुदेशीयः । (ईषदूनः कविरिति) कविदेश्यः । कविदेशीयः ॥

'ईषदपरिसमाप्तौ कल्पदेश्यदेशीयाः' ॥ अपरिसमाप्तौ अपरिपूर्णत्वे किञ्चिन्न्यूनत्वे वाच्ये नाम्नः कल्प देश्य देशीय इत्येते त्रयः प्रत्यया भवन्ति । सर्वज्ञ पटु कवि । ईषदपरिपूर्णसर्वज्ञः सर्वज्ञकल्पः । ईषदसमाप्तः पटुः पटुदेश्यः । ईषदसमाप्तः पटुः पटुदेशीयः पटुश्चतुरः । ईषदसमाप्तः कविः कविदेशीयः । त्रिषु क्रमेण कल्पदेश्यदेशीयप्रत्ययाः ॥

प्रशंसायां रूपः ॥ प्रशंसायां रूपः प्रत्ययो भवति ॥ प्रशस्तो वैयाकरणो वैयाकरणरूपः ॥

पाशः कुत्सायाम् ॥ कुत्सायां वाच्यायां सत्यां पाशः प्रत्ययो भवति ॥ कुत्सितो वैयाकरणो वैयाकरणपाशः ॥

भूतपूर्वे चरट् ॥ भूतपूर्वेऽर्थे वाच्ये सति चरट् प्रत्ययो भवति ॥ पूर्वं दृष्ट इति दृष्टचरः । स्त्री चेद्दृष्टचरी ॥

'प्रशंसायां रूपः' ॥ प्रशंसायां श्लाघायां वाच्यमानायां रूपप्रत्ययो भवति । वैयाकरणः । प्रशस्तो वैयाकरणो व्याकरणस्य पाठी वैयाकरणरूपः ॥ केचिदत्र कुत्सायां पाश इत्यपि पठन्ति । तन्मते कुत्सितः पाषण्डः पाषण्डपाशः । एवं भिषक्पाशः । इत्युदाहरणम् ॥ 'भूतपूर्वे चरट्' पूर्वं भूत इति निदर्शनादिक्रियया तत्समयात्प्राक् विषयीभूतो भूतपूर्वः । तस्मिन्नर्थे चरट् प्रत्ययो भवति । दृष्ट । द्विस्थाने पूर्वं दृष्ट इति विग्रहे अत्र दर्शनाक्रियायां वर्तमानकालात्प्रागपि दृष्टत्वात्स्मृतिज्ञानेन विषयीभूतत्वाद्भूतपूर्वोऽतश्चरट् । उभयत्रापि टकार ईबर्थः । एकत्र

---

(१) लः समाहारप्रकृष्टयोः नाम्नः समाहारप्रकृष्टयोर्विषये लः प्रत्ययो भवति ।, क्लेशस्य समूहः प्रकृष्टः क्लेशो क्लेशलः इत्यधिकम् ॥

पुंस्त्वे देववत् । अन्यत्र टित्त्वादीप् । 'ष्ट्रिवतः' 'यस्य लोपः 'स्वरहीनं' नदीवत् ॥

प्राचुर्यविकारप्राधान्यादिषु मयट् प्रत्ययो भवति ॥ अन्नमयो यज्ञः । मृन्मयो घटः । स्त्रीमयो जाल्मः अमृतमयश्चन्द्रः । गोमयम् ॥

तदधीते वेद वेत्यत्राणवक्तव्यः ॥ व्याकरणमधीते वेद वा वैयाकरणः ॥ शोभनोऽश्वः स्वश्वः । तं वेदेति सौवश्वः । न्याये कुशलो नैयायिकः ॥

'प्राचुर्यविकारप्राधान्यादिषु मयट्' ॥ प्रचुरस्य भावः प्राचुर्यं, विकारोऽवस्थान्तरापादनं, प्राधान्यं मुख्यत्वं तथा आदिशब्दान्निर्वर्तनस्वरूपपुरीषावयवेषु च । एष्वर्थेषु नाम्नो मयट् प्रत्ययो भवति । उदाहरणानि—अन्न । अन्नं प्रचुरं यत्र सोऽन्नमयो यज्ञः । अत्र प्राचुर्यार्थे मयट् । टित्त्वादीप् । अन्नमयी स्थाली ॥ मृद् । मृदो विकारो मृन्मयः । अत्र विकारे मयट् । 'वावसाने' दस्य तः ॥ 'अमे अमा वा' तस्य नः । 'स्वरहीनं०' । यद्वा 'कचिज्जवानां अमा एष्टव्याः' इति दस्य नः 'स्वरहीनं०' मृन्मयो घटः ॥ स्त्री प्रधानाऽस्येति स्त्रीमयो जाल्मः । जाल्मो मूर्खः । अविचार्यकारीत्यर्थः । अमृतेन निर्वृत्तो अमृतमेव रूपं वा यस्य सोऽमृतमयश्चन्द्रः । अत्र निर्वर्तनार्थे मयट् ॥ गोः पुरीषं गोमयम् ॥ शरस्यावयवाः शरमयाः ॥

'तदधीते०' ॥ तच्छास्त्रादि अधीते पठति वेद जानाति वा इत्येतस्मिन्नर्थे अण् प्रत्ययो भवति । उदाहरणम् । व्याकरणमधीते अथवा वेद जानातीति वैयाकरणः । सुष्ठु शोभनोऽश्वः तं वेदेति सौवश्वः पुरुषः । व्याकरण, स्वश्व, एकत्राध्ययनज्ञानार्थेऽण् । अन्यत्र वेदेत्यर्थेऽण् । णकारो वृद्ध्यर्थः ॥

न संधिय्वोर्युट् च ॥ सन्धिजौ य्वौ सन्धिय्वौ तयोः । सन्धिजयोर्यकारवकारयोः सम्बन्धिनः स्वरस्य वृद्धिर्न भवति किन्तु तयोर्युडागमो भवति । तेन इद् उद् इत्येतावागमौ भवतः वर्णविश्लेषं कृत्वा यकारात्पूर्व इकारः । वकारात्पूर्व उकारः । पश्चात् 'आदिस्वरस्य ञ्णिति च वृद्धिः' ॥ (१)

अन्यत्र स्वपदे वृद्धिराकारः क्रियतां तत्राशङ्कायामाह—सूत्रम्—'न सन्धिय्वोर्युट् च' ॥ न प्रथमैकवचनान्तम् । 'अव्यया०' । सन्धिय्वोः इत्यस्य समासो पूर्वमेव विहितः । यथा सन्धिजौ य्वौ सन्धिय्वौ तयोः सन्धिय्वोः षष्ठीद्विवच·

(१) चटकादैरण् चटकस्यापत्यं चाटकैरः ॥ कल्याण्यादीनामिनेयः ॥ कल्याण्या अपत्यं काल्याणिनेयः । इत्यधिकम् ॥

नान्तम् । 'स्वरहीनं०' 'स्रोर्विं०' इ च उट् च युट् प्रथमैकवचनान्तम् । 'हसे-पः०' । च प्रथमैकवचनान्तम् । 'अव्यया०' पूर्वं 'नामिनोरः' चतुःपदम् ॥ संधिजातयोर्यकारवकारयोः सम्बन्धिनः स्वरस्य वृद्धिर्न भवति । अत्र व्या इत्यत्र वि आङ् उपसर्गयोर्योगे सन्धिजो यकारस्तत्सम्बन्धी स्वर आकारः स च वृद्धिरूप एव । अतो न तस्य वृद्धिकार्यं किन्तु यत्रोर्यकारवहारयोर्युडागमः । तत्सम्बन्धी स्वर आकारः स च वृद्धिरूपः । एतस्य णित्त्वाद्वृद्धिसंभवे प्रस्तुतसूत्रेण वृद्धिनिषेधः ततः किंतु तयोर्यकारवकारयोर्युडागमो भवति । युडागमः इति कोऽर्थः । तथैतदेव विवृणोति । इट् उट् इत्येतावागमौ ॥ ननु कथं संश्लिष्टस्य यकारस्य वकारस्य च इट् उट् आगमौ भवत इत्याह—वर्णविश्लेषमिति । व्य् आ, स्व् अ इति वर्णविश्लेषं वियोजनमसंयोगेनोच्चारणं कृत्वा यकारात्पूर्वमिकारः कर्तव्यः,—वकारात्पूर्वमुकारः कर्तव्यः । 'स्वरहीनं०' विया सुव इति जातम् 'आदिस्वरस्य०' इति वृद्धिः । वैया सौव । 'यस्य लोपः' 'स्वरहीनं०' । प्रथमैकवचने 'स्रोर्विं०' वैयाकरणः । सौवश्वः । इति सिध्यति ॥ अन्यत्राप्यर्थे स्वस्ति आह इति सौवस्तिकः । द्वारे नियुक्त इति दौवारिकः । एवमैतिहासिकः पौराणिकः । स्वस्येदं सौवम् । त्रिपक्षस्येदं त्रैपक्षम् । व्यर्थस्य भावो वैयर्थ्यम् । इत्यादि ॥

इतो जातार्थे ॥ जातार्थे इतः प्रत्ययो भवति ॥ (लज्जा संजाता यस्यासौ) लज्जितः (१) ॥

'इतो जातार्थे' ॥ इतः प्रथमैकवचनान्तम् । जातार्थे सप्तम्येकवचनान्तम् । जातार्थे इतप्रत्ययो भवति । उदाहरणम् । लज्जा । लज्जा जाता अस्येति लज्जितः । जातार्थे इतप्रत्ययः । 'यस्य लोपः' 'स्वरहीनं०' 'स्रोर्विं०' । एवं पुष्पितः फलितो वृक्षः । तारकितं नभः । पुलकितः । कन्दलितः । कण्टकितः । क्षुधितः ॥

तर(२)मेयस्विष्ठाः प्रकर्षे ॥ अतिशयेऽर्थे तरः तमः इयसुः इष्ठः

---

(१) विन्मतुवतुतृप्रत्ययानां लोपश्च इष्ठादौ ॥ मतिर्विद्यते यस्यासौ मतिमान् । अतिश० मतिमान् इति मतिष्ठः । अतिश० मायावी इति मायिष्ठः । अतिश० धनवान् इति धनिष्ठः । अतिश० कर्ता इति करिष्ठः इत्यधिकम् ।

(२) तरश्च तमश्च इयसुश्च इष्ठश्च ते प्रकर्षणं प्रकर्षः प्रकर्षश्चात्र नाधिक्यं किन्त्वभिभवो मतः। यद्यपि केवलः कृषिर्विलेखनार्थस्तथाप्युपसर्गवशादभिभवार्थोऽपि । प्रकर्षस्य सजातीयप्रतियोगिकत्वात्संज्ञाजातिवाचकयोस्तदभावान्न तरादयः । तथा संख्यापरिमाणप्रमाणोन्मानवाचिभ्यो न । उक्तं च—ऊर्ध्वमानं कि[illegible]न्मानं परिमाणं तु सर्वतः । आयामस्तु प्रमाणं स्यात् संख्या बाह्या तु सर्वतः इत्यादि ॥

इत्येते प्रत्यया भवन्ति ॥ अतिशयेन कृष्णः कृष्णतरः। (अतिशयेन कृष्णः) कृष्णतमः। (अतिशयेन शुक्लः) शुक्लतरः शुक्लतमः ॥ ईयस्विष्ठौ ङिताविति वक्तव्यौ ॥ अतिशयेन लघुर्लघीयान्। लघीयसी। लघिष्ठः। अतिश० पापः इति पापीयान्। अतिश० पापिनी इति पापीयसी। पापिष्ठः ॥

'तरतमेयस्विष्ठाः प्रकर्षे' ॥ तरश्च तमश्च ईयसुश्च इष्ठश्च तरतमेयस्विष्ठाः प्रथमाबहुवचनान्तम्। 'सवर्णे०' 'स्रोर्वि०'। प्रकर्षे सप्तम्येकवचनान्तम्। 'अ इ ए' प्रकर्षेऽतिशयार्थे नाम्नस्तर तम ईयसु इष्ठ एते चत्वारः प्रत्यया भवन्ति। इष्ठ प्रत्ययः ठान्तः। कृष्ण। अतिशयेन कृष्णः श्यामः इति कृष्णतमः। एकत्र तरप्रत्ययः। तमप्रत्ययः। प्रथमैकवचने 'स्रोर्वि०' एवं शुक्लतरः शुक्लतमः ॥ ईयस्विष्ठाविति ईयसु इष्ठः इत्येतौ ङित्संज्ञौ वक्तव्यौ। अतिशयेन लघुर्लघीयान्। अतिशयेन लघुः स्त्री लघीयसी। अतिशयेन लघुर्लघिष्ठः। रूपद्वये ईयसु, तृतीये इष्ठः। 'ईयस्विष्ठौ ङितौ०' ङित्त्वादुकारलोपः। 'स्वरहीनं०'। आद्ये प्रथमैकवचने उकारानुबन्धत्वात् 'ञितो नुम्' इति नुमागमः। 'न्सम्महतो०' 'हसेपः० ' 'संयोगान्तस्य०' द्वितीये। 'ष्ट्रिञ्वतः' 'स्वरहीनं०' प्रथमैकवचने। 'हसेपः से०'। तृतीये इष्ठप्रत्ययः। ङित्त्वाट्टिलोपः। 'स्वरहीनं०' 'स्रोर्वि०' लघिष्ठः ॥ पाप। अत्र पापशब्दः पापयुक्तस्य नरस्य वाचको न पापशब्दस्य व्याकरणान्तरेषु इनप्रतिषेधोऽस्तीति। (नो पापदरिद्राभ्यामिन् छन्दसि तु भवति)। अतः अतिशयेन पापः पापवान् पुरुषः इति पापीयान्। स्त्री चेत् पापीयसी। उभयत्रापि ईयस्। ङित्त्वाट्टिलोपः। 'स्वरहीनं०' आद्ये प्रथमैकवचने लघीयस्वत्। द्वितीये 'ष्ट्रिञ्वतः' इति ईप्। पुनः अतिशयेन पापः इति पापिष्ठः। पापवान् पुरुषः। इष्ठप्रत्ययः। ङित्त्वाट्टिलोपः। 'स्वरही०' प्रथमैकवचने 'स्रोर्वि०' पापिष्ठः ॥

गुर्वादेरिष्ठेमेयस्सु गरादिष्टचलोपश्च ॥ इष्ठेमेयस्सु परतो गुर्वादेर्गरादिरादेशो भवति टेरलोपः ॥ गुरोर्गरादेशः—अतिशयेन गुरुः गरीयसी गरिष्ठः ॥ गुरोर्भावो गरिमा ॥ प्रियस्य प्रादेशः। प्रेयान् प्रेयसी प्रेष्ठः। लोहितादेर्डिमन्। प्रेमा ॥ स्थिरस्य स्थादेशः। स्थेयान् स्थेयसी स्थेष्ठः ॥ स्थूलस्य स्थवआदेशः। स्थवीयान् स्थवीयसी स्थविष्ठः ॥ प्रशस्यस्य श्रादेशः। श्रेयान् श्रेयसी श्रेष्ठः ॥ वृद्धस्य ज्यादेशः ॥

'गुर्वादेरिष्ठेमेयस्सु गरादिष्टथलोपश्च' गुर्वादेः शब्दस्य इष्ठ इमन् ईयस् इत्येतेषु परेषु गर् इत्यादय आदेशा भवन्ति । गुरु प्रिय स्थिर स्थूल प्रशस्य वृद्ध दीर्घ बहुल दूर निकटलघूनां क्रमेण गर् प्रस्थ स्थव श्र ज्या द्राघ् बंह दव् नेद् कना एते आदेशा भवन्ति । टेश्च अलोप इति लोपो न भवतीत्यर्थः ॥ गुरु । एकत्र ईयस् । अन्यत्र इष्ठ तृतीये भावेऽर्थे 'लोहितादे०' सर्वत्र गुरु इत्यस्य गर् । अत्र 'ईयस्विष्ठौ०' इति डित्त्वेऽपि निषेधकथनादेर्नलोपः । प्रक्रिया पूर्ववत् । अतिशयेन गुरुर्गरीयान् । गरिष्ठः । तृतीये गुरोर्भावो गरिमा । इमन् 'स्वरहीनं०' प्रथमैकवचने राजन्शब्दवत् । स्त्री चेद्गरीयसी ॥ प्रिय अतिशयेन प्रियः प्रेयान् प्रेष्ठः । ईयस् इष्ठ उभयत्रापि 'गुर्वादेः०' इत्यादिना प्रियस्य प्र इत्यादेशः । 'अइ ए' । स्त्री चेत् प्रेयसी ॥ एवं स्थिर इत्यस्य स्थ । अतिशयेन स्थिरः स्थेयान् स्थेयसी स्थेष्ठः । स्थिरस्य भावः स्थेमा ॥ स्थलस्य स्थव् । अतिशयेन स्थलः स्थवीयान् । स्थवीयसी स्थविष्ठः ॥ प्रशस्यस्य श्र आदेशः । अतिशयेन प्रशस्यः श्रेयान् श्रेयसी श्रेष्ठः ॥ वृद्ध । अतिशयेन वृद्धो ज्यायान् ज्येष्ठः । वृद्धस्य ज्यो आदेशः ॥

ईलोपो ज्याशब्दादीयसः ॥ ज्याशब्दादीयस ईकारस्य लोपो भवति॥ अतिशयेन वृद्धो ज्यायान् ज्यायसी ज्येष्ठः ॥ दीर्घस्य द्राघादेशः । द्राघीयान् द्राघीयसी द्राघिष्ठः द्राघिमा ॥ बहुलस्य बंहादेशः । बंहीयसी बंहिष्ठः बंहिमा ॥ दूरस्य दवादेशः । दवीयान् दवीयसी दविष्ठः ॥ निकटस्य नेदादेशः । नेदीयान् नेदीयसी नेदिष्ठः ॥ लघोः कन् आदेशः । कनीयान् कनीयसी कनिष्ठः ॥ क्षिप्रस्य क्षेपादेशः । क्षेपीयान् क्षेपीयसी क्षेपिष्ठः । क्षेपिमा ॥ क्षुद्रस्य क्षोदादेशः । क्षोदीयान् क्षोदीयसी क्षोदिष्ठः क्षोदिमा ॥ बहोरिष्ठे यिः ॥ बहुशब्दात्परस्य इष्ठे वर्तमानस्येकारस्य यिर्भवति । ईयस ईकारस्य लोपश्च ॥ बहोर्भूरादेशः ॥ भूयान् भूयसी भूयिष्ठः ॥ भूमा ॥

एकत्र 'ईलोपो ज्याशब्दादीयसः' ॥ बहोश्च ॥ ज्याशब्दात् परस्य ईयसः प्रत्ययस्य ईलोपो वक्तव्यः । प्रथमैकवचने 'त्रितो नुम्' 'न्सम्महतो धौ०' 'हसेपः०' 'संयोगान्तस्य०' ॥ अन्यत्र इष्ठप्रत्ययः । 'अ इ ए' दीर्घः ॥ अतिशयेन दीर्घो द्राघीयान् । द्राघिष्ठः । दीर्घस्य द्राघआदेशः ॥ अतिशयेन बहुलः बंहीयान् बंहिष्ठः ॥ अतिशयेन [illegible] दवीयान् दविष्ठः । स्त्री चेत् दवीयसी ॥ अतिशयेन

निकटः नेदीयान् नेदिष्ठः ॥ अतिशयेन लघुः कनीयान् कनिष्ठः । स्त्री चेत् कनीयसी ॥ पाणिनीये तु "युवाऽल्पयोः कन् वा" । अतिशयेन युवा अल्पो वा कनीयान् कनिष्ठः । पक्षे यवीयान् यविष्ठः । स्त्री यवीयसी । पक्षे अल्पीयान् अल्पिष्ठः। स्त्री चेत् अल्पीयसी ॥ 'अन्तिकबाढयोर्नेदसाधौ' ॥ अतिशयेन अन्तिकः नेदीयान् नेदिष्ठः । अतिशयेन बाढः साधीयान् साधिष्ठः ॥ गुरु, स्फिर, वृद्ध, तृप्तानां (तृप्राणां), क्रमेण गर, स्फ, वर्ष, त्रप: स्युः ॥ 'विन्मतोर्लुक्' विनो मतुपश्च लुक् स्यात् इष्ठेयसोः परयोः । अतिशयेन स्रग्वी स्रजिष्ठः स्रजीयान् अतिशयेन त्वग्वान् त्वचिष्ठः त्वचीयान् । एवमन्येऽपि यथासम्भवं ज्ञेयाः ॥ कचित्तु स्थूल, दूर, युवन्, ह्रस्व, क्षिप्र, क्षुद्राणामन्त्या यरलवाः सस्वरा एव लोप्याः ; पूर्वस्य च गुणः इष्ठेयसोः परयोः । स्थविष्ठः स्थवीयान् । दविष्ठः । यविष्ठः । ह्रस्वस्य गुणासम्भवः ह्रसिष्ठः । क्षेपिष्ठः । बहु । अतिशयेन बहु भूयान् । अत्र ईयसुप्रत्यये 'बहोर्लोपो०' इत्यादिना भूआदेशः । चकारादिमनादीनामिति बहुत्वादिकारलोपः । अथवा बहोश्चेति कथनादीकारलोपः बहु । इष्ठप्रत्ययः । 'बहोर्लोप०' इत्युकारलोपः बहोश्च भूआदेशः । ततो "बहोरिष्ठेयिः । बहुशब्दात् इष्ठप्रत्यये परे यिर्भवति इति इकारस्वरस्य यकारागमो भवति । अत्र बहोर्भूआदेशो 'यदादेशस्तद्वद्भवति' इति बहुवत् । तथा इष्ठस्य इकारे लुप्तेपि 'एकदेशविकृतमनन्यवद्भवति' इति न्यायात् न विरुद्धम् । भूयिष्ठः ॥ अत्र केचित् बहुशब्दादिष्ठसम्बन्धिन इकारस्य यि इत्यादेश इत्येव व्याचक्षते ॥ तदसङ्गतम् । इकारलोपस्य प्रधानत्वात् । भूइत्यादेशस्तु इकारलोपादृते दुःसाधः । पुनश्चिन्त्यम् ॥

किमोऽव्ययादाख्याताच्च तरतमयोराम्वक्तव्यः ॥ कुत इति कुतस्तरां परमाणवः । अतिश० कुत इति कुतस्तमां तेषामारम्भकत्वम् । उच्चैस्तरां गायति । अतिश० उच्चैरिति उच्चैस्तमाम् । नीचैस्तराम् । नीचैस्तमाम् । किंतराम् । किंतमाम् । अतिश० पठति इति पठतितराम् । पठतितमाम् । अतिश० पचति इति पचतितराम् । पचतितमाम् ॥

'किमोऽव्यया०' ॥ किम् ॥ किम् इति अव्ययरूपात्किमः किम्शब्दसम्बन्धिनोऽव्ययात् अन्यस्मादप्यव्ययादाख्याताच्च सिद्धत्वादिधातुप्रयोगात् परयोस्तरतमप्रत्यययोराम्प्रत्ययो भवति । अयं भावः । किम्श[illegible]न्धिनोऽव्ययात् अन्यस्मादपि उच्चैस् इत्यादिकादव्ययात् आ[illegible]स्वार्थे

अतिशयार्थे वा तरतमप्रत्ययौ भवतः । तस्मात्पुरत आम्प्रत्ययो भवति । उदाहरणम् । कुत इति 'तत्रादिगणः' । किमः पञ्चम्यन्तस्य निपातरूपमव्ययम् । तस्मात्तरप्रत्ययस्तमप्रत्ययश्च । उभयत्रापि आम् । कुतस्तरां परमाणवः । प्रादुर्भवन्तीत्यध्याहारः । तथा तेषां परमाणूनां कुतस्तमामारम्भकत्वं परमाणुद्वययोगेन द्व्यणुकाद्युत्पादकत्वं कुतः कुतो मूलोत्पत्तिरित्यर्थः । उच्चैस्तरां गायति इत्यव्ययम् । केचित्तु केवलात्किम एवाव्ययात्तरतमयोराम् इति व्याचक्षते । चशब्दात् उच्चैर्नीचैरव्यययोरपीति । तथा 'डुपचष् पाके' । पच् तिप् । 'अप् कर्तरि' 'स्वरहीनं०' पचति । अग्रे स्वार्थे तरस्तमश्च । तस्माच्च आम् । एवं 'पठ व्यक्तायां वाचि' । पठ पूर्ववत् । पठतितमाम् ॥ एतदाख्यातिकम् ॥

परिमाणे द्घ्नादयः परिमाणेऽर्थे वाच्ये सति दघ्नट् द्वयसट् मात्रट् इत्येते प्रत्यया भवन्ति ॥ जानु परिमाणं यस्य तज्जानुदघ्नं जलम् । शिरोद्वयसम् । पुरुषमात्रं जलम् ॥ **द्वयोर्बहूनां चैकस्य निर्धारणे किमादिभ्यो डतरडतमौ वक्तव्यौ** ॥ कतरो भवतोर्मध्ये काण्वः । कतमो भवतां तान्त्रिकः । भवतोर्यतरस्तार्किकस्ततर उद्गृणातु । यतमः । ततमः ॥ **संख्येयविशेषावधारणे द्वित्रिभ्यां तीयः त्रेः सम्प्रसारणं सस्वरस्य** ॥ द्वयोः संख्या पूरको द्वितीयः ॥ त्रयाणां । संख्यापूरकस्तृतीयः ॥

'परिमाणे दघ्नादयः' ॥ परिमाणार्थे दघ्नट् द्वयसट् मात्रट् इत्येते त्रयः प्रत्यया भवन्ति । वक्तव्यमात्रमेतत् ॥ उदाहरणम् । जानु । जानुपरिमाणमस्य जानुदघ्नम् । अत्र परिमाणे दघ्नट्प्रत्ययः । जानुपरिमितं जलमित्यर्थः । तथा पुरुषः प्रमाणमस्येति पुरुषमात्रम् । तथा शिरस । शिरः परिमाणमस्य शिरोद्वयसम् । टकारानुबन्धत्वात् 'ष्टन्नितः' इतीप् । ऊरुद्वयसी ऊरुदघ्नी शिरोद्वयसी गजपतिद्वयसी । इत्यादि ॥ 'द्वयोर्बहूनां चैकस्य निर्धारणे किमादिभ्यो डतरडतमौ वक्तव्यौ' । व्याख्या—द्वयोर्मध्ये बहूनां चामराणां मध्ये एकस्य निर्धारणे पृथक्करणे जात्यादिपरिप्रश्ने वा किमादिभ्य इति कियत्तद्भ्यो डितौ अतरअतमौ प्रत्ययौ भवत इत्यर्थः । बहूनां द्वयोर्मध्ये कः कतरः कतमः । अत्र निर्धारेण पृथक्करणं तस्यार्थे डतरः । डित्वाट्टिलोपः । 'स्वरहीनं०' कतरो भवतोः काण्वः । क इति कतरः । भवतोर्द्वयोर्मध्ये काण्वः कण्वगोत्रीयः कण्ववंशीयः कः । तथा किम् । डतमः पूर्ववत् । कतमो भवतां मध्ये तान्त्रिकः शास्त्रविदित्यर्थः । सैद्धान्तिकस्तु तान्त्रिकः । यद्

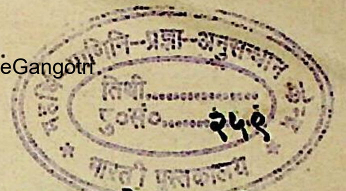
तद् उभयत्रापि डतरः । टिलोपः 'स्वरहीनं०' 'स्रोर्विसर्गः' भवतोर्द्वयोर्मध्ये यतरस्तार्किकस्ततर उद्गृणातु ब्रवीतु इति भावः ॥ चकारादेकशब्दादन्यशब्दादपि डतरडतमौ वक्तव्यौ । एकतरः एकतमः । अन्यतरः । अन्यतमः ॥ 'संख्याविशेषा०' संख्यातुं योग्यः संख्येयः । द्वयोस्त्रयाणां वा योऽन्त्यः संख्यया गणनायां प्रस्तुतः संख्यापूरणस्तस्य विशेषणावधारणे 'अयं कतिथ' इत्यस्मिन्नर्थे अपरिच्छेदे द्वित्रिशब्दाभ्यां तीयप्रत्ययो भवति ॥ 'त्रेः सम्प्रसारणं च वक्तव्यम्'॥ द्वि त्रि । द्वयोः संख्यापूरणो द्वितीयः । एकस्यापेक्षयाऽपरः संख्येयः तस्य विशेषणपरिच्छेदः क्रियते इति द्विशब्दात्तीयः प्रत्ययः । अन्यत्र तु द्वौ । त्रयाणां संख्यापूरणत्वेन विशेषावधारणे तत्रापि तीयः । तस्मिंश्च परं त्रेः सम्प्रसारणम् । यकारस्य सस्वरस्य सम्प्रसारणमकारः, वकारस्य च उकारः । रेफस्य ऋकारः सस्वरस्यैव । दीर्घस्वरयुक्तस्य दीर्घ इकारादिः, ह्रस्वस्वरयुक्तस्य ह्रस्व इकारादिरिति संप्रसारणं वक्तव्यम् । अत्र त्रिशब्दे रेफस्य ऋकारः । तृ तृतीयः ॥

षट्चतुरोः स्थट् ॥ षण्णां संख्यापूरकः षष्ठः ॥ पञ्चादेर्मः ॥ पञ्चमः। सप्तमः । अष्टमः नवमः । दशमः । इत्यादि ॥ एकादशादेर्डः द्वित्र्यष्टकानां द्वात्रयोष्टैकाः । प्राक्शतादनशीतिबहुव्रीह्योरिति वक्तव्यम् ॥ एकेनाधिका दश एकादश । एकादशानां संख्यापूरक एकादशः-एकादशी । द्वादशः-द्वादशी त्रयोदशः-त्रयोदशी । चतुर्दशः-चतुर्दशी । सप्तदशः-सप्तदशी । अष्टादशः-अष्टादशी ॥

'षट्चतुरोः स्थट्' षट् चतुर् इत्येतयोः सख्येयविशेषावधारणे संख्यापूरणेऽर्थे थट् प्रत्ययो भवति । षष् । षण्णां संख्यापूरणः षष्ठः । थट् प्रत्ययः । 'ष्टुभिः ष्टुः' थस्य ठः । 'स्वरहीनं०' प्रथमैकवचने 'स्रोर्वि०' ॥ चतुर् । चतुर्णां संख्यापूरणश्चतुर्थः । थप्रत्ययः जलतुम्बिका० ॥ टित्त्वादीप् । षष्ठी चतुर्थी । चतुर्णां संख्यापूरणस्तुर्यस्तुरीयः इति तु पूर्वमेवोक्तम् ॥

'पञ्चादेर्मः' ॥ पञ्चादेर्नाम्नो दशपर्यन्तात्संख्येयविशेषावधारणेऽर्थे मट् प्रत्ययो भवति । पञ्चानां संख्यापूरणः पञ्चमः । मप्रत्ययः । 'नाम्नो नो०' पञ्चमः ॥ एवं सप्तमः । अष्टमः नवमः दशम इति ॥

'एकादशादेर्डः' ॥ टकारानुबन्धस्त्वमत्राप्यनुवर्तनीयम् । एकादशन् इत्यादेः अष्टादशावत् संख्येयविशेषावधारणे डप्रत्ययो भवति । मट्प्रत्ययनिषेधः । एकादशन् । एकादशानां संख्यापूरणः एकादशः । डप्रत्ययः । अत्र डित्त्वाट्टिलोपः ।

'स्वरहीनं०' 'स्रोर्विं०' ॥ 'सहादेः सादिः' इति एकस्य एका इत्यादेशः । प्रक्रियामते तु 'आन्म०' इति योगविभागादात्वम् । देववत् । एकत्वास्प्रायः एकवचनमेव ॥ एवं द्वादशः त्रयोदशः । 'द्विज्यष्टानां द्वात्रयोष्टाः' इति द्विशब्दस्य द्वा इत्यादेशः । त्रिशब्दस्य त्रय इत्यादेशः । चतुर्दशः । पञ्चदशः ॥ षोडशः । 'सहादेः सादिः' इति षस्य डः । दस्य डः । 'उ ओ' । सप्तदशः । अष्टादशः । एकोनविंशतिः । अत्र डप्रत्यये कृते निपातनात्तिसहितस्य टेरकारस्य लोपः 'स्वरहीनं०' एकोनविंशः ॥

विंशत्यादेर्वा तमट् ॥ विंशतेः संख्यापूरकः विंशतितमः । पक्षे ॥ विंशतेस्तिलोपः ॥ विंशः ॥

'विंशत्यादेर्वा तमट्' विंशत्यादेर्नाम्नः संख्येयविशेषावधारणे तमट्प्रत्ययो वा भवति । वाग्रहणात् एकत्र तमट्, द्वितीये डः [तृतीये(१) प्रत्ययो न, यथास्थित एव तिष्ठति] विंशति २ । आद्ये तमट् प्रत्ययः । टकार ईबर्थः । विंशतेः संख्यापूरणः विंशतितमः । तथा स्त्रीत्वे विंशतितमी इत्यपि भवति । द्वितीये डप्रत्ययः । डानुबन्धेऽन्त्यस्वरादेर्लोपः तेन विंशतेरपि तिइत्यनेन सह टिलोपः । 'स्वरहीनं०' विंशः ॥ तथा प्रक्रियायां 'ति विंशतेर्डिति' विंशतेर्भस्य तिशब्दस्य लोपः स्यात्डिति परे ॥ यद्वा केचित्तु टिलोपे कृते पुनः 'हलादेरीषा०' इति टिलोपमिच्छन्ति ॥ केचित्तु टिलोपे कृते 'सहादेः सादिः' इति विंशति इत्यस्य विंश इत्यादेशमिच्छन्ति ॥ [तृ(२)तीये विंशतिरित्येव रूपं भवति । विंशतिसंख्य इत्यर्थः ।] केचित्तु वाग्रहणादेव 'दश्चादेर्मः' इति मप्रत्ययमपीच्छन्ति । तन्मते विंशम इत्यपि स्यात् ॥ एवमेकविंशतितमः एकविंशः । द्वाविंशतितमः द्वाविंशः । त्रयोविंशतितमः त्रयोविंशः । चत्वारिंशत्तमः चत्वारिंशः । एवं पञ्चाशत्तमः पञ्चाशः । एवं षष्टितमः । एकषष्टितमः एकषष्टः । इत्यादि ज्ञेयम् । अत्र ग्रन्थान्तरेष्वेतानि वक्तव्यानि सन्ति । 'द्विज्यष्टानां द्वात्रयोऽष्टा' भवन्ति । 'प्राक्शतादनशीतेः' शतात्प्राक् शतं यावत् अनशीतेः अशीतिशब्दं वर्जयित्वा अन्यत्र यत्र द्वित्रिअष्टशब्दाः सन्ति तत्र क्रमेण द्वा त्रयः अष्टा एते आदेशा भवन्ति । यद्वा द्वादशः त्रयोदशः अष्टादशः ॥

चत्वारिंशदादौ वा ॥ द्विचत्वारिंशत्-द्वाचत्वारिंशत् । त्रिचत्वारिंशत् । त्रयश्चत्वारिंशत् । अष्टचत्वारिंशत् । अष्टाचत्वारिंशत् । अ-

(१–२) अयं कोष्ठकान्तर्गतः पाठः क्वाचित्काऽसंगत एव ॥

नशीतीति विशेषणाद्व्यशीतिः । त्र्यशीतिः । अष्टाशीतिः ॥ शता-
देर्नित्यम् ॥ शततमः ॥

'चत्वारिंशदादौ वा' ॥ चत्वारिंशदादिशब्देषु परेषु द्वित्र्यष्टानां द्वात्रयोष्टा वा भवन्ति । द्विचत्वारिंशत् । द्वाचत्वारिंशत् । त्रिचत्वारिंशत् । त्रयश्चत्वारिंशत् । अष्टचत्वारिंशत् । अष्टाचत्वारिंशत् । द्विपञ्चाशत् । द्वापञ्चाशत् । त्रिपञ्चाशत् । त्रयःपञ्चाशत् । अष्टपञ्चाशत् । अष्टापञ्चाशत् । एवं द्विषष्टिः । द्वाषष्टिः । त्रिषष्टिः त्रयःषष्टिः । अष्टषष्टिः अष्टाषष्टिः । द्विसप्ततिः द्वासप्ततिः त्रिसप्ततिः त्रयःसप्ततिः । अष्टसप्ततिः अष्टासप्ततिः ॥ द्विनवतिः द्वानवतिः । त्रिनवतिः त्रयोणवतिः । अष्टनवतिः । अष्टानवतिः । अनशीतेरिति विशेषणात् द्व्यशीतिः द्व्यशीतितमः । त्र्यशीतिः अष्टाशीतिः । अत्र द्वात्रयोष्टा न भवन्ति ॥ 'शतादेर्नित्यम्' तमट्प्रत्ययः स्यात् । शततमः ॥ 'एकादशादेरधिकार्थात् सप्तम्यर्थे शते सहस्रे च डप्रत्ययः' । एकादश अधिका यस्मिन् तत् एकादशं शतं सहस्रम् । एवं द्वादशं शतं त्रयोदशं शतं एकविंशं त्रिंशं चत्वारिंशं पञ्चाशं शतमित्यादि ज्ञेयम् ॥ शतादेरित्यादि-शब्दात् शततमः । एकशततमः । मासतमः । अर्धमासतमः संवत्सरतमः । इत्यादि ज्ञेयम् । शतादीनि संख्योपयोगानि लोकादवगन्तव्यानि ॥

संख्यायाः प्रकारे धा संख्यावाचकाच्छब्दात्प्रकारेऽर्थे वाच्ये सति धाप्रत्ययो भवति ॥ द्विप्रकारं द्विधा । त्रिप्रकारं त्रिधा । चतुष्प्रकारं चतुर्धा ॥ गुणोऽण् च ॥ धाप्रत्ययान्तस्य शब्दस्य गुणो वा भवति अण् च वा भवति ॥ द्विप्रकारं द्वेधा । त्रिप्रकारं त्रेधा । धाप्रत्ययान्तात्स्वार्थेऽण् । द्विधा एव द्वैधम् । त्रैधम् ॥(१) क्रियाया आवृत्तौ कृत्वस् ॥ पञ्चवारान् भुङ्क्ते इति पञ्चकृत्वो भुङ्क्ते । सप्तकृत्वः ॥

'संख्यायाः प्रकारे धा' ॥ संख्यावाचिनो नाम्नः प्रकारेऽर्थे धाप्रत्ययो भवति । द्विप्रकारं इति । द्वौ प्रकारावस्येति वा द्विधा चतुर्धा पञ्चधा षोढा इत्यादि ॥ 'गुणोऽण् च' धाप्रत्यये परे द्वित्रिशब्दयोर्गुणो भवति अण् च वा भवति । इकारस्य ए गुणः । द्वेधा त्रेधा । प्रथमैकवचने । 'क्त्वाद्यन्तं च' इति 'अव्ययाद्विभक्तेर्लुक्' तथा धाप्रत्ययात्स्वार्थेऽण् प्रत्ययो भवति । णकारो वृद्ध्यर्थः । द्विधा त्रिधा । उभयत्रापि अण् वृद्धिः । 'यस्य लोपः' 'गायव्याद्यण्' इति नपुंसके प्रथमै

(१) एकाद्ध्यमुञ्चा ॥ ऐकध्यम् । एकधा ॥ इत्यधिकम् ।

कवचने । 'अतोऽम्' द्वैधं त्रैधम् ॥ 'क्रियाया आवृत्तौ कृत्वस्' क्रियायाश्चलनगमनकरणादिकाया आवृत्तौ तत्संख्यापरिवृत्तेन पौनःपुन्येन वारंवारार्थे पञ्चसप्तादिसंख्यायाः कृत्वस् इति प्रत्ययो भवति ॥ पञ्चन् । पञ्च वारान् इति । पञ्चन् कृत्वस्प्रत्ययः । 'नाम्नो नो०' प्रथमैकवचने सि । 'अव्यया०' 'सोर्वि०' पञ्चकृत्वः । सप्तकृत्वः । त्रिसप्तकृत्वः । कतिकृत्वः । इत्यादीन्युदाहरणानि ॥

द्वित्रिचतुर्भ्यः सुः । द्वित्रिचतुःशब्देभ्यः सुप्रत्ययो भवति ॥ द्विवारमिति द्विः त्रिवारमिति त्रिः । चतुः । द्विरुक्तम् । त्रिरुक्तम् ॥

बह्वादेः कारकाच्छस् ॥ बह्वादेः शब्दाच्छस्प्रत्ययो भवति ॥ बहुवारानिति बहुशः । अल्पशः । शतशः । सहस्रशः । लक्षशः । कोटिशः । इत्यादि । बहुशो धनं ददाति ॥ कारकात्किम् । बहूनां स्वामी ॥

'द्वित्रिभ्यां सुः' ॥ द्वित्रिशब्दाभ्यां क्रियाया आवृत्तौ सुप्रत्ययो भवति । उकार उच्चारणार्थः । द्वौ वारौ इति द्विः । त्रीन् वारानिति त्रिः । सुप्रत्यये कृते प्रथमैकवचने । 'अव्यया०' 'सोर्वि०' ॥ अग्रे उक्तमिति 'नामिनो रः' 'स्वरहीनं०' । एवं द्विर्भुङ्क्ते । द्वौ वारौ इत्यर्थः । त्रिरधीते त्रिः । त्रीन् वारान् अधीते पठतीत्यर्थः । चतुः स्वपिति इत्यपि क्वचित् दृश्यते ॥ एकस्य सुप्रत्ययसहितस्य सकृदादेशो वक्तव्यः । सकृदेकवारम् ॥ 'बह्वादेः शस्' बह्वादेर्नाम्नो वारंवारार्थे संख्यायां वा शस्प्रत्ययो भवति । बहु । बहून् वारानिति बहुशः । अथवा बहव एव बहुशः । कोटि संख्या येषां ते कोटिशः । शस्प्रत्ययः 'अव्यया०' ... शतशः सहस्रशः लक्षशः कोटिशः अनेकशः भूरिशः गणशः कतिशः इत्य...

तयायडौ संख्याया अवयवे । संख्याया अवयवे वा... तयायडौ प्रत्ययौ भवतः ॥ द्वौ अवयवौ यस्य तद्द्वित... यम् । द्वौ अवयवौ यस्य तद्द्वयम् । त्रयम् चतुष्टयी ...

शमीशुण्डाभ्यो रः ॥ अल्पा कुटी इति कुटी... इति शमीरः । अल्पा शुण्डा इति शुण्डारः ...

'तयायडौ संख्यायामवयवार्थे' ॥ अवयवार्थे ... अयट् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । तत्र तयट् सं... द्वित्रिशब्दाभ्यामेव । द्वित्रि । उभयत्र तय... यम् । अयडित्यत्र डकारष्टिलोपार्थः ... समुदायस्य द्वितयम् । यद्वा ...

योऽवयवा यस्येति त्रयम् । एवं द्वयम् । द्वित्रि । अयट्प्रत्ययः । 'यस्य लोपः' 'स्वर०' प्रथमैकवचने । 'अतोऽम्' ॥ स्त्रीलिङ्गे द्वितयी त्रितयी चतुष्टयी द्वयी त्रयी ॥ उभशब्दादप्ययट् वक्तव्यः । उभौ अवयवौ यस्येति उभयः । टित्वादुभयी । 'यस्य लोपः' ॥ 'अल्पे शमीकुटीशुण्डाभ्यो रः' ॥ अल्पार्थे लघ्वर्थे वाच्ये शमीकुटीशुण्डा इति त्रिभ्यः शब्देभ्यो रप्रत्ययो भवति । अल्पा शमी शमीरः । अल्पा कुटी कुटीरः । अल्पा शुण्डा शुण्डारः ॥

स्त्रीपुंसोर्नण्स्नणौ ॥ स्त्रैणम् । पौंस्नम् । शेषा निपात्याः कत्यादयः । आदिशब्दात् या संख्या येषां ते तति । सा संख्या येषां ते तति ॥ का संख्या येषां ते कति ॥ लोकाच्छेषस्य सिद्धिः ॥ इति सारस्वतव्याकरणे तद्धितप्रकरणम् ॥ १७ ॥

'स्त्रीपुंसोर्नण्स्नणौ' ॥ स्त्रीपुंसोः शब्दयोः क्रमेण नण्स्नणौ प्रत्ययौ भवतः अपत्याद्यर्थे ॥ णकारो वृद्ध्यर्थः । स्त्रीषु भवः स्त्रिया अपत्यं स्त्रीणां समूहो वा स्त्रैणम् । पुंसि भवः पुंसोऽपत्यं पुंसां समूहो वा पौंस्नम् । तत्र स्त्रैणमित्यत्र न । णित्वाद्वृद्धिः 'ष्रुर्नोणो' ॥ तथा पुंसः स्नण् प्रत्ययः । णित्वाद्वृद्धिः । पौंस्नम् । 'संयोगान्तस्य०' इति सलोपः । प्रथमैकवचने क्लीबे । 'अतोऽम्' 'अम्शसो०' 'मोऽनु०' ॥ अथोपसंहारमाह—'शेषा निपात्याः कत्यादयः' । शेषा अत्र व्याकरणेऽनुक्ता ग्रन्थान्तरेषु च उदाहृताः शब्दाः कति कतिपय कतिथ कतिपयथ यति तति अन्येऽपि विंशति त्रिंशत् चत्वारिंशत् पञ्चाशत् षष्टि सप्तति अशीति नवति शत इत्यादयः शब्दाः निपात्या निपातसिद्धाः प्रयोगानुसारेण साध्याः ॥ इति सुबोधिकायां तद्धितदीपिका ॥

सुबोधिकायां क्लृप्तायां सूरिश्रीचन्द्रकीर्तिभिः ।
स्यादीनां प्रक्रिया पूर्णा बभूवेत्थं मनोहरा ॥ १ ॥
तेषामेव हि सच्छिष्यो हर्षकीर्त्याह्वपाठकः ।
लिखनोपक्रमं चास्याः प्रपेदे प्रीतमानसः ॥ २ ॥

...रीयतपागच्छाधिविधायिसदाचारभट्टारकश्रीचन्द्रकीर्तिसूरिकृतायां ...धिकायां प्रथमावृत्तिः संपूर्णा ॥

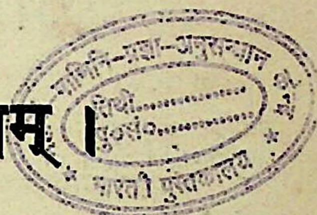
...मावृत्तिः ।

...मतेजपाण्डेयेन संशोधिता ।

लीजिए ! छपकर तैयार है !!

परीक्षोपयोगी—

रघुवंश महाकाव्यम् ।

(आदि से ४ सर्ग पर्यन्त)

इस महाकाव्य से प्रायः समस्त शिक्षितसमाज परिचित है । इसके अपूर्व गौरव पर मुग्ध होकर ही भारतवर्ष की प्रत्येक परीक्षासमितियों ने इसे पाठ्यपुस्तकों में स्थान दिया है । लेकिन अब तक रघुवंशका कोई ऐसा संस्करण नहीं निकला था कि जो साधारण समझवाले विद्यार्थियों का सहायक हो, इसी त्रुटि को दूर करने के लिए मैं एक अच्छे विद्वान् द्वारा इसकी टीका कराकर सुकुमार बुद्धिवाले छात्रों के सम्मुख रख रहा हूं । इस पुस्तक में अन्वय, पर्यायवाचक शब्द, व्युत्पत्ति, समास, को सरल संस्कृत टीका, भावार्थ तथा मल्लिनाथजी की संजीविनी भी रख दी है । इस पुस्तक की सहायता से अध्ययन करनेवा परीक्षकों के प्रत्येक प्रश्नका उत्तर सहज में लिख गूढ़ातिगूढ़ आशय को सरल एवं सरस भाषा में प्रतिप है परीक्षार्थी विद्यार्थियों को चाहिए कि तुरन्त इस यह पुस्तक मोटे और चिकने कागज पर सुसज्जित है फिर भी दाम केवल १) मात्र

अस्मत्प्रकाशितसंस्कृतपुस्तकानां

संक्षिप्त-सूचीपत्रम् ।

लघुकौमुदी (ग्लेज)	॥=)	तत्त्वबोधः	=)॥
हितोपदेशः (मूलम्)	॥)	लघुदर्पणः (कर्मकांडग्रन्थः)	३)
(भाषाटीकासमेतः)	१॥)	बृहत्स्तोत्ररत्नाकरः	१॥)
श्रुतबोधः	।)	अध्यात्मरामायणम् (मूलमात्रम्)	१।)
मेघदूतम्	॥–)	माधवनिदानम् (वैद्यकग्रन्थः)	२)
तर्कसंग्रहः (न्यायबोधिनी-पदकृत्य-प्रतिबिम्बेति टीकात्रयात्मकः)	॥–)	शार्ङ्गधरसंहिता (भाषाटीकासमेता)	२॥।)
किरातार्जुनीयम् (परीक्षोपयोगि)	॥)	ताजिक नीलकंठी	२)
शिशुपालवधम् (परीक्षोपयोगि)	॥।)	द्विरागमनव्यवस्था	।–)
भर्तृहरशतकम् (भाषाटीकासमेतम्)	१)	जातकालङ्कारः (भाषाटीकासमेतः)	।=)
पद्यपञ्चाशिका	।)	मुहूर्तचिन्तामणिः (भा० टी०)	१॥)
		(प्रमिताक्षरा)	२।)

अन्यान्यपि बहूनि पुस्तकानि अस्मत्पुस्तकालयतो लब्धुं शक्यन्ते । सूचीपत्रावलोकनेन ज्ञातव्यानि ।

...क प्राप्ति-स्थानम् —

—भार्गव-पुस्तकालय,

गायघाट, बनारस सिटी ।

